

HANDELINGEN
VAN HET
GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS
GESTICHT ONDER DE BENAMING

SOCIÉTÉ D'ÉMULATION

TE BRUGGE

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT
VOOR DE STUDIE
VAN GESCHIEDENIS EN OUDHEDEN
VAN VLAANDEREN

DEEL C VAN DE VERZAMELING

JAAR 1963

Aflevering 1-3

Uitgegeven met steun van de Regering
de Provincie en de stad Brugge

BRUGGE 1965

GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS

" SOCIÉTÉ D'ÉMULATION "

Secretariaat : Koningin Elisabethlaan 63, Brugge.

Redactie : St-Gilliskerkstraat 10, Brugge.

Postcheckrekening : Société d'Emulation Brugge, nr 107939.

Abonnement op de „ Handelingen ” : 150 fr. per jaar

INHOUD

I. BIJDRAGEN

P. Declerck , De priesteropleiding in het bisdom Ieper (1565-1626)	7-67
J. De Cuyper , Aantekeningen in verband met het eerste kasteel van Kortrijk	68-89
J. De Smet , De evolutie van het Brugse stadsgebied	90-99
L. Devliegheer , Twee gesloopte gebouwen te Brugge: de Smedenkapel en de kapel van het Sint-Elisabethklooster	100-109
N. Huyghebaert , Ipérius et la translation de la relique du Saint-Sang à Bruges	110-187
A. Janssens de Bisthoven , Drie portretten van Filips Dominicle	188-196
B. Janssens de Bisthoven , Het fonds van het bisdom Ieper op het bisschoppelijk archief te Brugge	197-205
J. Marechal , De betrekkingen tussen Karmelieten en Hanzeaten te Brugge van 1347 tot 1523	206-227
A. Schouteet , Inventaris van het archief van het voormalige gild van de librariërs en van de vereniging van schoolmeesters te Brugge	228-270
E. I. Strubbe , Van de eerste naar de tweede omwalling van Brugge	271-300
A. Viaene , Een Brugs Vademecum voor de Rome- en Jeruzalemvaarders samengesteld door Rombout De Doppere 1491	301-322

II. BOEKBESPREKINGEN

B. Vaughan , Philip the Bold. The formation of the Burgundian State (G. Milis-Proost)	323-324
H. E. de Sagher , Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre. Deuxième partie (H. Coppejans-Desmedt)	324-328
P. H. Verhoeven , Maarten van Riethoven, eerste bisschop van Ieper (N. N. Huyghebaert)	328-329
J. Janssens , De Mariale persoonlijkheid van Jacob van Maerlant (J. Noterdaeme)	329-332
M. Bauwens-Lesenne , Bibliografisch repertorium der oudheidkundige vondsten in Oostvlaanderen. — Bibliografisch repertorium der oudheidkundige vondsten in Westvlaanderen (L. Devliegheer)	332-334
L. Slosse , Oorlogsdagboek van Rumbeke in 1914-1918 (V. Arickx)	334-335
III. KRONIEK	336-360
IV. BOEKENSCHOUW	361-392

HANDELINGEN
VAN HET
GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS
GESTICHT ONDER DE BENAMING
SOCIÉTÉ D'ÉMULATION
TE BRUGGE

ANNALES
DE LA
SOCIÉTÉ D'ÉMULATION
DE BRUGES

REVUE TRIMESTRIELLE
POUR L'ÉTUDE
DE L'HISTOIRE ET DES ANTIQUITÉS
DE LA FLANDRE

TOME C DE LA COLLECTION

ANNÉE 1963

BRUGES
1964

HANDELINGEN
VAN HET
GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS
GESTICHT ONDER DE BENAMING

SOCIÉTÉ D'ÉMULATION

TE BRUGGE

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT
VOOR DE STUDIE
VAN GESCHIEDENIS EN OUDHEDEN
VAN VLAANDEREN

DEEL C VAN DE VERZAMELING

JAAR 1963

BRUGGE
1964

ANNALES
DE LA SOCIÉTÉ

DE LA SOCIÉTÉ D'ÉMULATION

DE LA SOCIÉTÉ D'ÉMULATION

SOCIÉTÉ D'ÉMULATION
DE LA SOCIÉTÉ D'ÉMULATION

DE LA SOCIÉTÉ

DE LA SOCIÉTÉ

DE LA SOCIÉTÉ

DE LA SOCIÉTÉ

DE LA SOCIÉTÉ

DE LA SOCIÉTÉ

DE LA SOCIÉTÉ

DE LA SOCIÉTÉ

DE LA SOCIÉTÉ

DE LA SOCIÉTÉ

DE LA SOCIÉTÉ

Deel C van de „Handelingen”

In 1839 verscheen het eerste deel van de „Handelingen” van ons Genootschap onder de titel: „Annales de la Société d'Emulation pour l'histoire et les antiquités de la Flandre Occidentale”. Het lag in de bedoeling van het toenmalige bestuur om het jaar een deel van die „Annales” aan de leden te bezorgen. Aanvankelijk was dat ook het geval. Doch reeds in 1851 zag men zich verplicht van de aangenomen richtlijn af te wijken. Van 1851 tot 1861 moest men zich tevreden stellen met de uitgave van een deel om de drie jaar, en in de vier volgende jaren, met een deel om de twee jaar. Van 1866 af kon opnieuw een deel om het jaar bezorgd worden. Dat bleef met uitzondering van de jaren 1876 en 1881 de stelregel tot heden toe, met dien verstande dat wegens de beide wereldoorlogen de uitgave van 1915 tot 1921 en van 1940 tot 1945 moest stopgezet worden. Zo is het te begrijpen, dat het honderdvierentwintig jaar geduurd heeft, vooraleer het honderdste deel van de „Handelingen” kon bereikt worden.

Het bestuur van het Genootschap heeft gemeend die heugelijke gebeurtenis niet onopgemerkt te mogen laten voorbijgaan. Ter herdenking van het honderdste deel van onze „Handelingen” werd

beslist de bijdragen van het jubelnummer aan de leden van het bestuur voor te behouden, en bovendien de voortzetting te bezorgen van de „Analytische Inhoud en de registers van de Handelingen” die ter gelegenheid van het eeuwfeest van het Genootschap verschenen zijn (1). Met die voortzetting hoopt het bestuur de leden bij het raadplegen van de laatste delen van de „Handelingen” van dienst te zijn.

(1) A. Schouteet & E.I. Strubbe, *Honderd Jaar Geschiedschrijving in West-Vlaanderen (1839-1939). Analytische inhoud en registers van de Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis „Société d'Emulation” te Buggen*. Brugge, 1950, in 8°, 335 blz.

De Priesteropleiding in het bisdom Ieper (1565 - 1626)

Talrijke kerkhistorici delen nog steeds de mening van sommige concilievaders van Trente, waaronder Rythovius, dat het decreet over de oprichting van seminaries tot de allerbelangrijkste beslissingen van deze kerkvergadering moet gerekend worden. Canon 18 „Cum adolescentium aetas” behoort tot het hervormingsdecreet, dat, samen met de dogmatische bepalingen over het wijdingssacrament, na maandenlange bespreking tijdens de XXIIIe zitting op 15 juli 1563 werd gestemd (1). In deze canon werd gehandeld over de recruteringsvoorwaarden, over de intellectuele en spirituele vorming van de clerus, over dotatie en beheer van de seminaries. Deze laatste moesten bij elke kathedrale kerk worden opgericht om een aantal leerlingen, bij voorkeur minder bedeelde, te onderhouden, godsdienstig op te voeden en in de kerkelijke wetenschappen te scholen. Onder de concilievaders die deze beslissing ondertekenden, komt ook „Martinus Rythovius, ep. Yprensiss... Flander.” voor (2). Zijn rol bleef evenwel daartoe niet beperkt. Volgens sommige auteurs zou het Trentse seminariedecreet mede geïnspireerd zijn door een nota van Jean de Vendeville, vriend en oud-collega van Rythovius te Leuven, over de priesteropleiding, die Rythovius aan

(1) Over het seminariedecreet: A. Mulders, *Het Trentse Seminariedecreet*, in *Nederl. Kath. Stemmen*, 1928, blz. 226-239; A. Duval, *L'ordre au Concile de Trente*, in *Etudes sur le sacrement le l'ordre* (Lex Orandi 22), Parijs, 1957, blz. 277-324. De tekst van de canon is o.m. te vinden in *Concilium Tridentinum, Diariorum, Actorum, Epistularum, Tractatum nova collectio*, ed. Societas Goerresiana, Freiburg, 1901 en vv., dl. IX, blz. 628-630 (geciteerd CT, IX). H. Jedin, *Krisis und Abschluss des Trienter Konzils 1562/63*, Freiburg, 1964, blz. 77 en 124.

(2) De beste studie over Rythovius is nog steeds deze van A. de Schrevel, *Rythovius, Biographie Nationale*, dl. XX, kol. 725-763 (gec. B. N. XX.). Zie aldaar voor zijn activiteit op het concilie kol. 732-733. Voor de ondertekening van Rythovius: CT, IX, blz. 637, 10.

het concilie zou hebben voorgelegd (3). In elk geval kwam hij tijdens de besprekingen tussen, om de bewegingsvrijheid van de bisschoppen bij de uitvoering van het decreet te vrijwaren (4).

De bedoeling van deze bijdrage dan is ter gelegenheid van de vierhonderdjarige herdenking van de afkondiging van het seminariedecreet de feitelijke uitvoering ervan in het bisdom Ieper in de aanvangsperiode na te gaan (5). In een eerste deel wordt de seminarie-stichting tijdens het episcopaat van Rythovius behandeld. De verdere geschiedenis, na de onderbreking onder het Calvinistisch bewind te Ieper, wordt dan naar episcopaat tot en met bisschop de Hennin in een tweede deel uiteengezet.

1. *Het seminarie tijdens het episcopaat van Rythovius (1561-1583)*

Na op 4 december 1563 de beslissingen van het

(3) B.N. XX, kol. 733 : „serait-il téméraire de croire que le célèbre décret de la 23e session sur les séminaires renferme quelques-unes des données fournies par Vendeville ?”, en L. Willaert, *La Restauration catholique 1563-1648* (Fiche-Martin, *Histoire de L'Eglise*, dl. 18), Parijs, 1960, blz. 86, n. 1 : „le concile s'inspira aussi du plan de l'évêque de Tournai, Jean de Vendeville, que lui avait présenté l'évêque d'Ypres, Martin Rythovius”. Over Vendeville : B.N. XXVI, kol. 576-577 en G. Cardon, *La fondation de l'Université de Douai*, Parijs, 1892, blz. 65-69.

(4) CT, IX, blz. 614, 34 : „In seminario addatur clausura generalis, ut episcopus possit omnia moderare juxta exigentiam loci et temporis, et etiam, quod eligat consiliarios”. Voor zijn tussenkomst tot het vrijwaren van de benoemingsprivileges van de universiteiten : P. F. X. de Ram, *Mémoire de la part que le clergé de Belgique et spécialement les docteurs de l'université de Louvain ont prise au Concile de Trente*, Brussel, 1841, blz. 72-76.

(5) De enige publicatie over het seminarie van Ieper verscheen in P. Kersten, *Journal historique et littéraire*, Luik, dl. VI, 1840 : *Coup-d'oeil sur les séminaires en Belgique*, § 3, *Séminaire d'Ypres*, blz. 477-483. De bijdrage van N. Huyghebaert, *La carrière de Pierre-Louis Danes, le „Primus” de Cassel (1684-1736)*, *Tablettes de Flandres*, Brugge, 1960, blz. 3-17, handelt wel over een van de presidenten van het seminarie maar valt buiten de hier besproken periode en behandelt het seminarie niet. De voor-

Concilie van Trente te hebben ondertekend (6), verliet Rythovius half-december de conciliestad. Hij kwam op 7 februari 1564 te Ieper aan. Nauwelijks terug schreef hij te Rome een kardinaal aan om een authentiek afschrift van de conciliedecreten te bekomen. Het resultaat van dat verzoek is niet bekend. Het staat echter vast dat deze decreten reeds op 8 juni 1564 door de landvoogdes, Margereta van Parma, aan de Belgische bisschoppen en de universiteiten van Leuven en Douai werden overgemaakt met het verzoek over de uitvoeringsmodaliteiten overleg te plegen en advies te verstrekken (7).

naamste informatiebronnen waren de onuitgegeven bronnen van het Bisschoppelijk archief Brugge, Fonds Ieper, nrs 9, 11, 13, 14-21, 87, 88-90, 91, 92, 95-101. (geciteerd Bl. + nr.). Het handschrift nr. 8 van datzelfde fonds werd gedeeltelijk uitgegeven in C. Carton-F. Vande Putte, *Historia Episcopatus Iprensis ex autographis Dni Gerardi de Meestere* (Rec. Soc. d'Emul. Bruges, reeks I) Brugge, 1851 (gec. HEL). Voor het fonds Ieper verwijzen we naar de in deze aflevering opgenomen bijdrage van B. Janssens de Bisthoven, *Het fonds van het bisdom Ieper in het bisschoppelijk archief te Brugge*. Dank zij de grote inschikkelijkheid van deze archivaris werd ons werk ten zeerste vergemakkelijkt, waarvoor hier hartelijk dank. Deze bronnen zijn meestal van administratief-zakelijke aard: processen, rekeningen, schuldvorderingen, toekenning van beurzen, enz. Over het eigenlijk inwendig seminarieleven: professoren, programma, vorming, enz., was weinig te vinden. Aanvullende gegevens vonden we in de bijdragen van A. De Schrevel over *Rythovius en Simons* (B.N. XXII, kol. 597-619); in de *Statuta in Synodis episcopatus Yprensis et decreta per Reverendissimos Dominos Episcopos eiusdem reimpressa*, Antwerpen, 1673; J. E. Cornillie, *Ieper door de eeuwen heen*, Ieper, 1951; A. Sanderus, *Flandria Illustrata*, dl. I, Keulen, 1641, blz. 367, 370, 384; L. Jadin, *Procès d'information pour la nomination des évêques et abbés des Pays-Bas, de Liège et de Franche-Comté d'après les archives de la Congrégation Consistoriale* (Bull. Inst. Hist. Belge de Rome, dl. VIII (1928), IX (1929); A. Vandenpeereboom, *Le Chapitre de l'Église Cathédrale de Saint-Martin à Ypres, (Ypriana, VI)*, Brugge, 1882 (gec. Ypr.).

(6) CT, IX, blz. 1116, nr. 115: „Ego Martinus Rithovius ep. Yprensis subscripsi conformiter (prout a me dictum est in actis sessionum) ”.

(7) Voor de uitvoering van de decreten van Trente te Ieper: F. Willocx, *L'introduction des décrets du Concile de Trente dans les Pays-Bas et dans la principauté de Liège*, Leuven, 1929, passim en vooral blz. 252-254.

Rythovius antwoordde op 16 juli. Uit deze brief kan worden opgemaakt dat hij reeds een diocesane synode had samengeroepen waarin hij over een seminarie gesproken had (8). Hij drong trouwens bij de landvoogdes op haar uitdrukkelijke interventie aan ten gunste van de oprichting van een seminarie te Ieper: deze was mogelijk en gezien de toestand van zijn bisdom hoogst noodzakelijk (9). Hoe ernstig het Rythovius daarbij was, bewijst het feit dat zijn seminarie ten laatste in het voorjaar 1565 tot stand kwam, als het

(8) J. Le Plat, *Monumentorum ad historiam Concilii Tridentini amplissima Collectio*, dl. VII, Leuven, 1788, bzl. 48, 16 juli 1564: „Et ipse expertus sum in synodo nostra quam nuper hic habuimus, dum de seminarii institutione obiter quaedam dicerem, et ostenderem ministrorum ecclesiasticorum inopiam, ruinam status ecclesiastici, et pium desiderium eorum, qui hisce calamitatibus non alia ratione commodius obviari posse videbant, quanta facilitate flecterem animos praelatorum nostrorum ut sua sponte sese taxarent, et jam supra mille Renenses in singulos annos inter paucos praelatos inveneram, nisi animi non nihil tepuissent ex vano rumore, quod iterum omnia in deliberationem vocarentur...”.

(9) Id., *l.c.*: „Deinde, in hoc tractu Flandriae valde profuerit, si moneamur litteris suae celsitudinis, statim contribuere ad erectionem seminarii ecclesiastici, a quo nostri praelati non sunt alieni, et ad nostram monitionem fere jam consenserant quidam. Proinde, si accedant litterae suae celsitudinis ad praelatos, quibus detur significatio tuae voluntatis, de successu optime spero. Et sane, nisi hac ratione succurratur ecclesiae, in hoc tam populoso tractu statim in universum destituemur: nam et nunc inopia sacerdotum ubique fere admittuntur ad sacellanas et ad cantum ecclesiae Galli et alii tenuissimae vitae homines, qui sua improbitate omnia contaminant... De qua re si nos aliquo subsidio suae celsitudinis niti possimus, libenter ordinationes faceremus ad faciliorem seminarii erectionem. Juvabit nostro judicio, si ordinetur, quod bona ecclesiastica, et decimae et similia, quae in institutione onerantur, contribuant loco quo sita sunt...”. Kenmerkend voor gans dat antwoord is het beroep op de staatsmacht zonder wiens besliste steun de bisschop geen kans op slagen ziet; het was handig van „Galli” te spreken als gevaar dat moest geweerd worden. De brief belicht meteen enigszins de ontoereikendheid van de clerus alsmede zijn armoede (quod hic multis locis pastores omnia a populo corradere debent, quae ad victum et sustentationem pertinent) en het verwijt van schraapzucht aan de clerus. Ook de toestand in de vrouwenkloosters is ver van gaaf: Reformatione hac parte moniales opus habere ac magna, etiam infinita scandala clamant.

eerste van de Nederlanden en een der allervroegste van de katholieke wereld (10). Zijn de getuigenissen nopens de stichtingsdatum vrijwel convergerend en voldoende talrijk, dan is de berichtgeving over het verloop van de stichting en eerste ontwikkeling des te schaarser. Volgens A. De Schrevel bevond het seminarie zich toen naast de kathedraal (11). Daar de inkomsten voor onderwijs bestemd krachtens het concilie van Trente aan de seminaries werden toegewezen, mag wellicht verondersteld worden dat het Ieperse seminarie onderkomen vond in de gebouwen van de „Grote School”, die tot 1559 aan het St.-Maartenskapittel behoorden, maar waar achteraf geen melding meer van gemaakt wordt (12). Indien de bisschop alleen verantwoordelijk gesteld werd door het concilie voor de oprichting van het seminarie, dan was dat niet het geval voor het tijdelijk

(10) Voor de stichtingsdatum 1565 getuigen: 1) HEI, blz. 29 (anno 1565): Praeterea Reverendissimus noster episcopus nil moratus hoc anno seminarium Iprensis episcopatus instituit juxta decretum S. concilii Tridentini, imposita taxa bonis claustralibus ad sexennalem contributionem ecclesiasticorum cum amplissimo fructu et proventu. Deze notitie steunt op een oorkonde van Rythovius aangehaald door de schrijver op blz. 66 (anno 1571).

2) In een schrijven van 25 mei 1566 vraagt Rythovius aan de landvoogdes de abten van Ter Duinen en Sint-Niklaas van Veurne te dwingen tot het betalen van hun bijdrage aan het seminarie dat hij reeds meer dan een jaar gesticht had en op 15 juni 1566 ging de landvoogdes op zijn verzoek in. Willocx, o.c., blz. 253;

3) Het register *Obligaciones Seminaristarum* (BI, 87) afgesloten omstreeks 1580 bevat schuldvorderingen voor verblijf op het seminarie vanaf juli 1565 (f. 6 en f. 7), en de inleiding f.l. vermeldt: „Seminarium ecclesiae Iprensis ex ordinatione Concilii Tridentini institutum est anno XVc sexagesimo quarto ad praeparandos ministros qui ecclesiasticas functiones per totum episcopatum digne obire possint”. Het jaartal 1564 liep tot Pasen 1565. Dat is een contemporaine bron want op f. 4 v. staat een handtekening van A. Van Zeeland, receptor seminarii, 1569;

4) Ook de datum van aanstelling van provisorsen van het seminarie die we verderop bespreken wijst op 1565.

(11) B.N. XX, kol. 735.

(12) J. E. Cornillie, o.c., blz. 154-155 en E. Feys-A. Nelis, *Les cartulaires de la prévôté de Saint-Martin à Ypres, Brugge, 1884*, dl. I, blz. 164-165 en dl. III, blz. 1097. Cfr. ook n. 57.

en geestelijk beheer (13). Rythovius koos als medehelpers voor dit laatste op 28 juli 1565 de kapitteldeken Johannes Snick en de cantor Karel Hannon (14).

Het enige document dat inlichtingen verschaft over de opvatting en de studies van het Ieperse seminarie zijn de diocesane statuten van 21 mei 1577. Deze waren geïnspireerd door de statuten van het oude bisdom Terwaan, de decreten van Trente en van de eerste twee provinciale concilies van Mechelen en steunden op zestien jaar practische ervaring in het bestuur van een diocees (15). Over het seminarie wordt gesproken in het hoofdstuk „De scholis”, cap. V en VI (16). Het hoofddoel van de seminarievorming is het bevorderen van een rotsvaste disponibiteit in dienst van God en Kerk : „ ut cum aetate ac litterarum scientia ad virtutum et gratiarum proficiant incrementa, jactaque in eis semina tandem in agro Domini fructus referant copiosos”. Daartoe werden de bepalingen van Trente over kruinschering, priesterkleed, dagelijkse mis en maandelijks biecht, bijwonen van de diensten in de kathedraal op de feestdagen aan de „ praefecti seminarii” ter uitvoering opgelegd. Het studieprogramma zelf verraadt sterk de geest van een „ apostolische” school : niet alleen ketterse of zedelijk minderwaardige schoolboeken, maar ook de klassieke heidense schrijvers en dichters „ gentilitatem aut inanes poetarum fabulas” worden afgewezen. Het leerplan ving aan met de grammatica aangevuld met zedeleer, de verklaring van

(13) B. Th. Poüan, *De seminario clericorum disquisitio historico-caonnica*, Doornik, 1874, blz. 272-309.

(14) Dat blijkt uit de uittreksels uit de kapittelakten van St. Maartens van Ieper door De Schrevel afgeschreven en bewaard tussen zijn notities in voorbereiding op zijn studie op Rythovius en thans berustend op het Bisschoppelijk archief te Brugge, BI. 13, Rythovius, 28 juli 1565 : „ Reverendissimus sibi in coadjutores ad regimen in seminario elegit Dominum Snick et Dominum Cantorem Hannon”.

(15) *Statuta*, blz. 4.

(16) *Statuta*, blz. 142-144 en CT, IX, blz. 628, 30-36.

de evangeliën van de zondagen en oefening in kerkzang. Daarop volgden dan de studie van de homilieën van de kerkvaders, de retorica, de catechismus (van Trente wellicht), de dialectica en de liturgische boeken met een verklaring van ritueel en ceremonieel vooral van de mis en de sacramenten. Een speciale vermelding krijgt de „disputatio publica” en de welsprekendheid in het algemeen. Aan praktische beroepsbekwaming en roepingsbesef wordt zeer bewust de voorkeur gegeven boven wetenschappelijke vorming. Gezien de nood-situatie van het bisdom Ieper moet deze pastorele opvatting van een seminarie bij een oud-universiteitsprofessor als Rythovius allerminst bevreemden (17). Het was reeds een opmerkelijke verbetering tegenover het bijna totale gebrek aan opleiding vroeger en ook nu bleef de universiteit de aangewezen plaats voor een meer wetenschappelijke opleiding. Menig Iepers student ging naar Leuven of — en bij voorkeur — naar Douai (18). Dat het seminarie echter evenmin louter als humaniora mag aangezien worden, ook in deze periode, zal verderop worden aangetoond (19).

(17) Cfr. n. 8 en 9.

(18) Voor Douai kunnen we moeilijk een getal opgeven. G. Cardon, o.c., blz. 479 bespreekt het probleem van de afkomst van de studenten. Tussen de daar aangegeven namen bevindt zich geen enkele van het bisdom Ieper. De lijst van de Leuvense studenten is voor de jaren 1569-1616 verloren. Voor de periode maart 1564-febr. 1569 vonden we er volgens A. Schillings, *Matricule de l'Université de Louvain*, dl. IV (*Com. Roy. Hist.*), Brussel, 1961, blz. 673-756 een vijftigtal die we met zekerheid in het bisdom Ieper kunnen thuiswijzen. Dat zijn natuurlijk niet alle priesterkandidaten, maar we konden deze niet onderscheiden. Een, Egidius Hondegem, Steinvordiensis, blz. 707, nr. 225, vonden we terug in de *Obligationes Seminaristarum* (Bl. 87) f. 11. Deze studenten kwamen vooral uit de steden: Ieper (10), Cassel (8), Veurne (6).

(19) Blijkens een beslissing van 30 okt. 1606 (*Registrum actorum*, I, Bl. 88, blz. 9) blijkt dat de seminaristen soutane en hoed droegen: „Ordinarunt, ut juxta morem ante turbas servatam, omnes seminaristae qui aluntur gratis aut ex bursis dum incedunt per civitatem in toga et habeant pileum quadratum”. Men schijnt de clericale uitzet met financiële druk te willen bevorderen.

Een andere vraag is deze naar de onmiddellijke seminarieoversten: president en professoren. Over deze „praefecti” zijn we karig ingelicht. Op 2 maart 1566 benoemde Rythovius Lieven Mansoone, priester van het bisdom Doornik en licentiaat in de rechten, tot scholaster in vervanging van Marcus Heijns. Het motief van de verzaking van Heijns en van de benoeming van Mansoone was dat Trente deze digniteit met het toezicht op de scholen en het seminarie belastte (20). Of deze scholaster persoonlijk in het seminarie heeft gedieneerd, was niet te achterhalen. Zeker deed hij het maar een korte tijd want reeds op 31 oktober 1566 was hij deken van het O.L.V. kapittel te Cassel en werd hij te Ieper vervangen door Antoon Vlamynck, J.U.L. die op 26 september 1571 aartspriester werd en opgevolgd werd door Thomas Cocx die de digniteit behield tot 1584. In de hervormde kapittelstatuten van 1566 voorzag Rythovius een canonice prebende voor te behouden aan een „doctor” of „licentiatus theologiae, qui ad continuam professionem obligetur”. Deze prebende, de eerste van het „membrum Martinianum” kwam eerst in 1589 vrij door het overlijden van deken Snick en dus na het episcopaat van Rythovius (21). In een oorkonde van 16 augustus wordt kannunik Willem Van de Snisse vermeld „tanquam sepedicti seminarii pro tempore

(20) Uittreksels kapittelakten St-Maartens (BI, 13, Ryth.) 2 maart 1566: „Cum eximius vir Marcus Heeins... attendens... sibi ex ordinatione conc. trid. ratione suae scholastriae scholis et seminario superintendendi necessitatem impositam... ut eidem seminario de viro aliquo idoneo doctore aut licentiate in sacra pagina aut in iure canonico provideri commodius possit, qui per seipsum id munus expleat... nos praefatae nostrae ecclesiae necessitatibus et ejusdem seminarii utilitatibus consulere volentes...” Ultima Octobris 1566. Ant. Vlamynck J.U.L. fit scholasticus loco Liev. Mansoone decani Collegiatae Eccl. B.M.V. in Casleto resignantis. 26 Sept. 1571 Thomas Cocx U.J.L.: fit scholasticus loco A. Vlamynck qui factus est archipresbyter. Voor de lijst van scholasters te Ieper cfr. *Ypr.* VI, blz. 101-102. De opvolging Cocx-Cauwel is niet precies gedateerd.

(21) *Ypr.*, blz. 47: De qualitate et officio lectoris en blz. 109.

gubernatore" (22); hij voorziet bovendien in zijn testament een rente van 1 lb. gr. „omme te leveren in handen van den eersten schoolmeestere van het seminarium" (23). Dat testament dateert van 1577, en het is waarschijnlijk dat Johannes Cremer toen president van het seminarie was. A. De Schrevel vermeldt een brief van Richard Hall, theologieprofessor aan het Marchiennescollege te Douai, waarin deze aan Cremer, directeur van het Ieperse seminarie, zijn voldoening uitdrukt over de leerlingen die van Ieper naar Douai zijn overgekomen. Hall kwam eerst in 1576 naar Douai op uitnodiging van Allen als professor van exegese en moraal. Cremer en Hall overleden allebei in 1604. Over president Cremer konden we alleen achterhalen dat hij in 1577 „presbyter, capellaen van de cathedraele kercke" van Ieper was en van 1583 af titularis van de vijfde prebende van Veurne te Ieper (24).

Ook voor het tijdelijk beheer van het seminarie moest de bisschop zich laten helpen door een commissie van vier leden: twee kapittelkanunniken en twee leden van de clerus van de bisschopsstad. Een van elk mocht door de bisschop benoemd worden. Dat waren de „provisoren" van het seminarie, die zich lieten helpen door een „receptor" of „ontfanghere". In deze laatste hoedanigheid fungeert van 1568 af Adriaan Van Zeelandt,

(22) *Registrum III*, BI, 58 f. 33 v.

(23) *Registrum fundationum*, BI, 11, f. 60 r.

(24) B.N. XX, kol. 736; over Hall o.a. Hurter, *Nomenclator Litterarius*, dl. III, kol. 598; over Cremer: *Ypr.*, VI, blz. 120, vijfde prebende van Veurne, 1583-1604; *Registr. Fund.* BI, 11, blz. 61 r. en HEI, blz. 116: „Balduinus Rythovius, qui antea Ipris in seminario sub Joanne Crem praeside degens studuerat (geen preciseren van datum mogelijk) A. Iweins, *Esquisse historique et biographique de Rythovius, premier évêque d'Ypres*, *Ann. Soc. Em. Bruges*, dl. XI, 1857-61, blz. 169-170 schrijft dat Rythovius zelf les gaf in zijn seminarie: „Poussé par le désir d'être utile à la jeunesse, il consacra à l'enseignement de la théologie les quelques heures de loisir qu'il trouvait chaque semaine après l'accomplissement de ses devoirs". Hij verwijst echter naar geen bronnen.

die tevens ontvanger van het bisdom was (25), en van 1576-77 af opgevolgd werd door kanunnik Joh. Vlamynck, voorheen deken van St.-Walburga te Veurne, die ontvanger zal blijven tot aan de schorsing van het seminarie omstreeks 1580 (26). Tot de provisors behoorden vermoedelijk de penitencier Johannes Gheeraerts en de aartspriester Nicasius Grijsel die op 28 juli 1565 respectievelijk door de bisschop en door het kapittel werden aangesteld om de „taxa” voor het seminarie vast te stellen (27). Wellicht mag ook de titel „gubernator” die, zoals vermeld, in 1568 aan W. Van de Smisse, pastoor van St.-Niklaas te Ieper werd toegekend, als provisor begrepen worden. In 1572 ten slotte wordt Thomas Cocx, scholaster van Ieper, vermeld als „provisor sive rector seminarii” (28). De terminologie is dus vrij onvast en de lijst zeker onvol-

(25) *Obligat. Sem.*, BI. 87, f. 3: Ego johannes Vierendeelius filius Johannis ex Hazebrouck presbyter fateor recepissee a Seminario Iprensi per manus Adriani van Zeelandt ejusdem Seminarii receptorem summan centum quatuordecim librarum sex solidorum et sex denariorum tur. In subsidium studii mei in universitate duacensi anno 1568 et 1569. Deze Vierendeel werd later professor te Douai. Niet te verwarren met de gelijknamige pastoor van Herzelee die in 1570 door de Geuzen vermoord werd (A. De Schrevel, *Les Gloires de la Flandre maritime et de la Flandre Gallicante au XVIe siècle*, Rijsel, 1904, blz. 42). Zie ook *Ypr.* VI, blz. 119.

(26) *Oblig. Sem.*, BI. 87, f. 55 en 60. Deze laatste spreekt over student Petrus Dickele van Geluwe die van 20 april 1572 in het Seminarie van Ieper was tot 20 april 1574 en vervolgens naar Douai ging studeren. We weten niet precies wanneer Vlamynck vervangen werd, maar in 1584 was er zeker een andere. We geven 1580 omdat we menen dat het seminarie ten laatste dan geschorst werd. Zie ook *Ypr.* VI, blz. 114 en 120. Hij was oud-deken van het St.-Walburga kapittel van Veurne en werd in 1583 pastoor van St. Jan. Misschien hield eerst dan zijn receptoraat op.

(27) BI. 13, Rythovius, uittreksel kapittelakten: 28 juli 1565 „Et idem Rev. designavit D. Poenitentiarium et capitulum designavit D. Archipresbyterum ad taxandum praelatos et alios, quid conferre debeant in sustentationem seminarii. Et Dni conferent annue in sustentationem ejusdem seminarii X l. gr. partim super fabrica et partim ex capitulo”. *Ypr.* VI, blz. 99. Nicasius Grysel en blz. 100 Joannes Gerardi.

(28) Cfr. n. 22 en *Ypr.* VI, blz. 115 en HEI, blz. 68.

ledig alhoewel in 1570 ook de dekens van de twee Ieperse priesterconfraterniteiten, dus de vertegenwoordigers van de stadsclerus, als provisorsen optreden (29).

De voornaamste zorg voor de bisschop en het provisorienbureau was ongetwijfeld de dotatie van het seminarie. Het was immers de uitdrukkelijke bedoeling van Trente door het seminarie mogelijk te maken dat onbemiddelde kandidaten behoorlijk tot het priesterschap zouden kunnen opgeleid worden. Men moest dus de nodige inkomsten samenbrengen om in de onderhoudskosten van deze seminaristen te voorzien. Het concilie had de bisschoppen dan ook de nodige machtigingen verleend om daarin te slagen. Wezenlijk kwam dat neer op het toewijzen van de reeds bestaande onderwijstoelegingen en voorrechten aan het seminarie, de mogelijkheid om „beneficia simplicia” te incorporeren en het recht om een taks te heffen op de inkomsten van kerkelijke digniteiten en instellingen (alleen de bedelorden waren vrijgesteld) (30).

Te Ieper schijnen geen bestaande inkomsten voor het onderwijs aan het seminarie ten goede te zijn gekomen, tenzij misschien de gebouwen van de kapittelschool. Bij beslissing, op 16 november 1570 samen met de dekens van de Ieperse priestergilden als provisors van het seminarie getroffen, incorporeerde Rythovius het personeel van Hondelghem voor de twee derden van de inkomsten ten bate van het seminarie (31). Op 15 okto-

(29) *Registrum III*, BI, 58, f. 63 v. : „Die mensis novembris decima sexta anni XVc septuagesimi Reverensissimus Dominus Episcopus Iprensis convocatis ad se Dominis Decanis confraternitatum Iprensis civitatis in causa seminarii provisoribus electis...”. Het blijft ook onder de volgende bisschoppen normaal dat deze dekens provisorsen zijn.

(30) B.-TH. Poüan, o.c., blz. 165-185.

(31) Cfr. n. 29 en BI, 101, oork. 1572-1581. Blijkens deze oorkonde zou de beslissing op 4 juli 1572 zijn getroffen en pas op 31 juli 1581 aan Jacob Boussemare, toenmalig bezitter van het personeel en in dienst van de hertogin van Parma, zijn meegedeeld. Op zijn verzoek krijgt hij voorlopig nog een tweede derde

ber 1565 werd door het St.-Maartenskapittel beslist de vrijstelling van accijnsen voor de seminaristen bij het stadsbestuur te bepleiten (32). Een oorkonde van 1568 maakt melding van een bedrag van 480 lb. tur. op de inkomsten van de bisschoppelijke rechtbank aan het seminarie door de bisschop toegewezen alsmede van een jaarlijkse rente van 30 lb. tur. op de goederen van Hendrik Tybault te Zandvoorde bij Ieper (33). De voornaamste bronnen van inkomsten schijnen echter de taksen en de beursstichtingen geweest te zijn. De invordering van de seminarietaks kende een bewogen verloop. Reeds op zijn eerste synode had Rythovius polshoogte genomen (34). De eerste reacties waren bemoedigend, maar het uitblijven van de afkondiging van de Trentse conciliedecreten had de spontane geestdrift al ras bekoeld. Toch had Rythovius doorgedreven en van 1565 af werden de kerkelijke instellingen voor een periode van zes jaar getakseerd tegen de elfde penning van de belasting die ze in 1542 en 1543 aan de keizer betaald hadden. De betaling van deze bijdrage die „cum amplissimo fructu et proventu” ingebracht werd, geschiedde niet zonder moeilijkheden (35). Som-

toegewezen omdat: deductis duabus partibus sui personatus ex restante tertia non posset honeste pro suo statu in universitate aliqua et studio generali (prout dicebat se intendere) sese sustentare. De opbrengst zal dus niet heel groot geweest zijn. Terloops zij er hier op gewezen dat in de *Notitiae quaedam*, BI, 100 op blz. 7 een oorkonde vermeld wordt van 1 dec. 1570 waarbij de inkomsten van de proostprebende van St-Pieters te Cassel tijdens de vacatuur naar het seminarie gingen; volgens BI, 11 b, blz. 76 kwam daar niets van terecht.

(32) BI, 13, Rythovius, uittreksel kapittelakten: Domini ordinarunt ut capitulum prosequatur immunitatem accisiae pro juvenibus habitantibus in seminario, expensis tamen seminarii.

(33) *Registrum III*, BI, 13, f. 32 v.-33 v. Nog vermeld in de *Notitiae quaedam rerum seminarii* (omstreeks 1640), BI, 100, blz. 14.

(34) Cfr. n. 8 en 9.

(35) Voor gans deze geschiedenis is de voornaamste bron HEI, blz. 30 en blz. 65-69. Tenzij wij andere bronnen aanduiden, komen onze gegevens daaruit.

mige kloosters en kerken hadden schade geleden tijdens de beeldenstorm van 1566. Er waren ook andere motieven van weigering. Aldus antwoordde Rythovius op 9 mei 1568 aan de abt van de Duinen, wiens klooster bezittingen in verscheidene bisdommen had en die daarom een meervoudige bijdrage vreesde en intussen zijn betaling aan Ieper had uitgesteld, dat zijn vrees ongegrond was. Mocht het geval zich toch voordoen dan zou zijn bijdrage voor Ieper tot de goederen in dat bisdom gelegen beperkt blijven (36). Het eerste provinciaal concilie van Mechelen, dat Rythovius als oudste bisschop van de provincie in 1570 voorzat, had op het stuk van steun aan de seminaries, zelfs niet alle beslissingen van Trente overgenomen (37). Dat belette echter Rythovius niet in het vooruitzicht van de synode die hij ter uitvoering van de besluiten van het provinciaal concilie voor dinsdag 29 mei 1571 in zijn seminarie zou bijeenroepen, op 27 april 1571 aan alle betrokken personen een schrijven te richten in verband met de seminarietaks. De reden van dat schrijven was dat hij naar middelen moest uitzien om zijn seminaristen te onderhouden „daar de abten en prelaten zich aan deze bijdrage onttrokken hadden”. In dat schrijven liet hij weten dat al degene die bij deze bijdrage betrokken waren hem vóór zaterdag 26 mei hun bezwaren tegen de vroegere procedure of tegenvoorstellen zouden indienen. Blijkens een verordening van 31 mei 1571 kwam men op de synode tot volgende regeling: de uitgestrektheid van het bisdom en de priesterschaarste ver-

(36) Cfr. n. 10, 2 en *Registrum* III, BI, 58, f. 17 r. en v. Daar wordt gesproken over gubernatorem seu receptorem seminarii en anderzijds van deputati. Voor de deputati cfr. n. 27. Daar in 1568 Van de Smisse als gubernator en Van Zeelandt als receptor worden aangegeven (cfr. n. 22 en 25) menen we niet dat deze titels gelijkwaardig zijn, tenzij in dat jaar een wisseling van titularissen zou gebeurd zijn.

(37) J. Laenen, *Geschiedenis van het Mechelsch Seminarie*, Mechelen, 1930, blz. 17.

eisten dat de gemeenschappelijke inbreng gedurende twaalf jaar een jaarlijks budget van 1800 gulden kon spijzen. Dat bedrag was nodig voor onderricht, onderhoud en uitrusting van veertig leerlingen en het daarbij horend opvoedend en dienstpersoneel. Daartoe zouden ze gedurende de eerste termijn van vier jaar de elfde, in de tweede de vijftiende en in de derde de twintigste penning betalen van de belastingen die in 1542 en 1543 ten bate van de keizer waren geheven op hun globale inkomsten. Telkenjare zal daags na de synode de boekhouding worden voorgelegd; is er overschot, dan zullen na elke termijn de bijdragen gereduceerd worden of de gelden tot het aankopen van onroerende goederen ten nutte van het seminarie worden besteed. Deze regeling werd door de belastingsplichtigen met weinig spoed ingevolg'd. Daarom deed Rythovius beroep op de tussenkomst van Filips II die aan de Raad van Vlaanderen opdracht gaf de onwilligen gerechtelijk te vervolgen. Over het resultaat van dat koninklijk bevel weten we al even weinig als de kroniekschrijver van Eversam die verhaalt dat sommige prelaten werden gedagvaard maar niet weet of ze in gerechte verschenen en hun verplichtingen nakwamen. Deze regeling van de bijdragen werd in de statuten van 21 mei 1577 bekrachtigd (38). De troebelen en de Calvinistische overheersing zullen van dan af waarschijnlijk de feitelijke betaling hebben geremd en weldra onderbroken.

Naast de gemeenschappelijke taksen waren er ook beursstichtingen om in het onderhoud van sommige seminaristen te voorzien. Reeds tijdens het episcopaat van Rythovius zijn er enkele na te wijzen. De oudste

(38) *Statuta*, blz. 144: De sumptibus ad Seminarium hujus conservationem necessariis, in synodo nostra anni M.D. LXXII cum deputatis juxta dispositionem Concilii Tridentini ordinationem provisionalem emisimus, quam hic pro inserta haberi volumus et illam etiam praesenti Statuto confirmamus. Het verschil in jaartal tussen HEI en Stat. kunnen we niet verklaren.

beurzen zijn deze van de kanunniken Gheeraerts en Hannon, die allebei in 1573 overleden en respectievelijk een beurs van 18 lb. tur. en 24 lb. tur. 's jaars stichtten (39). De kostprijs voor een seminarist bedroeg toen, zoals verder zal worden aangetoond, 36 lb. tur. of 6 lb. Vl. De eerste was bestemd voor een arme student, de andere voor een koorknaap van Sint-Maartens. Bij testament van 26 augustus 1577 schonk W. Van de Smisse een beurs van 6 lb. Vl. „omme daarmede te fonderen een burse omme eenen jonghen te onderhouden in het seminarium deser stede, van welcke zes ponden de vijfve werden tot thehouf van den tafelcost, ende het resterende pont voor boucken, cleederen ende andere nootzaeckelicheden” (40). Even vóór Rythovius, stierven zijn secretaris G. Steensel (+ 28 sept. 1583) en zijn ontvanger A. Van Zeelandt (+ 20 sept. 1583) en bestemden elk een beurs van 6 lb. Vl. voor het seminarie (41). Meestal werd bij deze beurzen ook aangeduid wie ze moest toekennen en naar welke studenten de voorkeur moest gaan. Vaak waren het familieleden of stadsgenoten die aldus bevoorrecht werden. De belangrijkste bijdrage kwam echter van Rythovius zelf. Zijn testament, opgemaakt in oktober 1576, werd achteraf door drie codicillen van 1578 (Gent), 1582 en tenslotte van 17 september 1583 (Veurne) gewijzigd en gepreciseerd (42).

(39) BI, 11 a, f. 28 v. en 11 b, blz. 54 en Hannon, BI, 11 a, f. 20 v. en 11 b., blz. 39. Cfr. ook BI, 100 rek. 1614, f. 2 v.

(40) Cfr. n. 23 en BI, 100 f. 2 r.; 11 a f. 20 r en 11 b, blz. 37.

(41) BI, 98: twee uittreksels van omstreeks 1600 uit een *Registrum actorum capituli* van 6 en 26 oct. 1583; BI, 100 *Notitiae*, blz. 30; BI, 11 a, blz. 21 v.-22 v. en 23 r. en 11 b, blz. 43 en 44. Cfr. ook *Ypr.* VI, 119, 117, 110.

(42) Het testament van Rythovius werd gedeeltelijk uitgegeven door A. Iweins, *o.c.*, blz. 251. Een analyse van de schenkingen ten voordele van het seminarie en hun latere bestemming in BI, 11 a, f. 2-9 en 11 b, blz. 1-15. Het volledige testament is te vinden in *Registrum foundationum*, BI, 11 f. 1-9 en BI, 13, Rythovius: testament en dossier seminarie-Jezuïeten.

De beschikking van Rythovius komt hierop neer dat hij alles wat na de uitvoering van de andere testamentaire bepalingen overblijft, aan het seminarie schenkt om er zoveel mogelijk studentenbeurzen mee te stichten (43). Mocht het seminarie verdwijnen dan moesten de beurzen dienen voor Ieperse studenten te Leuven of te Douai. Het moeten volle beurzen zijn volgens de kosten van de tijd, waarvan sommige aan zijn familieleden worden voorbehouden en de andere bij voorrang aan diocesanen moeten worden toegekend. Deze laatste moeten beloven zich aan de reglementeringen van het seminarie te onderwerpen en de ontvangen gelden, wanneer het hun later mogelijk wordt, terug te schenken en in de dienst van het bisdom Ieper te blijven. Tijdens zijn gevangenschap te Gent veranderde hij een eerste maal zijn testament: zijn familieleden die onder de tijdsomstandigheden zware materiële schade hadden geleden, werden milder bedacht en de uitgaven voor zijn begrafenis fel besnoeid (44). De meest betekenisvolle wijziging in 1582 en 1583 is het legaat dat voorzien wordt voor de Jezuiten. Vermoedelijk na zijn bevrijding uit de gevangenis op 15 augustus 1581 zal hij van Aire uit, waar hij zich bij zijn kapittel gevoegd had, onderhandelingen met de Jezuiten hebben aangeknoopt tot het bekomen van een residentie en college te Ieper. Om zijn voorstel kracht bij te zetten legateerde hij een som van 1000 Rijnse gulden om de stichting te helpen financieren (45). In brieven gericht aan de provinciaal Delange en de generaal Aquaviva belooft

(43) A. Iweins, *o.c.*, blz. 252: Quod reliquum est conflabitur in unam massam ad fundandum subsidia studiosorum vel bursas pro seminario Iprensi, si tamen hoc in bona disciplina ad studia pietatis et ad praeparandum idoneos ministros ecclesiae legitime observetur. (Cfr. ook BI, 11 f. 3 v.).

(44) ID., blz. 256.

(45) BI, 11 f. 5 r: ad ferendum sumptos necessarios ad sollicitationem erectionis collegii patrum de societate Jesu in civitate Iprensi, quae sollicitatio nunc inchoata est.

hij de incorporatie van de vrouwenabdij Merkem en van het prioraat Nieppe. Hij wist ook de steun van Filips II voor dit project te bekomen (46). De onderhandelingen moeten echter op geldelijke moeilijkheden zijn gestrand en precies daarom verdubbelde hij zijn legaat in zijn testament van 1583 en waarborgde het met een jaarrente van 20 lb. Vl. voor het geval de incorporatie niet kon doorgaan of beneden de voorziene opbrengst bleef (47). Rythovius wilde dus beslist deze Jezuitenstichting bewerken. Hij zag daarin het meest probaat middel om het godsdienstig herstel van het bisdom te waarborgen en misschien klinkt in de schenkingsvoorwaarde aan het seminarie „si restituator et floreat” een zekere twijfel door (48). Alhoewel de verschillende wijzigingen financieel het seminarie niet ten goede kwamen, toch bleef Rythovius samen met zijn opvolger Simons de grootste weldoener van het seminarie. Een lijst van „bursarii” uit 1608 geeft 13 beurzen voor de stichting van Rythovius (49). De aankomst van de Jezuiten te Ieper zou echter pas onder bisschop Simons gebeuren.

Een laatste bron van inkomsten was natuurlijk het pensioengeld dat de seminaristen betaalden. Het is

(46) A. Poncelet, *Histoire de la Compagnie de Jésus dans les anciens Pays-Bas*, Brussel, 1927, dl. I, blz. 367-372 en BI, 13, Rythovius: dossier sem-Jez.

(47) BI, 11 f. 7 v: Sed redditum viginti librarum emptum super capitulum aut potius bona Dominorum Morinensium adjici volo patrum societatis foundationi, nisi illa bis mille renensium conficiatur duabus portionibus illi assignatis in supplicatione mittenda ad urbem (= Rome). Deze toestemming van Rome werd gegeven op 25 mei 1584 (Poncelet, o.c., blz. 369).

(48) BI, 11 f. 6 r: in seminario Iprensi, si restitutor et floreat; 6 v: In primis cum in hac miserabili ruina quaerenda sint omnia media quae ad restitutionem catholicae religionis opportuna esse possint... prae ceteris efficacius remedium videretur si in civitate Iprensi erigeretur collegium venerandae Societatis Jesu.

(49) BI, 98, *Bursarii Rev. Dni Martini in anno 1608* en BI, 9, blz. 149-167.

(50) BI, 87.

echter vrij moeilijk uit te maken in welke mate deze in staat waren zelf voor hun onderhoudskosten bij te dragen. Het enige daarover bewaarde document, de „obligationes seminaristarum”, laat slechts een benaderende schatting toe (50). Immers daarin worden de schuldvorderingen genoteerd van het seminarie tegenover de leerlingen die in feite een toelage kregen. Over de andere verneemt men er niets. De inleiding evenwel, waarbij de verplichting om de ontvangen gelden later terug te schenken wordt toegelicht, schijnt er op te wijzen dat deze toelage zeer algemeen doch zeer verschillend was. De kostprijs werd toen berekend op 6 lb. Vl. per jaar. Al wat minder betaald werd, werd als terugvorderbare toelage aangerekend (51). De uitgekeerde subsidies betreffen hoofdzakelijk kost en inwoon.

(51) *Ibidem*, f. 1 r. en v.: Cumque tenuitati eorum qui in eo recipiuntur et instituuntur subveniatur, et vel ex parte vel ex toto alantur liberali contributione praelatorum et opulentioris cleri, equum est piis desideriis praelatorum satisfacere curent. Et accepti beneficii memores etiam erga alios in posterum benefici esse studeant praesertim quorum facultates vel ex successione hereditaria aut alio honesto vitae genere acquisitae id patiuntur.

Proinde obligabunt se quotquot in seminarium recipiuntur ut minimum ad refusionem ejus summae quae gratiose fuit eis relaxata quotannis a constituto precio mensarum. Hoc autem precium est sex librarum flandrensium. Quod infra hanc summam solvitur gratiae deputatur sic tamen ut refusioni maneat obnoxium si quando per facultates commode refundere liceat. Si quis ante mortem non commode restituere potuit, licebit ei per dispositionem testamentariam praestare quod delatum fuit.

Cumque non sit omnium eadem conditio nec parem gratiam recipiant omnes, singuli in exitu suo singulari et proprii manus subscriptione agnoscant eam summam quae sibi gratiose condonata fuit cum specificatione temporis quo in seminario instituti sunt. Et ad summae ejus refusionem ad formam praedictam obligabuntur. Pauperes, hoc est quorum facultates non patiuntur refusionem, obligatione liberamus. Sed meminerit quod moriturus interdum commode refundere potest quod victurus nondum poterat commode. Si quis moriatur dum in seminario habitat, obligatione non tenetur etiamsi forte aliqua bona apud ipsum reperiantur, quia praesumitur non alii dare cui gratia aliqua fit nisi forte ipsi accrescerent aliqua bona quae tempore admissionis non habebat.

Enkele krijgen ook andere steun (52). De verleende hulp varieert natuurlijk met de zeer wisselende verblijfstermijn, maar het is overduidelijk dat sommige volledig op kosten van het seminarie leefden en anderen slechts gedeeltelijk. Andere verplichtingen, als deze van later in het bisdom Ieper werkzaam te zijn, werden soms uitdrukkelijk geformuleerd (53).

Ten slotte kan de vraag gesteld worden in hoever het seminarie-initiatief van Rythovius geslaagd is. Een eerste vaststelling is dat het seminarieonderwijs ook voor niet-inwonende leerlingen en zelfs voor kloosterlingen toegankelijk was (54). In zijn synodale verordening van 31 mei 1571 verklaarde Rythovius dat het seminarie moest in staat zijn een veertigtal leerlingen

(52) *Ibid.*, f. 53 r. : Ego Antonius Hugodt civis ex Merris fateor me debere Seminario Iprensi summan undecim florenorum et duorum stuf. idque quia receptor Mr Johannes Vlaminck mihi procuravit et tradidit novum mantellum et certas ulnas suffulturae pro conficiendo palyo.

Sommige seminaristen werkten ook voor hun kost: f. 23 Joannes Vechsteen ...nam alia quae ab eodem seminario gratiose percepi condonantur mihi intergre intuitu diligentis servitii seminario a me praestandi; f. 50 N. de Vos: sed quia seminario inservivi facta est mihi gratia; f. 32 Carolus de Coninck... id faciam sicut communiter alii se obligant alumni seminarii, nullo respectu habito ad onus panem coquendi quia de eo onere me contentum affirmo tum quia quandoque dona accipio tum quia mensa pluris valet quam sex libr. gross. ad quas seminaristae se obligant.

(53) *Ibid.* f. 11, 40, 56.

(54) G. De Meestere, *Chronicon Evershamense*, Brugge, 1852, blz. 35: 1568 (praepositus) curavit suos novitios mitti et institui in seminarium recens institutum Ipris; HEI, blz. 118 (Episcopus habuit) duos cubicularios inter quos ego eram minus principalis, quia simul scholas visitabam in seminario a se erecto; BI, 11, f. 60 r. testament Van de Smisse: Item noch een pont gr. tjaers legatere ick omme te leveren in handen vanden eersten schoolmeestere van het seminarium omme het tselve te distribuieren in pampier ende boucken voor de schamele kynderen der stede van Ypre het zelve seminarium frequenterende ende van buuten ter schole commende wel verstaen dat indien het seminarium falgierde zullen de voornoemde collateurs dat pont gr. ten fijne alsovoeren moghen applicuieren eenighe andere particuliere schole.

te onderhouden (55). In de „obligationes seminaristarum” worden slechts een zestigtal schuldbrieven, over een periode van 15 jaar verspreid, bewaard. Er zijn aanduidingen dat de lijst niet exhaustief is (56), maar veel meer studenten zullen er te Ieper wel niet geweest zijn. Chronologisch gegroepeerd geeft dat volgend beeld : tussen 1565-1569, 22; tussen 1570-1574, 33 (+ 16 die tevens tot de eerste categorie behoren, maar ook na 1569 op het seminarie verbleven); tussen 1575-1578, 5 (+ 19 die tevens tot de groep 1570-1574 behoren). Van 1576 af is in verband met de politieke en godsdienstige troebelen een gevoelige vermindering waar te nemen en waarschijnlijk werd het seminarie in 1578-79 gesloten (57). Bij de interpretatie van deze cijfers moet niet alleen met de aard van het document, maar ook met de duur van de studies rekening worden gehouden. Deze

(55) HEI, blz. 67.

(56) BI, 13 Rythovius : *Status receptorum et expositorum 1609* : aartsdiaken Van Houcke kreeg de opdracht : de cogendis ad solutinem via juris vel etiam concordiae iis omnibus qui seminario Iprensi ratione victus ante turbas novissimas hujus patriae aliquid debebant. Van de elf die toen hun achterstel betaalden, worden er zes aangetroffen in het register *obligationes seminaristarum*. Hun schuldbrief is er doorstreept of half gescheurd. Doch vijf, waaronder de toekomstige bisschop van Ieper, J. de Visschere, zijn nieuw. Deze de Visschere werd geboren te St.-Winnoksbergen op 1 jan. 1561 en studeerde zeker theologie o.a. te Douai in het Séminaire du Roi. Reeds in 1585 (op 24 j.) was hij pastoor en deken van de christenheid te Diksmuide, zodat hij nog wel ten tijde van Rythovius met zijn seminarie zal begonnen zijn. Cfr. A. De Schrevel, *Les Gloires*, blz. 178; BI, 9, blz. 22, a° 1611 waar C. Van Houcke hem „quondam alumnus seminarii Iprensi” noemt.

(57) Over het Calvinistisch bestuur te Ieper cfr. o.a. A. De Schrevel, *Le protestantisme à Ypres et dans les environs de 1578 à 1584*, Leuven, 1913. Dat bestuur duurde van 28 juli 1578 tot 7 april 1584. Deze auteur schrijft blz. 9 : en conséquence ceux d'Ypres prient le magistrat de leur céder le séminaire et le cloître de St-Martin, aux fins d'y établir des écoles latine, française et autres, avec des habitations pour les maîtres (1579). De meest recente schuldbrief uit de *obligationes* is deze van Jacob Colen en dateert van 31 augustus 1580. Hij studeerde echter ook te St. Omaars en te Douai. De vorige akte is van 18 augustus 1578. De tekst van het protestants verzoek wijst op de nabijheid van kapittelgebouwen en seminarie. Cfr. ook blz. 65-69.

varieert van vijf tot een half jaar en het is onmogelijk er een vaste aanvangs- of einddatum van het schooljaar uit af te leiden (58). Datzelfde document bewijst tevens dat zeker niet alleen humaniorastudenten op het seminarie verbleven tenzij mensen die tijdens hun seminarie-tijd reeds diaken waren nog dergelijke studies deden (59). Vermoedelijk werd er drie jaar middelbaar en een zekere periode theologische of pastoraal onderwijs gegeven (60). Daarenboven moet men er rekening mee houden dat ook te Leuven en te Douai studenten waren (61). De seminaristen die geholpen werden kwamen

(58) BI, 87, f. 13 en f. 16.

(59) BI, 87, f. 27 : Ego Nicolaus Capmakere neoclesianus custos in Vijscaet diaconus, admissus a Reverendissimo in seminarium en f. 63 Daniel de Hane die op het seminarie verbleef van 12 juni 1574 tot 1 mei 1578 en intussen reeds subdiaken was zoals blijkt uit *Registrum tertium*, BI, 58, f. 123 r. : Dominus Daniel de Haene, subdiaconus, alumnus seminarii Iprensis per dominum Antonium Vlamincq vicarium generalem dimissus est ad sacros ordines dyaconatus et presbyteratus 4a martii 1578. Cfr. ook BI, 87 f. 11.

(60) Later gaf men zeker drie jaar theologie. Het testament Van de Smisse schijnt op een cyclus van drie jaar in het seminarie van Ieper te wijzen, maar was het ook theologie? BI, 11, f. 60 : ende zal den jonghen dese burse bezittende de zelve moghen ghebruycken hier typre in seminario drie jaeren ende daernaer noch drie jaeren in eenighe fameuze universiteyt te weten Loven ofte Douay.

Een gelijkaardige regeling is aan te treffen in het testament van deken J. Snick, dat dateert van 1586 doch waarvan het project ouder is. BI, 11, f. 39 v.-40 r. : Alvooren dat zij dies jaerlicx gheven zullen de somme van 36 ponden van 40 gr., thulpe van een kyndt, dat ghehouden ende ghealimenteert werdt inde seminarie-schole deser stede, ofte dat de zelve schole zal frequenteren indient daervooren inde zelve schole niet en mochte woenen noch onderhouden zijn... het moet bij voorkeur een familielid, een „afghaenden corael” (een wiens stem aan 't veranderen is) of eenich ander schamel kyndt ...dies sal moghen gauderen ende ghebruycken tot drie zoo vier jaeren toe wonende ofte ghaende in de voorseide seminarieschole zoo voorseid es, ende daernaer noch ander drie, viere ofte meer jaeren in d'universiteyt van Lueven ofte Douay indien hij dat meriteert.

(61) Cfr. n. 60 en 18 en HEL, blz. 118 : (Rythovius) vir erat solitarius, nepotibus suis rigidus, plerumque omnes destinavit Duacum ad collegium Marchianense. Cfr. ook BI, 87, o.a. ff. 3, 55, 60, 61, 65 v. en n. 56.

slechts bij uitzondering uit andere bisdommen : zo was er één van Luik, Mechelen, Middelburg en Kamerijk (62). Alle streken van het bisdom Ieper zijn vertegenwoordigd, waaronder minstens een tiental Ieperlingen.

Veel meer dan deze gegevens leveren de voorhanden zijnde bronnen over het Ieperse seminarie ten tijde van Rythovius niet. Aan deze bisschop komt onbetwistbaar de eer toe zijn nieuw bisdom zonder talmen met een seminarie te hebben uitgerust. Hij had het belang van het seminariedecreet dat hij mede had goedgekeurd begrepen en het met beperkt succes gerealiseerd. De politieke en godsdienstige situatie was tijdens zijn episcopaat van die aard en deze priesteropleiding zo nieuw dat nauwelijks meer kon verwacht worden. Enigermate werd achterhaald hoe hij de materiële problemen aanpakte. Het veel belangrijker vraagstuk van het vinden van bevoegde professoren en van het scheppen van een vormingsapparaat met studieprogramma, geestelijke en pastorele vorming, enz. werd nauwelijks gesteld. Dit wegens het ontbreken van gegevens over deze pionierstijd, waar men over geen ervaring noch traditie beschikte voor een instelling die toch ook niet slechts krachtens een conciliedecreet leefbaar en efficiënt kon werken (63).

2. *Het seminarie van Simons tot de Hennin* (1584-1626)

I. *Bisschop Simons.*

Het episcopaat van de Tieltenaar Simons (1584-1605) valt, zoals zijn voornaamste biograaf De Schrevel terecht laat opmerken, binnen een van de meest onrustige tijden die het bisdom Ieper doormaakte : de

(62) BI, 87, ff. 29, 40, 48, 65.

(63) Cfr. in dit verband het artikel over de situatie na de Franse revolutie van J. Leflon, *Les Grands Séminaires de France au XIXe siècle*, in *Etudes*, nov. 1963, blz. 174-186. H. Jedin, *Domschule und Kolleg*, in *Trierer Theol. Zeitschr.*, 1958, blz. 210-223.

periode van het herstel van het Spaans bewind door Farnese en de weerstand onder leiding van Prins Maurits (1). De nabijheid van Oostende, dat slechts op 20 september 1604 kapituleerde, betrof het bisdom Ieper dat zich uitstreekte tot Nieuwpoort, waar de Spanjaarden nog in 1600 de nederlaag leden, in de krijgsverrichtingen. Ook de godsdienstige situatie was alles behalve schitterend. Op 22 maart 1585 schreef de provinciaal van de Jezuïeten aan zijn generaal Aquaviva dat de nood te Ieper niet minder groot was dan te Geneve en te La Rochelle; het enige verschil was dat een katholieke prins er het bewind voerde zodat men tenminste moest veinzen katholiek te zijn (2). Simons, oud-leerling van Bogardenschool te Brugge, had een goede leerschool doorgemaakt om zich als bisschop met bevoegdheid met het seminarie in te laten (3). Te Leuven had hij reeds als student zorg te dragen voor de jongere medestudenten van zijn Brugse school en hij onderwees er de theologie bij de Celestijnen te Heverlee. Vervolgens had hij te Gent met zijn oud-professor, bisschop C. Jansenius, samengewerkt om daar een seminarie op te richten. Hij was het die bij de opening op 25 november 1569 het gelegenheidssermoen uitsprak. Hij maakte het eerste provinciaal concilie van Mechelen (1570) en de diocesane synode van Gent in 1571 mee. Als aartspriester van Gent onderhield hij de pastoors der stad regelmatig over hun ambtsplichten (4) en

(1) Ook voor Simons is de studie van A. De Schrevel, *Simons*, B.N., XXII, kol. 597-619, nog onovertroffen. Hij schrijft kol. 605: En effet l'épiscopat de Simons coïncide avec la triste période que la West-Flandre eut à traverser depuis la reddition d'Anvers (17.8.1585) jusqu'à la reprise d'Ostende (20.9.1604). Cfr. L. Van der Essen, *Politieke geschiedenis van het Zuiden (1585-1609)*, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Dl. V, blz. 245-282; Cfr. ook n. 40.

(2) E. Poncelet, o.c., blz. 368.

(3) B.N. XXII, kol. 597-604.

(4) J. David, *Petri Simonis Tiletani episcopi Yprensii De Veritate libri Sex et reliqua ejus, quae supersunt multae eruditionis et pietatis opera*, Antwerpen, 1609, blz. 509-533 en 557-560.

preekte telkenjare de passie in de kapel van het seminarie. Tijdens het Calvinistisch bestuur was hij naar Douai gevlucht, waar hij zijn vriend Jan David, onder-tussen pastoor van St.-Maartens te Kortrijk geworden, terugvond (5). Na de bevrijding van Kortrijk in 1580 nam hij samen met David de pastorele zorg van de St.-Maartensparochie op zich. Toen David in 1581 binnentrad bij de Jezuiten die hij te Douai had leren kennen, droeg hij deze last alleen tot zijn benoeming te Ieper op 3 september 1584. Hij kende dus uit persoonlijke ervaring de eisen van priesteropleiding en priesterwerk. In zijn nieuw bisdom was veel verwoest, was veel verwarring en moest dus veel hersteld, geordend en geregeld worden. Het religieuze stadsbeeld van Ieper werd gewijzigd: door de vestiging van oude kloosters binnen de stad, omwille van de veiligheid, en de stichting van nieuwe, werden Ieper, en in mindere mate ook de andere steden, kloostersteden. Een van zijn grote bekommernissen is het onderwijs geweest, dat hij als zielzorg ten zeerste waardeerde. Aldus kwamen met zijn steun het pensionaat van de Roesbrugge-dames (6), het armenseminarie van St.-Winoksbergen en de Jezuiten-colleges (7) aldaar en te Ieper tot stand.

Zoals hoger gezegd, waren reeds onder Rythovius de onderhandelingen voor het oprichten van een college te Ieper begonnen. Zijn bedoeling daarbij was de predikatie en het onderwijs. Eerst met Simons werd het plan gerealiseerd. Het verloop van deze stichting en haar

(5) Over David, cfr. F. Snellaert, *J. David*, B.N., IV, kol. 721-732; over Douai als toevluchtsoord van Vlaamse vluchtelingen in die tijd en speciaal over de betrekkingen Simons, David en anderen: A. Viaene, *Vlaamse Vluchtelingen te Douai, Handelingen Soc. d'Em. te Brugge*, 1956, blz. 13-18 en 36-37; Cfr. ook HEI, blz. 136-141.

(6) B.N., XXII, kol. 610.

(7) Ch. De Croocq, *Histoire du collège de Bergues-Saint-Winnoc (1600-1923)*, *Annales du Comité Flamand de France*, DL 33, 1922 en E. Poncelet, o.c., blz. 508, n. 1.

eerste geschiedenis werden reeds door E. Poncelet beschreven (8). Hier dient alleen aangestipt wat voor het seminarie belangrijk is. In de loop van het jaar 1584 kwamen de eerste paters „velut exploratores” toe (9). Ze vonden onderkomen bij Adriaan Bellechiere, pastoor van St.-Maartens te Ieper en wellicht familielid van de eerste president van het nieuwe seminarie, Jacob Bellechiere; vervolgens bij A. de Hennin, pastoor van St.-Niklaaskerk en provisor van het seminarie en tusslotte in het refugium van Merkem in de Diksmuidestraat (10). A. de Hennin was oud-student van het Jezuietencollege d’Anchin te Douai en behaalde in deze stad het licentiaat in de theologie op 15 mei 1584, en was nog door Rythovius te Ieper benoemd (6 okt. 1583). Te Douai had hij ook Simons leren kennen (11). Reeds op 15 februari 1585 werd door de provinciaal Manare op het bisschoppelijk paleis met de bisschop en de stadsmagistraat onderhandeld over het vinden van lokalen voor een college en van voorlopige inkomsten voor de paters, daar Merkem en Nieppe nog niet beschikbaar waren (12). Het stadsbestuur schonk 2000 gulden en de testamentuitvoerders van Rythovius schonken met

(8) E. Poncelet, *o.c.*, blz. 367-372 en A. Sanderus, *o.c.*, blz. 370-371.

(9) Id., blz. 369 n. 4.

(10) Id., blz. 369 en Sanderus, *o.c.*, blz. 371. Alleen bij hem wordt melding gemaakt van Bellechiere: qui cum tribus circiter mensibus in aedibus D. Adriani Bellecherii Cathedralis ecclesiae Parochi... Volgens *Ypr.* VI, blz. 112 was toen Adrianus Bonserius pastoor van deze kerk. We menen dat de Bellechiere in kwestie eigenlijk niemand anders dan de president Bellechiere is en dat Sanderus zich vergist heeft. We namen echter zijn versie in onze tekst op. Over J. Bellechiere, cfr. C. Carton-F. Van de Putte, *Biographie des hommes remarquables de la Flandre Occidentale*, Dl. III, Brugge, 1847, blz. 41 en A. De Schrevel, *Les Gloires...*, blz. 43 en *Ypr.* VI, blz. 122.

(11) A. Viaene, *a.c.*, blz. 16-17.

(12) E. Poncelet, *o.c.*, blz. 369-371. Voor Merkem cfr. ook N. Huyghebaert, *Monasticon Belge, T. III Province de Flandre occidentale, fasc. I*, Luik, 1960, blz. 282-288 en A. Viaene, *De abdij van Merkem. De laatste jaren en de laatste juffrouw, 1554-1609*, Biekorf, 1955, blz. 193-199.

goedkeuring van Simons een huis in de De Mont- of Patersstraat, uit de erfenis van Rythovius, aan het seminarie (13). Onmiddellijk werden twee klassen toegestaan „per modum provisionis, ad seminarium sustentandum, quod erat omnino desertum”. In 1608 was het college afgebouwd en was er een volledige humanioracyclus. Volgens de brief van de eerste rector, A. De Carne, waren er in 1587 reeds 9 religieuzen (14).

Deze Jezuitenstichting zou voor het Ieperse seminarie niet alleen een voorlopig belang krijgen. Bisschop Simons wilde het seminarie heroprichten en hield bij de planning rekening met de Jezuiten. Hij wilde bouwen in de onmiddellijke nabijheid om de seminaristen in staat te stellen daar lessen te volgen. Het grote probleem was echter het bijeenbrengen van de nodige gelden. Het was onmogelijk de vroegere bijdragen van de clerus te vragen. De meeste kerkelijke instellingen hadden zelf te grote schade geleden en te veel herstellingskosten (15). Een rescript van de Geheime

(13) BI, 11 b., blz. 6, nr. 9: Empta fuit die 27 a Junii 1577 nomine Dni Rythovii per Dnum Johannem Vlamincq domus sita in platea montstraete versus plagam occidentalem a Stephano de Mol... assignata (1585) patribus societatis ex ordinatione Rev. Domini Simonis quia inveniebatur cum suo fundo necessaria ad ampliandum collegium et extruendum in illo fundo templum respectu habito quod dicti patres societatis juventutem seminarii docere susceperunt salva tamen fundatione... en blz. 14, nr. 5: Debet seminarium huic fundationi pro domo assignata et data Patribus Societatis pro eo quod eidem patres juventutem seminarii docere susceperunt 22 l. tur. idque ab anno 1585 en BI, 100, *Notitiae*, blz. 35 en 39. Voor de ligging van het Jezuitenklooster cfr. A. Sanderus, *o.c.*, kaart, blz. 334-335, nr. 6 en J. Cornillie, *o.c.*, blz. 177-179 en kaart I, nr. 176.

(14) E. Poncelet, *o.c.*, blz. 371 n. 2 en 3.

(15) In zijn *visitatio ad limina* van 1604 geeft Simons volgende beschrijving van de toestand van het seminarie (wij cursiveren): *Institutum* fuit statim post erectionem sedis episcopalis sub episcopo defuncto et, post reductionem civitatis Iprensis ad obedientiam sui principis, *restitutum* sub episcopo moderno seminarium in civitate Iprensi sed vehementer iterum nunc ingravescente omnium paupertate, valde languescere incipit. Initio erectionis *ante turbas et bella* sustentatum fuit ex contributione capitulorum et prelatorum sed, quia isti post eversionem monasteriorum et

Raad aan de Ieperse magistraat wijst op de ellendige financiële situatie (16). Niettemin kocht Simons een huis en terrein op de hoek van de huidige De Mont- en Seminariestraat (17).

Dat was een ideale ligging: niet ver van de kathedraal en schuin tegenover de Jezuiten. Ook financieel vond hij een voorlopige oplossing. In overleg met A. Vlamynck en Th. Cocx, testamentuitvoerders van Rythovius, nam hij alle inkomsten en lasten van deze stichting ten bate van arme studenten over en heel speciaal een kapitaal van 1920 gulden dat hij in het nieuwe seminarie investeerde (18). Intussen kon worden uitgezien naar andere middelen om de gemaakte schulden voor de beursstichting weer goed te maken. Tot in de laatste jaren van zijn episcopaat zou trouwens aan het seminarie gebouwd worden. Op 22 mei 1606 nog legde

directionem mobilium omnium aegre seipsos hactenus alere potuerunt et onera portare, illa subsidia cessaverunt. Nunc sustentatur partim ex foundationibus et annuis quibusdam redditibus a devotis personis eidem relictis partim ex piorum eleemosinis. Nam beneficia quae Seminario uniri vel incorporari queant in diocesi Iprensi fere nulla sunt. in J. Paquay, *Les rapports diocésains de la province ecclésiastique de Malines et du diocèse de Liège au Saint Siège*, Tongeren, 1930, blz. 106.

(16) Volgens de in BI, 13, Simons, afgeschreven tekst uit *Alg. Rijksarchief Brussel, Fonds Ancien Conseil Privé, Carton nr. 1148*, 23 febr. 1587: De la part de l'évesque d'Ipre nous a esté remonstré que le seminaire des povres estudiants en ladite ville seroit venu maintenant à telle nécessité par faulte de payement des rentes que ledit seminaire a sur les quatre membres de Flandres au quartier d'Ipre, que le remonstrant se sent contrainct d'ableguer lesdits povres estudiants et dissoudre ledit seminaire sans prompt secours de quelque notable somme au moins de mille florins...

(17) Voor de ligging cfr. J. Cornillie, *o.c.*, blz. 175 en kaart I, nrs. 173, 174 en A. Sanderus, *o.c.*, kaart, blz. 334-335 (aan de overzijde van het Arme Claren klooster, nr. 16). Voor de aankoop van het huis: BI, 11 b., blz. 8, nr. 10: Quae summa de ordinatione Rmi Dni Petri Simonis ...exposita fuit in emptionem domus et fundi seminarii quae facta fuit die 9 a septembris 1586; BI, 101, oorkonde 9 sept. 1586, koop van huis van Jac. De Clerck.

(18) BI, 101, oorkonde 6 juni 1587, BI, 11, f. 8 v.-9 r.; BI, 13 Rythovius, *Computus tertius*, f. 7 v.-8 r. en *quartus*, f. 6 r-v.; BI, 100, rek. 1614, f. 4 r.; BI, 88, blz. 18.

provisor de Hennin een rekening van 921 lb. tur. voor over bouwwerken uit de jaren 1603-1606 (19). Van 1611 af zullen de Jezuiten twee theologieprofessoren bezorgen voor het seminarie en dat zal duren tot hun afschaffing in de Oostenrijkse Nederlanden (20). Hun invloed bereikte wel een toppunt toen onder bisschop de Ratabon omstreeks 1710 een van hun paters, Michel Van der Valck, naast het professoraat nog het presidentschap waarnam (21). Dat belette intussen niet dat na korte tijd ook op het seminarie zelf een humaniora werd ingericht (22). Voor deze twee theologieprofessoren betaalde het seminarie een jaarlijkse rente van 60 lb. Vl. totdat Christiaan Mariaval en wellicht ook Lodewijk Verbeke, twee Ieperse poorters, omstreeks 1615 door schenkingen aan de paters het seminarie van deze rente ontlastten (23). Het was voor de bisschoppen in elk geval een gunstige oplossing voor het professorenprobleem.

Gebouw en professoren volstonden echter niet. Ook de seminaristen en het personeel moesten onderhouden worden. Het seminarie bleef „le séminaire des povres estudians”. Reeds in 1588 riep hij de afgevaardigden van kapittel en stadsclerus samen om over dat vraagstuk te beraadslagen. Er werd beslist de bijdrage van de

(19) BI, 88, blz. 6; BI, 100 rek. Simons 1609 incl. en rek. 1614 f. 4 r.

(20) E. Poncelet, *o.c.*, II, blz. 118; BI, 11 b., blz. 91-92; BI, 100, *Notitiae*, blz. 40 en *Mémoire pour Monsieur le Clerq, conseiller du Conseil Privé* (± 1774).

(21) BI, 101, oorkonde van 13 juli 1711. Cfr. Sommervogel, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, 1898, dl. VIII, kol. 373.

(22) A. Sanderus, *o.c.*, blz. 367: *Seminarium Episcopatus Iprensis... ubi certus puerorum et adolescentium numerus non solum alitur religioseque educatur et bonas artes discit... en blz. 384: Scholae pauperum... Praeter has scholas duo sunt gymnasia Latinis litteris tradendis ac juventuti in moribus et pietate formandae potissimum instituta, primum est Societatis Jesu, alterum Eremitarum S. Augustini, praeter diocesanum seminarium*. Er zijn echter geen getuigenissen uit de tijd van Simons zelf.

(23) Cfr. n. 19.

vroegere contribuanten minstens op de helft te brengen. Meer konden ze zeker niet betalen na de geleden schade. Men zou integendeel enkele „beneficia simplicia” incorporeren. Onder deze maatregel vielen de Oosthuytkapellanij te Veurne, het prioraat van Corbie te Langemark, het St.-Laurentiusprioraat te Pollinkhove (24) en de St.-Georgiuskapellanij van Elverdinge (25). Slechts van deze laatste en dan nog pas van 1610 af zal de incorporatie effectief renderen. Het is dan ook niet te verwonderen dat Simons in zijn visitatieverslag aan Rome in 1604 meedeelt dat deze bron van dotatie in het bisdom Ieper weinig opleverde. Daar ook wijst hij op andere inkomsten voortkomende „partim ex fundationibus et annuis quibusdam redditibus a devotis personis eidem relictis partim ex piorum elemosinis” (26). Dus stichtingen, schenkingen en aalmoezen. Slechts voor de beursstichtingen is concretere toelichting mogelijk.

In de economische geschiedenis van het seminarie zou men het episcopaat van Simons bijna als dat van de beursstichtingen kunnen typeren. Vooraf waren er nog niet veel — de stichtingen Rythovius, Van Zeelandt en Van Steensel renderen eerst onder Simons — en nadien komen er niet veel meer bij. De eerste fundaties waren deze van de kapitteldekens Snick en Antoon Vlamynck die op één jaar tijd overleden (6 mei 1589 en 8 maart 1590) (27). Snick stichtte twee beurzen die in 1614

(24) BI, 101, oorspr. oorkonden voor Veurne en Langemark van 4 juli 1588 en BI, 11 b, blz. 76, nr. 6. Over Corbie is daarenboven een schrijven bewaard van de beneficiant Viglius de Lespinoy aan A. Hantsame, secretaris van Simons, waarin hij de incorporatie aanvaardt mits evenwaardige vergoeding (BI, 101, ongedateerd) terwijl deze van Pollinkhove weigert (BI, 101, 6 oct. 1588, handtekening onleesbaar).

(25) BI, 11 b, blz. 75, nr. 5 en BI, 88, blz. 7 en 32. Vanaf 1609 krijgt het seminarie daarvan jaarlijks 21 gulden.

(26) Cfr. n. 15.

(27) *Ypr.* VI, blz. 98.

80 lb. tur. 's jaars opbrachten (28). Zijn opvolger schonk een jaarlijkse rente van 78 lb. tur., een cijnsgoed van 33 gemet en een geldsom van 300 gulden. Uit zijn stichting werden drie beurzen gevormd (29). Zijn broer, Jan Vlamynck, pastoor van St.-Jan te Ieper en gewezen ontvanger van het seminarie (+ 1602) stichtte één beurs (30). Verder waren er nog drie beurzen van de Ieperse kanunniken Georges Petit (+ 1596) (31), een beurs van Hieronymus Berchem (+ 1597) (32) en een van Maarten Back (+ 1609) (33). Ook van buiten het kathedraalkapittel kwamen bijdragen zoals van pastoor Wouters van Diksmuide voor een theologie-student van deze stad, beurs waarover nog heel wat conflicten met het Diksmuidse stadsbestuur zouden ontstaan (34); van pastoor Willem Cools van de St.-Maartenskerk te St.-Winoksbergen (35); van Jan Langebruys, proost van St.-Pieter te Cassel (36). Leerrijker is in zeker opzicht het testament van deken Jan Hebschap van O.L.V. van Cassel (1580-1613). Hij stelde het een eerste maal op in 1577 en wijzigde het in 1594, maar de bepalingen ten gunste van het seminarie veranderden weinig. Zijn schenking bestond uit geld en boeken. Zijn bibliotheek bevatte werken van theologische, juridische, pastorele aard maar hij

(28) BI, 100, rek. 1614, f. 6 r.; BI, 11, f. 37-41 en 11 b, blz. 39.

(29) BI, 98, Beurs Vlamynck; BI, 11, f. 45-55 en 11 b, blz. 16-21; BI, 101, oork. 1588 en 1589; BI, 100 rek. 1614, f. 6 v.

(30) BI, 11 b, blz. 22-24; BI, 100 rek. 1614, f. 8 r.

(31) BI, 11 b, blz. 27-33; BI, 98, beurs Petit; BI, 101, oork. 1591 en 1604; BI, 100 f. 8 v.

(32) BI, 11 b, blz. 52-53.

(33) BI, 11 b, blz. 51, BI, 100 rek. 1614, f. 10 r. en *Bulletin du Comité Flamand de France*, dl. II, 1860-61-62, blz. 248-249.

(34) BI, 11 b, blz. 34-35; BI, 98 beurs Wouters; BI, 100 rek. 1614, f. 9 v., BI, 27 dossier Diksmuide.

(35) BI, 11 b, blz. 36; BI, 100, rek. 1614, f. 8 v., *Bull. Com. Fl.*; 1860-62, blz. 156-157.

(36) BI, 98, beurs proost Cassel; De Coussemaker, *Notes biographiques sur quelques Prévôts de l'insigne collégiale de Saint-Pierre de Cassel, Annales du Com. Fl. de Fr.*, 1891, blz. 59-65.

legateert aan het seminarie alleen werken behorend tot de klassieke Latijnse letterkunde (37). Dat stelt de vraag naar de aard van de studies op het seminarie, waar vroeger werd op ingegaan. Eens te meer echter was het testament van de bisschop zelf de kroon op het werk. Evenals zijn voorganger legateerde hij al zijn resterende bezittingen aan het seminarie (38). Blijkens een rekening van 1614 bedroeg de jaarlijkse rente van deze stichting toen ongeveer 150 lb. Vl., wat toeliet minstens een tiental studenten te onderhouden. Feitelijk schommelt tussen 1606 en 1614 het aantal tussen 7 en 9 (39).

Over de andere bronnen van inkomsten zijn weinig gegevens voorhanden. Aartsdiaken Van Houcke vermeldt in een rekening van 1609 dat hij vanwege bisschop Simons en de provisoren van het seminarie opdracht kreeg de achterstellen te innen waartoe sommige priesters krachtens hun verblijf op het seminarie ten tijde van Rythovius nog gehouden waren (40). Dat

(37) *Registrum tertium*, BI, 58, f. 122 r.-123 r.; BI, 98, *Copia Testamenti Rdi Dni Johannis Hebschapii*, waar op blz. 9 staat: Quidquid supererit ex meis mobilibus postquam prefata erunt secundum meum testamentum impleta, ordino ut illud dividatur in tres partes... secunda erit Seminario Iprensi en blz. 8: In usum Seminarii domini Episcopi Iprensis post obitum destino magnum Calopinum per Robertum Stephanum, opera Ciceronis in fol., opera Virgilii, Horatii, Juvenalis in fol. cum commentariis, duos thomos Erasmi correctos tractantes litteras humaniores (Adagia), opera G. Budei de Asse, opus Julii Cesaris, Justini historiam, Quinctus Curtius, opera Quintiliani cum commentariis cum historia Orosii.

(38) B.N., XXII, kol. 614; C. Carton, *Biographie de Monseigneur P. Simons*, Brugge, 1844, blz. 18-19. Een uitvoerige kopie in BI, 13, Simons, *Extractum...*; BI, 100, rek. 1607, 1609, Rek. 1614, f. 12 r.-13 r., *Notitiae*, blz. 81 schrijven dat Simons naliet in redditibus annuis 1442 l. tur. et in paratis mille l. tur. semel, maar er drukten nog enkele lasten op; BI, 11 b, blz. 45-50; A. Sanderus, *o.c.*, blz. 367.

(39) BI, 100 rek. 1614 f. 12 v.; BI, 9, blz. 169-171 en BI, 92, f. 20 r.-26 r.

(40) BI, 13, Rythovius, *Status receptorum et expositorum*, blz. 1-3.

bracht alles bijeen 472 lb. tur. (= 78 lb. Vl.) op. Andere inlichtingen ontbreken. De financiële mogelijkheden van het seminarie bleken naar het oordeel van Simons in elk geval ontoereikend. Immers in zijn visitatieverslag van 1604 geeft hij precies de armoede van de bevolking van zijn bisdom als reden van het kwijnend voortleven van zijn seminarie. Die mensen hadden geen geld om de onkosten te dragen, wat er tevens op wijst dat ook hij niet over de nodige fondsen beschikte om deze last te ondervangen. Wel was de nood aan priesters ontzettend groot maar hun levensonderhoud nauwelijks verzekerd (41). Er zijn geen aanwijzingen om het aantal seminaristen te ramen tijdens het episcopaat van Simons.

Iets beter zijn de inlichtingen over het bestuurscollege. Als ontvanger was Johannes Vlamynck van omstreeks 1584 af zeker vervangen door aartspriester Johannes Carrius, die op zijn beurt van 1587 af werd afgelost door Joost Eelboo, pastoor van St.-Jacobs (42). Pas in 1614 bij de vervanging van Eelboo door Adriaan van Pottelberghe kwam dit ambt in handen van een leek (43). De ontvanger werkte onder toezicht van de provisoren. In deze hoedanigheid ondertekenen Karel Van Houcke, aartsdiaken, Antoon de Hennin, Johannes

(41) Cfr. n. 15. Op blz. 107 van Paquay *o.c.*, *Plurimae aliae ecclesiae parochiales variis locis eversae penitus et crematae aegre admodum restitui possunt propter communem omnium inopiam quae singulis annis ob continua bella semper fere in majus crescit usque ad presentem diem. Quae causa etiam est ut multis in locis pastores desirentur partim metu hostium (distante Ostenda a diocesi Iprensi tribus tantum miliaribus et novem ab ipsa civitate Iprensi), partim quia parochiae alere pastorem non possunt, partim quia perpauci initiantur sacris ordinibus et quod facultates non suppetent ad studiis incumbendum ut olim a pueritia et deinceps, obstante communi omnium paupertate.*

(42) BI, 100 *Declaratio reddituum* 1589 en BI, 88, *Registrum I actorum*, blz. 33; A. Viaene, *a.c.*, blz. 18.

(43) BI, 100, dossier Pottelberghe, *Compendiosa specificatio*, blz. 19 en de kopie van zijn aanstelling op 13 nov. 1614. Het oudst bewaarde formulier van aanstelling van een ontvanger dateert van 31 dec. 1728 : BI, 61, *Reg.* 66, blz. 233.

Wilde (Silvestri), penitencier, en Petrus Mailiart de regeling getroffen tussen de erfgenamen van Rythovius, het seminarie en de bisschop nopens de beurzzen gesticht door Rythovius voor familieleden (44). Van Houcke en de Hennin schijnen wel de invloedrijkste rol te spelen (45). Op 2 januari, dus enkele maanden na het overlijden van Simons, komen Van Houcke, als vicaris-generaal en kapitteldeken J. Veranneman, de Hennin, en, als vertegenwoordigers van de stadsclerus, Nikolaas de Schepere en Georges de Graeve als provisoren voor. Deze laatste waren respectievelijk deken van de Kalenden of gilden van O.L.V. in de St.-Jacobskerk en van deze van St.-Niklaas in de St.-Pieterskerk (46). Uit de „Registra actorum in seminario Iprensi” (47), waarvan het oudste tot januari 1606 teruggaat, blijkt dat het provisorencollege bijna in alle beslissingen tussenkwam. Ook de president was tegenover hen verantwoordelijk. Wat deze functie juist inhield is voor deze periode en trouwens ook later moeilijk te omlijnen. Volgens Sanderus droeg hij zowel de materiële als de opvoedende zorg voor het seminarie (48). Wel zijn enkele presidenten bij name gekend. In een afrekening van 1587-89 wordt Jacob Bellechiere als „rector seminarii” vernoemd en betaald. Met „rector” of „praefectus” wordt wel degelijk president bedoeld.

(44) BI, 101 beurs Rythovius, oork. 1596, 15 oct.

(45) BI, 101, oork. 22 dec. 1604.

(46) BI, 88, blz. 1. Over deze *Calendae* cfr. o.a. A. Sanderus, *o.c.*, 367-368; J. Cornillie, *o.c.*, blz. 111 en 156-158; A. Vandenpeereboom, *La Gilde de St. Nicolas à Ypres, Ann. Soc. Em. Brug.*, dl. XXVIII, 1876-77, blz. 25-64.

(47) BI, 88.

(48) *O.c.*, blz. 367: Habet hoc seminarium... praesidem item unum ad quem rem curare domesticam, moribus et disciplinae collegii invigilare, et quotannis rationes accepti et expensi reddere cum quaestore seminarii ad recipienda ejus bona constituto. De oudste akte van aanstelling van een president die we terugvonden dateert van 1771, BI, 76, *Reg.* 103, blz. 103.

Van hem zijn enkele Latijnse gedichten bewaard (49). Hij zou in 1600 overleden zijn en werd misschien dan of vroeger opgevolgd door Pieter Snick, die zeker nog in 1606 en 1608 in deze hoedanigheid vermeld wordt (50).

Ook het professorenkorps werd op nieuwe leest geschoeid. Vooreerst hebben de Jezuiten een tijdlang humaniora-onderwijs aan de seminaristen verstrekt. Tijdens de bouw van hun college geschiedde dat zelfs, niet zonder ongemakken, in de seminariegebouwen (51). De eerste prebende van het „membrum Martinianum” die in 1589 door de dood van deken Snick vrijkwam, richtte Simons als theologaalprebende in en de titularis werd een tijdlang belast met theologisch onderwijs aan de seminaristen. Simons verleende deze prebende aan de Haarlemmer Jan Cornelii Cervius, licentiaat in de theologie. Hij doceerde H. Schrift (52). Volgens De Schrevel deed hij ook beroep op de Jezuiten als theologieprofessoren die er de controvers- en moraaltheologie zouden onderwezen hebben. Ook Sanderus spreekt in deze zin doch laat het professoraat eerst in 1611 aanvangen. Vermoedelijk deed Simons inderdaad beroep op de Jezuiten voor dit ambt, getuige de keuze van de ligging van het nieuwe seminarie, maar dat herleefde te traag of de Jezuiten konden geen professoren

(49) Cfr. n. 10 en BI, 100, *Declaratio reddituum*, blz. 3: *Imprimis numeravit nomine Mgri Jodoci Elboo, moderni Receptoris Dno Jacobo Bellechiere, Rectori Seminarii in diminutione summae...*; BI, 88, blz. 3 voor rector = president.

(50) B.N. XXII, kol. 610; BI, 88, blz. 9.

(51) Cfr. n. 13 en 14; BI, 88, blz. 3.

(52) B.N., XXII, kol. 611; *Ypr.*, VI, blz. 109 en 47. Er waren ook 3 theologaal-prebenden bij het membrum Morinorum t.t.z. kanunnikaten gevormd uit de bezittingen van het vroegere kapittel van Terwaan. Onder hun titularissen treffen we verschillende presidenten van het seminarie aan: W. Zylot, Fr. Persyn, J. Viny, B. Van Roo, P. Danes, F. Proventier. Het is echter onmogelijk daaruit besluiten te trekken voor de andere titularissen; A. Sanderus, o.c., blz. 367. Dat deze lector of theologaal achteraf niet steeds een leerstoel voor de seminaristen kreeg blijkt uit de afwijzing die M. Steyaert omstreeks 1576-77 opliep: BI, 88 dossier Steyaert (Cfr. B.N. XXIV, kol. 5-17).

bezorgen zodat ze eerst in 1611 konden of moesten optreden. Ook het „registrum I actorum” schijnt voor een dergelijke voorstelling te pleiten in tegenstelling met de „registra foundationum” (53). Wat de vakken die deze professoren onderwijzen betreft, kan, maar dan wellicht eerst van 1611 af, nadere precisering worden aangebracht. Vooreerst spreekt Sanderus, maar zonder nadere datering, van een reeks practische vakken en oefeningen, als kerkzang, studie van het jaarkalender, predikatie en theologische disputen (54). Een latere bron uit omstreeks 1642 geeft een „ratio studiorum” die op bisschop Chamberlain en het jaar 1630 teruggaat maar misschien bij oudere toestanden aansluit. We zullen ze elders uitvoeriger bespreken maar hier weze terloops aangestipt dat volgens dat studieplan de cyclus drie jaar theologie omvatte en de controverstheologie voor het laatste jaar van de lesopdracht van één der professoren was voorbehouden. Deze doceerde daarenboven de sacramenten en de andere dogmatiek en moraal (55).

Het is de verdienste geweest van Simons in omstandigheden die soms nog lastiger waren dan ten tijde van Rythovius, het seminarie te hebben heropgericht, gedo-

(53) B.N., XXII, kol. 610; BI, 88, blz. 30; E. Poncelet, *o.c.*, II, blz. 118; n. 13 en A. Sanderus, *l.c.*

(54) *Id.*, blz. 367: Sed provectiores (in seminario) etiam in cantu, calendario ecclesiastico, aliisque disciplinis sacris instituuntur et theologica studia hauriunt, in eum finem duos e Societate Jesu religiosos sacerdotes sacrae theologiae professores nacti, praeter alium in ecclesia cathedrali canonicum lectoris titulo insignitum et praebenda, ut vocant, lectorali donatum, cui sacras litteras interpretari, et clero praesertim ejus ecclesiae, aliisque quibuslibet caelestes explicare litteras ex officio incumbit... Quotidiana in eo (seminario) lectio sacrae scripturae, disputatio frequens et examen, concionum piarum tyrocinia, alia denique sacrae in Theologiae palestra exercitia frequentantur. Over de zang: BI, 88, blz. 6 en 7: ut singulis diebus ab hora quarta usque ad quintam a meridie, aut alia commodiore Seminaristae bursarii addiscant cantum gregorianum et etiam musicum, quem cantum docere debent illi qui ex choraulibus ad seminarium admissi sunt... en: Praeses singulis diebus superintendat cantui.

(55) BI, 100, *Notitiae*, blz. 41-44.

teerd en de basis te hebben gelegd voor een blijvende samenwerking met de Jezuiten. Wellicht is daaruit de stabiliteit van het Ieperse seminarie grotendeels te verklaren.

II. *Vicaris Van Houcke en bisschop K. Maes.*

Na het overlijden van Simons op 5 oktober 1605 was het bisdom tijdelijk vacant en in deze tussentijd was aartsdiaken Van Houcke vicaris-generaal (56). Deze man publiceerde een geschiedenis van de abdij van Nonnenbossche, die hij, niet zonder episcopale ambities naar het schijnt, aan de aartshertogen opdroeg (57). Of hij het in zijn historische studie of tijdens zijn loopbaan als secretaris bij de bisschoppelijke curie, als officiaal en aartsdiaken leerde is van minder belang, maar hij legde een bijzondere zorg voor administratie en registratie aan de dag. Van zijn bewind dateren dan ook de oudste verslagen van de provisorenbijeenkomsten waar herhaaldelijk over registers van afschriften, over inventarissen, over oprichten van een seminarie-archief, enz. gewag wordt gemaakt (58). Deze verslagen rapporteren het seminarieleven met de blik van de provisoren. De inlichtingen die ze verstrekken zijn van administratieve en financiële aard en slechts sporadisch berichten ze over de inwendige seminarieordening. De geringste uitgave of proces wordt genoteerd, maar een verandering van president overgeslagen. Uit deze registers blijkt vooreerst op meer concrete wijze de verregaande bevoegdheid van het provisorencollege, waarin deken

(56) BI, 9, blz. 2.

(57) HEI, blz. 111-112; C. Carton-F. Van de Putte, *Biogr...* I, blz. 219-220; N. Huyghebaert, *o.c.*, blz. 270.

(58) BI, 88; BI, 9; BI, 92. Enkele inventarissen in BI, 100. Over het archief: BI, 88, blz. 3: *Deputati fuerunt una mecum (Van Houcke) Dni Hennijn, Schepere et receptor ad designandum museum in seminario pro reponendis et custodiendis munimentis. Et designatus fuit locus juxta cubiculum rectoris cum mandato ut inde removeat lecticam et alia impedimenta.* Cfr. ook blz. 8, 9.

Veranneman door scholaster Pieter Cauwel zeker van 20 juli 1606 af vervangen wordt (59). Ze superviseren het beheer en horen de rekeningen af, treden op als lastgevers en toezichters bij bouwwerken, bepalen de kostprijs, beslissen over aanvaarding of doorzenden van seminaristen, over het seminarierglement, omschrijven de opdrachten en eisen verantwoording van de president (60). Zelf konden ze over enkele beurzen beschikken en vermits ze over de aanvaarding van de seminaristen beslistten, hadden ze althans indirect ook met de andere beurzen te maken. Van de „bursarii” werden zowel door de ontvanger als door Van Houcke en de secretaris van de provisoren lijsten aangelegd waarvan de oudste dateert van 1 december 1606 (61). Volgens deze lijst

(59) BI, 88, blz. 8: comparuerunt Vicarius generalis, D. scholasticus Cauwel, Mr Antonius de Hennijn, D. Decanus Schepere et D. Decanus De Graeve.

(60) Enkele voorbeelden uit BI, 88: blz. 3: Praeses singulis diebus superintendat cantui. (Ordinatum) Item ut nullus in seminario puer habitet nisi actu sit studiosus et admissus... ut imposterum nullus sit portarius in seminario, nisi antea studeat. (uit een aantekening van blz. 17 blijkt dat de portiers dat ambt uitoefenen sub commodo plenae mensae in eodem seminario, dus voor kost en inwoon); blz. 9 Deputati fuerunt Dominus Hennijn et receptor ut Mr. Petrus Snick, praefectus Seminarii, nullos accipiat in commensales, aut a seminario dimittat nisi quos praefati deputati receperint vel dimiserint; blz. 19: proprium computum reddendum esse in meliorem formam et ordinem quam conscripti sunt praecedentes; blz. 27: Occasione examinationis praefati computus ordinatum fuit Dno Praesidi Seminarii ut is exactius servet annum, mensem et diem ingressus et egressus ipsorum bursariorum et convictorum. Er schijnt daar dus nog steeds variatie in te zijn; blz. 29 Peene, Petrys et alii mittendi ad universitatem aliquam examinentur prius a Domino pastore Sancti Nicolai (= de Hennin), enz. Voor de kostprijs o.a. blz. 14: beursstudenten moeten 12 l. vl. betalen en zo hun beurs geringer is het tekort zelf aanvullen; blz. 19 Item nullos omnino imposterum commensales ad priorem mensam esse recipiendos infra pretium annum centum florenorum (= 16, 5 l. vl.).

(61) BI, 92 *Registrum bursariorum qui aluntur foundationibus in Seminario Iprensi scriptum anno 1606* (loopt van 1606 tot 1609); BI, 9, *Register van Handelingen van Karel Van Houcke*, blz. 149-195: *Registrum bursariorum in Seminario Iprensi* (1606-1618); BI, blz. 10-13. Het in BI, 88, blz. 8 en 13 vermelde registrum oblongum is zeer waarschijnlijk BI, 92.

waren er van de 28 beurzen slechts 24 begeven (62). Daarvan waren er nog drie familieleden van Rythovius die te Douai studeerden. Van de vorige studeerde één te Leuven, vier te Douai en de rest vermoedelijk (zeker 10 op de 16) te Ieper. Het is vrijwel zeker dat er nog betalende „commensales” of „convictores” waren of zelfs gratis inwonende „pauperes”, maar hun getal zal klein geweest zijn. Immers daar er beurzen vacant zijn is er veel kans dat er geen *arme* kandidaten op het seminarie verbleven tenzij men de inkomsten aanwendde voor beursverhoging of andere doeleinden. De „pauperes” werden wegens de financiële last eerder geweerd (63). Van Houcke en de provisoren vergaten de stichters van het seminarie niet. Het stoffelijk overschot van Rythovius werd uit het klooster van de Zwarte Zusters van St.-Omaars op hun kosten naar Ieper overgebracht en in 1607 werd in de kathedraal van Ieper een gezamenlijk grafmonument voor Rythovius en Simons opgericht (64).

Volgens de meeste auteurs werd de opvolger van Simons, Karel Maes, op 24 juni 1607 bisschop gewijd (65). Van 30 juni tot 20 juli van dat jaar woonde hij het derde provinciaal concilie van Mechelen bij.

(62) BI, 88, blz. 10-13.

(63) Cfr. n. 58 en BI, 88, blz. 11: *Cupientes vero negotia seminarum commodius disponere declararunt pauperes, qui in seminario student ad onus seminarum assumendos esse ad certas bursas* en lijst blz. 12-13 geeft drie gevallen van niet-bursisten. Over bursiers en tafeliers, cfr. J. Laenen, *o.c.*, blz. 107-114.

(64) HEI, blz. 135 en 143 en BI, 13, Rythovius, *Status receptorum et expositorum... pro translatione... Rvi Dni Martini... necnon pro Epitaphio...* Uitvoerder van het werk was U. Taillebert; als beeldhouwer wordt Georgius Germanus vermeld.

(65) HEI, blz. 142; Ypr. VI, blz. 97; F. De Ram, *Synodicon Belgicum*, dl. I, blz. 235 en 292; deze voorstelling wijkt echter af van deze van Van Houcke in BI, 9, blz. 2-3 waar deze schrijft dat hij op 20 juni een brief kreeg van Maes van 18 juni waarin deze berichtte dat hij de volgende zaterdag (= 24 juni) naar Ieper zou komen, in het St-Jansgasthuis verblijven om dan de volgende dag in de kathedraal gewijd te worden (25 juni).

Daar kwam de priesteropleiding en het seminarie herhaaldelijk ter sprake (66). Eens te meer werd de noodzakelijkheid ervan onderlijnd en tevens werd naar een steviger basis voor een financieel statuut uitgezien. Daartoe werd de zestigste penning op de kerkelijke digniteiten toegestaan. De decreten werden slechts in november 1608 gepubliceerd (67). Een jaar later op 4 november riep bisschop Maes te Ieper een diocesane synode samen ter toepassing van de Mechelse besluiten in zijn bisdom. Van het seminarie wordt in de synodale statuten geschreven dat dit het enige middel is om in het nog steeds nijpend tekort aan bekwame pastoors en kapelaans te voorzien. Om zijn rol naar behoren te vervullen zijn, zoals de ervaring te Ieper zelf bewezen heeft, grotere inkomsten nodig. Daarom moeten alle beneficiés de zestigste penning betalen die de bisschop met de provisoren voor het seminarie zal aanwenden. De leerlingen die met deze bijdrage in het seminarie zullen aanvaard en onderhouden worden, moeten negentien jaar oud zijn en aan de bekwaamsten zal voorrang verleend worden. Ze moeten verklaren priester te willen worden en de hun opgelegde taken te aanvaarden op straf van terugvordering van de ontvangen subsidie (68). Daarmede werd heraangeknoopt bij de traditie van Rythovius. Op 12 november 1609 worden aartsdiaken Van Houcke en de andere provisoren belast met de uitvoering van dat besluit (69). Omstreeks deze tijd ook werden onderhandelingen aangeknoopt om de nabijgelegen kapel van het refugium van Lo voor het semi-

(66) F. De Ram, *o.c.*, blz. 260-261, 304-305, 309, 321-322, 376-377, 393-395, 398-399.

(67) *Id.*, blz. 363.

(68) HEI, blz. 144 en *Stat. Episc. Ipr.*, blz. 189 en 214-215.

(69) BI, 88, blz. 32; een later overzicht over de bijdragen in BI, 100, *Notitiae*, blz. 8-11 en BI, 98, *Memoriale... causa retributionis*.

narie te gebruiken. Dat was het geval van 1612 tot 1632 (70).

Met ingang van 31 augustus 1607 vergaderen de provisors niet meer in het seminarie maar op het bisschoppelijk paleis en meestal onder voorzitterschap van de bisschop. Op 12 november werd deken J. De Francq provisor ter vervanging van De Graeve (71). President blijft P. Snick. Eenmaal wordt hij vermaand wat precieser te zijn in zijn administratie. De meeste maatregelen van de provisors zijn weer van financiële aard. De moeilijkheden op dat stuk zijn nog niet overwonnen en beslissingen nopens de kostprijs, het doorsturen van „commensales”, het afdanken van een der drie dienstmeiden moeten daarmee en met de stijgende levensduurte in verband gebracht worden (72). Eveneens het strenger toezicht op de bursisten, het uitzien naar een econoom en het nauwgezet bijhouden van de financiële bescheiden (73). Wat de studies van de seminaristen betreft, krijgt men de indruk dat de meeste te Ieper de humaniora volgden in het seminarie of bij de Jezuiten en voor de filosofie (promotio artium) naar Douai gingen. In betrekking met de theologische vorming zijn er geen gegevens (74).

Douai is in deze periode voor Ieper van grote beteke-

(70) BI, 88, blz. 32 en BI, 100, *Notitiae*, blz. 9.

(71) BI, 88, blz. 25 en 32.

(72) BI, 88, blz. 12-14, 31, 27.

(73) BI, 88, blz. 33 (econoom), blz. 22, 24, 29 (bursiers) en blz. 26 : A Reverendissimo Domino bursarii super variis examinati sunt, ze beloven o.a. priester te worden en : operam dent diligentem tum pietati, tum studiis litterariis et sese exercent sedulo in cantu, in humilitate, obedientia, ceterisque virtutibus. Ad quae omnia Rev. sua Devotio(?) eosdem simul congregatos una cum convictoribus etiam latius est adhortata et paterne admonuit. Ook deze tekst schijnt op het nog niet bestaan van theologische studies te wijzen.

(74) BI, 9, blz. 149-195. Voor studies bij Jezuiten : blz. 151 Hendrik Jans en blz. 163 Stappers; voor Douai : dezelfde en blz. 149, 153, 157, 161, 165, 175. Van al deze kan men betrekkelijk goed de studententijd volgen.

nis. Op 21 maart 1608 acteert het register van de provisorienvergaderingen een verzoek van dezen aan hun collega de Hennin om te Douai een college te vinden waar al de Ieperse seminaristen zouden kunnen samenwonen (75). We vermoeden dat deze vraag in verband staat met de stichting door de Hennin van het St.-Salvator of de Henninseminarie te Douai. Als stichtingsdatum voor dat studententehuis, waarvan de bewoners aan andere scholen les volgden, geven de auteurs 1606 (76). Wellicht wilde men te Ieper van deze gelegenheid gebruik maken om de Ieperse seminaristen daar onder te brengen. Er was immers plaats voor 50 studenten en later zelfs voor een honderdtal. Blijkens latere bescheiden en het testament van de Hennin, dat we echter niet kunnen dateren, waren daar acht beurzen aan seminaristen van het bisdom Ieper voorbehouden. Hoger vermeld verzoek wijst er in ieder geval op dat er reeds heel wat seminaristen uit het bisdom te Douai studeren. Of ze toen reeds naar het de Henninseminarie gingen inwonen, valt te betwijfelen. Het wordt nooit vermeld in die tijd in tegenstelling met later. Meer nog, bisschop de Visschere, die op 20 mei 1613 overleed, maakte bij testament zijn resterende goederen voor de helft aan het seminarie van Ieper en voor de helft aan het „Séminaire du roi” te Douai over. Weliswaar was hij oud-student van dat laatste seminarie, maar is het niet waarschijnlijk dat zijn legaat naar het de Henninseminarie zou gegaan zijn, indien de Ieperse seminaristen meestal daarheen gestuurd werden? (77). Enkele maanden later, op 20 januari 1609, werd door de provi-

(75) BI, 88, blz. 27.

(76) De voornaamste bibliografie over Douai en zijn universiteit wordt aangegeven bij Ch. Lefebvre, *Douai, Dict. Hist. Géogr. Eccl.*, Parijs 1960, dl. XIV, blz. 730-731. Sem. de Hennin, blz. 719. A. Viaene, a.c., blz. 17; Th. Leuridan, *Georges Colveneere, Les Théologiens de Douai*, Rijsel, 1898, blz. 7, n. 2 en blz. 10; n. 81.

(77) BI, 100, *Notitiae*, blz. 7 en 36; BI, 13 kopie test. De Visschere, blz. 5.

soren het verlangen uitgedrukt dat er aan het Ieperse Jezuietencollege een professoraat in de theologie zou opgericht worden om er de bursisten en andere bekwame seminaristen heen te sturen ter voorbereiding op het pastoreel werk in het bisdom. Dat werd, zoals hoger gezegd, waarschijnlijk in 1611 gerealiseerd (78). Wat er ook van twijfel nopens de preciese data moge blijven, de vraag werd zeker tijdens het episcopaat van Maes gesteld. Deze dubbele planning: een huis te Douai en een theologieprofessoraat aan het Jezuieten-college te Ieper, zal, eenmaal gerealiseerd, de opleiding van de Ieperse clerus ten zeerste bevorderen en de Jezuieteninvloed, die ook te Douai niet te onderschatten was, de ruimste kansen bieden.

III. *Episcopaat van de Visschere (1610-1613) en de Hennin (1613-1626).*

Op 5 november 1610 nam K. Maes bezit van de bisschopszetel van Gent (79). Zijn kandidaat, Johannes de Visschere, volgde hem op te Ieper, eerst als vicaris-generaal en daarna als bisschop (80). De rapporten van de provisorenvergaderingen ontbreken van 1610 tot 1630. Van zijn kortstondig episcopaat is in verband met het seminarie dan ook weinig bekend. Behalve het oprichten van het theologieprofessoraat bij de Jezuiten zijn slechts een paar financiële zaken te vernoemen. Hij slaagde er in van de kasselrijen Belle, Bergen, Cassel, Ieper en Veurne een jaarlijkse gezamenlijke bijdrage van 1026 lb. tur. te bekomen ter subsidiëring van seminaristen die over geen andere beurs beschikten. Bij

(78) BI, 88, blz. 30 en n. 19.

(79) Voor zijn houding t.o.v. Seminarie van Gent cfr. F. De Ram, *Syn. Belg.*, IV, blz. 271.

(80) HEI, blz. 169-170; A. De Schrevel, *Les Gloires...*, 178-180; BI, 9, blz. 22-25.

testament legateerde hij de helft van zijn resterende bezittingen aan het seminarie (81).

Een zeer verdienstelijk man voor de opleiding van de clerus in het bisdom Ieper was zijn opvolger Antoon de Hennin (de Haynin). Geboortig van Valenciennes (1555) behoorde hij tot het bisdom Kamerijk. Tijdens zijn studies te Douai (1578-84) kwam hij in contact met de vluchtelingen uit de Vlaamse bisdommen, waaronder ook de latere bisschop Simons. Rythovius nog benoemde hem tot pastoor van de St.-Niklaaskerk te Ieper in 1583, bediening die hij natuurlijk eerst na de overgave van de stad kon waarnemen. Hij verbleef er 27 jaar als pastoor en kwam er na twee jaar onderbreking, tijdens dewelke hij kanunnik-theologaal te Kamerijk was (1611-13), als bisschop terug (82). Hij had dus de kans gekregen zich in het bisdom Ieper in te werken. Reeds als pastoor had hij vele diensten aan het seminarie bewezen: bij de aankomst van de eerste Jezuiten, door het verlenen van huisvesting of geldelijke steun aan seminaristen en door de reeds besproken stichting van het de Henninseminarie te Douai. Jarelang was hij een van de meest actieve provisoren van het seminarie, had het wel en wee van het seminarie meegeleefd en kende uit ervaring zijn problemen. Zelf

(81) Cfr. n. 19 en 77; n. 76; BI, 100, *Notitiae*, blz. 11 en rek. 1614, f. 16.

(82) A. Viaene, *a.c.*, blz. 16-17 + bibliogr. blz. 17, n. 1 aan te vullen met *Lettres et documents relatifs à la présentation de candidats pour les évêchés vacants d'Ypres, de Namur et de Tournai en 1613 et 1614*, *A.S.H.E.B.*, 1864, dl. I, blz. 418-430. Speciaal het interessant schrijven van M. Hovius op blz. 418: Est autem unus, dominus Anthonius Hennijn, licentiatus sacrae theologiae, annorum circiter quinquaginta sex, qui fuit pastor et canonicus Iprensis annis viginti sex aut septem, vir pius, doctus et bonae vitae, valde amans bonum publicum; ut testatum facit per collegium triginta theologorum, quod Duaci erexit propriis sumptibus; est enim valde dives patrimonio. Hic per alumnos proprii collegii sui toti dioecesi Iprensi, imo fere toti Flandriae, providere posset de bonis pastoribus. Hunc video a diversis viris bonis praeferri quibusdam aliis.

een beslagen theoloog, begreep hij het belang van priesteropleiding en theologische vorming (83). Is het niet typerend dat reeds daags na zijn bisschopswijding (14 april 1613) te zijner ere de Minderbroeders te Ieper hun eerste theologisch dispuut organiseren? Bij die gelegenheid wordt hij vergeleken met Jozef in Egypte en gehuldigd als „multorum theologorum in tuo Seminario Duaceno sator” (84). Dat seminarie schijnt veel indruk gemaakt te hebben. Bijna alle getuigen, bij het onderzoek ter voorbereiding van zijn benoeming onderzocht, vermelden het.

Drie verslagen van „vistationes ad limina” zijn van zijn episcopaat bewaard gebleven: 1616 (B), 1621 (C) en 1626 (D) (85). Volgens B zijn er twee theologische seminaries: een te Douai en een te Ieper. In Ieper bereiden zich een twintigtal studenten op de zielzorg voor (86). Nu is er geen twijfel meer mogelijk dat te Ieper evenzeer als te Douai theologie gedoceerd wordt. Leuven wordt als centrum voor priesteropleiding door de Hennin niet eens meer vermeld. Ieper is blijkbaar helemaal op Douai afgestemd. Het bestuur van de Hennin valt grotendeels samen met het Twaalfjarig Bestand en de godsdienstige toestand zal stilaan in gunstige zin evolueren maar moet van nabij gevolgd

(83) Deze gegevens haalden we hoofdzakelijk uit het informatieproces bij zijn benoeming. Cfr. L. Jadin, *Procès...*, blz. 77-82.

(84) BI, 98. Deze theses werden gedrukt bij Fr. Bellet. Ze zijn niet vermeld bij A. Diegerick, *Essai de Bibliographie Yproise*, Ieper, 1876, fasc. II, blz. 59-79. Voorzitter was P. Marchant, Lector Theol., defensor M. Hauzeur; het dispuut greep plaats van 9 tot 11 en van 3 tot 5.

(85) J. Paquay, *o.c.*, blz. 103-116.

(86) Id., blz. 105: Magno subsidio nobis est seminarium *theologale* in hac civitate institutum ubi *sacris* litteris viginti et amplius studiosi continuo dant operam qui, peracto cursu *theologico*, ad pastoratus mittuntur. Ex Seminario theologico, quod in universitate Duacensi propriis sumptibus fundavi multi pastores et cooperatores quotidie mittuntur. Cfr. L. Jadin, *Procès...*, blz. 206 voor de situatie in 1627 na de dood van de Hennin.

worden. Reeds in 1604 had Simons de zedelijke voortreffelijkheid van zijn clerus geloofd, maar toen waren er nog geen priesters genoeg (87). Nog vóór 1630 waren er vijf Jezuietencolleges en evenveel Capucijnerkloosters (88) en in 1616 waren de 157 parochies van het bisdom van pastoors voorzien (89). Kerken worden heropgebouwd, er zijn bekeringen uit het protestantisme en het godsdienstonderricht op kansel en in school werpt reeds vruchten af (90). De ketterij is echter nog ver van uitgeroeid en de clerus zeker nog onvoldoende op zijn taak berekend. Vooral de zielzorg op de buiten laat te wensen over (91). De zorg van de Hennin om het seminarie is dus meer dan gewettigd maar dank zij de vrede en het

(87) J. Paquay, *o.c.*, blz. 111 : *Nec pastores nec sacerdotes ullos concubinariorum novit*, en *supra* n. 40. Het is opvallend hoeveel priesters uit andere bisdommen nog tussen 1607 en 1613 in Ieper aanvaard worden. Cfr. BI, 9, blz. 8, 9, 10 (3), 11 (2), 15, 16, 17, 18 (2). Zelfs in 1616 vraagt de Hennin nog dispensatie in leeftijd voor twee diakens wegens priestertekort : L. Van Meerbeeck, *Correspondance des nonces Gesualdo, Morra, Sanseverino*, *Ann. Vat. Belg.*, 2e reeks, *Nonciature de Flandre*, IV, blz. 59.

(88) J. Paquay, *o.c.*, blz. 111-112. Voor de Kapucijnen : Veurne (1604), Ieper (1609), St-Winnoksbergen (1611), Duinkerke (1626) en Belle (1629). Te Hazebroek en Hondschote mislukte de stichting. Cfr. P. Hildebrand, *De kapucijnen in de Nederlanden en het Prinsbisdom Luik*, Antwerpen, 1945, dl. I, blz. 219-222, 225-230, 242-244, 349, 353, 355, 363, 379, 381 en dl. V, 345-353, 355-364, 365, 367. Voor de Jezuiten, Cfr. n. 7 en 8 en E. Poncelet, *o.c.*, blz. 517, n. 1 Belle, 1617; blz. 506, n. 2 Cassel, 1614-17, blz. 487, n. 1 Duinkerke, 1613, Cfr. ook blz. 413-415 en voor de organisatie van het onderwijs Id. dl. II, blz. 37-111.

(89) J. Paquay, *o.c.*, blz. 110 (B).

(90) Id., blz. 107 (B).

(91) Id., blz. 107-108 (verslag D) en in B. De Meester, *Correspondance du nonce Giovanni-Francesco Guidi di Bagno* (1621-1627), *Ann. Vat. Belg.*, 2e reeks, *Nonciature de Flandre*, VI, het leerrijke verslag van de Hennin uitgegeven als *Annexe X*, blz. 906-910, vooral de *remedia* op blz. 908-909, o.a. : 2° *Ut pii et docti constituantur ubique pastores qui verbo et exemplo populo praesint... alioveel alle parochies een pastoor hebben... multi tamen minus utiles... maar men kan ze niet afstellen gedeeltelijk omdat ze niet slecht genoeg zijn om door de strafmaatregelen van Trente getroffen te worden, partim quia inveniri non possunt huic apti.*

beginnend godsdienstig herleven ook meer renderend dan vroeger.

Tussen 1610 en 1630 zijn er drie of vier presidenten van het seminarie bekend. Wellicht vervulde P. Snick nog enkele tijd dat ambt tot hij vervangen werd door Willem Zylof, die werd opgevolgd door Andreas Van Veurne. Zylof was eerst pastoor van St.-Maarten te St.-Winoksbergen, vervolgens titularis van de eerste theologale prebende van Terwaan te Ieper (van 1609 af), dan penitencier (1616) en tenslotte aartsdiaken (1621-1638). Waarschijnlijk was hij president tot 1616 en A. Van Veurne was het tot zijn overlijden op 18 oktober 1625. Mgr. de Hennin benoemde dan zijn secretaris Frans Persyn (92). In 1614 werd de leek A. Van Pottelberghe ontvanger (93). Als provisoren traden op: W. Zylof, Fr. Persyn, Joos Eelboo, de

3°) Religiosi mendicantes... zouden kunnen helpen... si studium haberent. Plerique enim... tenuiter admodum instructi sunt (excipio Recollectos)... Patres Societatis bonam operam praestant, sed pauciores sunt. Capucini etiam aedificant, sed paucos habent quos foras mittant, ubi tamen maxima necessitas.

(92) Deze volgorde staat voldoende vast. 1) *Zylof* was pastoor te Bergen van 1603 tot 1609 (*Bull. Com. Flam. de France*, 1860-62, blz. 157), voor de andere functies volgen we *Ypr.* VI, blz. 104, 100, 98. Cfr. L. Jadin, *Procès...*, blz. 206 (1627): G. Zijlof, lic. en théol., ...âgé de 49 ans, a été curé et archiprêtre à Bergues... A Ypres il y a un collège de jésuites et un séminaire où il y a habituellement 40 élèves; le témoin a été président du séminaire et premier proviseur; blz. 259 (1636): A Ypres il y a un séminaire érigé conformément aux statuts du concile de Trente; on y forme des étudiants selon les ressources de la maison tantôt plus, tantôt moins; on y a beaucoup de difficultés à cause de l'état précaire des bâtiments et parce que plusieurs prélats refusent de payer leur part de subsides imposés. Le témoin est proviseur du séminaire.

2) A. Van Veurne, BI, 100, *Notitiae*, blz. 32: Quondam Rev. Dus Andreas Van Veurne... et seminarii usque ad mortem suam praeses... welnu volgens *Ypr.* VI, blz. 105 en 115 stierf hij op 13 oct. 1625. Hij was titularis van de 6e beurs van Rythovius, studeerde te Douai van 1606-1613 en was bac. Theol. (BI, 9, blz. 161). Cfr. ook BI, 98 beurs Van Veurne. Hij stichtte één beurs bij testament; BI, 11 b, blz. 58-59.

3) *Persyn*: oudste vermelding als president in een akte van 1626 (BI, 98, beurs Van Veurne).

(93) Cfr. supra n. 42.

scholaster P. Cauwel en Joh. Cornelii Cervius, reeds door Simons als lector benoemd (94). Over de theologieprofessoren uit de Jezuietenorde tasten we in het duister. Wel heeft Sanderus een lijst van de rectoren van het college bewaard (95), waaraan misschien Jan David

(94) Eelboo cfr. supra n. 42 en A. Viaene, *a.c.*, blz. 15 en BI, 9, blz. 161 (1615) : In praesentia Domini Eelboo unius ex provisoribus; P. Cauwel cfr. supra n. 45; hij was scholaster van 1579 tot zijn dood in 1623 en waarschijnlijk tot die datum provisor; cfr. ook *Ypr.* VI, blz. 101 en BI, 98, beurs Cauwel en BI, 11 b, blz. 56-57. Hij stichtte twee beurzen. De andere ondertekenen samen als provisor in 1626, BI, 98 beurs Van Veurne : Archidiaconi Zylof, J. Cervii, S. Theol. lic., et domini Fr. Persyn, provisorum seminarii. Cfr. ook n. 91 en voor Cervii, n. 51 en BI, 98 beurs Cervii en BI, 11 b, blz. 60-67. In 1633 ondertekenen W. Zylof, Fr. de Carpentier, Fr. Persyn en W. de Jonckheere (BI, 98 beurs Cervii 1633) en voor drie van hen *ibidem*, 1629.

(95) *O.c.*, blz. 370. We geven deze lijst, waarbij we, zo mogelijk, zekere bibliografische verwijzingen geven.

A. de Carne : L. Jadin, *Procès...*, blz. 81, 202.

Barth. Pleunius : J. Andriessen, *De Jezuieten en het samenhorighedsbesef der Nederlanden (1585-1648)*, Antwerpen 1957, blz. 302, n. 152.

A. de Carne, cfr. supra.

L. Makeblijde, Sommervogel, *o.c.*, V, kol. 382-383; B.N., XIII, kol. 187-190.

J. De Codt, Sommervogel, II, kol. 1264; A. Viaene, *a.c.*, blz. 25-26, rector : 1606.

J. Gargant, Sommervogel, III, kol. 1226, rector : 1612.

J. Vrindaeus.

A. Vanden Bogaerde.

N. Romaeus, Sommervogel, VII, kol. 1563, rector tot 1628; dan opgevolgd door :

W. Bauters, Sommervogel, II, 1061; E. Poncelet, II, blz. 281, rector : 1628-1631.

L. a Marca, J. Andriessen, blz. 181, n. 442, 287, 339, rector : 1631-1634.

H. Spruyt, rector : 1634-1637.

H. Nobelaer, rector : 1637-?

In : *Historia collegii Societatis Jesu Iprensis, Alg. Rijksarchief Brussel, Archives Jésuitiques, Province Flandro-Belgique*, nr. 983 die we slechts op het laatste ogenblik konden raadplegen vonden we nopens het college weinig nieuwe gegevens. Volgende religieuzen worden er bij hun overlijden vermeld : Judocus Hallechus, 1602, f. 5 v.; op f. 8 r. : Petrus Bourgijs 1619, Martinus Riebecus Brugensis, 1621, Jacobus Habaeus Cortracensis, 1621, Joannes Crenart, 1623; op 8 v. : Joannes de Vriese Dunkerkanus, 1624, Tim. Plempius, 1625 en 9 r. : Petrus Vandenbroeke, 1627, Joannes

moet toegevoegd worden (96), maar niets bewijst dat ze ook de theologie doceerden.

De Hennin voorzag in 1618 zijn seminarie ook van een nieuw reglement, het eerste waarvan enkele uittreksels bewaard werden (97). Daaruit blijkt duidelijk dat er op het seminarie twee groepen leerlingen waren : humanisten en theologanten. De filosofie werd blijkbaar elders gevolgd. Theologie wordt onderwezen op het college van de Jezuiten, maar H. Schrift en casuïstiek op het seminarie. Daarheen keerden de

Eecke 1626; f. 9 v. : allen in 1627 : Carolus Hanneron, Herman Rijswijck, Roger Melanthis. Verder worden vermeld : N. Nobelaer f. 16 r.; f. 7 r., 1611 begin theol. door Paters.

(96) A. Viaene, *a.c.*, blz. 18.

(97) BI, 88, *dossier Steyaert* : *Extractum ex statutis seminarii episcopalis Iprensis in quibus inter cetera ad annum 1618 Cap. IV, Tit. de studio, art. 1* : Incipit studium a precibus matutinis usque ad mediam septimam... inde usque ad nonam lectionem excipit theologicam in collegio Societatis. Deinde parabunt se ad repetitiones habendas per presidem circa mediam undecimam.

Tit. de pietatis exercitiis, cap. 2 et 13.

Durante corporali refectioe ut mens simul pascatur continuabitur lectio S. Scripturae; in prandio quidem duorum capitum ex Veteri Testamento... in coena vero unius capitum ex Novo Testamento.

Cap. IV, de studio, num 5.

Sumpta refectioe prandii vel coenae per aliquem ex theologis cujus erunt vices recitabuntur summaria integra capitum lectae scripturae ex quibus unam vel plures... sententias explicabit vel dubia vel quaestiones desuper movebit et solvet ac deinde preses quoque ex uno vel altero circa ea quae lecta fuerint, aliquid quaeret vel illis objiciet (vermoedelijk om ze te doen opletten tijdens de lezing).

Item num. 7 habetur.

Deinde ibitur ad ordinariam lectionem... tum ab humanistis, tum a theologis.

Numerus 8.

A medio tertiae... feria 2a et 6a disputabitur per theologos in collegio patrum uno defendente et duobus vel pluribus opponentibus.

Numerus 10.

Feris autem 2a, 4a et sabbato nempe... usque ad mediam septimam non obstantibus premissis exercitiis fiet conferentia de casibus conscientiae.

Ter vergelijking zie J. Laenen, *o.c.*, blz. 134-139 en A. De Schrevel, *Histoire du Séminaire de Bruges*, dl. II, *Documents*, Brugge 1883, blz. 145-152.

theologanten na de lessen terug voor de herhaling van de geziene leerstof, die door de president overhoord wordt. Behalve de lessen waren er wekelijks twee disputatieoefeningen. De dagorde voorziet lessen zowel in de voor- als in de namiddag. Een waarschijnlijk vrij volledig overzicht is bewaard gebleven van de seminaristen die omstreeks 1614 financieel geholpen werden (98). Er waren intussen een paar nieuwe beurzen gesticht uit schenkingen van Maria Haeck, Margareta de Hont en Christiaan Mariaval (99). Eerst op het einde van zijn episcopaat sticht P. Cauwel twee, en president Van Veurne één beurs (100). Volgens de lijst van 1614 werden 23 theologanten geholpen dank zij de bijdragen van clerus en kasselrijen. Onder hen zijn er twee priesters en drie diakens. Van één wordt aangestipt dat hij reeds vier jaar op het seminarie was en vijf gingen in de loop van hun studies weer weg (101). Behalve deze waren er nog een twintigtal beursstudenten (102). Daarvan studeerden er één te Leuven en zeker twee te Douai theologie; er worden een „poëta” en een „syn-taxianus” vermeld. Alleen bij Frans Persyn, de latere president, wordt genoteerd dat hij eerst te Douai studeerde „in collegio mariano” (waarschijnlijk de artes), daarna theologie te Ieper en daarna opnieuw te Douai „in collegio Henniano” (103). Het is de enige keer dat dit college vermeld wordt. Deze bursistenlijst maakt

(98) BI, 100 rek. 1614.

(99) BI, 11 b, blz. 68-69 en BI, 100 rek. 1617, f. 10 r. en f. 11 r. en BI, 98 beurs Mariaval.

(100) Cfr. supra n. 91 en 92.

(101) BI, rek. 1614, f. 15 r. en 16 r.

(102) *Ibidem* f. 6 v., f. 12 v.-13 r.

(103) *Ibidem*, f. 12 v.: Franciscus Persyn studet Duaci in Collegio Mariano, nunc Ipris studet Theologiae, nunc Duaci in collegio Henniano 1618 estque sacerdos. Over het collegium Marianun cfr. Ch. Lefebvre, *a.c.*, kol. 719, nr. 10 doch te corrigeren met J. Buzelin, *Annales Gallo-Flandriae*, Douai, M. Wyon, 1624, boek XII, blz. 617 c. en Id., *Gallo-Flandria Sacra et Profana*, Douai, M. Wyon, 1625, blz. 165 (boek I) en boek II, blz. 447.

tevens duidelijk dat de bedragen van vroegere stichtingen niet meer toereikend waren. Ze bedroegen meestal 36 lb. tur. per beurs en reeds K. Maes was genoopt geweest de kostprijs op minimum 12 lb. Vl. of 72 lb. tur. te brengen. Daarom werden de subsidies van sommige stichtingen samengevoegd (104) of moesten de studenten zelf het tekort bijleggen. Ook in deze periode zullen studenten die hun pensioengeld volledig zelf betaalden uitzonderingen zijn geweest.

Bij het afsterven van de Hennin op 1 december 1626 zijn de instellingen die de opleiding van de clerus in het bisdom Ieper inkaderen, uitgebouwd. Het humaniora-onderricht werd, niet het minst dank zij de Jezuiten-colleges, op steeds meer plaatsen verstrekt. Voor de wijsgerige scholing kwamen de „*facultates artium*” van Leuven, maar vooral van Douai in aanmerking (105). Voor de theologische scholing was het seminarie van Ieper reeds het meest bevolkt en als zodanig dan ook belangrijker dan het theologisch onderwijs aan de universiteit of kloosterstudiehuizen te Douai, terwijl Leuven voor de theologische scholing van de Ieperse clerus heel wat minder betekenis had. Dat zal het kader blijven tot op het einde van de XVIIIe eeuw.

Om de historische betekenis van deze zestig jaar seminarie-opleiding te omschrijven, zou deze niet alleen in haar werkelijk verloop veel grondiger moeten gekend worden. Ze zou tevens moeten kunnen gesitueerd worden t.o.v. de voor-Tridentijnse periode en op haar reële resultaten voor het verder priesterleven en priesterwerk moeten worden afgewogen. Dat alles was, gezien de documentatie, niet mogelijk. De benadering van het onderwerp was fragmentair en tot veelal uiterlijke

(104) BI, 100, rek. 1614 Jacobus Bertijn f. 2 r. en v.; Johannes van Hondeghem f. 3 r.; Johannes Houck f. 6 r. en 10 r.

(105) Deze studenten worden meestal aangeduid als *physicus* of *logicus*.

aspecten beperkt. Niets bijna over de professoren, weinig over de intellectuele, pastorele en spirituele vorming, niets over de „geest” van het seminarie. Geen enkel getuigenis van een priester over zijn seminarietijd kon worden aangehaald. Toch is één zaak duidelijk : zestig jaar lang hebben de vijf Ieperse bisschoppen een na een het belang van het seminarie beklemtoond. Dat ze inspanning noch geld — en allermint het hunne — gespaard hebben om het seminarie leefbaar te houden, bewijst hoe hun daden met hun woorden overeenstemden. Deze continuïteit in de handelwijze van de bisschoppen gepaard aan de beursstichtingen van een reeks vooraanstaande leden van het kathedraalkapittel, is slechts te verklaren door de invloed die naar hun overtuiging van het seminarie kon uitgaan en in feite ook uitging. Te Ieper volgde men de Trentse seminarieopvatting die thans nog in vele landen is blijven voortleven in de Kleinseminaries en in de apostolische scholen en bijna overal in de Grootseminaries. Dat studenten hun filosofische of theologische vorming aan de universiteit volgden sloot aan bij de toestand vóór het Concilie van Trente. Dat aantal vermindert echter maar wordt vervangen door seminaristen die na hun seminarie aan de universiteit hun scholing gaan voltooien. Bij het seminariedecreet van Trente sloot ook de praktijk aan dat bijna alle studenten gedeeltelijk of volledig gratis studeerden. Het is een democratisering niet van de priesterrecruterings maar van de priesteropleiding. Te Ieper leefden klein- en grootseminaristen bijeen in één seminarie waar zeer waarschijnlijk onder Rythovius en zekerlijk van 1611 af ook theologische studiën konden gevolgd worden.

P. DECLERCK

BIJLAGEN

*Bescheiden over de seminaristen uit het bisdom Ieper
(1565-1618)*

De voorhandene documentatie stelde ons in staat een althans gedeeltelijke lijst aan te leggen van de seminaristen die gedurende de door ons bestudeerde periode geldelijk ondersteund werden. Deze maakten wel de overgrote meerderheid maar toch niet de totaliteit uit, noch van de seminaristen, noch van de priesters die in het bisdom Ieper benoemd werden. Het is evenmin waarschijnlijk dat ze allemaal als priester in het bisdom terecht kwamen. We beschikten daarenboven alleen over Ieperse lijsten. Vermoedelijk zouden de immatriculatie-rollen van Leuven of Douai nog andere kandidaten doen kennen. Deze konden we echter niet gebruiken daar ze voor Douai niet uitgegeven zijn en voor Leuven gedeeltelijk verdwenen, of, wegens gemis aan preciesere aanduidingen nopens de studies van de kandidaten, voor ons opziet zonder waarde. De Ieperse lijsten vertonen ook leemten: zo zijn er geen gegevens voor het episcopaat van Simons (1584-1606) en voor de periode 1618-1626. We hebben aldus twee chronologisch goed onderscheiden lijsten: 1° De periode van Rythovius waarvoor we konden steunen op het register van de „*Obligaciones Seminaristarum*” (BI, 87) enigermate aangevuld met de lijst uit de „*Status receptorum et expositorum per Archidiaconum Ipreensem pro translatione obtinenda et postmodum obtenta Reverendissimi Domini Martini primi Iprensium episcopi, necnon pro epitaphio communi ejusdem venerabilis episcopi et ipsius successoris Revendissimi Domini Petri*” (1609, BI, 13, Rythovius). Ter illustratie laten we de tekst van een dergelijke „obligatio” aan de lijst voorafgaan. 2° De periode 1606-1618 waarvoor we vijf bronnen hebben: I, het eerste „*Registrum actorum in Seminario Iprensi*” (BI, 88, vooral de vergadering van 1 december 1606, blz. 10-14); II, het „*Registrum bursariorum qui aluntur ex foundationibus in Seminario Iprensi factis, scriptum anno 1606*” (BI, 92); III, het „*Registrum bursariorum in Seminario Iprensi*” in het „*Register van de handelingen van Karel van Houcke*”, blz. 149-195 (BI, 9); IV, „*Bursarii Reverendissimi Domini*

Martini Rythovii in anno 1608" (BI, 100); V, de beurzenbeschrijving in de „rekening van 1614", sporadisch aangevuld tot 1618 (BI, 100).

We hebben beide lijsten alfabetisch volgens de spelling van de oorspronkelijke documenten geordend. We geven, indien de documenten het toelaten, aanvullende gegevens over herkomst, studies, enz.

I

OBLIGATIO VAN NICOLAUS KINDT

Ego, Nicolaus Kindt, filius Jacobi, Yprensensis, recipi desiderans in seminarium gratis et pro Deo, spondeo me omnem operam adhibere ut me disponam ad statum ecclesiasticum secundum institutum seminarii alumnorum et suscipiam ordines sacros quando Reverendissimo Iprensi placebit, et si contingat (quod Deus avertat) animum meum mutari ut ecclesiasticus fieri non desiderem, promitto soluturum me seminario seu ejus receptori plenam mensam pro toto tempore quo ibi habitavi seu habitabo, pro singulis annis computando sex libras grossorum, quia eo casu (si videlicet non suscipiam ab episcopo volente ordines sacros) fateor me nullam gratiam cupere nec habere, sed plenam mensam persolvam. Et si in statu ecclesiastico contingat me ad pinguorem fortunam devenire, promitto ad usum pauperum aliorum refundere seminario dicto tantam summam quanta mihi gratiose conceditur secundum communem consuetudinem reliquorum seminaristarum.

De qua re peculiarem et specialem signabo obligationem antequam e seminario migrabo, teste propria manus subscriptione hic subjuncta, hac secunda novembris anno XVc septuagesimo quarto.

(Get.) Ita est Nicolaus Kint, filius Jacobi.

Ick, Jacob Kindt, begherende mijnen sone Nicolaus Kindt te stellen in het seminarie van Yperen, ghelove dat mijnen sone Nicolaus gheestelijc ende priester werden sal als hij daertoe versocht sal sijn van den biscop van Ypren; ende is dies niet, ghelove ick te betalen sijn tafelcosten, voor alle jaer ses pont groot, solanghe als hij daer wonen (zal).

Actum als boven. Oorconde diens stel ic hier mijn hantteken onder.

(Get.) +

Paschijne, relicta Jacob, haut goet ende van werde de obligatie ghedaen hierachter geschrevene noepen haer sone Nicolaes, ende

obligeert haer in continuatie van dien totten 1 julii XVc LXXVII, ter presentie van Thomas de Ros ende Michael Vanden Berghe.

Toorconde haers hanteekens.

(*Get.*) De weve van Jacop Kindt.

Thomas de Ros ende Michel Vanden Berghe, poorters deser stede, begherende dat Nicolaus Kint, huerlieder cossijn, continuïere in tseminarie ende comme met Godts gratie totten gheestelicken staet ende priester worde, daertoe van den here den Bisschop verzocht zijnde; ende indien tselve niet en gheburde, beloven wel ende ghetrauwelick zijn costen te betalen int seminarie ten advenante van ses ponden groten bij jaere voor den tijt dat hi van nu voorts int seminarie woenen zal totdat hi bequaem es zijn elde ende jaeren aengaende om tot het priesterscap ghepromoveert te worden.

In kennesse der waerheyt, hebben wij ons ghewoonleck hanteeken hieronder ghestelt desen 1 julii XVc sevenendetseventich.

(*Get.*) Thomas de Ros. — Michiel Vanden Berghe.

BI, 87, fol. 41 r.v.

II

LIJST VAN SEMINARISTEN UIT DE PERIODE VAN BISSCHOP RYTHOVIUS (1565-1580)

Het nummer tussen haakjes na de naam wijst naar het folio van het register „Obligaciones”, terwijl de letter *a* aanduidt dat de naam alleen in het register „Status” aangetroffen wordt. De datums achteraan geven de oudste en de jongste vermelding van de aanwezigheid van de betrokkene in het seminarie van Ieper.

De stukken zijn in het register, op enkele uitzonderingen na, gerangschikt niet naar begin of einde van het seminarieverblijf, maar naar de datum van de onderbreking van de schuldbrieven. Dat register werd tussen 1603 en 1606 nagezien en bij die gelegenheid werden enkele notities over de personen en over de stand van betaling van hun schulden toegevoegd. Bij 36 wordt „obiit” of „mortuus” genoteerd.

Auriga Michael (43), Bergensis, 2.9.1570 — 20.12.1574.

Bateman Mattheus (a), pastor Alverghem.

Bey Petrus (13), Eeckelbec of Wildregensis, 31.8.1565 — 15.5.1572 (2 j. afwezig).

Boesamere Jodocus (52), 4.5.1572 — 16.7.1575.

- Bryx Clemens (56), Iprensis, diaconus, 16.6.1573 — 27.7.1576
+ 8 maanden.
- Capmakerus Nicolaus (27), Neoclesianus, custos in Wytscaet,
diaconus, 2 j. 4 m. vóór 28.5.1573.
- Christiani Gherardus (17), 25.4.1568 — 1.10.1570.
- Clerici Guilielmus (4), Moerbeke, presbyter, 31.7.1568 — 20.2.1570.
- Clopperius Egidius (33), Pervise, 20.2.1572 — 28.2.1574.
- Colen Jacobus (65), presbyter, 3 j., daarna nog in St.-Omaars en
te Douai vóór 31.8.1580.
- Coolsaet Anthonius (14), omstreeks 1572.
- David Joannes (45), Steenvoordianus, 31.1.1572 — 16.6.1575.
- Davydts Joannes (40), Mechliniensis, van 16.10.1574 af.
- De Bats Helyas, presbyter, 29.8.1565 — 28.3.1569.
- De Codt Joannes (37), filus magister Henrici, scabini Iprensis,
20.6.1570 — 20.6.1574.
- De Coninc Carolus (32), Waestenensis, van 1.2.1574 af.
- De Hane Daniël (63), 12.7.1574 — 1.5.1578.
- De Hane Guilielmus (38), Neoclesianus, 12.7.1571 — 12.7.1574.
- De Meestere Joannes (a), partor Quaedipre.
- De Schildere Ludovicus (51), Neoportuensis, 1.8.1573 — 8.7.1575.
- De Vos Christianus (49), Iprensis, 3.5.1572 — 30.6.1575.
- De Vos Nicolaus (50), Iprensis, 4.5.1572 — 31.7.1575.
- De Wulf Thomas (21).
- Dickele Petrus (60), Geluwensis, 20.4.1572 — 20.4.1577; daarna
Douai vóór 11.6.1577.
- Dobbele Pachasius (61), Poperingensis, 17.8.1574 — 31.5.1577;
daarna Douai vóór 11.6.1577.
- Du Camp Laurentius (61), 11 maanden.
- Du Fromont Joannes (21), Dixmudensis, 27.5.1570 — 27.5.1571.
- Du Garroy Andreas (65), Avesnensis, 29.1.1577 — 31.7.1578.
- Faillie Petrus (44), Staple, 20.4.1572 — 20.3.1575.
- Franchur Anthonius (18), Bergensis, 11.7.1567 — 11.7.1570.
- Griettens Nicolaus (a), overleden.
- Hanius Petrus (19), 1.8.1566 — 1.8.1568.
- Henricus Jacobus (7), Iprensis, presbyter, 6.7.1565 — 11.3.1570,
afw. 15.8.1566 — 10.4.1567.
- Henricus (Hendrix) Nicolaus (34), Iprensis, 20.12.1570 —
20.2.1574.
- Hoedt Petrus (47), Bergensis Sancte Wonnoci, 15.3.1572 —
10.6.1575.
- Hondeghem Egidius (11), subdiaconus vóór Pasen 1572,
13.10.1571, student Leuven 23.1.1566 (A. Schillings, o.c.,
IV, blz. 707, nr. 225).

- Hugo(d)t Antonius (53), Merris, 19.2.1573 — 1.10.1575.
 Jaecqmijn Michael (24), Bergensis, 7.8.1565 — 2.9.1572
 (1 j. ziek).
 Kindt Nicolaus (41), Iprensis, 2.11.1574 na 1.7.1577.
 Labbe Joannes (13), Pernensis, 8.11.1568 — 8.8.1571.
 Lansherius Dionisius (36), Iprensis, 20.3.1573 — 20.3.1575.
 Lardins Thomas (15), factus religiosus Sancti Winnoci, 6.4.1566 —
 16.9.1568.
 Magnus (Groot of De Groote) Eligius (46), 1.8.1570 — 3.5.1575.
 Maillart Nicolaus (21 v.), 15.8.1570 — 15.11.1571.
 Mairandinus Ludovicus (54), Boveringensis, 12.3.1571 —
 23.4.1576.
 Messor Mattheus (28), Bergensis, 20.2.1570 — 20.5.1573.
 Moreel Jaenes (a), pastor Ledringhem.
 Navigher Ghuilielmus (14), 3.5.1569 — 3.5.1571.
 Oempstius Philippus (29), Leodiensis, 10.10.1569 — 30.6.1573.
 Parent Petrus (16 en a), pastor in Lokeren, een half jaar.
 Pil Germanus (64), 25.11.1575 — 25.3.1578.
 Potfliet Michael (42), Iprensis, van 2.11.1574 af.
 Provoost Egidius (35 en a), pastor Furnensis, 156. — 1573
 of 1574.
 Raet Jacobus (62), Furnensis, 20.9.1573 — 20.3.1578.
 Rollier Nicolaus (39), Iprensis, 4.12.1570 — 20.8.1574.
 Rosa Joannes (22), Stegensis, 2 jaar vóór 2.8.1572.
 Soutere Egidius (57), Steenvoorde, 31.7.1572 — 31.5.1576.
 Van de Waele Franciscus (11 v.), Watou, 22 j., subdiaconus vóór
 Pasen 1572; 6.11.1571 — ?.
 Vander Gracht Ghualterus (25 v.), 1.6.1571 — 20.2.1573.
 Vander Haghe Claudius (30), Dunkerkanus, 30.8.1568 —
 30.6.1570.
 Vander Haghe Judocus (?) (a), canonicus Cassel.
 Vandermuene Gislens (26), 12.3.1573 — 16.5.1577.
 Van Pilckem (31 en a), canonicus Iprensis, 1568 — vóór 14.2.1572.
 Vechsteen Joannes (23), Belliolanus, 4 j. vóór 15.9.1572.
 Verlinde Adrianus (59), Casseletensis, 17.5.1575 — 3.11.1576.
 Verschoore Lauwers (Laurentius) (55), Iprensis, Univ. Douai
 13.5.1576 — na 2.6.1577.
 Vierendeelius Joannes (3), Hazebrouck, presbyter, Univ. Douai
 1568 en 1569, later professor te Douai.
 Vinck Jacobus (10), presbyter, 9.10.1567 — 4.6.1569.
 Visscherius (De Visschere) Joannes (a), pastor Sancti Martini
 Iprensis.
 Vroman Ludovicus (20), 16.7.1569 — 16.7.1571.

- Woestlandt Mattheus (9), presbyter, 1.2.1567 — 16.4.1569.
 Zackebant Franciscus (58), Voormhout, 11.6.1573 — 5.10.1576.
 Zeelandinus Petrus (48), Middelburgensis, 12.5.1572 — 12.6.1575.
 Zwanckaert Joannes (8), Iprensis, presbyter, 15.6.1568 —
 13.3.1570.

III

LIJST VAN SEMINARISTEN UIT DE JAREN 1606-1618

Deze lijst is opgemaakt op grond van de vijf registers vermeld in de inleidende nota van de Bijlagen, met aangifte van de bladzijde in arabische cijfers.

Aangewende verkortingen: b = beurs; cl. ca. = cleri et castellaniarum; Ryth. = bisschop Rythovius; Sem. Iep. = Seminarie Ieper.

- Anthוניus Rythovius Martinus; b. Ryth., + 1606; II, 12, III, 167.
 Bauwens Arnoldus; b. Ryth., 1608-1614 Sem. Iep., 1615 Douai
 Filosofie, 1617 Douai Theologie; II, 1, III, 149, V, 4 v.
 Bertijn Jacobus (Oudenaarde-Ninove); b. Vander Smisse en
 b. Hannon, 1613-1614 Sem. Iep.; III, 181, 183, V. 2 r.-v.
 Bogaert Joannes, Diksmuide; b. Wouters, van 1 nov. 1607 af Sem.
 Iep., 1608 Douai; I, 25, 29.
 Brabant Petrus, diaconus; b. cl. ca., 1614 Sem. Iep. Theologie
 4 j.; V, 16.
 Brassere Joannes, Ieper; b. Petit, Sem. Iep.; I, 12; II, 42; III, 177.
 Bruneel Wauterus; b. Simons, okt. 1617 Douai?; V, 12 v.
 Bury Carolus; b. Petit, (1615?) Sem. Iep.; V, 8 v.
 Codde Jacobus, Diksmuide; b. Wouters, 1614; V, 9 v.
 Corselis Philippus; b. cl. ca., nov. 1613 Sem. Iep. Theologie,
 discessit; V, 16.
 Cox (of Jans) Judocus; b. Ryth., 1608-1612 Sem. Iep., 1612-1614
 Douai Filosofie, 1614 Douai Theologie; V, 4 v.
 Cox Stephanus; b. Ryth., tot juni 1607 Douai; I, 12, II, 3,
 III, 153, IV.
 Cox Thomas; b. Ryth., 1606-1611 Sem. Iep., 1611-1613 Douai,
 1613 religieus in Tongerlo; I, 12, II, 5; III, 157; IV; V,
 Cuappaert Jacobus, Ieper; b. Ryth., na 1608, op 15 j. grammaticus,
 1617 rhetor, 1617 Leuven Filosofie; III, 159; V, 4 v.
 De Costre Joannes; b. Simons, 1614; V, 12 v.
 De Han Philippus; b. cl. ca., 1614 Sem. Iep. Theologie; V, 16.
 De Labour Joannes; b. cl. ca., 1614 Sem. Iep. Theologie; V, 16.
 De Loo Mattheus, Nieuwpoort; halve b. Simons, 1606 Sem. Iep.;
 I, 11; II, 22; III, 169.

- De Man Jacobus; b. Simons, 1614 Douai collegio Mariano, daarna (1616?) Sem. Iep. Theologie; V, 12 v.
- Ereckle Petrus; b. Snick, 1607; I, 23.
- Fraye Petrus; b. cl. ca., 1614 Sem. Iep. Theologie 2 j.; V, 16.
- Foulon Georgius; b. Petit, 1618 Douai physicus; V, 8 v.
- Gheusere Mailliar, Cassel; b. cl. ca., 1614 Sem. Iep. Theologie; V, 16.
- Godschalk Carolus, Diksmuide, famulus van bisschop Simons; b. Simons 3 febr. 1606 Douai; I, 3; II, 20; III, 169.
- Goossens Antonius, Westerhovius; b. Ryth., 1606-1608 (of 1610) Sem. Iep., 1608 (of 1610)-1615 Douai theologie; I, 13; II, 12; III, 155, 167; IV, V, 4 v.
- Guest Pascasius; b. cl. ca., 1614 Sem. Iep. Theologie; V, 16.
- Hendrix Georgius; b. Ryth., vóór 3 okt. 1607; IV.
- Hendrix Paulus, Diksmuide; b. Wouters, 1606-1607 Sem. Iep.; I, 13; II, 50; III, 193.
- Horenbeke Jacobus; halve b. Simons, 1618 Leuven physicus; V, 12 v.
- Houcke Joannes, Merville; choraulus Iprensis; b. Back en Snick, 1614; III, 195; V, 6 en 10.
- Jans Gerardus; b. Ryth., 14 apr. 1616, 14 j. oud; III, 151; V, 4 v.
- Jans Henricus; b. Ryth., 1606-1609 Sem. Iep. en humaniora bij S. J., 1609 Douai Filosofie, 1615 Douai Theologie; I, 12; II, 1; III, 151; IV.
- Jans Jodocus; b. Ryth., 1 aug. 1608-1612, 1612-1614 Douai Filosofie, 1614-1618 Douai Theologie; II, 3; III, 153.
- Lammers Nicolaus, Ieper; b. Simons, 1606 Sem. Iep., 1614 Douai in collegio Mariano (Theologie); I, 11; II, 23; III, 170; V, 12 v.
- Langenhove Franciscus, Dendermonde; op kosten van president van seminarie 1606 Sem. Iep.; I, 13.
- Le Bou(x) Guillielmus; b. Petit, 13 okt. 1618; III, 177.
- Mathei Guillielmus; b. Ryth., vóór 1604; II, 1; III, 149; IV.
- Menchyn Franciscus; b. Vander Smissen en Gheeraerts, 1606-1613 Sem. Iep.; I, 12, 29; II, 44, 48; III, 181, 189.
- Moreel Guillielmus; b. cl. ca., 1614 Sem. Iep. Theologie; V, 16.
- Otterius Nicolaus, sacerdos; b. cl. ca., 1614 Sem. Iep. Theologie 3 j.; V, 16.
- Peene Gislenus, Ieper, puer chori; b. Hannon, Van Steensel en Van Zeelandt, 1606-1608 Sem. Iep., 1608-1613 Douai; I, 12, 29; II, 45, 46, 47; III, 183, 185, 187.
- Peene Petrus; vóór 1606 Sem. Iep.; I, 6, 8.
- Persyn Franciscus; b. Simons, 1614 Douai in collegio Mariano

- (Filosofie ?), 1618 Sem. Iep. Theologie, Douai in collegio Henniniano (Theologie ?) estque sacerdos; V, 12 v.
- Persyn Petrus; b. Simons, na 1614; V, 12 v.
- Petersen Martinus; b. Ryth., 1606 Leuven, 1608 pastor Stavele; I, 12; II, 4; III, 155; IV.
- Petit Joannes; b. 1606 Sem. Iep.; I, 12; II, 41; III, 177.
- Petrys Mattheus, Meteren; b. Simons, 1606-1608 Sem. Iep., 1608-? Douai; I, 11, 29; II, 24; III, 170.
- Plets Martinus, choraulus Iprensis; 1608 Sem. Iep., b. Back vóór juni 1613; I, 28; III, 195.
- Provengier Joannes; b. Petit, 1614 Sem. Iep.; III, 177; V, 8 v.
- Pureur Joannes; b. Simons, (1618 ?); V, 12 v.
- Riddere Joannes, super aetatem; b. cl. ca., 1614 Sem. Iep. Theologie; V, 16.
- Rillart Ludovicus; b. cl. ca., 1614 Sem. Iep. Theologie; V, 16.
- Robbijn Simon, Hazebroek; b. Simons, 1606-? Sem. Iep., 1614-? Sem. Iep. Theologie; I, 11; II, 21; III, 169; V, 12 v.
- Roo Andreas, Eecke (Cassel); b. cl. ca., 1614 Sem. Iep. Theologie; V, 16.
- Ros Petrus; b. Simons en b. cl. ca., dec. 1613 Sem. Iep. Theologie; II, 22; V, 16.
- Rym (De Riem) Arnoldus; b. Ryth., 1614 Sem. Iep., 1619 Douai Filosofie 21 j. oud; III, 157; V, 4 v.
- Rym Balduinus, Cassel; b. Ryth., 1614-1616 Sem. Iep.; III, 155; V, 4 v.
- Rym Joannes; b. cl. ca., juli 1613 Sem. Iep. Theologie; V, 16.
- Rysselinck Guillielmus; b. Joh. Vlaminck, 1614-?; III, 175.
- Rysselinck Nicolaus; b. A. Vlaminck, 1617 Leuven; V, 8.
- Rythovius (of Jans ?) Henricus; b. Ryth. Sem. Iep.; IV.
- Rythovius Jacobus; b. Ryth., 1606-1608 Douai, later professor te Douai; I, 13; II, 12; III, 167.
- Rythovius (Anthonius ?) Martinus; b. Ryth., + 1606; II, 12; III, 167.
- Rythovius Martinus; b. Ryth., sedert aug. 1611 grammaticus, tot 1615 Sem. Iep., abiit; III, 163; V, 4 v.
- Schers Mattheus, Hazebroek; b. cl. ca., okt. 1614 Sem. Iep. Theologie; V, 16.
- Slunsuran (?) Cecilianus; 1 dec. 1606 Sem. Iep. halve prijs; van 1 jan. 1607 volle kostprijs; I, 14.
- Stappers Paulus, Riethove; b. Ryth., 1606-1609 Sem. Iep. en humaniora bij S. J., 1609 (18 j. oud)-1611 Douai Filosofie; I, 10; II, 9; III, 163; IV.
- Stevens Adrianus; b. Simons, 1618 Douai physicus; V, 13.

- Sylvius Georgius, sacerdos; b. cl. ca., 1614 Sem. Iep. Theologie; V, 16.
- Trudonis Petrus; b. Ryth. vóór 1616; IV.
- Van Balen Petrus, Riethove; b. Ryth. 1607-1614 Leuven in collegio Pontificis; II, 11; III, 167; IV; V, 4 v.
- Van Borre Mr. (nepos domini —); b. Back; III, 195.
- Van den Houtte Michael, Ninove; b. Joh. Vlaminck, 1608 Douai, 1614 discessit ad pastoratum; II, 49; III, 191; V, 8.
- Van de Walle Carolus, Ieper; b. Ryth., 1606-1613 Sem. Iep., b. Snick en Van Steensel, 1613-1615 Douai; I, 10; II, 10; III, 165, 173, 185; IV.
- Van Halewijn Carolus; b. cl. ca., aug. 1613 Sem. Iep. Theologie, discessit; V, 16.
- Van Hersel Godefridus; vóór 1618 humaniora bij S. J. Iep., b. Ryth., 1618 Douai Filosofie; III, 153.
- Van Hondeghem Joannes; b. Snick en b. Van Zeelandt, 16..., b. Van Zeelandt en b. Van Steensel 1614; III, 173, 187; V, 3.
- Van Houcke Georgius, Ieper; b. A. Vlaminck, 1606-1613 Sem. Iep., 1613 Douai, 1616 Leuven; I, 12; II, 38; III, 175; V, 6 v.
- Van Veurne Andreas, Ieper; b. Ryth., zeker van 1606 af (Filosofie), 1613 Douai, baccalaureaat Theologie; I, 10; II, 8; III, 161; IV.
- Vekeman Franciscus, Veurne; b. cl. ca., nov. 1614 Sem. Iep. Theologie; V, 16.
- Vergracht Mathias; b. Ryth., geweigerd in 1612; III, 165.
- Verkindert Guilielmus, diaconus; b. cl. ca., 1614 Sem. Iep. Theologie 4 j.; V, 16.
- Verpoort Joannes; b. Petit, 1614-1618; III, 177; V, 8 v.
- Vervliet (Vervloet?) Andreas; b. Petit, 1615-?; III, 177.
- Vinck Guilielmus; b. cl. ca., 1614 Sem. Iep. Theologie 3 j.; V, 16.
- Visaigre Joannes, Belle; portier Sem. Iep., halve prijs; I, 14.
- Vleeschhouwere Antonius, Ninove; b. cl. ca., 1614 Sem. Iep. Theologie; V, 16.
- Voormeersch Carolus; b. Ryth., 1606-1608 Douai baccalaureaat Theologie, 1608 visitator St.-Niklaas Ieper; I, 12; II, 7; III, 189; IV.
- Voormeersch Jacobus; b. Ryth., 1613 Sem. Iep., 1615 religieus in Vormezele; III, 161; V, 4 v.
- Voormeersch Mattheus, Ieper; b. Petit, 1606-1612 Sem. Iep., in 1613 krijgt hij als rhetor een b. Ryth. voor studies te

- Douai of Leuven, verlaat studie na mei 1614; I, 11; II, 43; III, 165, 177.
- Voorstens Joannes, diaconus; b. cl. ca., 1614 Sem. Iep. Theologie 3 j.; V, 16.
- Wagenmaker Mattheus; b. Simons 1618-?; V, 12 v.
- Watervliet Joannes; b. Simons, 1618 Douai physicus; V, 13 v.
- Wechsteen Florentius; b. Ryth., 1615-?; III, 161; V, 4 v.
- Weynst Gaspar, Veurne; halve b. Simons, 1614-? Sem. Iep. syntaxianus; V, 12 v.
- Willems Petrus, nepos Adriani; b. Ryth., 1606-1609 Douai, 1609 pastoor te Lo; I, 13; II, 12; III, 167; IV.
- Willoot Petrus, Veurne; b. cl. ca., 1614 Sem. Iep. Theologie, discessit; V, 16.
- Wostyn Bartholomeus; b. Simons, 1614 Sem. Iep.; V, 12 v.
- Wynnocq Jacobus; b. Simons, 1618-?; V, 13.
- Wyts Nicolaus, Veurne; b. Joh. Vlaminck plus halve b. Simons, 1606-1608 Douai; I, 11, 12; II, 22, 49; III, 169, 191.

Aantekeningen in verband met het eerste kasteel van Kortrijk.

Over dit eerste kasteel, waarvan we de stichting kunnen situeren in de tijd van de rooftochten van de Noormannen, is weinig met wetenschappelijke zekerheid bekend. Dit kasteel speelde — zoals bekend — een voorname rol in de geschiedenis van Kortrijk en van het graafschap Vlaanderen. Kwamen in 1302 de Vlaamse legers niet samen in Kortrijk om het toen stevig versterkt kasteel, dat door de Fransen bezet was, in te nemen? En kwam het Franse leger niet naar Kortrijk om dit kasteel te ontzetten en de daarbij samengekomen Vlaamse legerbenden een striemende nederlaag toe te brengen?

Tijdens hun grote inval (879-885) verplaatsten de Noormannen in november 880 hun kamp van Gent naar Kortrijk. Van daar uit hielden ze rooftochten over het gehele land tussen de zee, de Schelde, de Aa en de Somme. Kort nadien zou graaf Boudewijn II aan de pagi waarover hij het gezag uitoefende, namelijk de gouwen „Vlaanderen” en Aardenburg, andere gouwen, o.m. de gouw Kortrijk, toegevoegd hebben (1). Wellicht werd toen, wellicht nog vóór 892, in Kortrijk een *castellum* opgericht. De *castella* vertoonden doorgaans dezelfde structuur. Bij de aanvang waren ze omsloten door een wal, die van paalwerk voorzien was. Binnen deze wal trof men de versterkte woning van de castellanus aan, de schuren waarin de opbrengst van de grafelijke domeinen werden ondergebracht, een kapel

(1) F. L. Ganshof, *Het laat-Karolingisch tijdperk: het ontstaan van het graafschap Vlaanderen en van de Lotharingse gravenhuizen*, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 1949, dl. I, bl. 368, 375.

en een gerechtzaal, waar recht gesproken werd voor het gebied dat onder het *castellum* ressorteerde (2).

Te Kortrijk was het domein, dat door de Leie en een wal omsloten was, tamelijk uitgestrekt. De grenzen van dit domein zijn ons bekend. Door een akte van 14 februari 1411 werd het afgestaan aan het kapittel van O.-L.-Vrouw, in ruil voor een zware schuld die sedert jaren door een grafelijk ambtenaar aan het sticht moest betaald worden (3). Ten noorden grensde het aan de Leie, ten oosten aan de *vivre*, de brede Lage Vijver van de latere stadsgracht, die verder langs de Steenpoort naar de Hoge Vijver leidde. Ten zuiden volgde de wal de lijn van de latere Kapittelstraat tot dicht bij het marktplein. Ten slotte was het domein van het *castellum* te westen begrensd door een wal die parallel met de huidige Leiestraat, de zeer oude *vicus Lise*, ten oosten ervan, voortliep naar de Leie, dicht bij de *Pons Cortracensis*, de Leiebrug (4).

(2) H. van Werveke, *De steden. Ontstaan en eerste groei*, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 1950, dl. II, bl. 185. We beantwoorden de vraag niet of er in de 9de eeuw nog een agglomeratie bestond die de voortzetting was van de vroeger bestaande Romeinse vicus. De recente opgravingen laten er geen twijfel over bestaan, dat die vicus werkelijk bestaan heeft. Zie o.m. J. Viérin, *Trouvailles gallo-romaines à Courtray „Cortoriacum”*, in *Handelingen van het 35e Congres van het Verbond der Geschiedkundige en Oudheidkundige kringen van België*, 1953, afl. III, z.d., bl. 81-104.

(3) Stadsarchief van Kortrijk, Fonds Kapittelkerk, nr. CDXXIV. Het oorspronkelijk stuk, waaraan het zegel van hertog Jan zonder Vrees hangt is nog voorhanden. Jaren reeds had er het kapittel van Kortrijk op aangedrongen dat de rente van 800 maten haver, die de ontvanger van het *spicarium* van Halewijn moest uitbetalen, zou uitgekeerd worden.

(4) De grond van dit domein werd vanaf 1411 in erfpacht afgestaan, met het doel daar huizen te bouwen. In de *Computus prebendarum*, de rekeningen van de kanonikale prebenden van het kapittel (Archief van O.-L.-Vrouwekerk), dl. I, komen reeds de namen voor van de personen die deze erfrente moesten betalen aan het kapittel, onder de titel: *Item de redditibus antiqui castri loco avene insulensis*. Bracht dit jaar deze erfpacht enkel 17 pond, 15 schellingen en 6 deniers op, reeds in 1420 zou die som stijgen tot 292 pond en 8 schellingen. Uit de ligging van die

Waar stonden op dit domein het kasteelgebouw, de meestentoren (Fr. donjon), de kapel, de schuren en het gerechtshuis?

Dat binnen deze omheining al heel vroeg een woning bestond, blijkt uit het feit, dat reeds in 1080 een castellanus, Lambertus genoemd, bekend is (5). Op het einde van de 12de eeuw moet dit woonhuis al tot een gerieflijke woning uitgegroeid zijn. In een akte van maart 1205 (hij verbleef toen al in Constantinopel),

huizen, gerangschikt volgens straat, kan de uitgestrektheid en de ligging van het oude grafelijk domein opgemaakt worden. Zie ook M. Gastout, *Béatrix de Brabant... Dame de Courtrai (1225?-1288)*, in *Handelingen van de Kon. Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk*, nieuwe reeks, dl. XX, 1942-1943, bl. 141-142. Aldaar wordt foutief de akte van hertog Jan gedateerd 1410. Ze is gedagtekend 14 februari 1410 (o.s.) = 1411 (n.s.).

(5) F. Vercauteren, *Etude sur les châtelains comaux de Flandre du XIe au début du XIIIe siècle* (Extrait des études d'histoire dédiées à la mémoire de Henri Pirenne), Brussel, 1937, blz. 17. Zie daar de reeks kasteelheren tot het einde van de 12de eeuw. Over de kasteelheren van de twee volgende eeuwen, zie M. Gastout, *L'office du châtelain de Courtrai*, in *Miscellanea historica in honorem Alberti De Meyer*, dl. I, 1946, bl. 493-504. Op bl. 498 wordt aan de hand van een handschrift van J. Goethals-Vercruyse, bewaard in het Kortrijks stadsarchief, de stamboom gegeven van de kasteelheren van Kortrijk. Volgens de auteur van dit artikel, zouden de kasteelheren van Kortrijk, die soms de naam droegen van *scultetus* (schout) en van *tribunus* (tribuun), niettemin dezelfde machten gehad hebben als de andere kasteelheren van het graafschap. Hoelang ze over militaire opdracht beschikend, moesten instaan voor de verdediging en instandhouding van het kasteel, kan niet uitgemaakt worden. Ook kan niet bepaald worden of ze in feite het kasteel bewoonden. Wellicht hadden ze reeds in de 13de eeuw een woning in de stad. Het is niet uitgesloten, dat de kasteelheren, die in de 13de eeuw tot het geslacht van Nevele behoorden, de zogenaamde *Neveldries* bewoonden, welke dries in 1358 door Margareta de Longueval, vrouw van Nevele en echtgenote van Jan van Gistel, aan de graaf van Vlaanderen verkocht werd. Zie echter in verband met die naam Fr. Debrabandere, *Kortrijkse plaatsnamen vóór 1400*, in *De Leiegouw*, 1960, jg. II, bl. 76. In vermelde studie van M. Gastout, bl. 502, n. 3 wordt melding gemaakt van de akte van 1300 of 1301, waarbij de Franse koning, Filips de Schone, zich richt tot de kasteelheer van Kortrijk, in verband met de schade die aan de kapittelleigendommen berokkend werd. Die kasteelheer was niet *un nouveau type d'officier militaire* in dienst van de graaf, wel de nieuwe Franse bevelhebber van het kasteel.

waarin graaf Boudewijn IX o.m. vermeldt dat hij samen met zijn echtgenote Maria van Champagne meestal te Kortrijk zijn verblijf nam, spreekt hij van zijn curia en van de daar bestaande kapel. In deze kapel had hij in de handen van zijn kapelanen de belofte afgelegd, in de boomgaard van het domein een kapittelkerk te bouwen. Mag men uit het bestaan van een boomgaard niet afleiden, dat er binnen het domein een neerhof bestond? In maart 1202 schenkt gravin Maria aan de nieuwe kapel gans de boomgaard en gans het terrein tussen het woonhuis en de brug (7). Binnen dit terrein stond het huis van de kapelaan Egidius. Na zijn dood wordt het ook eigendom van het kapittel, dat in die kapel gesticht werd. Uit verdere bescheiden blijkt dat hier geen spraak kan zijn van de *pons Cortracensis*, de Lieiebrug, die

(6) Over die kapel en over de stichting van het kapittel, zie J. De Cuyper, *Het ontstaan van het Kapittel te Kortrijk (1199-1212)*, in *Miscellanea De Meyer*, 1946, dl. I, bl. 510-527. Die kapel stond binnen de kasteelgebouwen en zou, na de stichting van het kapittel blijven bestaan. Nog ten tijde van gravin Beatrijs waren de kapelanen aan het kasteel gehecht. Ten onrechte wordt nog steeds beweerd, dat die kapel in de boomgaard van het kasteel stond, en dat een muur van die oude kapel nog steeds — tot voor de ramp van 1944 — deel uitmaakte van de kapittelkerk. Die legende berust wellicht op het bestaan in de oostmuur van de noordertransept van een groot venster dat met een rondboog afgesloten is. Dit venster, dat met het bouwen van een kapel bij de aanvang van de 15e eeuw, toegemetseld werd, is wel met een rondboog afgesloten, maar is volstrekt niet Romaans. Wellicht werd het gemaakt in de 14de eeuw, om die noorderbeuk beter te verlichten. Eerst bij de aanvang van de 15de eeuw, bij de grote herstellingswerken, werden de primitieve kleine vensters van het transept vervangen door een groot venster, in de stijl van die periode. Bij de herstellingswerken bij het begin van deze eeuw, heeft men ten onrechte de primitieve vorm van dit venster (en ook van westmuur van de kerk) niet bewaard en heeft men aan de nieuwe vensters een archaïzerende, primair gotische vorm gegeven, die niet past bij ramen van dergelijke afmetingen. — De bewering van M. Gastout, *Beatrix de Brabant*, bl. 142 dat graaf Filips van de Elzas de kapel van het kasteel zou gesticht hebben, wordt door geen enkele oorkonde gestaafd.

(7) *Cartulaire de l'ancienne église collégiale de Notre Dame à Courtrai* (éd. Ch. Mussely — E. Molitor), Gent, 1880, bl. 15 : *pomerium et totam terram, que est inter curiam meam de Curtraco et pontem.*

trouwens niet grensde aan het grafelijk kasteeldomein, maar wel van die andere brug die over de oostwal leidde naar Kortrijk-Buiten, de wijk *overbeke* genoemd.

Dat een deel van het grafelijk domein al van het begin van de 13de eeuw af aan het kapittel toebehoorde, kan ook opgemaakt worden uit enkele bescheiden uit de tweede helft van deze eeuw.

De „Vrouw van Kortrijk”, Beatrijs van Brabant, de jonge weduwe van graaf Willem van Dampierre (de in een steekspel gevallen oudere broer van graaf Gwijde), bewoonde de curia van Kortrijk gedurende 37 jaar. Bij haar huwelijk in 1247 ontving ze als *doarium* of lijf-tocht een aantal renten op goederen gelegen te Kortrijk en in de kasselrij Kortrijk (8).

Gedurende haar verblijf te Kortrijk schonk Beatrijs aan het kapittel een huis en erf, *gisant encoste no basse court de no chastel de Courtray*, om er een *cantorie* te laten oprichten. Of die *cantorie* het huis van de cantor van het kapittel, ofwel de zangschool betekent, kan niet uitgemaakt worden. Naderhand zou graaf Gwijde in 1297 huis en erf wisselen voor een groot stuk land in Hulst (9). Uit de akte van Beatrijs mogen we afleiden dat het neerhof toen nog bestond.

In de rekeningen van de kanonikale prebenden van de Kortrijkse kapittelheren treffen we ook een passus aan die op de ligging van het grafelijke woonhuis en op het gebied van het kapittel binnen het grafelijk domein wijst. Jaarlijks moest Beatrijs, de *domina Curtracensis*, aan dit *officium* van de prebenden de som van zes deniers storten *pro via sua qua intrat curtim suam*, voor de weg die ze gebruikte om haar woning binnen te gaan (10). Het gaat hier zonder twijfel over de weg die

(8) Over Beatrijs verscheen de goed uitgediepte bovengenoemde studie van M. Gastout.

(9) *Cartulaire Notre Dame Courtrai*, bl. 212.

(10) *Liber Fundationis A*, f° 98r. Dit handschrift behoort tot het archief van de O.-L.-Vrouwekerk.

door het eigendom van het kapittel, het grafelijk huis met de kerk verbond.

Was er een weg die van het woonhuis naar de O.-L.-Vrouwekerk leidde, er moet er een andere bestaan hebben die rechtstreeks naar de markt liep. In een charter van 1272 uit het archief van het O.-L.-Vrouwehospitaal wordt een huis vermeld, bewoond door Gerardus de Lapide (van den Steene), dat gelegen was tussen de Onze-Lieve-Vrouwebrug en de poort van gravin Beatrijs, die naar de markt leidde (11). We gissen dat die brug over de kasteelwal lag, vlak bij de markt. De naam werd wellicht ontleend aan de nabijheid van de Lievevrouwkerk.

Uit al die gegevens besluiten we dat het grafelijk huis op een zekere afstand stond én van de Speitoren (de oudste Broeltoren) én van de kapittelkerk. Toen hertog Jan zonder Vrees in 1411 het domein van het kasteel aan het kapittel afstond, was de woning al jaren niet meer bewoond. Het kasteel en de hele stad werden in 1382 na de slag van Westrozebeke geplunderd door de Bretoenen, die in dienst stonden van de koning van Frankrijk (12). Als nu in 1411 de overdracht van het domein aan het kapittel gebeurt, wordt als een van de voorwaarden voor die overdracht geëist, dat het kapittel de puinen van de woning verder zou afbreken en door het vrijgemaakt terrein een brede straat zou laten aanleggen. We gissen dan ook dat het huis, dat betrekkelijk uitgestrekt was, de plaats besloeg binnen het huizenblok tussen de huidige Guido Gezellestraat, de Handboogstraat en het oostelijk deel van de O.-L.-Vrouwestraat. Enkele jaren geleden werden onder leiding van

(11) Archief O.-L.-Vrouwehospitaal te Kortrijk, Charter nr. 62.

(12) Over de ramp, die Kortrijk toen beleefde, zie J. De Cuyper, *De crisis in het kapittel van Kortrijk op het einde van de 14e eeuw — Tussenkoms van hertog Filips de Stoute*. § 2. *Kortrijk en het Kapittel na de nederlaag van Westrozebeke* (27 november 1382), in *De Leiegouw*, dl. III, 1961, bl. 169 en vv.

Prof. Dr. Mertens en Dr. Devliegher, door de Dienst van Opgravingen, opgravingen gedaan langs de Leieboorden. De eigenaardige welving van de Conventstraat deed besluiten ook dààr opgravingen te doen. Op vier, vijf plaatsen werden peilingen gedaan. Op een ervan werd een meer dan twee meter brede muur ontdekt, welke muur parallel met de Leie loopt. Deze muur was onderaan gemetst met grote bakstenen, echte moeffen, in de bovenste lagen met kalksteen. In 1961 werden bij de wederopbouw van de voormalige Berg van Barmhartigheid, nu als stadsbibliotheek en -archief gebruikt, en bij de opbouw van een appartementsgebouw in de Handboogstraat, door architect J. Viérin merkwaardige ontdekkingen gedaan. In de grond van beide terreinen werden de fundaties gevonden van twee torens. Ten zuiden van de Handboogstraat is die toren (A) vermoedelijk een hoektoren. Bij de andere toren (B), in de noordwesthoek van de hof van de Berg, sluit zich een stuk muur aan, daterend uit dezelfde tijd en lopend in de richting N.-Z. Daarbij komt nog een stuk muur dat vroeger ontdekt werd. De hr. Viérin meent terecht dat dit alles één geheel vormt, naar alle waarschijnlijkheid de volledige noordkant van het kasteelgebouw of van de ringmuur, die het grafelijk domein aan de kant van de Leie beschutte (13).

(13) Over deze torens werden door J. Viérin nog de volgende bijzonderheden verstrekt. „Van ieder toren werd één derde van de basis blootgelegd, en dit op een peil ongeveer overeenstemmende met dit van de Leie in de Winter. Men kon duidelijk bemerken dat het parement werd weggenomen, waardoor men de dikke bakstenen muren kon waarnemen (stenen metende 28 - 14 - 6 cm.). De dikte van de muren verschilde naar gelang van de hoogte. Zij bereikte 3.50 tot 5 m. De binnenste middellijn der torens meet 6 tot 7 m., en de middellijn van de buitenomtrek minimum 13 m. en maximum 15 m., hetzij ongeveer deze van de huidige Broeltorens. De afstand van middenpunt tot middenpunt der torens, onderling verbonden door de in de hof van de huizen der O.-L.-Vrouwestraat ontdekte muur, bedraagt ongeveer 80 m. De bekleding der torens was in Béthunesteen, waarvan verscheidene blokken nog hier en daar, in het metselwerk verspreid, te

Dat ook de grafelijke rechtbanken hun vergaderingen hielden binnen het grafelijk kasteel bewijst de akte van hertog Jan zonder Vrees. Op 11 januari 1411 (o.s.) beveelt hij de baljuw van Kortrijk de bank van de vier-schaar, die in het oud kasteel onder een linde stond en waar de leenmannen van het kasteel en de schepenen van de kasselrij vanouds hun rechtszaken behandelden, te verplaatsen naar het terrein gelegen voor het nieuw kasteel. Rechtspraak werd wellicht eeuwen lang gehouden „onder de groene linde” (14)!

Ieder middeleeuws kasteel had zijn meestentoren. Die toren of dat torenhuis was aanvankelijk het hoofdgebouw, het *castrum*, en werd gewoonlijk op een hoogte gebouwd. De meeste waren ronde gebouwen. De kruin van deze stenen gebouwen was gewoonlijk van kantelen voorzien en het dek was een plat dak. Meestal stond de meestentoren niet in het midden van het domein. Hij leunde tegen een van de zijden van de omheiningsmuur aan. Dikwijls zelfs werd hij in een hoek gebouwd (15).

Met deze algemene trekken voor ogen, durven we de mening vooropzetten, dat de zuidelijke Broeltoren, de oudste van beide, gebouwd is op de fundaties van de meestentoren van het eerste kasteel van Kortrijk. Als

vinden zijn. In de muur van de tweede toren (B), bevindt zich een soort smalle doorgang, waarin zich allerhande steenbrokken als van een instorting bevonden. Ik ontwaarde er een werpsteen, in de omgeving een tweede, en bij de uitvoering van de riolering in de Groeningestraat vond ik er een derde. Deze werpstenen, respectievelijk wegende 10.5, 12 en 14.6 kgr., zijn zeer zeldzaam”. *Catalogus van de Tentoonstelling „Oud Kortrijk”*, Stedsmuseum, Kortrijk, 1962, bl. 40 en 43. — We bedanken arch. J. Viérin voor zijn toestemming om enkele van de foto's die hij van die torenbasissen nam, in dit artikel te publiceren.

(14) Stadsarchief van Kortrijk, Fonds Kapittelkerk, nr. CDXXVIII. Zie *Cartulaire de Notre Dame*, bl. 291. — Ten onrechte plaatst M. Gastout, *Béatrix de Brabant*, bl. 126, die vier-schaar op de markt te Kortrijk. Soms, zoals blijkt uit een akte door de auteur geciteerd en daterend van 18 juli 1278, werd het rechtsgeding gehouden op de markt van de stad.

(15) M. Van Hemelrijck, *De Vlaamse Krijgsbouwkunde*, Tielt, 1950, bl. 49.

men de oude kaarten van Kortrijk bekijkt, die van Deventer (omstreeks 1560), die de oudst bekende is, of een latere uit de 17de eeuw, dan valt het op dat die beide Broeltorens veruit de massiefste torens waren van de stadsvesting, massiever en groter dan de torens die gebouwd werden bij de vier grote stadspoorten. Aan de boorden van de Leie gebouwd, op de hoek van het grafelijk domein, is hij wel het oude castrum waarvan de stichting opklimt tot de 9e of 10e eeuw. Een archeologisch onderzoek van de basis van die toren zou kunnen uitwijzen in welke periode die basis gebouwd werd. Wellicht werd hij, toen de tweede toren op de andere oever van de Leie gebouwd werd, hersteld en mogen we het bovenste deel in die tijd dateren. De tweede toren zou opgebouwd worden nadat hertog Jan zonder Vrees op 18 april 1411 daartoe de machtiging had verleend aan het stadsbestuur van Kortrijk. Toen het oud kasteel afgebroken werd, zou de voormalige meestentoren uitsluitend nog betrokken worden in het verdedigingsstelsel van de stad.

Het kasteel van Kortrijk zou, zoals bekend, een voorname rol vervullen in de vrijheidsoorlog van Vlaanderen op het einde van de 13de en het begin van de 14de eeuw. Het is bekend dat de Franse koning, Filips de Schone, na de verovering van het graafschap in 1297 enkele kastelen, waaronder Kortrijk, tot sterke burchten maakte, ten einde het graafschap in bedwang te houden (16).

De versterkingswerken die toen aan het kasteel van Kortrijk werden uitgevoerd, berokkenden schade aan de eigendommen van het kapittel. In de loop van 1301 ontving Filips een schrijven van de kapittelheren, waarin ze zich bekloegen over de schade die aan hun huizen en erven werd aangericht. In een brief van 29 september

(16) J. F. Verbruggen, *De slag der Guldensporen*, Antwerpen-Amsterdam, 1952, bl. 31.

1301 aan de bevelhebber van het kasteel, de heer van Lens, legt de vorst hem op een onderzoek in te stellen en een verslag op te sturen aan de toenmalige gouverneur van Vlaanderen, Jacques de St. Pol, beter bekend als Jacques de Châtillon. Deze moest aan het kapittel schadevergoeding betalen. Uit dit stuk blijkt dat o.m. schade berokkend werd aan de muur van het kerkhof (17).

Ook de schuren, waarin de opbrengst van het grafelijk domein werd ondergebracht, stonden binnen de muren van het kasteeldomein. Het grafelijk *spicarium* of de graanschuur van Kortrijk wordt al vermeld in 1187. Ook wordt op het einde van de 12de eeuw het *lardarium* of vleesdepot van Kortrijk vermeld. Het cijnsbureau, waar de geldinzamelingen plaats hadden en dat we o.m. in 1251 vermeld vinden, was waarschijnlijk ook op het kasteel gevestigd. Het is bekend dat naderhand *spicarium* en *lardarium* de bureaus aanduiden waar de geldelijke opbrengst van het verkoop van graan en vlees gedeponeerd werd. De plaats van die gebouwen binnen het kasteel kan niet aangeduid worden (18).

Zoals bij de aanvang van deze studie genoteerd werd, was het door Franse soldaten bezette kasteel van Kortrijk er de oorzaak van dat de slag tussen Frankrijk en

(17) Deze akte publiceren we in de bijlagen.

(18) Over die instellingen, zie A. Verhulst et M. Gysseling, *Le Compte Général de 1187, connu sous le nom de „Gros Brief”, et les institutions du comté de Flandre au XIIIe siècle*. (Uitgave van de Kon. Comm. van Geschiedenis), Brussel, 1962. — Over het *spicarium* van Kortrijk, aldaar in 1187 *domus avene* of haverhuis genoemd, zie A. Verhulst et M. Gysseling, o.c. bl. 174. — Het *lardarium* wordt vermeld in een ongedateerde akte van graaf Boudewijn IX (tussen 1196 en 1199), *Liber Fundationis A* (Archief van O.-L.-Vrouwkerk Kortrijk), f° 1^r. Zie *Cartulaire de Notre Dame*, bl. I. — Ten slotte wordt de *census* van Kortrijk in vermelde *Gros Brief* geciteerd, A. Verhulst et M. Gysseling, o.c., bl. 175. In beide citaten van 1187 wordt van sommige leveringen en betalingen uitdrukkelijk gezegd, dat ze plaats grepen *in domo comitis*, het grafelijk huis (of kasteel) te Kortrijk.

Vlaanderen bij het kasteel geleverd werd. De Fransen komen voor de stad Kortrijk aan op de avond van 8 juli. 's Anderendaags werd al een aanval ondernomen tegen de Doornikpoort. Door de Vlaamse leiders was ervoor gezorgd, dat de stadsgrachten vol water liepen en de stadspoorten goed verdedigd werden. De bestorming van de Doornikpoort werd afgeslagen. Op 10 juli werd een nieuwe aanval gewaagd tegen de Rijselpoort. Ook die poging mislukte. Ten slotte zou op 11 juli de grote slag geleverd worden. Het Franse leger viel nu de Vlamingen aan, die buiten de stadsmuren een front gevormd hadden en de aanval verwachtten. Dit front verbond in boogvorm de Steenpoort, een van de stadspoorten, met de aan de Leie gelegen abdij van Groeninge. Daar men een uitval vreesde van de Fransen die in het kasteel gelegerd waren, werden de Ieperlingen belast met de bewaking van het kasteel. Feitelijk werd gedurende de strijd een uitval gedaan, wellicht uit de kleine poort, waarop de zogenaamde *Grusenbergh vaute* opgebouwd was. Die uitval mislukte. Eerst op 13 juli zou de burggraaf van Lens, die het bevel voerde over het kasteel, de vesting aan de Vlamingen overgeven.

Het in 1305 gesloten verdrag van Athis-sur-Orge bepaalde o.m. dat vóór 24 juni (het St.-Jansfeest) 1307 alle vestingen in Vlaanderen moesten gesloopt worden. Kortrijk zal wel een van de eerste steden zijn die aan die verordening gevolg gegeven hebben. In het verdrag stond immers bepaald, dat zolang alle tijdelijke bepalingen van het verdrag niet vervuld werden, o.m. de kastelen van Kassel en van Kortrijk als pand aan de Franse koning zouden gegeven worden (19). Wellicht heeft de Franse bevelhebber van het kasteel er streng over gewaakt, dat die eis voor Kortrijk, stipt zou uitgevoerd worden. Werden de versterkingen van de stad in

(19) H. van Werveke, *o.c.*, bl. 336.

die periode afgebroken, de grote toren van het kasteel bleef rechtstaan.

Eerst in het midden van de 14de eeuw zou Kortrijk weer van een versterkte omwalling voorzien worden. Dit blijkt klaar uit een zeer interessant dokument dat al werd gepubliceerd, maar waarvan het belang voor de ligging van het kasteel en voor het uitzicht van de stadsversterking langs de Leie en de Lage Vijver niet voldoende werd onderlijnd. Het stuk dagtekent van 3 maart 1359 (n.s.). Het gaat om een overeenkomst tussen het stadsbestuur en het kapittel van O.-L.-Vrouw, in verband met het oprichten van verdedigingswerken in de nabijheid van de kerk. De twee autentische akten, die van de stad en die van het kapittel, zijn bewaard gebleven. Beide berusten in het Kortrijks stadsarchief (20).

De akte spreekt over geschillen die gerezen waren tussen beide partijen. Het ging om de eigendomsrechten van de grond van de oude stadsomwalling, gelegen tussen de Leie en de *arme van den vivre bi der scole*, alsook van de gebouwen die erop stonden. Het dokument gewaagt van *alle de cateylen der up wesende, ertvast ende nagelvast van houte, van metschwerke, van porten, van husen, van vauten, van fondamenten, van steenen, van muren ende van de sepulture van Daniels wive was van Walenghem*” (21).

(20) Deze akte geven we in bijlage bij deze studie.

(21) Uit deze tekst mogen we besluiten, dat het kerkhof van de kapittelkerk zich toen uitstreckte tot dicht bij de *vivre* en dat daar o.m. het graf lag van de echtgenote van Daniel van Walenghem. Deze Margareta van Steenland was enkele jaren te voren gestorven. Bij testament stichtte ze een kapelanij in het hospitaal van Sint-Niklaas te Kortrijk. Met dit doel schonk ze renten op de huizen te Kortrijk die Daniel van Walenghem toebehoorden, alsook op goederen te Kachtem gelegen. Die stichting, die een inkomen genoot van 18 pond par. en 57 schellingen, werd op 8 maart 1357 door de bisschop van Doornik goedgekeurd. Dit stuk werd volgens de *Documenta Capituli*, dl. II, bl. 272 (Stadsbiblioteek Kortrijk) gepubliceerd door M. De Meulemeester, *Geschiedenis van het Sint Niklaasgesticht te Kortrijk*, Brugge, 1920,

In het akkoord wordt nauwkeurig bepaald wat voortaan, zonder verdere betwisting, als stadseigendom zal erkend worden, en welke rechten aan de stad worden toegekend.

De aandachtige lezing van dit stuk laat ons besluiten, dat eertijds gans die strook, een deel van de Leieoever en de oever van de Lage Vijver aan het kapittel toebehoorden. Dit stemt overeen met de bepalingen van de oude akte van Maria van Champagne (1203), waarbij heel het gebied tussen de curia en de brug (aan de Gruzenbergvout) aan het kapittel werden geschonken (22).

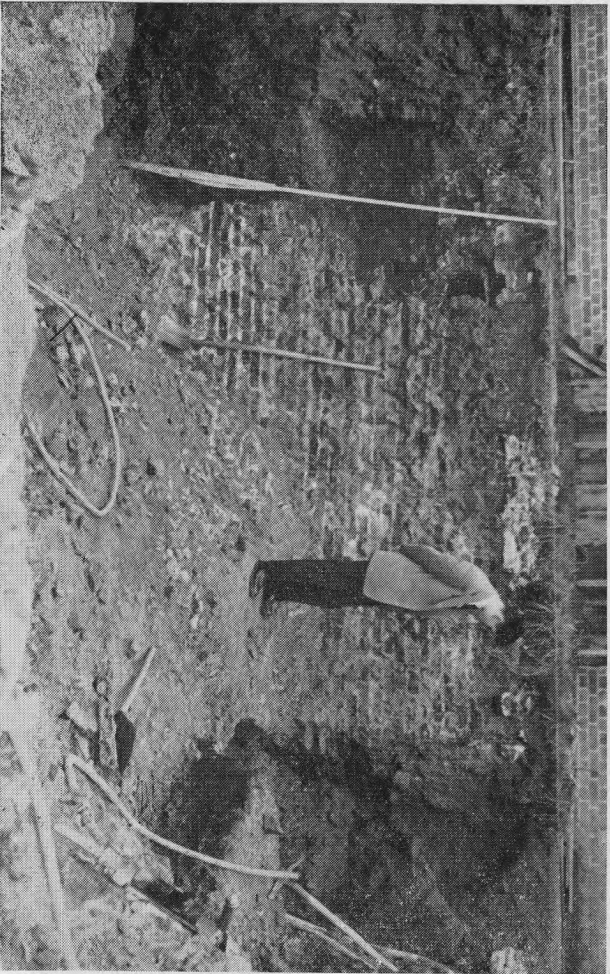
Een ontleding van het dokument zal het uitzicht van die hoek van de oude stad Kortrijk verduidelijken. Als stadseigendom wordt erkend :

1. Het erf van aan de Leie tot aan de poort bij de kerk, met de barm en de oever, zo breed als nodig blijkt; ook de buitenoever van deze gracht. Dààr mag men torens en muren opbouwen, ook spuien, naar wens. Dit is dus het gedeelte tussen de Leie en de *Gruzenbergvoute* of Kanunnikenpoort, de poort die leidde naar de latere Kanunnikenstraat, nu de Groeningestraat.

2. Een *ghanc*, een doorgang nabij de Leie *van den Castelewaert te commene ten Speytorre*. Deze tekst is gewichtig. Klaar blijkt eruit dat het kasteel niet bij de Speitoren stond, maar op een zekere afstand. Een strook

bl. 185-187. Het stuk wordt ook vermeld in *Cartulaire de Notre Dame*, bl. 256. Het hospitaal van Sint-Niklaas stond onder het patronaat van de kapittelkerk van Kortrijk. Wellicht was David een familielid van Mabilia van Walenghem, die een eredame was van Beatrix van Brabant en voor wie in de kapittelkerk een jaargetijde gesticht was. Zie M. Gastout, *Beatrix de Brabant*, bl. 146. Gedurende de opgravingen in de O. L.-Vrouwewerk ter gelegenheid van de herstellingswerken, werden de fundaties ontdekt van de oude kerkhofmuur, gebouwd in wit steen van Avesnes, die weggebroken werd toen bij de aanvang van de 14de eeuw het oude koor afgebroken werd, om een nieuw en groter koor met kooromgang te bouwen. Het is die muur waarover gehandeld wordt in de akte van koning Filips de Schone in 1300 (of 1301).

(22) Zie bl. 71 (n. 7).

(Foto J. Viérin)

Afb. 1. — Stuk van de basis van de toren (A) in de
Handboogstraat.

(Foto J. Viérin)

Afb. 2. — Stuk van de basis van de toren (B) in de tuin van de voormalige Berg van Barmhartigheid. De palen links en rechts van de muur, waarvan het parement werd weggenomen.

land langs de Leie leidt van het kasteel naar de Speitoren. Die strook behoorde vroeger aan het kapittel. Natuurlijk blijft de grond waardoor die *ghanc* loopt, aan het kapittel. In die gang zal men een *posterne* of deur mogen steken, *daer dure dat niemene gaen zal, hen zi by der wet of bi den ghenen die de slutene der of houden sullen, van der stede weghe, also orborlic wesen zal.*

3. Ook in de strook tussen de poort bij de kerk en de Speitoren zal men een *posterne* of deur mogen maken.

4. De grond en het erf waarop de poort bij de kerk staat, en de *vaute die men heet Grusenbergh* met de *cateilen* en huizen, die erop staan of eraan *cleven*. Daar ook mag de stad (versterkte) poorten, torens en muren bouwen *te haren profite*.

5. Langs de *vivre* zal de stad muren en torens mogen bouwen, tot aan *arme van den vivre bi der scole ende den torre die staet up den houc up doude fundament*. We gissen dat die arm van de lage vijver de gracht is die het kasteeldomein aan de zuidkant afsloot en die ongeveer lag waar nu de Kapittelstraat ligt. Uit andere bescheiden weten we dat de kapittelschool vlak over die gracht lag (23). De toren die op de hoek staat, is wel-

(23) Zie H. Vercruyse, *L'école capitulaire de Notre Dame et les établissements d'enseignement moyen à Courtrai jusqu'à la fin du XVIe siècle*, in *Bull. Geschied- en Oudheidkundige Kring te Kortrijk*, 6e jg., 1908-1909, bl. 70 n. 2. — Een ijzeren brug verbond de school met het oud grafelijk domein. Toen dit domein in 1411 aan het kapittel werd overgemaakt, werd die gracht gevuld en de brug afgebroken. Een *platea* of plein werd voor de school aangelegd. Zie *Computus Fabrice* (Archief van O.-L.-Vrouwekerk), dl. I, a° 1413, f° 3 v.: *In mense augusti: ...Item duobus operarijs extrahentibus lapides de fossa ante scolas ubi pons ferreus iacere solebat... Item cuidam laboratorii implenti fossam supra antiquum castrum ex qua terra fuit capta, cum qua fossa pontis ferrei fuerat repleta...* F° 4 v.: *In mense decembris: ...Item pro XJc. et quinquaginta lapidibus pro platea ante scolas ubi pons ferreus iacere solebat...*

licht de toren waarvan het onderste deel nog bewaard is en nu behoort tot het kompleks van het klooster van Bersaques poort. De woorden *up doude fundament* wijzen erop dat die toren reeds vroeger bestond en wellicht kort na 1302 afgebroken werd.

6. De mensen die in de poort bij de kerk wonen of die naar de toren op de hoek van het kerkhof (wellicht de hierboven vermelde herbouwde toren) zullen gaan, zullen daarom geen *proprieteit noch usanche* op het kerkhof mogen hebben. Dit wijst er nogmaals op dat enkel een strook grond langs de vijver afgestaan werd. In de poort zal een posterne of deurtje aangebracht worden, zodat men daardoor, met toestemming van de wet, langs de vijver kan gaan. Ook zal er op het uiteinde van deze muur een deur mogen gestoken worden aan de kant van het begijnhof. Deze deur mag slechts gebruikt worden met toestemming van de stad.

7. Streng wordt voorgeschreven, dat zij die wonen op Gruzenberg, in de poorten, in de torens of in de huizen die ertegen gebouwd zijn, geen stuk van het kerkhof mogen gebruiken als *lochtin, preyel of andre aysementen*.

8. Zolang het kapittel het niet tegenspreekt, moet het mogelijk zijn door de Gruzenbergdeur naar het kasteel te gaan.

9. Slotsom, op de barm van de vestingen, op al de poorten, torens en muren die er staan of die daar door de stad zullen gebouwd worden, staat het kapittel alle eigendomsrecht en voogdij af.

10. Het kapittel behoudt de doorgang van de *Canonstrate* door de poort naar de kerk, tenzij de stad zich door *rechte noetzake* verplicht ziet deze uitgang te sluiten. Het kapittel behoudt het eigendomsrecht op de wilgen die langs de vijver groeien of die er in de toekomst zullen geplant worden.

Ten slotte wordt in deze akte onder beide partijen

een akkoord gesloten, waarbij alle *goede kerstine lieden* vrij mogen verkiezen begraven te worden in de kapittelkerk of op het kerkhof: *zijn zi prochiane van sente Martins te Curtrike of van andre kerken, die nu sijn of hierna wesen zullen* (24).

Dat in feite het akkoord met de stad nopens die stroken land, voor het kapittel een afstand van eigendom betekende, blijkt klaar uit het feit dat het kapittel een grote geldelijke vergoeding bekwam (25).

Ruim twintig jaar later, na de nederlaag van het Vlaamse leger onder Filips van Artevelde te Westrozebeke in 1382, zou het kasteel van Kortrijk samen met gans de stad door de woeste Bretoenen geplunderd en in brand gestoken worden. Het is het einde van het eerste kasteel van Kortrijk (26).

In oktober 1386 stond hertog Filips de Stoute aan het stedelijk magistraat toe, een deel van de buitenwijk Overleie bij de stad te voegen en het *nieuw gedelf*, de kleine Leie, te graven (27). Terzelfdertijd beslist de

(24) Deze bepaling in verband met het recht begraven te worden in de kapittelkerk of op haar kerkhof, wijkt af ten voordele van het kapittel van de 13de-eeuwse statuten. Aanvankelijk was het kerkhof alleen voor de *clerici* en de kanunniken van de kapittelkerk bestemd. Parochianen van de Sint-Maartenskerk — de enige parochie van Kortrijk tot op het einde van de 18de eeuw — mochten op vermeld kerkhof begraven worden, enkel met de toestemming van de pastoors van de parochiekerk. Zie *Cart. Notre Dame*, bl. 18. Zo werd het bepaald in 1203 door de bisschop van Doornik. Dit voorrecht werd steeds meer uitgebreid. Zo wordt in augustus 1282 bepaald, dat alle Kortrijkzanen die, om een of andere speciale reden, verkiezen daar begraven te worden, daartoe de toestemming bekomen, indien zij of hun erfgenamen aan de rechten van de pastoors van de Sint-Maartenskerk volledig voldaan hebben. Zie *Cart. Notre Dame*, bl. 180. Niettemin wordt in onderhavige akte verwezen naar de pauselijke statuten.

(25) Benevens de som van 16 pond groot *tourneysen vlaanderscher*, moest de stad de som kwijtschelden die stond *ten lombarden*.

(26) Van dit kasteel bestaat geen enkele afbeelding. Trouwens, er bestaat geen enkele afbeelding (miniatuur, schilderij) van Kortrijk in die periode. Het eerste plan van de stad werd gemaakt door Jacob van Deventer omstreeks 1650.

(27) Ch. Mussely, *Inventaire des archives de la ville de Courtrai*, t. I, 1854, bl. 130-132. Over dit nieuw kasteel, zie J. Lavallee,

hertog te Kortrijk een nieuw kasteel te laten bouwen, nu aan de overkant van de stad, in de hoek gevormd door de Leie en de stadsgracht die van de Rijselpoort naar de Leie loopt. Dit kasteel, waarvan we nog menige afbeelding bewaren en ook het grondplan, zou tot een zeer mooi laat-middeleeuws kasteel uitgroeien. De straatbenamingen Kasteelstraat, Kasteelkaai en Oude Kasteelstraat herinneren nog aan het voormalig kasteel.

In 1411 wordt aan de stad de toestemming gegeven aan de overkant van de Leie, rechtover de oude Speitoren, een tweede toren te bouwen, alsook een brug om de twee torens te verbinden (28). Die tweede toren, die gebouwd werd op de Broel, een moerassig terrein over de Leie, kreeg de naam Broeltoren. Die naam zou naderhand aan de twee torens geschonken worden. Zonder twijfel werd de oude Speitoren toen opgeknapt en grotendeels herbouwd in dezelfde trant als de nieuwe toren.

In hetzelfde jaar 1411 schonk hertog Jan zonder Vrees het domein van het oud kasteel aan het kapittel, om een aanzienlijke schuld tegenover dit kapittel te delgen. Als voorwaarden werden gesteld, eerst en vooral, dat van die oude schuld geen gewag meer zou gemaakt worden; daarbij dat het kapittel de overblijfselen van het oud kasteel zou laten wegruimen, en dat door dit vrijgemaakte terrein een nieuwe straat zou getrokken worden, breed genoeg om er twee wagens naast mekaar door te laten rijden. Die straat moest de *Canonpoorte* met de markt verbinden. Deze straat zou de huidige O.-L.-Vrouwestraat worden.

Uit al die gegevens besluiten we, dat we wellicht in de oude Speitoren de meestentoren van de voormalige burcht van Kortrijk mogen herkennen, dat het woning-

Le Château de Courtrai, in *Ann. Soc. Roy. d'Archéologie de Bruxelles*, dl. XXXV, 1930. In het stadsarchief te Kortrijk wordt nog het oorspronkelijk plan van dit kasteel bewaard.

(28) Ch. Mussely, *o.c.*, bl. 151.

gebouw niet bij de toren stond, maar op zekere afstand ervan, dat een deel van het kasteeldomein, benevens de plaats van de kerk en het kerkhof, vanouds aan het kapittel toebehoorde. We gissen dan ook, dat het kasteelgebouw ongeveer op de plaats moest staan waar thans de Conventstraat in de Lievevrouwstraat loopt. Wellicht zijn het stuk muur, ontdekt door Prof. Mertens en Dr. Devliegher, in de Conventstraat en de fundamenten van de twee torens, ontdekt door J. Viérin, overblijfsels van het woninggebouw, waar destijds menig graaf van Vlaanderen maanden lang vertoefde, waar vooral de Vrouwe van Kortrijk, Beatrijs van Brabant, er jaren lang een prachtige hofhouding op nahield.

J. DE CUYPER

BIJLAGEN

I

1300 of 1301 september 29, Rijsel.

Filips de Schone, koning van Frankrijk, heeft van het kapittel van Kortrijk een schrijven ontvangen, waarin het klaagt over de schade die aan zijn eigendommen te Kortrijk werd berokkend bij de versterkingswerken aan het kasteel. Hij richt zich tot de kasteelheer van Kortrijk en tot de klerk, meester Hugues de Arqueriis, om de schade vast te stellen. Ze moeten een brief van de koning overhandigen aan Jacques de Châtillon, heer van Leuze, die ermee belast wordt de schade te vergoeden.

Kortrijk, Stadsarchief (Fonds Kapittelkerk), nr. 202. Oorspronkelijke oorkonde op perkament, waarvan echter het vierde deel, het rechtse, verdwenen is. In de tekst, die hieronder gedrukt wordt, is dit verloren deel door punctuatie aangeduid. Op de strook die onderaan gedeeltelijk afgesneden is en nog volledig is, staat op het einde: *per Th. anag.* Op de rug van het stuk: *littera regis super querimonia amissorum, en specialiter de muro circa atrium ecclesie* (XIVe eeuw, doch van twee verschillende handen) — *L. xxvj* (XVe eeuw?)

Vermeld: *Cartulaire de Notre Dame de Courtrai*, p. 213, n. CCII.

Philippus Dei gratia francorum Rex... Castellano nostro
Curtracensi et magistro Hugoni de Arqueriis clerico salutem.
Quum (?) quorumdam clericorum
et capellanorum ecclesie Curtracensis recepimus, continentem

quod ipsi dampna et deper/(ditionem?)
 ratione domorum suarum cum earum pertinenciis, arborum,
 meirenorum, lapidum et aliarum rerum eorundem per/
 (tinentium?) (mer?) catorum ad
 usus castri nostri Curtracensis secundum quod in quadam cedula
 quam sub contrasigillo nostro/.....
 Quocirca vobis committimus et mandamus, quatenus de predictis
 cum diligentia veritatem, vocatis ad hoc/.....
 remittatis sub sigillis nostris clausam dilecto et fideli
 nostro J. de Castellione, domino Luthose, cui dam/(us?)
 satisfactionem seu restitutionem fieri
 faciat iuxta debitum rationis, quodque murale nostrum circa
 atrium dicte ecclesie/..... et de valore
 lapidum eiusdem compensationem hinc inde facta legitime, detineri
 faciat de summa restitutionis fac/(te?)
 dampno melius viderit faciendum.
 Actum Jnsulis in relaugium (?) in festo beati Micaelis
 archangeli, anno

II

1359 maart 5, Kortrijk.

Overeenkomst tussen het stadsbestuur van Kortrijk en het kapittel van Kortrijk nopens het eigendomsrecht van de stadsvesting achter de Lievevrouwekerk.

Twee akten zijn voorhanden, de ene a uitgaande van het stadsbestuur, de andere b uitgaande van het kapittel.

- A. a. Kortrijk, Stadsarchief (Stadsfonds), nr. 37 bis. Oorspronkelijke oorkonde op perkament met groot ogivaal zegel in bruin was, iets geschonden, van het kapittel (afbeelding in *Cart. Notre Dame Courtrai*). — Op de rug: *Acort tusschen de canezie ende de stede ter cause vande canoencporte, vesten ende meuren de stede toebehorende jnt jaer M IIIc ende LVIII* (XVe eeuw). — G. 24. XXIX (XVe of XVIe eeuw) — Nr. 1893 (XIXde eeuw).
- b. Kortrijk, Stadsarchief (Fonds Kapittelkerk), nr. 339. Oorspronkelijke oorkonde op perkament met groot rond zegel in bruin was, zeer geschonden, van het stadsbestuur (afbeelding in de *De Ghellinck Vaernewyck, Sceaux et armoiries de la Flandre* (Soc. d'Emul. Brugge), Paris, 1935, bl. 110. — Op de rug een bijna helemaal uitgesleten tekst (XVe eeuw). — Meermalen: *R. IX en R. 9.*, alsook *1358 3 mart* (XVIIe eeuw). — Verder: *accort van de stede-meuren* (XVIIIe eeuw).

De tekst van akte a wordt hieronder gepubliceerd. De varianten van b worden niet aangegeven, daar ze enkel de schrijfwijze betreffen.

- B. Kopie van a in het archief van O.-L.-Vrouwekerk, zonder zegel, van dezelfde tijd. Op de rug : *A maistre Nicolle Torquerel a bruselle*. — Vertaling in het Latijn in de Stadsbibliotheek te Kortrijk, Fonds Goethals-Vercruyse, cod. 230. Documenta capituli (P. de Meulenaere), dl. V, blz. 212.

Uitgegeven : Fragment door Th. Sevens, *De Broel en de Broeltorens*, in *Geschied- en Oudheidkundige kring Kortrijk*, dl. XI, 1913-1914, bl. 46-47.

Allen den ghenen die dese presente letteren zullen zien of hoeren lesen „Gillis” deken ende Capitle van onser vrouwen kerke van Curtrike ewelic Saluut in onzen here. Weten moeten alle dat als van den ghescille dat gheweist hevet tusschen Erzamen vroeden ende wisen lieden profsten scepenen Raed ende den commune van der stede van Curtrike als partie an deen zide, Ende ons als partie en dander zide. Als van den gronde van den ervachteheden van der vesten streckende van der leye toter porte bi der kerke voerseit Ende van der porte ende also voert nallinc den vivre jeghen de kerke voerseit toten arme van den vivre bi der scole Ende van allen den cateylen der up wesende ervast ende nagelvast van houte van metschwerke van porten van husen van vauten van fundamenten van steenen van muren ende van der sepulture van daniels wive was van walenghem ende van allen andren ghescillen gheresen toten daghe van heden. So es ter here (*sic*) van gode onzen here omme goet pays ende eendrachtchede te wesene ende te blivene tusschen hemlieden ende ons bi goeder voersienecheden ghemaect ende gheseit een goet acord ende pays In der maniere hier na volghende.

Dats te wetene dat de goede lieden van der stede voerseit zullen hebben ende behouden al drechte van der ervachteheden dat wy deken ende Capitle voerseit hadden of mochten heesschen streckende van der leyen toter porten bi der kerken voerseit met den bareme ende hovere also groet als hemlieden behouft.

Ende den gront van der gracht buten omme der in ende up te makene torren ende muren ten haren goetdinkene ende profite ende speyen up dat syt begheren.

Ende enen ghanc oec hebben nallinc de leye van den Casteelwaert te commene ten speytorre met eere posterne slutende daer dure dat niemene gaen zal, hen zi by der wet of bi den ghenen die de slutene der of houden zullen van der stede weghe also orborlic wesen zal.

Ende diere ghelike eene posterne gaende van der porten bi der kerken slotvast toten speyere torre.

Voert zo zullen de goede lieden van der stede voerseit hebben

ende behouden al drechte dat wy deken ende Capitle voerseit hebben of heessen mochten van den gronde van der erven daer de porte bi der kerke voerseit upstaet, ende de vaute die men heet grusenbergh met den cateilen ende husinghen der up wesende ende anlevende. Ende daer up zullen zy moghen maken alsulke porten, torren ende muren als zij willen te haren profite.

Voert zullen zij behouden de mure ende den torre, ende doen maken alsulke mure ende torre als zij willen te haren profite van der porten voerseit streckende neffens den vivre jeghen de kerke voerseit toten arme van den vivre bi der scole ende den torre die staet up den houc up doude fundament.

Ende die mure ende torre voerseit zullen de goede lieden van der stede moghen orboren ende houden altoes te haren profite boven ende beneden In allen tiden behouden dies dat de ghene die wonen zullen in de porte bi der kerken of die gaen zullen ten torre up den houc van den kerchove staende, en zullen gheene proprietieit noch usanche hebben moghen up voerseide kerchhof.

Ende de goede lieden van der stede zullen doen maken eene posterne van der porten beneden te ghane neffens den mur toten torre up den houc, daer dure dat men niet zal gaen sonder bi der wet van der stede alst hemlieden profijt dinct.

Ende ooc aldier ghelike eene dure of posterne ten hende van desen mure ten beghinenwaert slutende, daer niemene zal moghen gaen no commen up tkerchhof noch ten torre, of het en ware bi der wet ende dats te doene ware.

Ende es wel te wetene dat die in grusenberghe, porten, torren of husinghen der anlevende wonen zullen, er zullen gheene usanchen lochtin preyel of andre aysementen moghen hebben up tkerchhof bi niemens orlove no anders.

Ende es te wetene dat de dure van grusenberghe ten castelewaert zal altoes behouden den uteganc ende de dure sonder wedersegghen van der kerken.

Ende in alle dese ervachtecheden van den baremen van den vesten voerseit ende an alle de porten, torren ende muren, die de goede lieden van der stede voerseit der up vinden, hebben ghedaen maken of zullen doen maken te haren profite ende goet dinkene, so ne zullen wij deken ende Capitle voerseit gheene Recht of voghedye hebben.

Ende de stede zalze orboren tallen tiden dats te doene mach wesen ende hemlieden profijt dinct.

Voert so zullen wij Deken ende Capitle voerseit behouden onsen ganc van der canoncstrate deur de porte toter kerken ende hebben de wulghen buten an den vivre die nu zijn ende die nieu hier na

planten zal of wassen zullen sonder enich empechement van der stede of het en ware dat Rechte noetzake ware bi der welker de stede den ganc moeste besluten.

Voert so es gheacordert bi ons beeden den partijen voerseit, dat alle goede kerstine lieden zijn zi prochiane van sente martins te Curtrike of van andren kerken die nu zijn of hier na wesen zullen, zullen paysivelike moghen kiezen up dat zij willen hare sepulture in onser vrouwen kerke of kerchhof die men heet de kanesye te Curtrike sonder empechement noch hiet te verburne jeghen de stede of jeghen de prochiekerke of kerken no jeghen eneghen persoen of personen van der stede of kerken, behouden altoes de ordinanchen of statuten die onse eleghe vaders pauese van Rome der up ghemaect hebben of maken zullen.

Voert so zijn sculdech de goede lieden van der stede voerseit ons, Deken ende Capitle te quitene van den ghelde dat staet ten lombarden te costen van den besouken.

Ende voert ons te ghevene ende te gheldene zestiene pont groeten tourneysen vlaenderscher munten van den welken wij ons kennen ende houden wel betaelt ende al vergolden steldende der of quite de stede voerseit ende daer mede alle de ghene dien van deser zake quitanche toe behoert.

Alle dese voerseide pointen, ordinanchen ende heffeninghen ghelijc dat zij verclaert staen ende elke sonderlinghe, hebben wij, Deken ende Capitle vernomt, ghelooft ende gheloven over ons, onze kerke ende nacommers, Deken ende Capitle van der selver kerke te houdene te doene ende sonder enich empechement te vulcommene.

Ende dit selve hebben wij over ons, onze kerke ende nacommers ghezworen ende zweren te houdene bi onser kersteliker trauwen ewelike ghedurende sonder enech jeghen gaen. Renonchierende in dese zaken alle manieren van exceptien, Canillatien, futen of bedrieghinghen die men soude moghen pensen, doen of proposerem, ons, onser kerken of nacommers voerseit helpende, ende den voernomden goeden lieden, Profsten, Scepenen, Rade ende Commune of stede van Curtrike derende in enegher manieren, ende sonderlinghe zo Renonchieren wij den rechte segghende generale Renonciatie niet wert wesende. In kennessen van warden hebben wij Deken ende Capitle bovenghenomt dese presente letteren ghezeghelt met onsen groeten zeghele van onser kerken voerseit utehanghende, dewelke waren ghemaect ende ghegheven int Jaer ons heren als men screef duzentech drie hondert achte ende vichtech den derden dach van maerte.

De Evolutie van het Brugse Stadsgebied

De stad Brugge is ontstaan rond de grafelijke burcht, op de grens van twee karolingische domeinen : Sijsele ten oosten en Snellegem ten westen. Het is op het grondgebied van deze beide domeinen dat de stad zich ontwikkelde heeft (1).

I. De Stads grens in de XIe eeuw.

De oudste vermelding van de Brugse stadsgrens is te vinden in het eerste artikel van de keure, die door graaf Filips van de Elzas aan Brugge werd geschonken tussen 1168 en 1178 : „ Si quis alicui vulnus fecerit infra pontem sanctae Mariae, infra Botrebeika, infra usque ad domum Galteri calvi, infra usque ad domum Lanekini carpentarii supra terram Balduini de Prat, infra fossatum veteris molendini,... ” (2).

1) Over de oudste geschiedenis van de stad zijn in de laatste jaren enkele belangrijke studiën verschenen : F.L. Ganshof, *Iets over Brugge gedurende de preconstitutioneele periode van haar geschiedenis*, in „Nederlandsche Historiebladen”, I (1938), pp. 281-303. — J. Dhondt, *De vroege topografie van Brugge*, in „Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent”, XI (1957), pp. 3-30. — E. I. Strubbe, *De parochies te Brugge vóór de 12e eeuw*, in „Album English”, Brugge, 1952, pp. 355-380. — J. Noterdaeme, *Studiën over de vroegste kerkgeschiedenis van Brugge* : I. *Sijsele en het Sint-Maartenskapittel te Utrecht*, in „Sacris Erudiri”, Steenbrugge, VI (1954), pp. 181-188. — II. *De fiscus Weinebrugge en de herkomst van de Sint-Salvatorkerk te Brugge*, Ibidem, VII (1955), pp. 131-139. — J. Noterdaeme, *De fiscus Snellegem en de oudste kerstening in het westen van Brugge*, in „Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent”, XI (1957), pp. 104-111. — A.E. Verhulst, *Les origines et l'histoire ancienne de la ville de Bruges (IXe-XIIe siècle)*, in „Le Moyen Age”, 1960, pp. 37-63. — A.C.F. Koch, *Brugge's topografische ontwikkeling tot in de 12e eeuw*, in „Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge”, 1962, pp. 5-67. — J. De Smet, *De oude hydrografie van de stad Brugge*, in „Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge”, 1949, pp. 5-22.

2) L. Gilliodts-Van Severen, *Coutume de la Ville de Bruges*, deel I, Brussel, 1874, p. 189.

Dit artikel laat ons toe de grens van de stad op zekere punten te bepalen.

De Mariabrug was de toegang tot de stad voor de reizigers die kwamen uit de richtingen van Gent en Kortrijk. Zij lag niet op de plaats waar de huidige Mariabrug ligt, maar meer ten noorden, voorbij de O. L. Vrouwkerk, die toen nog buiten de stad lag (3).

De Boterbeke is het huidig Kapucijnenreijtje, dat loopt ten westen van de Koning Albertlaan, tussen de vesting en het Zand.

De ligging van het huis van Galterus calvus kan niet meer bepaald worden.

Lanekin de timmerman woonde op de heerlijkheid van Praat, die zich uitstreckte over geheel het gebied van de oude parochie Sint-Gillis. Tot aan 1801 kwam deze parochie ten zuiden tot aan de Spiegelrei (4).

De gracht van de Oude Molen is de huilige Groenerei en Verversdijk. De Groene rei, die eindigde aan de oude molen, liep droog op 12 juli 1128, ten gevolge van sabotage aan de oude molen (5).

In 1127-1128, na de moord op graaf Karel de Goede, werd het stadsgebied voor de eerste maal omgeven door een volledige omwalling, daartoe werd de Boterbeke, vanaf het Zand, verbonden met de Lane bij de Sleutelbrug, door de nu ten groten dele overwelfde Smedenrei (6). Zodat het stadsgebied nu begrensd was door de binnenreien : Kapucijnenrei, Smedenrei, Lane tussen de Sleutelbrug en de Jan Miraalstraat, vandaar tot de Jan

3) Over het verleggen van de Reie rond de O.L. Vrouwkerk te Brugge om deze laatste binnen de stad te brengen, zie J. De Smet, a.w., p. 15.

4) E. Rembry, *De bekende pastors van Sint-Gillis te Brugge*, Brugge, 1890-1896, pp. 412-413, alsook Algemeen Rijksarchief te Brussel. Verzameling kaarten en plannen, nrs. 79 en 80.

5) H. Pirenne, *Histoire du meurtre de Charles le Bon par Galbert de Bruges*, Parijs, 1891, §118, p. 169.

6) Ibidem, §25, pp. 44-45 en §110, p. 158. Dit wordt nu betwist door A.C.F. Koch, a.w., pp. 56-57.

van Eyckplaats, de Spiegelrei, Verversdijk, Groene rei, Steenhoudersdijk, Rozenhoedkaai, Dyver, door het Sint-Janshospitaal naar het Begijnhof en het Minnewater, vanwaar een vertakking liep naar het Kapucijnereitje (7).

II. De Braamberg.

In maart 1246, wanneer de Minderbroeders hun klooster wilden verleggen van de Freren Akker, bij de kerk van Sint-Gillis, naar het zuiden van de stad, werd hun door de stadsmagistraat grond geschonken voor hun nieuw klooster „in prato qui dicitur Bramberg”, 't is te zeggen het gewest gelegen tussen de Steenhoudersdijk en de huidige Magdalenakerk, gewest dat toen tot het Brugse stadsgebied behoorde alhoewel het buiten de binnenreien lag (8). Wij kunnen niet meer achterhalen wanneer dit gewest bij de stad werd ingelijfd, noch waar de grens van de stad aldaar kon liggen. Wij weten alleen dat het klooster van de Predikheren, dat in 1234 gesticht werd in de Langestraat ten westen van de Braamberg, gebouwd werd op het grondgebied van de heerlijkheid Sijsele (9).

III. De grote gebiedsuitbreiding van 1275.

Rond 1270 was het grondgebied van de stad veel te klein geworden, zodat een deel van de inwoners op het omliggend gebied was geen wonen. Daarom vroeg de magistraat aan gravin Margareta om de stad door inlijvingen te mogen vergroten.

De gravin benoemde scheidsrechters om deze zaak in der minne te regelen met de heer van Sijsele, die een

7) De waterloop Augustijnenrei-Goudenhandrei werd waarschijnlijk eerst rond 1150 gegraven. Zie J. De Smet, *a.w.*, p. 12.

8) Miraeius-Foppens, *Opera Diplomatica*, deel IV, p. 551.

9) G. Meersseman, *Les débuts de l'Ordre des Frères Prêcheurs dans le comté de Flandre*, in „Archivum Fratrum Praedicatorum”, vol. XVII (1947), pp. 38-40. De huidige Coupure dagtekent slechts van 1751.

groot deel van zijn gebied aan de stad moest afstaan, alsook voor het afkopen van de kleine heerlijkheden van het Maandagse en het Voormezeelse die ook bij de stad zouden worden ingelijfd.

Door akte van 1 mei 1275 werd de nieuwe stadsgrens als volgt afgebakend. Van de Reie, tussen Brugge en Damme, daaromtrent waar nu de kilometerpaal 1 staat langs de Damse vaart, naar de Karel van Robaeystraat te Sint-Kruis, waar de paalsteen nog in de haag van een villa staat, verder te Sint-Kruis, langs de Moerkerkse steenweg, tot waar voor enkele jaren de Zustersschool stond, verder naar de oude herberg Het Schaak langs de steenweg op Male, van daar naar Assebroek aan het Tramhuis, verder naar het monument van Koning Albert op de hoek van de Peerdenstraat en Koning Albertlaan, vandaar naar Meulestee, ten zuiden van het station van Steenbrugge, bij het begin van de weg op Moerbrugge, verder ten zuiden van het kerkhof van Sint-Michiels, naar het gewezen Riethuis te Sint-Andries in de Sint-Baafsstraat, recht door naar het verdwenen Tempelhof aan de Spoorwegbrug over de Oostendse vaart, en terug naar kilometerpaal 1 langs de Damse vaart.

De inwoners, die binnen het nieuw ingelijfde gebied woonden, kregen dezelfde rechten als de bewoners van de oude stad. Wie niet wilde blijven kreeg veertien dagen tijd om dit gebied met al zijn bezittingen te verlaten zonder issuwerecht te moeten betalen (10).

Over de ligging van het Maandagse te Brugge weten wij zeer weinig. Een deel ervan lag bij Sint-Pieters, ten N. van de Oostendse vaart, alsook een ander deel langs

10) L. Gilliodts, *Coutume de la Ville de Bruges*, deel I, pp. 201-211, en *Coutumes des Petites Villes et des Seigneuries enclavées*, deel V, Brussel, 1892, pp. 32-35. Een plan van Brugge met de paallanden is gevoegd bij het werk van Warnkoenig-Geldolf, *Histoire de la Flandre*, tome IV : *Histoire de la Ville de Bruges*, Brussel, 1851.

de Damse vaart, op het grondgebied van Sint-Kruis (11). De heerlijkheid het Maandagse bezat nog talrijke secties buiten Brugge : te Assebroek, te Oedelem bij het Vliegende Peerd, te Sint-Michiels, te Koolkerke, te Dudzele en rond de kerk van Houtave. Deze buitengebieden besloegen een oppervlakte van 171 Ha. Zij werden bestuurd volgens een eigen landelijke keure, aangepast aan hun landelijke toestand, maar waren afhankelijk van de Brugse stadsschepenen. De griffier van de Brugse wezenkamer was belast met het bestuur van het buiteneeds Maandagse (12).

Van het Voormezeelse, dat geheel binnen het nieuwe stadsgebied lag, weten wij alleen dat het klooster van de Geschoeide Kamers, in 1264 opgericht werd op dit gebied. Het klooster lag in de hoek gevormd door de Karmersstraat en de Potterierei (13).

IV. Het Praatse.

Binnen het nieuwe gebied lag ook nog het Praatse, een sectie van de heerlijkheid van Praat te Oedelem. Het Praatse strekte zich uit ten N. van de Spiegelrei en stemde overeen met de oude Sint-Gillisparochie van vóór 1802 (14).

Het Praatse werd enkele tijd na 1275 door de stad Brugge aangekocht en bij het stadsgebied ingelijfd. In een Brugse schepenakte van 8 maart 1287, lezen wij „ up sint Gielis dorp in Brucghe, dat men heetet Wyc ende Praetsche, dat wilen wettelike gecocht was

11) J. De Smet, *Een schepenakte van het Maandagsche*, in „Biekorf”, Brugge, 1948, pp. 44-46. — 6 mei 1275 —; en Rijksarchief te Brugge, kaart n° 454 : Plan van Brugge met de paallanden, door A. Lammeire, 1735.

12) Gilliodts, *Coutume de Bruges*, deel I, pp. 211-227; Warnkoenig-Geldolf, *a.w.*, pp. 57-58, en J. De Smet, *De Heerlijkheid van het Maandagse*, in „Het Brugs Ommeland”, II (1962), pp. 84-88.

13) Sanderus, *Flandria Illustrata*, 's-Gravenhage, 1735, deel II, p. 114.

14) Zie nota 4.

ter steide boef van Brucghe..." (15). En in de stadsrekening over het jaar 1283 staat „In die Martini hyemalis (11 november) Jacobo de Calots (woekeraar) pro redemptione carte quam habebat a villa occasione emptionis terre de Praet : 150 lib.". Ook in de rekening over het jaar 1288 lezen we : „Item, in die purificationis beate Virginis, domino de sancto Venanto, pro redemptione carte quam habebat ex parte domini de Praet, occasione emptionis terre de Praet : 2000 lib.". De aankoop van het Praatse geschiedde dus ten laatste in 1283 (16).

V. Pogingen tot naasting van het Proostse en het Kanunnikse van Sint-Donatianus.

De stadsmagistraat moet verder ook nog getracht hebben om de talrijke enclaves van de twee heerlijkheden van de Proost en van de Kanunnikken van Sint-Donatianus te Brugge, die binnen het stadsgebied lagen, evenals zekere andere delen van de heerlijkheid van Sijsele, aan te kopen. Dit werd voorzien in 1293 bij het afkopen van de grote en van de kleine tol te Brugge, die respectievelijk behoorden aan de vrouw van Wastine en aan de heer van Gistel : „...ke se li dite ville accatoit ou acquerroit le terre de le provostei del eglise et des canones de Saint Donaes de Bruges, qui siet dedens les lignes des dites bonsnes, on rabateroit de le dite cense quatorze livres et quatre saus de le monnoie de Flandre par an... et se elle accatoit ou acquerroit le terre de Ziessiele, on rabateroit de le cense seze saus de le monnoie de Flandre par an..." (17).

15) *Cronica et Cartularium de Dunis*, Brugge, 1864, n° 1253, p. 641. Over de naam Wik, zie mijn studie: *De Brugse Wiicnamen*, in „Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge”, 1948, pp. 112-117.

16) L. Gilliodts-van Severen, *Inventaire des Archives de la Ville de Bruges*, deel: *Introduction*, Brugge, 1878, pp. 353-354.

17) Warnkoenig-Geldolf, *a.w.*, p. 288, n° XXVI. De stadgrenzen van 1275 worden aldaar opnieuw aangegeven op pp. 286-287.

De enclaves van de heerlijkheden van de Proost en van de Kanunnikken van Sint-Donatianus werden echter nooit bij de stad ingelijfd, en bleven onafhankelijk tot in 1795.

Binnen de huidige stedelijke wallen, die gegraven werden tussen 1297 en 1300, lagen twaalf belopen van deze heerlijkheden.

A. Het Kanunnikse.

1° *Sint Donaas*, geheel het noordelijk kerkelijk deel van de Burg, rond de Sint-Donatianuskerk. 2° *Het Steen* en de Sint-Bazeliskapel op de westzijde van de Burg. 3° *Het Keerske* met de Sint-Pieterskerk, ten N. van de Philipstokstraat. 4° *De Sint-Kristoffelkerk* aan de noordzijde van de Markt. 5° *De Sint-Janskerk* te midden de Sint-Janplaats. 6° *Het Zuidproostse* tussen de Nieuwe Gentweg en de gevangenis. 7° *Den Blendens Ezel*, een herberg op de zuidoostzijde van de Blinde Ezelstraat.

B. Het Proostse.

8° *Het Hoogstuk*, langs beide zijden van het zuidende van de Coupure. 9° *'s-Gravenbrugge*, tussen de 's-Gravenstraat, de Langerei en de Kom. 10° *De Speibrugge*, tussen Dampoort, Speelmansstraat, Snagaardstraat en vesting. 11° *Het Oostproostse*, rond de Diefhoek of Venkelstraat ten oosten van de Sinte-Annakerk. 12° *Jeruzalem* tussen de Kruisvest en de Stoelstraat.

In vele van deze twaalf enclaves zijn de grensstenen nog bewaard in de gevels van huizen.

Buiten de stadsvestingen, maar binnen de palen van de stad, lagen nog grote delen van het Kanunnikse, namelijk te Koolkerke, rond de kerk van Sint-Kruis en rond het kerkhof van Sint-Michiels; en van het Proostse te Sint-Kruis en te Koolkerke (18).

18) *Nieuwe Beterdinge van de Paelen der Stede van Brugghe ende d'Heerlykheden van den Proosschen ende Kanoninkschen in daten 29 April 1687*. Brugge, Van Praet, alsook Rijksarchief te Brugge, Kaart n° 454 : Plan van de stad Brugge door A. Lammeire, 1735.

De twaalf secties van het Proostse en het Kanunnikse te Brugge.

Deze heerlijkheden van de Proost en van de Kanunnikken van Sint-Donatianus te Brugge waren gesticht door graaf Robrecht II op 31 oktober 1089, wanneer de Proost aangesteld werd tot erfelijk kanselier of hoofd van de administratie van het graafschap Vlaanderen (19).

VI. De inlijving van de heerlijkheid Sijsele.

Geheel de heerlijkheid Sijsele werd bij de stad Brugge ingelijfd door akte van 23 oktober 1303, uitgaande van graaf Filips van Thiette, plaatsvervanger van de te Parijs gevangen gehouden graaf Gwijde van Dampierre. Dit gebeurde ten gevolge van het verraad van de heer van Sijsele, die partij gekozen had voor de koning van Frankrijk en tegen de graaf van Vlaanderen.

De heerlijkheid Sijsele omvatte, buiten de parochie van die naam, al de aanpalende parochien van de stad Brugge (20).

Later, waarschijnlijk in 1305 na de vrede van Athis-sur-Orge, werd de heerlijkheid van Sijsele teruggeschonken aan de heer van Sijsele. Maar daarna vinden wij dat de driehoek, gelegen tussen het oude Tempelhof (spoorwegbrug over de Oostendse vaart), de kerk van Sint-Pieters-op-den-Dijk, en kilometerpaal 1 langs de Damse vaart, bij het Brugse grondgebied was gevoegd.

Waarschijnlijk werd bij de teruggave van de heerlijkheid Sijsele, deze driehoek bij Brugge gelaten. In de Brugse stadsrekening over het jaar 1352, f° 113 wordt vermeld dat de burgemeesters en schepenen een deel van de stadsgrens hadden nagezien, onder meer „t' Sinte Pieters up den dyc ende voort tot de wateringhe in de Panne”. Dit laatste gehucht ter Panne, nu bij Kool-

19) L. Gilliodts-van Severen, *Coutume de la Prévôté de Bruges*, deel II, Brussel, 1887, pp. 10-15. De bezittingen van het Proostse strekten zich uit in geheel het graafschap Vlaanderen. Deze van het Kanunnikse alleen in het Brugse Vrije. *Ibidem*, pp. 2-5.

20) L. Gilliodts-van Severen, *Coutumes des Petites Villes et des Seigneuries enclavées*, deel V, Brussel, 1892, pp. 35-36.

kerke, werd doorsneden door de grenslijn die liep van de kerk van Sint-Pieters-op-den-Dijk naar kilometerpaal 1 langs de Damse vaart; ook stond aldaar een paalsteen. Dus moet deze driehoek reeds in 1352 bij Brugge behoord hebben.

In een tekst van 1453 over een rente van de Brugse Sint-Gilliskerk en gelegen op het gehucht ter Panne, dus in de driehoek die na 1275 bij het Brugse stadsgebied gekomen is, lezen wij : „ ende dat doe was tsisseelsche, es nu tbrucgsche, mids der verbuerte van eenen heere van Ziesseele die zyn goed verbuerte jeghen den grave van den lande, ende de goede lieden vander stede van Brucghe cochten alle tsiessseelsche dat binder stede ende pale van Brucghe lag ” (21).

VII. De Stad teruggebracht binnen de omwalling van 1297.

Door het Franse dekreet van 9 vendémiaire van het vierde jaar van de Republiek (1 oktober 1795) werden de Oostenrijkse Nederlanden, alsook het Prinsbisdom Luik, bij Frankrijk ingelijfd en ingedeeld in negen departementen. Er werd geen rekenschap gehouden met de vroegere territoriale indelingen. Brugge werd de hoofdplaats van het Leiedepartement, de huidige provincie West-Vlaanderen.

Door besluit van de Commissaris der Republiek te Brussel Boutteville, in dato 26 pluviöse IV (15 februari 1796), werd het Leiedepartement ingedeeld in veertig kantons. Het gebied van de stad Brugge binnen de vestingen werd één kanton. De enclaves van het Proostse en van het Kanunnikse kwamen bij de stad, maar het gebied buiten de vestingen, alsook de verder afgelegene delen van het Maandagse, werden bij de naaste gemeenten gevoegd.

Op 9 maart 1796 werd het nieuwe Brugse stadsbe-

21) K. de Flou, *Woordenboek der Toponymie van Westelijk Vlaanderen*, deel XV, Brugge, 1934, kol. 673.

stuur aangesteld. Bij de nieuwe indeling van de kantons had men vergeten de oude paallanden van de stad bij een kanton te voegen. Op 24 april vroeg het Brugse stadsbestuur de oude paallanden opnieuw bij de stad te voegen. Op 24 april werd de stad *voorlopig* belast met het bestuur van de paallanden, totdat deze op 15 mei bij de aanpalende gemeenten gevoegd werden, omdat het „vestiges de la féodalité” waren, waarvoor de Republikeinen een grote afschuw koesterden. Men had echter vergeten het gehucht Scheepsdale, dat zich uitstrekte tussen de Ezelpoort en de Scheepsdalebrug, bij een kanton te voegen. Eerst op 11 augustus 1798 kwam het bij de gemeente Sint-Pieters-op-den-Dijk (22).

Van 1796 tot 1898 had de stad een oppervlakte van 430 Ha. 6 a. 30 ca.

VIII. Nieuwe uitbreidingen na het aanleggen van de haven van Zeebrugge.

Ter gelegenheid van het graven van het zeekanaal en van het aanleggen van de haven van Zeebrugge werd het Brugse grondgebied herhaalde malen uitgebreid. Het Koninklijk Besluit van 12 juli 1899 voegde bij de stad: geheel de gemeente Sint-Pieters-op-den-Dijk, alsook delen van de gemeenten Koolkerke, Dudzele, Uitkerke en Lissewege. De wet van 12 augustus 1901 voegde nieuwe delen van Heist, Lissewege en Uitkerke bij Brugge. En door de wet van 28 augustus 1901 werd een deel van Sint-Andries aan Brugge afgestaan. Later, door de wet van 10 augustus 1932 kwamen nog andere delen van Dudzele, Lissewege en Zuienkerke bij Brugge. Tot slot, na het aanleggen van het nieuwe Brugse station buiten de stad, werd door de wet van 2 juli 1956, de delen van Sint-Michiels, die rond het station lagen, bij Brugge genaast.

Nu heeft de stad Brugge een oppervlakte van 3.500 ha.

J. DE SMET

22) Rijksarchief te Brugge. Leiedepartement, Reg., n° 124, f° 81 en 145; reg. n° 130, f° 132 en reg. n° 112, f° 94 v°.

Twee gesloopte gebouwen te Brugge :

De Smedenkapel en de kapel van het Sint-Elisabethklooster

De inventarisatie van het kunstbezit in de provincie West-Vlaanderen omvat zowel het sistematisch bewerken van een bepaald onderwerp (gemeente, reeks gebouwen, kerk, enz.) als het optekenen van oudheidkundige gegevens die ten gevolge van allerlei omstandigheden aan het licht kunnen komen. Eén van deze omstandigheden is wel het slopen van oude gebouwen waartoe de laatste jaren — ook te Brugge — bijzonder talrijk wordt overgegaan (1). In deze nota wordt aandacht gevraagd voor twee gotische kapellen die in 1961-1963 uit het stadsbeeld van Brugge verdwenen zijn.

In juli-augustus van 1961 werd de kapel van het vroegere Sint-Elisabethklooster in de Ezelstraat (Popp, Sie. E 6, 893a) gesloopt om de bouw van nieuwe schoollokalen mogelijk te maken; de slooping was reeds enkele dagen bezig, toen we in de gelegenheid waren enkele aantekeningen over het gebouw te maken. Over de geschiedenis van het klooster is niet veel geweten: het klooster zou rond 1450 gesticht zijn, maar de gebouwen werden reeds in 1517 aan de stad verkocht om te dienen als school voor arme meisjes (2). Marcus Gerards geeft in zijn bekend stadsplan (1561-1562) een beeld van het kompleks dat nu, na de slooping van de kapel, volledig verdwenen is.

(1) De vele inlichtingen die men zo in enkele jaren kan bijeenbrengen, laten vermoeden welk een schat aan gegevens over de bouwkunst te Brugge men tijdens de laatste honderd jaar nagelaten heeft te verzamelen.

(2) A. Duclos, *Bruges, Histoire et Souvenirs*, Brugge, 1910, blz. 546.

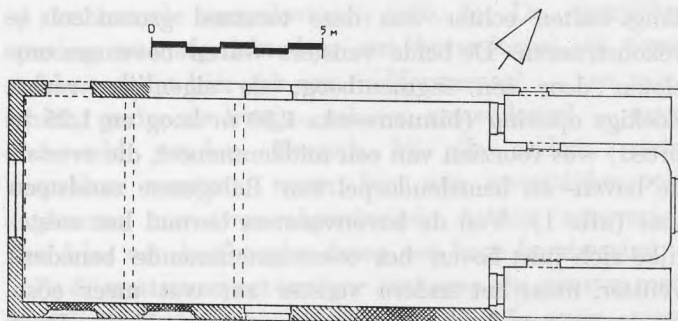

Fig. 1. — Kapel van het Sint-Elisabethklooster, grondplan.

De kapel bestond uit één enkele beuk waartegen op de oostkant een smaller rechtgesloten koor — waarschijnlijk 19e eeuws — aangebouwd was (fig. 1). Het oorspronkelijke metselwerk van de beuk was opgetrokken met baksteen van 20,5 x 10 x 5 cm (10 lagen = 58 cm). Buitenwerks gemeten bedroeg de lengte van de beuk 14,50 m (met het jongere koor erbij: 19,60 m), de breedte 7 m. De westmuur was 55 cm dik, de beide langsmuren 43 cm.

In het westelijk gedeelte van de zuidmuur zaten oorspronkelijk tweemaal twee vensters boven elkaar. Deze schikking is enkel uit te leggen door de aanwezigheid van een galerij die van in 't begin voorzien was. Het bestaande doksaal was niet zeer oud, maar het was opgebouwd op drie balken (cfr. grondplan) waarvan twee oud waren; de derde was van jongere datum, maar kan een oudere vervangen hebben. De eerste balk lag tegen de westmuur, de tweede bevond zich 3 m oostwaarts; beide vertoonden inkepingen voor kinderbalkjes van 12 x 12 cm, op 35 cm h.o.h. van elkaar gelegen.

Van de hierboven vermelde oorspronkelijke vensterschikking was in de kapel weinig meer te zien (3);

(3) De vensters waren dichtgemetseld; langs binnen was hun bestaan slechts af te leiden uit enkele barsten in het plakwerk op de muren.

langs buiten echter was deze toestand grotendeels te rekonstrueren. De beide vensters waren bovenaan omsloten door een segmentboog; de eigenlijke recht-hoekige opening (binnenwerks 1,30 m hoog en 1,25 m breed) was voorzien van een middenmoneel, die evenals de boven- en benedendorpel van Balegemse zandsteen was (afb. 1). Van de bovenvensters bevond het westelijke zich juist boven het overeenstemmende benedenvenster, maar het andere venster zat wat meer oostwaarts wegens de aanwezigheid van een trek balk. Deze bovenvensters waren omsloten door een Tudorboog, terwijl de eigenlijke opening (hoogte: 99 cm, breedte: 66 cm) afgedekt was door een korfboog (afb. 2). Er was een onderdorpel van Balegemsteen, maar het voorkomen van zandsteen halverwege de dagkanten liet ook het bestaan van een horizontale tussendorpel vermoeden.

Op 1,40 m afstand van het tweede benedenvenster zat een groot spitsbogig raam van 1,25 m breedte. Uit bouwnaden op 30 cm van de opening bleek dat hier oorspronkelijk een breder venster aanwezig was; de afmetingen lieten een type als de twee reeds besproken benedenvensters vermoeden. Het oude baksteenmetselwerk boven dit venster was een bewijs voor het feit dat op deze plaats nooit een bovenvenster bestaan had.

Op 1,90 m verder oostwaarts zat een origineel spitsbogig venster dat echter dichtgemetseld was, maar waarvan de afgeschuinde dagkanten nog gedeeltelijk zichtbaar waren (breedte buitenwerks: 2,40 m).

De noordmuur van de beuk vertoonde slechts over enkele meters nog oud metselwerk. Een ontlastingsboog van 3,20 m lengte hield waarschijnlijk verband met een vroegere ingang (4). Ongeveer juist erboven zat een gedicht venster, langs boven afgesloten door twee halfronde boogjes met driepasversiering die in 't midden

(4) De bestaande ingang was recent.

op een konsolle samenkwamen (afb. 3). De eigenlijke opening was afgedekt door een bovendorpel uit twee stukken, zodat hier ook een middenmoneel — en misschien, gezien de hoogte, ook een tussendorpel — mag ondersteld worden. Evenals bij alle andere reeds besproken vensters, waren hier aan weerszijden ook dagkanten met twee afgeschuinde hoeken aanwezig. Een fries van korfboogjes droeg een hoge borstwering.

In de westmuur zat vroeger eveneens een venster met dergelijke dagkanten; het werd in de 17e eeuw, toen men de geveltop met vlechtingen afwerkte, verkleind en gewijzigd. De oorspronkelijke breedte hebben we niet kunnen vaststellen.

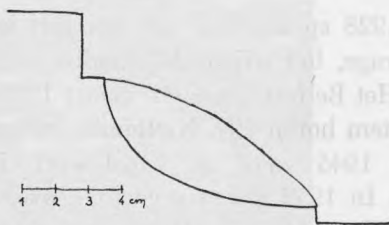

Fig. 2. — Kapel van het St.-Elisabethklooster, profiel van een sleutelstuk van een trekbalk.

De kapel was overdekt met een houten ton, opgebouwd op twee trekbalken (doorsnede: $\pm 30 \times 30$ cm) die voorzien waren van balksleutels met een 16e eeuwse profiel (fig. 2), muurstijlen en korbelen (5).

Uit dit voorhanden zijnde gegevens mag o.i. de kapel in de eerste helft van de 16e eeuw gedateerd worden.

*

* *

Toen op 4 december 1953 een gedeelte van de absismuur van de Smedenkapel (hoek Smedenstraat-Leemputstraat; Popp, Sie. D 13, 1146) op eerder geheim-

(5) We weten niet of de ongeschoorde nokstijl met nokgording nog tot de oorspronkelijke bekapping behoorde.

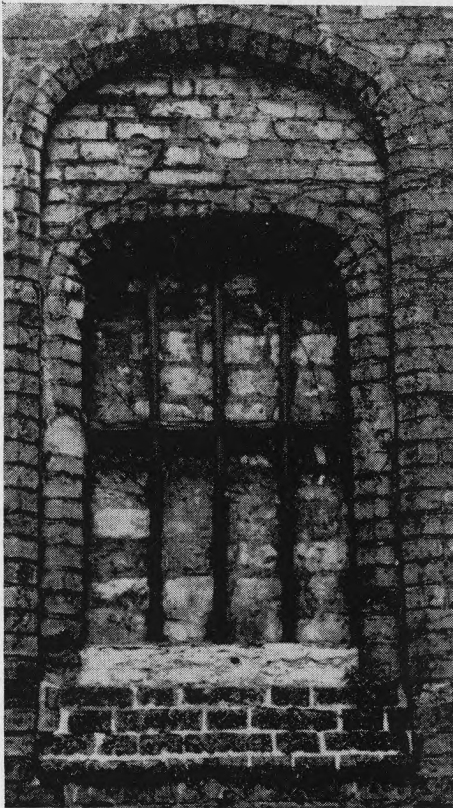
zinnige wijze neerstortte, voelde eenieder aan dat het eeuwenoude gebouw een onzekere toekomst tegemoet ging. Eigenlijk dateert die onzekerheid reeds sinds 1798 toen ambachtshuis en -kapel openbaar verkocht werden, en de kapel verder als magazijn dienst deed. Toch werd de kapel in 1927 in de derde klas der burgerlijke private gebouwen geklasseerd. Met het in voege treden echter van de nieuwe monumentenwet van 7 augustus 1931, werd de klassering opgeheven en niet meer hernieuwd; toch stelde de Koninklijke Kommissie voor Monumenten en Landschappen nog in 1953 de procedure in voor de klassering en in 1960 diende het Provinciaal Comité van deze Kommissie opnieuw een voorstel tot klassering in.

Toen in 1928 sprake was van het inrichten van de kapel tot garage, liet wijlen M. English in het Brugse weekblad „Het Belfort” van 31 maart 1928 een waarschuwend stem horen (6). Niettemin kwam de garage er toch. In 1945 werd de kapel verkocht aan de h. Maertens. In 1952 deden geruchten over een mogelijke afbraak de ronde (7). Van verscheidene kanten, o.m. door de Vlaamse Toeristenbond, werd energiek voor het behoud van de kapel gepleit. Een overeenkomst, op 3 augustus 1953 afgesloten tussen de belanghebbende instanties, voorzag dat architect J. Lauwers (lid van de Koninklijke Kommissie voor Monumenten en Landschappen) een ontwerp zou opmaken waarbij het benedengedeelte van de kapel zou omgebouwd worden tot tentoonstellingszaal. Uiteindelijk is, om ons onbekende redenen, dit plan toch niet uitgevoerd geworden. Op

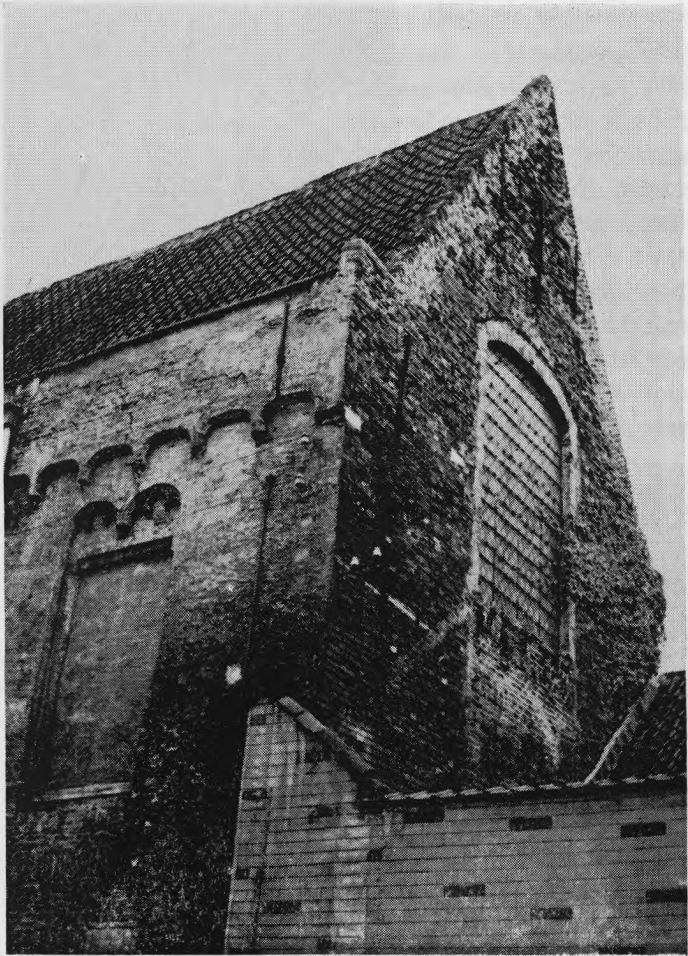
(6) Dit artikel werd grotendeels herdrukt in het *Parochieblad Brugge* van 3 augustus 1952. Verder schreef English nog in *De Toerist*, 32, 1953, blz. 29-30: „De Sint-Elooiskapel te Brugge”.

(7) In een ingezonden brief in het *Brugsch Handelsblad* van 12 december 1953 werd beweerd dat het stadsbestuur op 7 augustus 1952 toelating tot slopen verleende met o.m. dien verstande dat de stad geen afbraakmateriaal zou kopen.

Afb. 1. — Kapel van het Sint-Elisabethklooster, benedenvenster in de zuidmuur.

Afb. 2. — Kapel van het Sint-Elisabethklooster, bovenvenster in de zuidmuur.

(Foto A. De Blicck)

Afb. 3. — Kapel van het Sint-Elisabethklooster, gezien uit het noord-westen.

Afb. 4. — Smedenkapel, gezien uit het zuid-oosten (1927).

(Foto H. Vanhaelewyn)

Afb. 5. — Smedenkapel, nissen in het koor.

(Foto H. Vanhaelewyn)

Afb. 6. — Smedenkapel, bekapping.

Afb. 7. — Smedenkapel, ingangsportaal (1927).

4 december 1953 viel, zoals reeds gezegd, een stuk muur van de absis naar beneden. In de gemeenteraad die enkele dagen later in zitting bijeenkwam, pleitten verscheidene sprekers voor het behoud van de kapel. Ook de pers trad over het algemeen dit standpunt bij.

Bij K.B. van 10 april 1954 werd dan het Bijzonder Plan van Aanleg van West-Brugge goedgekeurd dat o.m. de bewaring van de Smedenkapel voorzag. Er werd echter verder voor de sloping geijverd en toen het B.P.A. bij K.B. van 30 oktober 1961 in die zin gewijzigd werd dat de kapel buiten de beschermde zone kwam te liggen, was meteen duidelijk dat het stadsbestuur de afbraak zou toestaan. Zo gebeurde, en na tien jaar strijd, werd de kapel in maart-april 1962 en in mei-juni 1963 met de grond gelijk gemaakt.

Door een gebrekkige monumentenbescherming en door het onbegrip voor het karakteristieke stedenschoon van Brugge, dat voor een groot gedeelte bestaat uit pittoreske kleine „monumenten”, verdween zo de voorlaatste ambachtskapel uit het eeuwenoude stads-

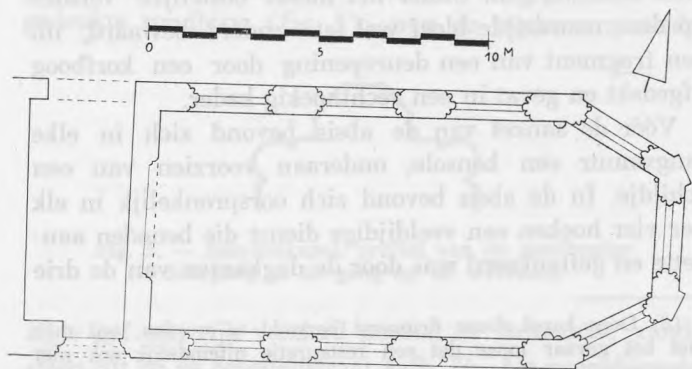

Fig. 3. — Grondplan van de Smedenkapel.

beeld; er rest nu nog enkel de kleine Speelliedenkapel (8).

Vóór de slooping waren we in de gelegenheid enkele nota's te nemen over het gebouw; terzelfdertijd werden op onze vraag door de Stedelijke Technische Dienst een aantal opmetingen gemaakt (9).

De Smedenkapel was een éénbeukig gebouw, op de oostzijde afgesloten door een driezijdige absis waartegen twee vlakke steunberen van 90 x 20 cm aangebouwd waren; de totale lengte bedroeg binnenwerks 14,70 m, de breedte 6,40 m. De muren waren 80 cm dik. Het bouwmetaal was baksteen van 21 x 10, 5 x 4, 5 cm (10 lagen = 57 cm). Aan de buitenmuren van de eigenlijke kapel ontbrak elke versiering. Langs binnen bevonden zich onder het asvenster van de absis drie spitsbogige nissen waarvan de beide middensteunen — waarschijnlijk pilastertjes — verdwenen waren (afb. 5). Sporen van dergelijke nissen waren ook nog aanwezig onder het zuid-oostelijk venster van het koor evenals onder de drie vensters in de zuidmuur. Onder de tegenoverstaande vensters op de noordkant werden geen sporen van nissen meer gevonden : in het bewuste koorvak was dit muurgedeelte halverhoogte door een ijzeren balk ondervangen. Onder het meest oostelijke venster op deze noordzijde bleef wel iets anders bewaard, nl. een fragment van een deuropening door een korfboog afgedekt en gevat in een rechthoekig kader.

Vóór de aanzet van de absis bevond zich in elke langsmuur een konsole, onderaan voorzien van een schildje. In de absis bevond zich oorspronkelijk in elk der vier hoeken een veeldijgde dienst die beneden aanzette en geflankeerd was door de dagkanten van de drie

(8) Deze kapel dient dringend hersteld te worden, wil men niet het gevaar lopen dat een restauratie uiteindelijk ook niet meer mogelijk zal geacht worden.

(9) De figuren 3, 4 en 5 werden naar die opmetingen gemaakt.

absisvensters die eveneens tot op de vloer doorliepen (fig. 4, afb. 5).

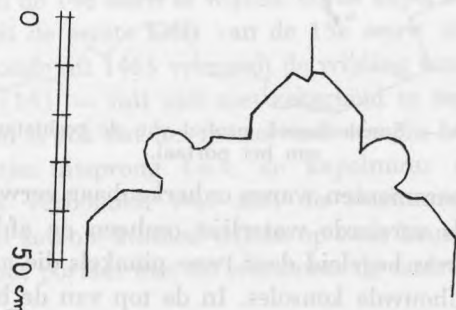

Fig. 4. — Smedenkapel, profiel van een koorvenster.

In de westmuur van de kapel zat een — gedichte — ingangsoening onder een korfboog; erboven bevond zich een eveneens toegemetseld spitsbogig venster.

De kap was samengesteld uit schaargebinten waarop een nokgebint aangebracht was. De trekbalen waren reeds vroeger afgezaagd (afb. 6).

Achter de westmuur van de kapel liep een gang van 2,90 m breed. Langs de noordkant bestond een doorgang (breedte: 2,53 m) onder een geprofileerde gedrukte rondboog (fig. 5); aan de tegenovergestelde

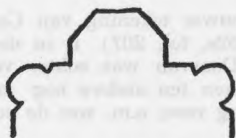

Fig. 5. — Smedenkapel, profiel van de rondbogige doorgang in de gang op de westkant.

zijde gaf een rijk versierd portaal in Brabantse zandsteen uit op de Smedenstraat (afb. 7). De geprofileerde rechtstanden (fig. 6) waren redelijk goed bewaard;

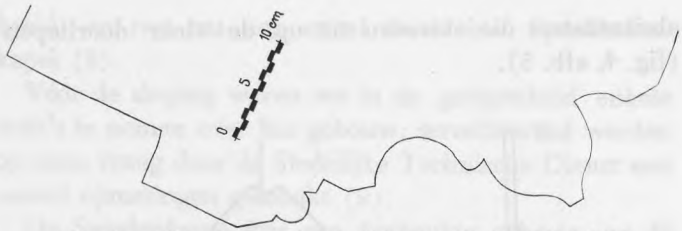

Fig. 6. — Smedenkapel; profiel van de rechtstanden van het portaal.

enkel de basementen waren onherkenbaar verweerd. De met hogels versierde waterlijst omheen de afdekkende spitsboog was begeleid door twee pinakels die aanzetten op gebeeldhouwde konsoles. In de top van de boog was een schildje i.p.v. de meer gebruikelijke kruisbloem aangebracht (10). Dit portaal werd in 1963 gedemonteerd; de best bewaarde fragmenten werden volledig herkapt, de minder goede — of wat er voor doorging — werden vervangen door steen van Massangis (11). Dit portaal — een produkt van de Brabantse gotiek (12) — dat naar materiaal en profilering verschilt van het eenvoudige baksteenmetselwerk van de kapel, kan te Brugge vergeleken worden met de portalen van het Stadhuis (begonnen in 1376) en van het huis der Genuezen (1399) (13). A. Duclos (o.c.) dateert het portaal van de Smedenkapel op blz. 348 van vóór 1354 en op blz. 511 van omstreeks 1489. Bij gebrek aan vaste histo-

(10) Op de 18e eeuwse tekening van Custis (Gent, Universiteitsbibliotheek, hs. 462e, fol. 207) is in de spitsboog nog een drielob ingetekend. Daarvan was echter vóór de afbraak geen spoor te zien. Er komen ten andere nog andere onnauwkeurigheden op deze tekening voor, o.m. wat de vorm en de plaats van de steunberen betreft.

(11) De basementen werden niet hermaakt; waarschijnlijk zijn ze wegens hun verweerde vorm niet eens opgemerkt geworden.

(12) De oudste voorbeelden in onze gewesten van dergelijke ingangsportalen met pinakels bevinden zich in de Lakenhalle te Leuven, daterend uit 1317. Cfr. R. Maere, *De Lakenhalle van Leuven en de Brabantsche Hooggothiek* (Med. K.V.A., 1944).

(13) Cfr. L. Devliegheer, *Enkele aantekeningen over de Genuese Loge (Witte Saaihalle) te Brugge*, in *Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen*, 14 (1963).

rische gegevens lijkt een datering in de tweede helft van de 14e eeuw het meest waarschijnlijk. Ook de konsolefiguurtjes onder de pinakels lijken ons naar het einde van de 14e eeuw te wijzen. Of de kapel ook uit die tijd of uit de eerste helft van de 15e eeuw stamde — een oorkonde uit 1461 vermeldt de wijding van de kapel in 1454 (14) — valt niet met zekerheid te zeggen. Op te merken is ook dat het metselwerk waarin het portaal zat, lichtjes uitsprong t.o.v. de kapelmuur en waarschijnlijk verbonden was met de westmuur van de kapel; dit zou o.i. kunnen wijzen op twee bouwperiodes, waarin het portaal met de westmuur de oudste zou uitmaken.

L. DEVLIEGHER

(14) In een oorkonde van 22 november 1461 (Brugge, R. A. charters, bl. nr. 8737) wordt de wijding van de kapel in 1454 vermeld. In 1449 had Johannes, bisschop van Doornik, op vraag van het ambacht, toelating tot wijding gegeven (Brugge, R. A., Fonds Ambachten, reg. 386 (cartularium 1374-1500), fol. 36-37.

Iperius et la translation de la relique du Saint-Sang à Bruges

La relique du Saint-Sang conservée à Bruges, à l'étage de la chapelle de Saint-Basile, est, de nos jours encore, le palladium de la vieille cité flamande. Mais depuis quand ?

S'il faut en croire ce que répètent depuis quatre ou cinq siècles les historiens brugeois, cette relique serait venue de Jérusalem. Le comte Thierry d'Alsace (1128-1168) l'aurait reçue du roi Baudouin III, son beau-frère; il l'aurait confiée à son chapelain Lionnel, abbé de Saint-Bertin (1137-1163), qui l'aurait portée jusqu'à Bruges.

Quel est l'auteur de ce récit et que vaut son témoignage ? S'il n'est pas recevable, d'où vient alors la relique ? Car il y a deux choses bien distinctes à considérer : l'histoire de la relique et le récit de sa translation; celui-ci doit être soumis à la critique, celle-là doit être retracée d'après les documents contemporains et non pas d'après un récit postérieur.

On a beaucoup écrit sur le Saint-Sang de Bruges (1), mais, sur les points essentiels, les auteurs redisent sans contrôle ce qui a été accepté par leurs prédécesseurs (2).

(1) Il est inutile de donner ici cette bibliographie : on la trouvera dans J. Cuvelier, *Inventaire analytique des archives de la chapelle du Saint Sang à Bruges*, dans A.S.E.B., 50, 1900, p. 23-30. Les publications plus récentes seront citées au cours de ce travail.

(2) Voici un exemple suggestif de ces „ répétitions ”. Sous la plume du savant (*bonus quando quidem...*) chan. C. Carton, *Notice sur le Saint Sang*, Bruges, 1850, p. 13, la célèbre collection des *Monumenta Germaniae historica* (nous la citerons désormais M.G.H.) étaient devenue, par mégarde, les *Documenta Germaniae historica*. L. Van Haecke, *Le précieux sang à Bruges*, Bruges, 1875, p. 19 (4e éd., Bruges, 1900, p. 75), parle avec assurance des „ Documents historiques de l'Allemagne ” et un siècle plus tard, A. Vander Heeren, *Le Saint Sang de Bruges*, Saint-André-Bruges, 1952, p. 26, continue d'invoquer les *Documenta Germaniae historica* !

Qu'on ne s'étonne pas de nous voir chercher l'histoire derrière la légende.

Dans une première partie nous essayerons de dissiper cette légende; dans la seconde nous nous efforcerons de retrouver l'histoire.

I. LA LEGENDE DE THIERRY D'ALSACE ET DU SAINT-SANG.

Sur la translation du Saint-Sang à Bruges, les auteurs abondent en détails pittoresques. Sur un point toutefois, ils se montrent plutôt embarrassés : la date de cet événement. Or cette date n'est pas assurée. Elle repose uniquement sur le témoignage d'Iperius. C'est dans le *Chronicon Sancti Bertini* que, pour la première fois, environ deux cent ans après l'événement, la Translation est mise en rapport avec le „divorce” de la comtesse Sibylle; c'est ici, que pour la première fois intervient l'abbé Lionnel. Que vaut ce témoignage? Si légende il y a, ne convient-il pas d'en expliquer la genèse et de proposer, au moins à titre d'hypothèse, un motif à cet arrangement, peut-être intéressé, de l'histoire?

1. — *La date de la Translation.* Jacques de Meyere, le père de l'historiographie flamande est le premier historien „brugeois” (il était curé de Blankenberge, dans le Franc de Bruges) à évoquer la translation du Saint-Sang : Thierry d'Alsace, écrit-il dans ses *Annales*, revint de la croisade le 7 avril 1150, ramenant avec lui une partie du très précieux sang du Christ (3).

On se demande où le grand historien a été chercher ces précisions. Bornons-nous à constater que le calendrier de la chapelle de Saint-Basile, qui date du XIVe siècle, ne note rien à cette date; on y chercherait en

(3) *Commentarii sive Annales rerum Flandricarum*, Anvers, 1561, f° 45 vo (l'oeuvre avait été composée entre 1538-1552).

vain, d'ailleurs, la mention de l'arrivée du Saint-Sang à Bruges (4).

La *Brevis historia sacro-sancti Cruoris* (Bruges 1630), qui est le premier travail „érudit” sur le Saint-Sang, retient pour date l'année 1148; elle indique ses sources : c'est Iperius (5). Custis est le premier historien à s'être inquiété de cette divergence de dates; il en disserte dans le t. 1 de ses *Jaer-Boecken der Stadt Brugge* et opte pour le 7 avril 1150 (6). Félix de Pachtere résumera, en 1819, ses observations et se rangera à son avis (7).

J. Gailliard, qui fit au XIXe siècle de sérieuses „recherches historiques” sur la relique et la chapelle du Saint-Sang, écrit sans hésiter : „c'est le 7 avril 1150, d'après la plupart des historiens, que cette précieuse relique fut transférée à Bruges” (8).

L. Van Haecke, le pittoresque chapelain du Saint-Sang, ne partage pas cette assurance, car, s'il est à même de décrire avec une stupéfiante abondance de détails la brillante entrée de Thierry d'Alsace et de l'abbé Lionnel à Bruges, il la place en 1148 dans les trois premières éditions de son livre *Le précieux sang à Bruges*; dans la 4e édition par contre, il précise : „la relique ne fut introduite et déposée à Bruges qu'au mois de mai

(4) Archives de la chapelle du Saint-Sang, Registre n° 4; cfr J. Cuvelier, *Inventaire analytique*, p. 34. Je remercie M. Albert Joos de ter Beerst de la grande bienveillance avec laquelle il m'a permis de consulter ce ms.

(5) La *Brevis historia sacro-sancti Cruoris Christi Domini Salvatoris nostri qui religiose asservatur et colitur Brugis Flandrorum*, a paru à Bruges en 1630 (feuille in plano); le texte en est repris dans P. Du Fay, *De pretioso Sanguine Salvatoris nostri Jesu Christi qui Brugae Flandriae servatur. Tractatus theologicus et historicus*, Bruges, 1633, p. 123-125. Une traduction flamande et une traduction française de la *Brevis historia* paraîtront en 1663.

(6) 2e éd., Bruges, 1765, p. 176-179.

(7) F. De Pachtere, *Korte beschrijving van het dierbaer bloed van onzen Zaligmaeker Jesus Christi*, enz., Bruges, 1819, p. 7, n. 1.

(8) J. Gailliard, *Recherches historiques sur la chapelle du Saint-Sang à Bruges*, Bruges, 1846, p. 40.

1150". C'est qu'il a pu consulter entretemps A. Inghels, *Histoire des comtes de Flandre de 863 à 1384* et „ plusieurs autres auteurs ” (9).

L'écrivain de *Bruges, Histoire et souvenirs*, l'érudit chanoine Ad. Duclos, choisit, lui, l'année 1149 (10). Malheureusement l'article d'Hubert Coppieters Stochove, *Voyages de Thierry d'Alsace en Orient*, sur lequel il s'appuie, est dépourvu, à cet endroit, de toute référence (11).

1148, 1149, 1150... On essayera peut-être de combiner ces trois dates. Mais, est-ce encore de l'histoire ? Il est plus honnête de constater que la tradition ne nous a pas conservé de date précise et que les sources, ou plutôt la source sur laquelle on s'appuie est trop incohérente pour asseoir une chronologie recevable.

2. — *Les sources de la légende de la Translation.* Avant toutes choses, quels sont les témoins les plus anciens de la translation du Saint-Sang à Bruges sous le comte Thierry ? Les auteurs les plus sérieux, préoccupés de fonder leurs dires sur des références précises, retiennent trois témoins : l'épithaphe du comte Thierry à Watten, la chronique de l'abbaye de Saint-Bavon à Gand, enfin la chronique de l'abbé Jean d'Ypres, dit Iperius.

a) *L'épithaphe de Thierry d'Alsace.* Le comte, décédé à Gravelines le 17 janvier 1168, a été inhumé dans

(9) Voici la liste des éditions du livre de Van Haecke : 1e éd., 1873, 2e éd., 1875, 3e éd., 1879, 4e éd., 1900.

(10) A. Duclos, *Bruges. Histoire et souvenirs*, Bruges, 1910, p. 242 et surtout 453 et 457.

(11) *Bull. Soc. hist. archéol. Gand*, 16, 1908, p. 159-163. L'auteur ne donne aucune référence à cet endroit; cependant, une de ses expressions („ entrée triomphale du comte ”) donne à penser que ce passage est repris à Meyerus, *Commentarii sive Annales Rerum Flandricarum*: Theodoricus princeps... domum revertit, incredibili dictu quanto gaudio ac gratulationibus a Flandros acceptus. Pour orchestrer ce thème de „ l'entrée triomphale ” de Thierry à Bruges, les écrivains brugeois ont donné libre jeu à leur imagination.

l'église Notre-Dame de Watten. Sa sépulture, confiée aux prières des chanoines réguliers, a disparu à la fin du XVIe siècle. Mais son épitaphe, maintes fois recopiée, a été conservée; elle perpétuait le souvenir du „ comte de Flandre, qui visita quatre fois la Terre Sainte, qui en rapporta le Sang de Notre Seigneur Jésus-Christ et le confia à la ville de Bruges ” (12).

Si cette inscription était contemporaine de la mort du comte, il n'y aurait pas à discuter. Malheureusement la langue et surtout le style sont, au plus tôt, du XIVe siècle. D'ailleurs qu'entend-on ici par „ épitaphe ” ? La dalle qui recouvrait les restes du comte était anépigraphe : „ sans earmoiries ny descriptures ”, dit un témoin qui l'a décrite. Pour la désigner à l'attention des visiteurs, il fallait une inscription fixée au mur ou à quelque colonne proche de la tombe. Fragile monument qui pouvait aisément disparaître au cours des guerres ou des incendies. Quoi d'étonnant à ce qu'il ait été plus d'une fois renouvelé ? L'inscription que Meyerus et d'autres ont reproduite existait déjà au début du XVe siècle et il est possible, mais non certain, qu'Iperius en ait eu connaissance.

En effet, ce n'est pas du temps du prévôt Michel Baers (1444-1462) que date cette inscription, comme nous l'avions jadis pensé. L'historien anonyme qui a résumé l'histoire des comtes de Flandre jusqu'à 1405 dans le ms. 394 de la Bibliothèque publique de Bruges, en reproduit le texte presque littéralement :

HIC JACET SEPULTUS DOMINUS THEODORICUS AB
ELSATIA COMES FLANDRIAE, QUI QUATUOR VICIBUS
TERRAM SANCTAM VISITAVIT ET INDE REGREDIENS
SANGUINEM DOMINI NOSTRI JESU CHRISTI DETULIT ET
VILLAE BRUGENSI TRADIDIT ET POSTQUAM FLAN-

(12) L'épitaphe de Thierry d'Alsace a été imprimée pour la première fois par J. Meyerus, *Commentarii sive Annales*, f° 49 vo; on la trouvera également chez C. Carton, *Essai sur l'histoire du S. Sang*, Bruges, 1850, p. 67; L. Van Haecke, *Le précieux sang à*

DRIAM ANNIS XXXX STRENUÉ REXERAT, APUD GREVELINAS OBIIT ANNO DNI M.C. LXVIII.

Hic Theodoricus quatuor vicibus terram Sanctam visitavit et inde regrediens sanguinem Domini nostri detulit et postquam Flandriam XL annis strenuissime rexerat, apud novum oppidum quod juxta Burgburch situm est, viam universe carnis ingressus, Wattenis officiose est sepultus anno Domini M° C° LVIII°.

Nous voilà obligé de poser à nouveau la question : de quand date l'építaphe de Thierry d'Alsace ? Dans un article paru en 1959 nous avons montré qu'elle devait avoir été rédigée entre 1300 et 1500 (13). Si nous penchions pour le XVe siècle, c'est que l'église de Watten avait été plusieurs fois rebâtie à cette époque, notamment sous le gouvernement des prévôts Michel Baers (1444-1462) et Robert de la Magdeleine (1462-1478), et qu'en l'une de ces occasions la tombe du comte avait sans doute été transportée et l'inscription renouvelée. Mais les faits sont là : l'építaphe était déjà recopiée au début du XVe siècle. Elle doit donc avoir vu le jour au XIVe siècle.

On ne manquera pas d'être frappé de son accent „brugeois” : *Sanguinem Domini nostri Jesu Christi detulit et villae Brugensi tradidit*; les deux propositions sont nettement détachées, comme pour mieux mettre en valeur l'honneur échu à la vieille ville comtale. Le chroniqueur, lui, a jugé cette notation inutile, déplacée, et l'a laissé tomber. Il était vraisemblablement originaire de la partie occidentale du comté.

b) Le *Chronicon Sancti Bavonis Gandensis*. Cette source mentionne expressément la Translation du Saint-Sang à Bruges à l'année 1148 : *Cruor Christi a Theodorico comite Flandriae ab Jerusalem deportatus Brugis*

Bruges, 1900, p. 99 etc.

(13) *Het grafschrift van Diederik van de Elzas te Watene*, dans *Sacris Erudiri*, 10, 1958, p. 399-412.

datur et in capella Sancti Basilii locatur (14). Ce *Chronicon* va des origines à l'année 1150, aussi a-t-il longtemps passé pour un écrit du XIIIe siècle. L. Bethmann pensait que l'auteur avait transcrit presque en entier le *Codex Valcellensis* de la chronique de Sigebert de Gembloux. C. Callewaert a montré qu'il n'en était rien (15). La chronique de Saint-Bavon, précise V. Fris, n'est qu'une compilation de la fin du XVe siècle (16). C'est aussi de cette époque que datent les mss. qui la contiennent, le ms. 14524 de la Bibliothèque royale de Bruxelles et le ms. 569 de la bibliothèque universitaire de Gand. Fris croyait pouvoir attribuer cette oeuvre au prieur des guillemins de Bruges, Jacques van den Driessche, qui vivait à la fin du XVe siècle (17). Ses raisons ne sont pas suffisantes et on ne voit pas ce qui aurait pu amener ce guillemin brugeois à écrire la chronique d'une abbaye bénédictine de Gand.

L'auteur du *Chronicon* a emprunté ses données aux *Annales Sancti Bavonis*, aux *Annales Blandinienses*, à la chronique d'Adrien de But et à celle de Jean de Thielrode; enfin il a „ puisé à pleines mains dans l'oeuvre de l'abbé de Saint-Bertin ” (18). Ce qu'il dit de la Translation du Saint-Sang se trouve, en effet, dans l'oeuvre d'Iperius. Est-ce à dire qu'il en dépende sur ce point? Pas nécessairement; nous nous expliquerons plus loin à ce sujet.

(14) Ed.: J.-J. De Smet, *Corpus chronicorum Flandriae*, I, Bruxelles, 1837, p. 587; *Recueil des historiens de la France*, XIV, Paris, 1877, p. 20; M.G.H. SS., VI, p. 288.

(15) C. Callewaert, *La Continuatio Valcellensis de la chronique de Sigebert de Gembloux*, dans A.S.E.B., 55, 1905, p. 392.

(16) V. Fris, *Bibliographie de l'histoire de Gand depuis les origines jusqu'à la fin du XVe siècle*, Gand, 1907, p. 55, n° 72; du même, *Essai d'une analyse des Annales rerum Flandricarum de Jacques de Meyere*, Gand, 1908, p. 41-42; J.-J. De Smet, *Corpus chronicorum Flandriae*, I, Bruxelles, 1837, p. XXXIII, en faisait déjà la remarque.

(17) V. Fris, *Essai d'une analyse des Annales*, p. 42.

(18) V. Fris, *op. cit.*, 84.

Nos deux premières sources ne sont pas antérieures au XIVe siècle. C'est également le cas de la troisième, la chronique d'Iperius.

c) Le *Chronicon Sancti Bertini*. Jean d'Ypres, abbé de Saint-Bertin de 1363 à 1383, consacre le chapitre XLIII de son *Chronicon* au gouvernement de son prédécesseur l'abbé *Leonius* ou Lionnel (1138-1163) (19).

Au par. 3, il vient à parler de la 2e croisade à laquelle ont pris part plusieurs Flamands et notamment le comte Thierry, l'évêque d'Arras Alvisé, ancien prieur de Saint-Bertin, et l'abbé Lionnel. Voici un bref résumé de ce passage. La nouvelle expédition militaire avait été provoquée par la chute d'Edesse. Iperius rappelle ici la légende d'Abgar, roi d'Edesse; il ne manque pas de retranscrire la lettre d'Abgar au Christ et la réponse du Sauveur, sans manifester le moindre soupçon quant à leur authenticité. Après un bref récit de la croisade et après avoir signalé la médiocrité des résultats atteints, Iperius en vient, dans le par. 4, au récit du retour du comte de Flandre et de la Translation du Saint-Sang.

Réduit à ses éléments essentiels, le récit d'Iperius peut se résumer ainsi. Le comte Thierry s'apprêtait à rentrer en Flandre, lorsque sa femme, la comtesse Sibylle, fille du roi Foulque, manifesta son intention de rester en Palestine; elle avait pris le voile à Béthanie et s'était mise au service des ladres. Thierry ne voulut pas y consentir, mais son beau-frère, le roi Baudouin III, s'interposa et le pria avec tant d'insistance que le comte finit par donner son consentement. En signe de gratitude le roi le combla de présents, parmi lesquels une „*magna pars sanguinis Domini nostri Jesus Christi*”. Thierry confia la relique à l'abbé de Saint-Bertin, qui exerçait auprès de lui les fonctions de chapelain. Lionnel suspen-

(19) Ed. M.G.H. SS., XXV, p. 803-804; ou encore dans Martène et Durand, *Thesaurus nov. anecd.*, III, Paris, 1717, col. 637-653.

dit la relique à son cou et il ne s'en sépara qu'à Bruges, où il parvint en 1148, et la déposa en la chapelle de Saint-Basile.

Le sang ramené de Jérusalem, remarque encore le chroniqueur, n'est pas un sang produit par quelque miracle; comme ce fut le cas à Beyrouth; de tels sangs, on peut en trouver à Paris, à Lillers ou ailleurs; le Saint-Sang de Bruges est le sang recueilli par Nicodème et Joseph d'Arimathie sur le corps inanimé du Sauveur, de même que la relique que l'on vénère à Fécamp en Normandie. Le Saint-Sang de Bruges a été pendant un long temps, *longo tempore*, l'objet d'un „miracle” : tous les vendredis, jusqu'à l'heure de none, à laquelle est mort notre Sauveur, le sang durci contenu dans la fiole de cristal avait coutume de se liquéfier. La relique est portée chaque année en procession, le jour de l'invention de la Sainte Croix et le pape a concédé de grandes indulgences à ceux qui viendraient la vénérer.

Le chroniqueur achève son récit en revenant, une seconde fois, sur le retour de Lionnel en Flandre, portant la relique. De Bruges, l'abbé regagne son monastère où l'attendent quelques difficultés : de tels voyages coûtent cher; l'amortissement des frais avait été l'occasion de disputes parmi les moines et même d'une sédition. Le prieur avait eu le dessus et les révoltés avaient été expulsés. L'abbé une fois revenu, tout rentra dans l'ordre. Lionnel ramenait d'ailleurs des présents d'une valeur plus grande que la somme qu'il avait dépensée.

Ce récit, assez long et assez circonstancié, a été rédigé vers 1380, environ deux cents trente ans après les événements. Quelle est alors sa valeur. Avant de répondre à cette question, il faut en poser une autre : quelle est l'autorité de notre chroniqueur ?

3. — *L'autorité d'Iperius*. „S'il suffisoit pour faire

une bonne histoire d'avoir beaucoup lu, Iperius... pourrait passer pour un bon historien. Il assure en effet avoir consulté pour composer sa chronique de Sithieu ou de Saint-Bertin, les légendes des saints, les chroniques des papes, des empereurs, des rois de France, des ducs d'Austrasie et de Brabant, des comtes de Flandre et de Guines; d'avoir aussi mis à profit les antiquités de son église, les annales et les histoires des autres Eglises des Pays-Bas, sans compter plus de mille chartes qu'il dit avoir compulsées. Tous ces matériaux demandoient une main habile qui sut en tirer parti et sur-tout une bonne critique. Mais peut-on espérer d'en trouver une dans un auteur du XIVe siècle ? Aussi Iperius en est entièrement dépourvu. Etc."

Ainsi s'exprime dom Brial, dans la préface du t. XIII du *Recueil des historiens des Gaules et de la France*. Il continue en relevant quelques-unes des erreurs du chroniqueur, „ les plus grossières, car elles sont trop nombreuses pour qu'on les discute toutes " (20).

Cette opinion du Mauriste est-elle trop sévère ? Si on interroge à présent les historiens modernes, on sera bien obligé de ratifier ce jugement. La trop grande faconde de l'abbé de Saint-Bertin, sa légèreté à se procurer un peu partout des informations aussi surprenantes que mal fondées, son amour des légendes fabuleuses, en un mot sa crédulité et sa fantaisie diminuent fortement l'autorité qu'on voudrait reconnaître à sa volumineuse chronique.

Non seulement sa chronologie est incertaine (21), mais ses confusions sont innombrables : de deux hommes qui portent le même nom, il en fera régulièrement un. Walbert, par ex., le soi-disant comte d'Arques, est

(20) Ed. L. Delisle, Paris, 1869, p. XLVII-XLIX.

(21) J. Johnen, *Philipp von Elsass, Graf von Flandern, 1157 (1163) - 1191*, dans *Bull. Com. royale hist.*, 79, 1910, les relève à plaisir, voir par ex., p. 362 n. 3, 372 n. 4, 400 et n. 2.

confondu avec le troisième abbé de Luxeuil (22); à Saint-Bertin, il y avait deux moines du nom de Grimbold; le premier vivait au temps d'Hincmar; le second fut appelé en Angleterre par le roi Alfred; des deux personnages, Iperius en fait un seul : une victime du comte Baudouin II, forcée de fuir en Angleterre après le meurtre de Foulques de Reims (23).

Notre chroniqueur paraît fort attaché à la maison comtale de Flandre. Seul le comte Robert le Frison lui inspire une vive antipathie : les portes du Saint Sépulcre se sont fermées d'elles-mêmes devant ce parjure; il est d'ailleurs mort subitement, sans avoir reçu les derniers sacrements. Qu'on ne s'y trompe pas : ces fables sont reprises sans examen à la seconde rédaction de la *Flandria generosa* (24).

Sinon quelle n'est pas la noblesse, l'antiquité de cette illustre maison ? André Silvius, de Marchiennes, est le premier à avoir lancé la légende des forestiers de Flandre. Iperius la reprend et l'enrichit de nouveaux éléments : le forestier Lyderic descend de la race royale du Portugal; il est demeuré chrétien, alors que sa famille s'est fait mahométane; il se met au service de Gérard de Roussillon, dont il épouse la fille, etc. (25). C'est également sous la plume d'Iperius qu'on trouve l'assertion que Baudouin V aurait été choisi comme tuteur du jeune roi Philippe 1er par les barons de France, alors que les

(22) Mais, remarque F. L. Ganshof, *Saint-Bertin et les origines du comté de Guines*, dans *Revue belge Phil. hist.*, 10, 1931, p. 544 n. 2. C'est une confusion qui apparaît déjà dans sa source, Folcard ou Lambert d'Ardres.

(23) Ph. Grierson, *Grimbold of St. Bertin's*, dans *English Historical Review*, 55, 1940, p. 542 sv.

(24) Ch. Verlinden, *Robert le Frison, comte de Flandre*, Anvers, 1935, p. 91 et 158. Le baron Kervyn de Lettenhove, *Histoire de Flandre*, I, Bruxelles, 1847, p. 305, avait déjà relevé les sympathies de la seconde rédaction de la *Flandria generosa* (fin du XIIIe siècle) pour Baudouin de Hainaut.

(25) A. de Saint-Léger, *La légende de Lyderic et des forestiers de Flandre*, dans *Bull. Com. hist. départ. du Nord*, 26, 1904, p. 126-128.

meilleurs témoins affirment que c'est le roi Henri 1er qui désigna le comte de Flandre. L'abbé de Saint-Bertin ajoute que les barons lui prêtèrent hommage, promettant que, si le jeune roi venait à disparaître durant sa minorité, Baudouin recueillerait la couronne. Ici de nouveau Iperius a pris pour argent comptant les racontars de la *Flandria generosa* (26).

Faut-il poursuivre ce réquisitoire ? N'est-ce pas trop accabler un aimable narrateur toujours heureux de pouvoir enrichir de quelques épisodes extraordinaires les registes de ses prédécesseurs, la sèche énumération des *oppressiones et damna plurima, reparationes, relevamina magna* qui se sont succédés au cours de leur abbatiat ? Il suffit à notre propos d'enregistrer son manque de métier, son goût du merveilleux et sa grande révérence pour la dynastie des comtes de Flandre, *per quos praesens ecclesia defendatur* (27).

4. — *Examen du récit d'Iperius*. On a donc les meilleures raisons du monde de ne recevoir qu'avec beaucoup de circonspection les dires de l'abbé de Saint-Bertin. Pour la période qui nous occupe, son autorité est uniquement celle des sources qu'il a utilisées; tout ce qu'il ajoute ne peut inspirer que de la méfiance à l'historien.

Pour la période du gouvernement de l'abbé Lionnel (1138-1163) et de sa participation à la 2e croisade, Iperius disposait de deux chroniques bertiniennes du XIIe siècle : les *Gesta* de Simon de Gand et une *continuation* anonyme de cette dernière (28); ces deux

(26) M. Prou, *Recueil des actes de Philippe 1er, roi de France (1059-1108)*, Paris, 1908, Introd., p. XXIX et XXX (la référence de l'illustre diplomate au *Corpus chronicorum Flandriae*, I, 46, est fautive, lire : I, 86).

(27) *Chronicon Sancti Bertini*, dans Martène et Durand, *Thesaurus novus anecdotorum*, III, col. 447.

(28) M.G.H. SS., XIII, p. 635-666; texte plus complet dans B. Guérard, *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Bertin*, dans *Collection des cartulaires de France*, Paris, 1841.

textes sont de la meilleure note. Le chroniqueur du XIVe siècle les suit avec application; le plus souvent il les abrège; quelques fois il les étend; ainsi, pour commenter la mort du moine Joscio, un dévôt serviteur de la Mère de Dieu, il emprunte tout un paragraphe à Vincent de Beauvais (29).

Le récit de la Translation du Saint Sang à Bruges ne se trouve pas chez le Continuateur. Où Iperius a-t-il été le chercher ? l'a-t-il inventé de toutes pièces ?

Rien de moins certain; Iperius ajoute volontiers des détails, renchérit sur les légendes les plus contestables, mais il ne les crée jamais de toutes pièces (30). Il n'est pas difficile de voir comment il a procédé pour l'épisode qui nous occupe. Il a utilisé au moins trois sources, mais il les a ajustées ensemble sans le moindre souci de la chronologie.

Il commence par évoquer la „conversion” de la comtesse Sibylle (31). Tout ce passage est emprunté à la chronique dite de Baudouin d'Avesnes ou à un texte dérivé de celui-ci (32). L'abbé a peut-être ajouté un détail : la comtesse se consacre au soin des lépreux; elle pousse l'esprit de mortification jusqu'à boire l'eau dans laquelle ont baigné les ladres. Le trait appartient aux lieux communs de l'hagiographie; il est possible qu'il se trouvait dans la source qu'Iperius a utilisée; il est aussi possible qu'il l'y a ajouté.

La seconde source probable est la bulle de Clément V

(29) M.G.H.SS., XXV, p. 804.

(30) Il n'en reste pas moins que, pour beaucoup de traditions mal fondées, c'est chez Iperius qu'il faut en chercher la première attestation. Encore un exemple: la prétendue sépulture de Pépin le Bref à Aire, voir J. Van der Straeten, *Sainte Idisberghe et saint Venant honorés en Artois*, dans *Ana lecta Bollandiana*, 77, 1959, p. 138-139.

(31) J'ai étudié cet épisode dans un article paru depuis la rédaction du présent mémoire (août 1963), *Une comtesse de Flandre à Béthanie*, dans *Les Cahiers de Saint-André*, 21, 1964, n° 1.

(32) *Chronicon Hanoniense*, dans M.G.H. SS., XXV, p. 445.

du 1er juin 1310 (33). C'est là que le chroniqueur a trouvé le récit du „miracle” de la liquéfaction du Saint-Sang, qui survenait, jadis, tous les vendredis (34). Cette bulle, l'abbé de Saint-Bertin n'a pas eu de peine à la consulter à Bruges même : les chapelains de Saint-Basile, on peut en être assuré, devaient en favoriser la diffusion.

La troisième source d'Iperius était une tradition brugeoise. Ecrite ou orale ? On répondra plus loin à cette question. A Bruges, et plus particulièrement au Bourg, on disait communément : „C'est le comte Thierry qui a ramené à Bruges la relique de Jérusalem !”. Cette tradition — on n'aura pas de peine à le démontrer — ne reposait sur rien. Ou plus exactement, elle reposait sur ces trois données indiscutables : 1° la relique se trouvait depuis un temps immémorial en l'église Saint-Basile à Bruges; 2° le comte Thierry avait été plusieurs fois en Palestine, il y avait même laissé sa femme; 3° le comte Thierry avait construit, ou plutôt reconstruit la chapelle de Saint-Basile. C'était donc pour cette relique qu'il l'avait fait reconstruire. Par conséquent *c'est lui* qui avait amené la relique.

La „tradition” brugeoise est née tout naturellement et sans fraude aucune; elle est le fruit de la logique

(33) L'original aux Archives de la ville de Bruges, charte n° 239. Ed. Miraeus-Foppens, *Opera diplomatica*, III, p. 156-157; autre éd. C. Carton, *Essai sur l'histoire du Saint Sang*, p. 107-110 (d'après une copie du 17 septembre 1633); éd. partielles, mais d'après l'original, dans A. Duclos, *Les Matines brugeoises. Etude critique*, dans A.S.E.B., 32, 1882-1883, p. 147-148, et dans L. Gilliodts-Van Severen, *Inventaire des chartes de la ville de Bruges*, II, Bruges, 1872, p. 422.

(34) *Extitit non modica quantitas sacratissimi sanguinis pretiosissimi Corporis humani generis Redemptoris Domini Dei nostri Iesu Christi; qui per omnes dies ebdomade, die veneris dumtaxat excepta, quasi quandam in modum lapidis duritiem representat; die vero predicto, ut plurimum, hora sexta liquescit, guttatim distillat, pluraque alia multa miracula... inibi operatur*, bulle de Clément V, citée d'après A. Duclos, *Les Matines brugeoises. Etude critique*, dans A.S.E.B., 32, 1881-1882, p. 147-148. Nous aurons à revenir plus loin sur ce phénomène „miraculeux” de la liquéfaction du Saint-Sang.

populaire. La part d'Iperius dans la fixation de cette légende est moins innocente : ce n'est certainement pas à Bruges qu'il a appris le rôle joué par son prédécesseur dans la prétendue translation. Il l'a tout simplement inventé. Il devait avoir une raison pour cela. On tâchera de la découvrir. Bornons-nous à constater ici que tout le récit d'Iperius est ordonné autour de ce détail : c'est l'abbé de Saint-Bertin qui a apporté la relique à Bruges. Il n'y a qu'une redite dans tout le chapitre, mais elle porte sur ce point.

Et pourtant le détail est faux. Il est faux non seulement parce qu'il est invraisemblable que le Continuateur de Simon, qui évoque expressément le retour de Lionnel dans son abbaye après la 2e croisade et qui énumère les présents, les *pallia* et les *vestes sericae* dont l'abbé avait été comblé (35), eut tû une mission aussi glorieuse pour son monastère, mais il est faux parce que le récit d'Iperius, quand on l'examine de plus près, est un tissu de contradictions.

Dom Brial avait déjà remarqué „la confusion qu'Iperius a mise dans les trois derniers voyages que Thiéri d'Alsace, comte de Flandre, fit à la Terre Sainte. Il attribue au second ce qui appartient au troisième et il compte celui-ci pour le quatrième ” (36). Le chroniqueur, prenant pour argent comptant la „tradition ” qu'il a recueillie à Bruges (ou à Watten ?), veut faire venir la relique de Jérusalem par l'intermédiaire

(35) Sed Alviso episcopo apud Philippolim, Grecie urbem, non sine magno Francorum et Flandrensiū merore in Domino requiescente, predictus Leonius magne exercitus parti in celebrationibus missarum et secretis consiliis animarum preluit; et tam in itinere quam in terra Iherosolimitana, religiosa conversatione commendandus, regibus et principibus merito gratus et amabilis extitit, et peracta preregrinatione, repatrians, pallia et sericas vestes et alia ornamenta ecclesie non minoris precii, quam pecunia, quam secus Iherosolimam proficiscens tulerat, fuit, retulit. M.G.H. SS., XIII, p. 664.

(36) *Recueil des Historiens de la France*, XIII, éd. L. Delisle, p. XLIX.

du comte Thierry. Il cherche le motif d'un don aussi généreux et croit l'avoir trouvé : c'est le consentement du comte au „ pieux divorce ” de son épouse. Fort bien, mais cet épisode date de 1157-1158 (37) : comment peut-il alors dater la translation de 1148 ? Parce qu'il veut à tout prix y introduire l'abbé Lionnel et que celui-ci n'a pris part qu'au second voyage du comte en Palestine, celui de 1148. Iperius n'hésite donc pas à avancer jusqu'à cette date le „ divorce ” du comte.

5. — *La „ tradition ” brugeoise.* On a donc été amené à supposer l'existence d'une tradition brugeoise, dans laquelle le chroniqueur de Saint-Bertin a voulu faire entrer, bien maladroitement, l'abbé Lionnel. Cette tradition affirmait simplement que c'était le comte Thierry qui avait amené le Saint-Sang de Jérusalem. Peut-on trouver des traces de cette tradition en dehors de l'oeuvre d'Iperius et indépendamment de celle-ci ?

Il semble bien qu'il y ait eu une tradition brugeoise *écrite* indépendante de la chronique de Saint-Bertin. Elle attribuait au comte Thierry la donation du Saint-Sang à l'église Saint-Basile; cette tradition ne précisait pas la date de la translation; elle ne faisait pas intervenir l'abbé Lionnel, enfin elle n'est pas recueillie avant le XVe siècle.

Voici les textes qui pourraient être considérés comme les témoins de cette tradition : 1° le *Chronicon Sancti Bavonis*, qui se borne à écrire : *Cruor Christi a Theodorico comite Flandriae ab Jerusalem deportatus, Brugis datur et in capella Sancti Basilii locatur.* Cette oeuvre, rappelons-le, se confond, dans une mesure qui n'a pas encore été précisée, avec la chronique de Jacques van den Driessche, prieur des guillemins de Bruges (38). — 2° Le *Recueil des Antiquités de Flandre*, oeuvre du

(37) Ph. Grierson, *Les annales de Saint-Pierre de Gand et de Saint-Amand*, Bruxelles, 1937, p. 43.

(38) Voir ci-dessus p. 114.

juriste brugeois Philippe Wielant (1441/42-1520). On y trouve ceci : „ Il (Thiry de Elsat) porta d'Oultre-mer et donna à la chappelle de Saint-Bazelis à Bruges le Saint-Sang et sy donna à lesglise de Sainte-Walburge de Furnes une grande pièce de la sainte vraye croix, laquelle semblablement il avoit apporté de la Sainte-Terre ” (39). Il est à remarquer que ces narrations ne donnent aucune indication sur la date de la Translation ni sur le rôle de l'abbé de Saint-Bertin.

Nous serions tenté de considérer également l'épithaphe de Thierry d'Alsace comme un témoin de cette tradition. On a souligné plus haut le ton „brugeois” de cette inscription. Comment l'expliquer ? Il faudrait pour cela être mieux informé sur l'histoire de la prévôté de Watten à la fin du moyen-âge et sur ses rapports avec la maison comtale. Signalons cependant que le prévôt Guillaume de Nieppe (1381-1397) était le frère de Baudouin de Nieppe, qui sera prévôt de Saint-Donatien et chancelier de Flandre de 1397 à 1410 (40). Cette dernière charge était honorifique : un Malin de Nieppe avait été le véritable chancelier de Louis de Male vers 1353 (41).

On n'échappe donc pas à l'impression qu'il y a eu une tradition brugeoise orale ou écrite, relative à la relique du Saint-Sang; tradition dont Iperius a pu avoir connaissance à Bruges même ou encore à Watten. Projetée dans le miroir des chroniques bertiniennes, cette tradition a déclenché un nouveau processus légén-

(39) Ed. J.-J. De Smet, *Corpus chronicorum Flandriae*, IV, Bruxelles, 1865, p. 65; sur cet ouvrage et son auteur, voir E.-I. Strubbe dans *Biographie nationale*, XXVII, col. 279-298.

(40) P. Catrin, *Hommage à Notre-Dame de la Treille*, Bruges, 1939, p. 69 (ce petit livre est, en fait, une histoire de Watten, plutôt sommaire).

(41) (J.-F. Foppens), *Compendium chronologicum episcoporum Brugensium necnon praepositorum, decanorum et canonicorum... Sancti Donatiani Brugensis*, Bruges, 1731, p. 74 et 73.

daire. Nous avons alors l'histoire de l'abbé Lionnel ramenant à Bruges la relique suspendue à son cou.

6. — *Iperius et la procession du Saint-Sang*. Retoucher une légende n'est pas un geste gratuit; quel motif pouvait bien avoir le bon abbé Jean d'Ypres pour mêler son lointain prédécesseur à cette histoire du Saint-Sang de Bruges ?

Avant de tenter une hypothèse, écoutons à nouveau notre chroniqueur : „Le 3 mai, qui est la fête de l'Invention de la Sainte Croix, une procession solennelle se déroule à Bruges en l'honneur de ce précieux sang. A ceux qui accourent de tous côtés pour y prendre part, le pape a concédé de grandes indulgences”. La bulle de Clément V, déjà citée, est plus précise : „Depuis sept ans environ, déclare le pape, les bourgmestres, les échevins, les magistrats et tout le peuple de la ville de Bruges... suivis d'une multitude de prélats et de clercs, tant de la ville que des lieux voisins, portent le Sang lui-même en procession tout autour de cette ville...”

On remarquera la mention des prélats. C'est revêtus de leurs plus somptueux atours qu'ils prennent part à cet *ommegang*. Quels étaient ces prélats ? En 1331-1332, le magistrat de Bruges envoyait des messagers porter des invitations aux abbés et aux prévôts de Bruxelles, de Diest, de Malines, de Vilvorde, d'Audenarde, de Grammont, de Binche, de Mons, de Maubeuge, de Valenciennes, de Douai, de Lille, de Tournai, de Saint-Omer, de Poperinge, d'Ypres, de Menin, de Zonnebeke et de Saint-Omer (42). Tous, bien sûr, ne venaient pas, mais il y en avait assez pour soulever des conflits de préséance. Quel rang prenait l'abbé de Saint-Bertin ?

Et tout d'abord y venait-il ? Rappelons ici que l'ab-

(42) L. Gilliodts-Van Severen, *Inventaire analytique des archives de la ville de Bruges*, II, Bruges, p. 429.

baye de Saint-Bertin possédait à Bruges un refuge situé rue du Sablon, dans l'actuel collège Saint-Louis, c'est à dire non loin de la nouvelle résidence des comtes, le *Prinsenhof*, que Louis de Crécy semble avoir été le premier à habiter, et où la vie de cour ne cessera de se développer jusqu'à attirer les prélats et les abbés comme des papillons à la flamme d'une bougie (43).

La première mention du refuge de Saint-Bertin est du 4 décembre 1405 (44). Il est permis de penser qu'il était plus ancien : la maison était l'indispensable pied-à-terre d'un prélat qui était le décimateur de douze paroisses dans le Franc-de-Bruges. Une demi-douzaine d'abbés seulement avaient un refuge à Bruges; ils étaient privilégiés les jours où la ville était le théâtre d'une de ces solennités qui iront en se multipliant sous le gouvernement des ducs de Bourgogne.

Avec le temps, la procession du 3 mai prend de plus en plus de lustre. Parfois le comte y assiste. En 1379 Louis de Male y prit part et elle se déroula alors avec un faste exceptionnel (45). Personne ne nous dira si Jean d'Ypres marcha ce jour-là derrière la relique; les comptes de la ville sont muets sur ce point. C'est pourtant en une telle occasion que, sollicitant à la fois les traditions de Saint-Basile et les chroniques de son abbaye, il dut se persuader que, puisque Thierry d'Alsace avait ramené le Saint-Sang de la seconde croisade et puisque l'abbé Lionnel avait été son chapelain, le premier abbé qui avait tenu la relique entre ses mains ne pouvait être que l'abbé de Saint-Bertin. Dès lors ne convenait-il pas de lui réserver la première place dans la procession ?

(43) A. van Zuylen van Nyevelt, *Episodes de la vie des ducs de Bourgogne à Bruges*, Bruges (1937), p. 248-249.

(44) D. Haigneré et O. Bled, *Les chartes de Saint-Bertin*, III, Saint-Omer, 1895, p. 111, n° 2217. Dans la chronique des A.S.E.B., 68, 1925, p. 133-136, on trouvera la description d'une porte de la fin du XVe siècle, trouvée au collège Saint-Louis.

(45) L. Gilliodts-Van Severen, *op. cit.*, p. 365.

On peut se demander si l'abbé de Saint-Bertin réussit, sur le moment, à accréditer sa version des événements. Son récit de la Translation doit avoir été très vite connu. Le rôle qu'il faisait jouer à son lointain prédécesseur n'eut pas l'heur de plaire à tout le monde. La preuve de ces réactions défavorables, je crois la trouver dans une autre version, brugeoise celle-ci, qui connut une assez large diffusion au XVe siècle.

Le Brugeois qui interpola, vers 1430, la deuxième rédaction de la *Flandria generosa* raconte comment la comtesse Sibylle, restée à Jérusalem et ayant pris le voile à Béthanie, avertit elle-même le comte de sa décision. Elle lui écrivit une lettre qu'elle lui fit parvenir avec de „pieux joyaux”, notamment une *lotura* du Saint-Sang, — entendez par là le sang recueilli sur le corps du Sauveur. — Cette *lotura* est conservée à la chapelle Saint-Basile où le comte institua et dota un collège de quatre chapelains, etc. (46).

Die excellente cronike van Vlaenderen reprend ce récit (47). C'est, comme on sait, une compilation brugeoise; on s'accorde à la dater de 1486. Le même récit (47). C'est, comme on sait, une compilation *deren van 580 tot 1467* (48).

(46) Ipsa (Sibilia) recedens à Flandriis et Jerusalem magnis cum periculis perveniens... tandem se in hospitali Sancti Johannis, quod domus olim erat sancti Lazari martyris et episcopi... se contulit et soror effecta est. Quae comitissa Sibilia Deo noctu dieque devote desserviens, in operibus misericordiae circa pauperes et infirmos sollicite, orationibus, abstinentiis, vigiliis ac jejniis intenta, marito suo Theodorico statum suum per epistolam intimans mittensque sibi devota jocalia, inter caetera vero loturam sanguinis Christi, quum erat a Nicodemo et Josepho de cruce depositus et lotus, antequam debebat sepeliri. Quae lotura sanguinis Christi habetur in Brugis in basilica Sancti Basilii, quam Theodoricus cum quatuor praebendis collegiatis fundavit et constituit, videlicet capellanis, etc., etc. J.-J. De Smet, *Corpus chronicorum Flandriae*, I, p. 99.

(47) *Die excellente cronike van Vlaenderen*, Anvers, 1531, f° xxiv v°. Sur cet ouvrage, voir V. Fris, *Essai d'une analyse*, p. 123-130.

(48) Ed. P. C. Serrure et Ph. Blommaert, I, Gand, 1839, p. 71-74; cfr V. Fris, *op. cit.*, p. 124 sv.

Ce récit est apparenté à celui d'Iperius, car il met, lui aussi, un rapport entre la „ conversion ” de Sibylle et la réception du Saint-Sang à Bruges; il rappelle, de même, le souvenir de Nicodème et de Joseph d'Arimathie, mais il taît le rôle de l'abbé de Saint-Bertin. Ce qu'on reproche à Iperius, ce n'est pas d'avoir développé la légende, c'est d'avoir voulu se l'approprier.

La version retouchée n'est pas inconnue de Jacques de Meyere, mais il lui préféra celle du *Chronicon Sancti Bertini*. Le succès des *Commentarii* dans le monde des érudits fit le reste. Au XVIe siècle plus personne ne contestait le rôle de Lionnel dans le transfert de la relique en Flandre. Il ne restait plus aux Brugeois qu'à tirer la conclusion : à partir de 1600 ils invitèrent chaque année, par courrier spécial, l'abbé de Saint-Bertin à prendre part à leur procession (49).

7. — *Le silence des sources contemporaines.* Le récit d'Iperius date de 1380 environ; l'épithaphe de Watten ne saurait être beaucoup plus ancienne; la tradition brugeoise ne se retrouve pas dans les chroniques avant le XVe siècle. Tout cela est bien tardif. Si nombreuses que soient ces attestations, elles ne compensent pas le silence absolu des sources flamandes et brugeoises sur l'arrivée d'une relique du Saint-Sang à Bruges vers 1148.

Dans la chronique de Saint-Bertin — on l'a déjà souligné plus haut — il est inutile de chercher une allusion à cet événement. Le continuateur de Simon s'étend pourtant sur le rôle de l'abbé Lionnel à la seconde croisade et sur les circonstances de son retour. C'est pour son zèle religieux au service des croisés que l'abbé a été remercié; s'il a ramené quelque chose de Terre Sainte, ce sont des étoffes, des ornements religieux et rien d'autre. Dieu sait pourtant si le chroniqueur avait

(49) Voir, par ex., J. Cuvelier, *Inventaire analytique des archives*, p. 43, 83 et 88.

de bonnes raisons de justifier la coûteuse absence de son abbé (50) !

Les chroniques des autres abbayes flamandes ignorent de même une translation quelconque du Saint-Sang en Flandre sous Thierry d'Alsace. Les annales des abbayes de Saint-Pierre de Gand, d'Elmare et de Saint-Amand n'en soufflent mot. Pourtant on ne peut manquer d'être frappé du soin qu'ont eu les moines blandiniens de noter tous les voyages du comte en Terre Sainte. Cet intérêt s'explique : l'abbé de Saint-Pierre, Siger (1088-1107/8) a pris lui-même la croix (51).

A Clairmarais, monastère proche de Saint-Bertin, un moine anonyme donne une continuation à certaine chronique dite „de Hugues de Saint-Victor”. Le décès de Thierry d'Alsace y est noté sans commentaire (52). Or cette abbaye avait été fondée avec l'appui constant du comte; ses moines ont entretenus les meilleurs rapports avec Saint-Bertin et l'abbé Lionnel. Pourquoi la *continuatio* ne souffle-t-elle mot de la Translation ?

Le moine d'Anchin auquel on doit l'*Auctarium* est très probablement un Flamand. Sa sympathie pour les membres de la Maison d'Alsace est en tout cas patente; lui aussi suit très attentivement les faits et gestes du comte Thierry en Palestine (53). Il ne fait cependant pas la moindre allusion à l'introduction d'une relique du Saint-Sang en Flandre. Il était pourtant bien placé pour savoir ce qui s'était passé à la croisade : l'évêque d'Arras, Alvisé, était parti avec le roi et le comte.

(50) M.G.H. SS., XIII, p. 664.

(51) Ph. Grierson, *Les annales de Saint-Pierre de Gand et de Saint-Amand*, Bruxelles, 1937, p. 35.

(52) M.G.H. SS. XXIV, p. 100. Le souvenir du comte était resté très vif à Clairmarais; voir la curieuse inscription du XVe siècle rapportée par H. de Laplane, *L'abbaye de Clairmarais d'après ses archives*, dans *Mémoires Soc. Ant. de la Morinie*, XI, 1864, p. 64.

(53) M.G.H. SS., VI, p. 395; même remarque pour la *Continuatio Acquicinctina*, *ibidem*, p. 412.

Alvise avait été moine d'Anchin, comme Lionnel d'ailleurs, et il n'était certainement pas le seul Artésien ayant participé à la seconde croisade.

A Affligem aussi le chroniqueur oublie de noter la Translation. Là encore le comte Thierry était considéré comme un des grands bienfaiteurs de la maison (54) et les hauts faits des croisés étaient soigneusement rapportés dans *l'Auctarium* à la chronique de Sigebert (55).

On pourrait poursuivre l'enquête dans la chronique d'Ardres (56). Baudouin d'Ardres, le père du chroniqueur, avait accompagné le comte Thierry à la croisade, mais le don d'une fiole de saint sang au comte de Flandre lui était également passé inaperçu. Le chroniqueur connaissait pourtant le prix d'une annotation de ce genre, lui qui mentionne que son parent, le comte de Guines, collectionnait les récits arthuriens (57).

Quant à la „conversion” de Sibylle d'Anjou, qu'Iperius croyait pouvoir mettre en rapport direct avec la translation du Saint-Sang, elle avait pourtant frappé les sujets du roi Baudouin III. Comment se fait-il que les chroniqueurs qui ont rapporté ce mélancolique épisode de la vie de Thierry d'Alsace ne fasse pas la moindre allusion à la remise au comte de Flandre d'une portion de la relique du Saint-Sang ?

Les Brugeois, on le sait, écrivent peu, mais ils conservent soigneusement leurs archives et recopient volontiers leurs chartes. Les chapelains de Saint-Basile pouvaient en montrer quelques-unes. Ces documents, les

(54) *Chronicon Affligemense*, M.G.H. SS., IX, p. 416.

(55) P. Gorissen, *Sigeberti Gemblacensis chronographiae Auctarium Affligemense*, Bruxelles, 1952, p. 119, 121, 129-132, 134-135 et surtout 139-140 (ce dernier passage s'occupe exclusivement de la campagne palestinienne du comte Thierry en 1157).

(56) M.G.H. SS. XXIV, p. 557 sv.

(57) J. Marx, *Recherches sur le conte d'aventure canevas du conte du Graal de Chrétien de Troyes*, dans *Le moyen âge*, 67, 1961, p. 471 (d'après M. Holmes dans *Speculum*, 1950, p. 100 sv.).

historiens du Saint-Sang les ont souvent reproduits. Y ont-ils jamais pu lire que la relique venait de Jérusalem ? qu'elle avait été donnée par le comte Thierry ? Une charte de Philippe d'Alsace a cependant pour objet la reconstruction de la „ sainte-chapelle ” brugeoise en 1187 (58) ; le comte y rappelle la fondation de Saint-Basile par ses parents. Si ces derniers y avaient déposé en grande pompe la relique reçue de Baudouin III — comme on ne cesse de le répéter — n'était-ce pas le moment d'y faire allusion ? Or, Philippe n'en souffle mot. Il n'y a pas lieu de s'en étonner : personne ne parle du Saint-Sang à Bruges, parce qu'il n'y est pas encore. Les „ traditions ” relatives à la réception d'une relique attendent, pour naître, que la relique soit là. Nous verrons plus loin à quel moment le Saint-Sang arriva à Bruges.

8. — *Les reliques de Jérusalem.* A lui seul, l'argument du silence est rarement convaincant. Mais il est un point où le récit d'Iperius et les „ traditions ” qui l'ont inspiré se heurtent à une fin de non-recevoir de la part de l'histoire : l'origine hiérosolymitaine de la relique.

Puisque seul Thierry d'Alsace pouvait, aux yeux des chapelains de Saint-Basile, avoir amené la relique du Saint-Sang, il ne pouvait l'avoir apportée que de Jérusalem. C'est à Jérusalem, en effet, que le Seigneur avait versé son sang et qu'il avait été enseveli ; c'est Jérusalem que le comte avait visité „ quatre fois ” et où il avait laissé sa femme.

Ce raisonnement, disons-le une fois de plus, est d'une logique candide. Le malheur c'est qu'il n'y a jamais eu de relique du Saint-Sang à Jérusalem, certainement pas

(58) L'original n'a malheureusement pas été conservé. Ed. Miraëus-Foppens, *Opera diplomatica*, I, 552; cfr J. Cuvelier, *Inventaire analytique*, p. 48, donne les autres références.

au temps de Thierry d'Alsace (59).

L'histoire des reliques du Saint-Sang est encore à faire. Le maigre dossier qu'ont constitué les défenseurs de la relique brugeoise (60), et qu'il n'est pas difficile d'élargir un peu, ne parvient pas à établir la présence de reliques du Saint-Sang à Jérusalem. Par contre, de la plupart des reliques existantes on peut démontrer sans peine qu'elles proviennent de Constantinople.

Il serait fastidieux de faire cette démonstration en détail. Il suffira pour notre propos de montrer que les deux reliques du Saint-Sang que l'on donne généralement comme venant à coup sûr de Jérusalem, celle de Reichenau et celle de Boulogne-sur-mer, ne peuvent prétendre à cette origine. Avant de tirer la conclusion, on montrera que Thierry d'Alsace, en homme de son temps, n'a pas manqué de rapporter des reliques de Jérusalem, mais que c'était, pour autant que nous soyons informés, des reliques de la Sainte-Croix.

a) Parlons de *quelques reliques du Saint-Sang* : 1° *La relique de Reichenau*. Azan, préfet de Jérusalem, l'aurait envoyée à Charlemagne. Il aurait voulu la don-

(59) Il n'est que de parcourir les itinéraires palestiniens des IVe au XVe siècle publiés notamment par T. Tobler, *Palestinae descriptiones ex saeculo IV, V. et VI.*, Saint-Gall, 1869, et *Descriptiones Terrae Sanctae ex saeculo VIII. IX. XII. et XV.*, Leipzig, 1874; et P. Geyer, *Itinera Hierosolymitana saeculi VIII — VIII*, dans le C.S.E.L., 39, Vienne, 1898. Les pèlerins, obstinés à détailler les merveilles de la ville sainte et les „endroits-souvenirs” où ils se sont arrêtés, ne citent jamais le Saint-Sang. Il faut mettre à part le récit de la noble dame Ethérie — ou Egérie — (*Journal de voyage*, texte latin avec introd. et trad. franç. d'H. Pétré, coll. *Sources chrétiennes*, 21, Paris, 1948) : ce long récit, vivant et minutieux, ne fait mention que d'une seule relique — en dehors de la croix et du tombeau — la colonne de la flagellation. Preuve irrécusable qu'aux environs de l'an 400 il n'y avait pas de Saint-Sang à Jérusalem. — Ce n'est pas un petit étonnement de constater que les ouvrages classiques de Tobler et de Geyer sont restés inconnus des écrivains qui se sont occupés du Saint-Sang de Bruges.

(60) Voir, par ex., C. Carton, *Essai sur l'histoire du S. Sang depuis les premiers siècles du Christianisme*, Bruges, 1850, p. 33-48, et surtout L. Van Haecke, *Le précieux sang à Bruges*, 4e éd., Bruges, 1900, p. 71-92.

ner lui-même à l'empereur, mais, tombé malade en Corse, il dut la remettre entre les mains de deux envoyés francs, le comte Hunfried et l'abbé Waldo de Reichenau, qui s'étaient portés à sa rencontre. Râvi du présent, l'empereur aurait tenu à remercier les deux messagers : Waldo demanda des privilèges pour son abbaye, Hunfried reçut une parcelle du Saint-Sang. Cette relique demeura un siècle dans sa famille. En 923 la comtesse Swanhilde fut en quelque sorte contrainte de la remettre aux moines de Reichenau.

Les circonstances de la donation de Swanhilde font l'objet de la seconde partie du récit connu sous le nom de *Translatio Sanguinis Domini in Augiam*. Cette narration est à peu près contemporaine des événements rapportés (61). La première partie, celle qui raconte le voyage d'Hunfried et de Waldo en Corse, ne résiste guère à la critique : elle est là uniquement pour authentifier la relique de la comtesse Swanhilde en la faisant venir de Jérusalem. Pour arriver à ses fins l'auteur de la composition a harmonisé, avec autant de fantaisie que d'habileté, des données trouvées dans les annales de Lorsch (62) et dans celles d'Eginhard (63). Il est exact qu'en 799 un moine était venu à Aix, envoyé par le patriarche de Jérusalem, et avait apporté à Charlemagne „ de nombreuses reliques ”; mais le texte ne dit pas lesquelles et les commentateurs ont beau jeu de glisser sous ces mots tout un catalogue. Quant au moine hiérosolymitain, la T.S.D. lui substitue le préfet Azan (Hassan) connu par ailleurs : c'est Hassan, préfet de Huesca, en Espagne, non de Jérusalem. Cette méprise à propos d'un des principaux personnage du récit, en

(61) La *Translatio Sanguinis Domini in Augiam* se trouve dans les M.G.H., SS., IV, p. 445.

(62) M.G.H. SS., I, p. 186.

(63) M.G.H. SS., I, p. 187.

dit long sur l'historicité de la première partie de la *Translatio Sanguinis Domini* (64).

En définitive, le Saint-Sang de Reichenau vient-il de Jérusalem, d'Espagne ou de Corse ?

Très probablement de Constantinople. Le byzantinologue allemand A. Heisenberg réussissait, vers 1926, à déchiffrer l'inscription grecque de la croix qui contient la relique de Reichenau. On découvrait ainsi que la relique avait appartenu à un abbé nommé Hilarion Tzirithon. Les Tzirithon sont une famille byzantine proche de la cour de Constantinople (65). L'histoire, on le voit, ne suit que d'assez loin la légende.

Il y a plus. Une série de textes — plus tardifs, il est vrai, que la *Translatio Sanguinis Domini* — affirment que la relique de Reichenau ne serait que du sang miraculeux de Beyrouth (66). On serait tenté d'écarter ces textes, mais la fête de la Translation du Saint-Sang de Reichenau était célébrée le 7 novembre, deux jours

(64) E. Munding, *Abt-Bischof Waldo, Begründer der Goldenen Zeitalter der Reichenau*, dans *Texte und Arbeiten* hgb. durch die Erzabtei Beuron, 1 Abt. Heft 10/11, Leipzig, 1924, p. 76-77, avait essayé, sans grand succès, de sauver l'historicité de la première partie de la T.S.D. La critique de ce texte est faite, de façon magistrale, par A. Manser et K. Beyerle, *Aus dem liturgischen Leben der Reichenau*, dans *Die Kultur der Abtei Reichenau*, I, Munich, 1925, p. 361-374.

(65) A. Heisenberg, *Das Kreuzreliquiar der Reichenau*, dans *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philos. — Philol. und histor. Klasse*, Munich, 1936; l'inscription est reproduite dans A. Manser et K. Beyerle, *op. cit.*, p. 374 (fig. p. 373) et par A. Frolow, *La relique de la vraie Croix*, n° 75, 3.

(66) Il s'agit d'une image du Sauveur, qui, frappée par des Juifs, *tam copiosum emisit sanguinem, ut orientales et occidentales ecclesiae ex eo ubertim acceperint*, voir *Martyrologium romanum scholiis historicis instructum*, Bruxelles, 1940, p. 506-507. L'église d'Oviédo, en Espagne, était une des églises qui possédaient une *crystallinam ampulam cum cruore fuso de latere illius imaginis, etc.*; cette relique était contenue avec d'autres dans une châsse. Au XIIe siècle on racontait, en Espagne et dans toute l'Europe, comment cette „arche" avait été fabriquée par les douze apôtres et apportée de Jérusalem, voir D. De Bruyne, *Le plus ancien catalogue des reliques d'Oviédo*, dans *Analecta Bollardiana*, 45, 1927, p. 93-96.

avant la commémoration liturgique du „miracle de Beyrouth”. Cette coïncidence donne à penser que la relique de Reichenau ne devait être autre chose que du sang miraculeux (67). Celui de Beyrouth, on le dira plus loin, était conservé à Constantinople.

2° *La relique de Fécamp*. Ouvrons ici une parenthèse pour revenir un instant encore à Iperius. Le sang conservé à Bruges, explique-t-il doctement, est le vrai sang du Christ, non pas du sang miraculeux, comme celui de Beyrouth, mais le sang que Joseph d'Arimathie et Nicodème ont recueilli sur le corps inanimé du Sauveur. „On montre encore une partie d'un sang tout pareil dans le monastère de Fécamp en Normandie” (68).

Le présomptueux chroniqueur ! Voilà bien l'exemple qu'il ne devait pas prendre ! Car le Saint-Sang de Fécamp était autrement célèbre, au moyen âge, que celui de Bruges. Pour ce dernier nous devons nous contenter du récit d'Iperius ; pour le Saint-Sang de Fécamp on dispose de toute une série de témoignages. Attestations qui nous mettent en présence de deux versions, radicalement différentes, de l'origine de cette relique. La première — qu'on peut dater de 1090-1108 — raconte comment, lors de la dédicace de l'église de Fécamp en 990, un prêtre nommé Isaac, avait vu, tandis qu'il célébrait le saint sacrifice, le pain se changer en chair et le vin en sang : voilà le sang qui était conservé ; la seconde version circulait déjà en 1120. On y retrouvait Isaac : c'était le neveu de Joseph d'Arimathie à qui celui-ci avait confié le sang recueilli du corps inanimé du Crucifié. Ce sang était arrivé miraculeusement à Fécamp.

Inutile de dire que la seconde version, inspirée si visiblement des célèbres légendes de Glastonbury, allait

(67) A. Manser et K. Beyerle, *op. cit.*, p. 371-372.

(68) M.G.H. SS., XXV, p.

bien vite supplanter la première. Dans une thèse remarquable, J.-F. Lemarignier a mis cette substitution en rapport avec la lutte des moines de Fécamp contre l'Eglise de Rouen qui invoquait son antériorité pour assujettir cette communauté (69). Peu importe qu'il y ait eu fraude : l'exemple de Fécamp permet de saisir sur le vif — et même de dater — un phénomène de „transsubtanciation” de Saint-Sang. Le cas n'est probablement pas unique.

3° *La relique de Boulogne-sur-mer*. Si l'on doit ajouter foi aux „traditions” de Boulogne, la relique qui est conservée en cet endroit aurait été envoyée par Godefroid de Bouillon et son frère Baudouin à leur mère, la bienheureuse Ide de Boulogne (70). Le 3 juin 1100, pour les uns, le 24 juin 1101 pour les autres, ou encore le 8 juin 1102. Ne cherchons pas à savoir qui a raison : quand on s'enquiert des sources de cette tradition, on ne trouve que le candide Malbrancq et un „Martyrologe des fondations de l'Eglise cathédrale de Boulogne” compilé en 1694. Ce n'est pas l'existence d'un texte, réputé daté de 1134, affirmant que Godefroid et Baudouin ont enrichi de plusieurs reliques (*plurimis reliquiis*) l'église de Saint-Marie de Boulogne, construite par leur sainte mère (71), ni une charte de 1247 où il est question de reliques qui ont été envoyées à

(69) J.-F. Lemarignier, *Etude sur les privilèges d'exemption et de juridiction ecclésiastique des abbayes normandes depuis les origines jusqu'à 1140*, dans *Archives de la France monastique*, XLVI, Paris, 1937, p. 191-201.

(70) D. Haigneré, *Notre-Dame de Saint-Sang*, Paris, 1862. L. Van Haecke, *Le précieux sang*, Bruges, 1900, 81, classe, il est vrai, cette relique dans la „Catégorie des reliques du Sang précieux mais dont on doute s'il est naturel ou miraculeux”. A. Van der Heeren, *Le saint Sang à Bruges*, Saint-André, 1952, p. 25, n'a pas ces scrupules; il s'appuie sur la brochure de J. Biguet, *La relique du Saint-Sang de Boulogne-sur-mer*, Saint-Omer, 1914.

(71) Ce texte, qui n'a vraiment pas le style du XIIe siècle, est extrait de Leroy, *Histoire de Notre-Dame* (de Boulogne), éd. de 1681, preuves, p. 259.

Lens et à Boulogne par Godefroid de Bouillon (72), qui donneront quelque poids à ces „ traditions ” de la fin du XVIIe siècle. Il eut été bien étonnant que Godefroid de Bouillon, qui a semé un peu partout de fabuleux souvenirs de son existence héroïque (73), eut oublié la cité de ses ancêtres. On ne prête qu'aux riches et que n'a-t-on prêté au roi non-couronné de Jérusalem ?

b) *La Sainte-Croix de Jérusalem*. Aucun pèlerin n'a jamais fourni de renseignement direct sur l'existence d'une relique du Saint-Sang à Jérusalem. Par contre les témoignages les plus précis abondent sur la glorieuse relique de la cité sainte, la Croix du Sauveur. Le contraste est frappant. Jérusalem a connu de nombreux sacs : chaque fois la Sainte-Croix est soustraite à la fureur des ennemis du Christ. En 614, par exemple, les Perses entrent par la brèche, incendient les églises, passent la population au fil de l'épée; les survivants sont amenés en déportation : au milieu d'une longue chaîne de captifs, le patriarche Zacharie réussit à emmener la Sainte-Croix (74). Le 15 juillet 1099, ce sont les chrétiens qui ravagent la ville. Ils respectent les églises et font la chasse aux reliques, mais ils n'en trouvent guère. Finalement Arnoul de Choques, le futur patriarche latin, obtient des chrétiens de l'endroit qu'ils lui montrent le lieu où ils ont caché la Sainte-Croix. On parlait, à ce moment, de prendre Ascalon. Or la troupe avait perdu son mordant. La Croix est portée en tête de l'armée; sa vue ranime l'enthousiasme. Désormais la

(72) Sur cette charte de 1247, imprimée dans Miraeus-Foppens, *Opera diplomatica*, I, p. 204, voir aujourd'hui M. Gastout, *Béatrix de Brabant, Dame de Courtrai*, Louvain, 1943, p. 225-226 : *Liste chronologique des lettres et actes relatifs à Béatrix de Brabant*, n° 12.

(73) Par ex. le crocodile qui pendait, au XVIe siècle, au palais de justice à Paris.

(74) Sur la prise de Jérusalem par les Perses, voir les sources énumérées par H. Leclercq dans le *Dict. archéol. chrétienne et de liturgie*, VII, 2e partie, col. 2346-2348.

relique prendra part à chaque expédition militaire des croisés (75).

La découverte d'une prétendue Sainte-Lance à Antioche avait déjà montré le parti que les chefs militaires pouvaient tirer de ces „inventions” de reliques (76). Dans ces conditions, si jamais une parcelle du Saint-Sang avait été vraiment découverte à Jérusalem, avec quel enthousiasme les croisés ne l'auraient-ils pas annoncé à toute la terre ?

Mais ils ne parlent que de la Sainte-Croix. La prise de Jérusalem est d'ailleurs le signal d'un afflux de reliques de la Sainte-Croix en Occident (77), jamais du Saint-Sang (78). Un inventaire récent d'A. Frolow permet de suivre ce flot d'assez près (79). Mais bornons-nous à préciser le rôle que la Flandre a joué dans cette pieuse invasion.

Robert de Jérusalem est censé avoir donné une parcelle de la Sainte-Croix à l'église Sainte-Walburge de Furnes (80). Cette tradition, attestée par une commémoration liturgique précise, paraît recevable. Les Flamands, assez nombreux à Jérusalem, ne manquaient

(75) A. Frolow, *La relique de la vraie Croix. Recherches sur le développement d'un culte*, Paris, 1961, n°s 258, 259, 285, 309 et 377 indiquent toutes les sources utiles.

(76) S. Runciman, *The Holy Lance Found at Antioch*, dans *Analecta Bollandiana*, 68, 1950, p. 197-209.

(77) Le *De reliquiis Sanctae Crucis et Domini Sepulcri Scaphusam allatis*, dans R.H.C., *Histor. occ.*, V, p. 338, récit rédigé avant 1141, donne de curieux détails d'une part sur la *religiosa aviditas* des croisés, d'autre part sur le manque d'honnêteté des Orientaux en matière de trafic de reliques.

(78) Voir ci-dessus, p. 132, n. 59. J.-B. Malou, *Du culte du Saint Sang de Jésus Christ*, Bruges, 1851, p. 50, le constate déjà avec un certain embarras, mais trouve aussitôt les meilleures explications.

(79) A. Frolow, *La relique de la vraie Croix. Recherches sur le développement d'un culte*, dans *Archives de l'Orient chrétien*, 7, Paris, 1961.

(80) C. C. et F. V., *La relique de la Sainte-Croix à Furnes*, dans A.S.E.B., 16, 1862-1863, p. 121. Le conseiller Ph. Wielant, il est vrai, attribue cette translation à Thierry d'Alsace, voir ci-dessus p. 124.

pas de faire parvenir à leurs amis et connaissances des fragments du précieux bois (81). Le cas le plus typique est celui de Guillaume de Messines, patriarche de Jérusalem de 1130 à 1145 : saint Bernard le remercie du morceau de la Sainte Croix qu'il lui a envoyé (82); le patriarche, qui avait été ermite à Fontaines-Blanches, aurait fait parvenir un autre fragment à ses anciens compagnons de solitude (83); à Messines on possédait également une importante relique dont il est question, pour la première fois, dans un texte du XIIIe siècle : il y a de bonnes raisons de penser que c'est Guillaume qui l'a fait parvenir en Flandre (84).

Thierry d'Alsace, à son tour, avait rapporté plusieurs parcelles de la Sainte-Croix en Flandre. Il en avait donné une à Gunfrid, premier abbé de Clairmarais (+ 1149); c'est la célèbre croix de Saint-Omer (85). On en signale une autre à Valenciennes; le comte l'aurait léguée à la chapelle Notre-Dame de la Chaussée (86).

Philippe d'Alsace, qui paraît avoir été un grand col-

(81) Guillaume de Messines était, comme son nom l'indique, originaire du comté de Flandre (Mesen, Fl. occ.). Il n'en faut pas davantage pour que les historiens brugeois mettent un rapport entre sa présence sur le trône patriarcal et la légende de la Translation. C. Carton, *Essai sur l'histoire du S. Sang*, p. 58-59, avait imprudemment montré cette fausse piste, avec réserve toutefois; L. Van Haecke, *Le précieux sang à Bruges*, Bruges, 1879, p. 54-55 (4e éd., p. 95), s'y précipite tête baissée. Le malheur est que Guillaume de Messines est mort avant 1145, c'est à dire avant la seconde croisade. Aussi longtemps qu'elles sont en vie, les légendes ne cessent pas de se développer.

(82) Lettre 175 de saint Bernard, P. L., 182, col. 336.

(83) Pérégrin, *Historia Beatae Mariae de Fontanis Albis*, dans L. Dachery, *Spicilegium*, X, Paris, 1671, p. 367-391, et dans *Recueil des Historiens de la France*, XIV, p. 495.

(84) J. Yernaux, *Une relation du XIIIe siècle sur l'institution de la procession de Messines*, dans A.S.E.B., 60, 1910, p. 243-249 (cfr *Monasticon belge*, III, p. 218).

(85) H. De Laplane, *L'abbaye de Clairmarais*, dans *Mém. Soc. Ant. de la Morinie*, 11, 1861-1864, p. 55 et 12, 1864-1868, p. 71.

(86) L. Serbat, *L'église Notre-Dame-la-Grande à Valenciennes*, dans *Revue de l'Art chrétien*, 56, 1906, p. 249 (la relique n'est pas mentionnée dans A. Frolow).

lectionneur de reliques (87), récoltera de même plusieurs fragments de la Sainte-Croix. Il en donne plusieurs à l'abbaye de Clairvaux (88) et d'autres à la collégiale Saint-Pierre d'Aire : l'une de ces dernières venait de Jérusalem; il avait reçu les autres du pape Alexandre III en 1178 et du pape Urbain III en 1186 (89).

Bruges était-elle dépourvue de parcelle de la Sainte-Croix, comme on l'a soutenu récemment (90) ? Nullement. Le 25 mai 1186, Philippe d'Alsace se fit ouvrir, en présence du comte Florent III de Hollande, les huit châsses de Saint-Donatien; l'une d'elle contenait les ossements de saint Basile et un fragment de la Sainte-Croix (91). Cette parcelle était-elle la seule ? On notera que l'une des deux chapelles supérieures de Saint-Basile, celle où repose aujourd'hui la relique du Saint-Sang, est à proprement parler la „chapelle de la Sainte-Croix” et non pas la „chapelle du Saint-Sang”. De quand date cette chapelle ? C'est un problème qu'on examinera dans la seconde partie de ce travail.

De cet exposé on peut retenir que les premiers comtes de Flandre n'ont pas ramené de reliques du Saint-Sang de Jérusalem, mais plusieurs parcelles de la Sainte-Croix. Le récit d'Iperius est une composition habile et qui paraît cohérente aussi longtemps qu'on n'en vérifie

(87) *Willelmi chronica Andrensis*, dans M.G.H. SS., XXIV, p. 712.

(88) A. Frolow, *La relique de la vraie Croix*, nos 382, 383, 511 et 686. Sa femme Mathilde de Portugal donna également une relique de la Sainte-Croix à Clairvaux, *ibidem*, n° 402.

(89) Malbrancq, *De Morinis et Morinorum infulis*, III, Tournai, 1654, p. 310-313; cfr A. Cl. Bolard, *Inventaire des reliques de la Collégiale de Saint-Pierre d'Aire*, de 1590, dans *Bull. Soc. Ant. Morinie*, I, p. 118 (ces reliques ont échappé à A. Frolow).

(90) A. Viaene, *Zweren ten Heleghen Bloede*, dans *Biekorf*, 64, 1963, p. 179.

(91) *Acta sanctorum*, Juin III, p. 930-931; cfr A. Frolow, *La relique de la vraie Croix*, n° 376. C'est sans doute la relique qui est signalée vers 1300 dans l'inventaire publié par W. H. James Weale dans *Le Beffroi*, 4, 1872-1873, p. 199.

pas la chronologie. La „tradition” qu'elle reprend est infirmée par le silence des sources contemporaines. On est surpris de l'insistance du chroniqueur à mettre en avant l'abbé de Saint-Bertin et à lui faire jouer un rôle ignoré jusqu'alors. Il est vrai que les successeurs de Lionnel sont invités à la procession du 3 mai et tiennent à y figurer en bonne place. Peut-être était-ce le but de l'auteur du récit de la Translation du Saint-Sang à Bruges de leur assurer cette préséance.

II. LA VERITABLE ORIGINE DE LA RELIQUE DE BRUGES

Au temps de l'abbé Iperius, une relique du Saint-Sang était conservée à Bruges en la chapelle Saint-Basile. Elle y était l'objet d'un culte assidu. On racontait qu'elle se liquéfiait „jadis” tous les vendredis. Depuis quand s'y trouvait-elle ? autrement dit : quelle est la véritable origine de la relique de Bruges ?

Pour éclaircir ce problème, on examinera successivement 1° l'antiquité du culte du Saint-Sang à Bruges, 2° l'origine constantinopolitaine de toutes les reliques du Saint-Sang. La question de la propriété de la relique du Saint-Sang nous entraînera dans un examen archéologique de l'église Saint-Basile. L'histoire des chapelains de cette église fournira, à son tour, de précieuses indications. On nous accuserait d'esquiver un aspect important du problème, si nous n'abordions pas la question de la liquéfaction périodique de la relique brugeoise. Ce phénomène met en lumière de rôle des échevins de Bruges dans la diffusion du culte du Saint-Sang. On peut en dire autant de l'étude de la construction de la chapelle de la Sainte-Croix. Pour terminer, on montrera comment cette présentation nouvelle de l'histoire du Saint-Sang de Bruges résoud une des énigmes que pose la formation du cycle légendaire du Graal.

1 — *Les origines du culte du Saint-Sang à Bruges.* L'histoire de la relique, à partir des documents brugeois, commence assez tard. Inutile d'alléguer la charte du comte Philippe d'Alsace de 1187 (1). On l'a vu : il n'y est pas question de Saint-Sang. Le rapport de l'un à l'autre relève d'une interprétation abusive.

Le plus ancien texte que les historiens pouvaient jadis produire datait de 1291. C'est l'article 42 du règlement ou *keure* des *pynders* du Pont-Saint-Jean faisant à ces manoeuvres une obligation d'assister à la procession annuelle du 3 mai (2).

Tout récemment, l'Abbé A. Viaene a eu l'heureuse surprise de trouver un texte sensiblement plus ancien dans une enquête de 1270. Vers 1256 deux bourgeois de Bruges, Lambert Brouts et Jacques Bart, injustement accusés devant la justice synodale de l'évêque de Tournai, avaient offert de prêter serment purgatoire, avec dix co-jureurs, „ en l'église Saint-Basile sur le sang de Notre-Seigneur Jésus-Christ ”, ce qui leur fut d'ailleurs refusé. Le texte de cette enquête est imprimé dans *l'Inventaire des archives de la Ville de Bruges*, I, p. 229. Une datation fautive (L. Gilliodts-van Severen avait inséré tout le dossier dans l'année 1306) l'avait dérobé aux historiens (3).

Importante est la charte latine du roi Philippe le Bel de 1297. Le roi de France en lutte avec son vassal Gui de Dampierre avait entrepris, en septembre, la conquête du comté de Flandre. La ville de Bruges, estimant toute résistance inutile, décida de se soumettre. Ses échevins rencontrèrent le souverain à Ingelmunster et discutèrent avec lui des conditions de reddition de la ville. Ils lui

(1) Voir ci-dessus p. 131.

(2) A. Duclos, *Bruges. Histoire et souvenirs*, p. 458 et n. 11; le texte est reproduit dans J. Cuvelier, *Inventaire analytique*, p. 19.

(3) A. Viaene, *Zweren ten helegghen Bloede. Oudste getuigenis van verering der reliek in de St. Baseliskerk te Brugge 1256*, dans *Biekorf*, 64 (1963) p. 176-180.

demandèrent notamment de ne pas toucher à la relique du „ précieux sang de Notre-Seigneur Jésus-Christ, qui est conservé dans l'église Saint-Basile de Bruges, vers laquelle (*ad quam*, c.à.d. l'église, *ecclesia*, et non pas le Saint-Sang, *pretiosissimus sanguis*) une multitude de fidèles ont coutume d'accourir dans un grand élan de dévotion". Le roi y consentit volontiers et s'engagea, pour lui et ses successeurs, à ne pas déplacer la relique et à protéger les chapelains de Saint-Basile (4).

A en croire les négociateurs d'Ingelmunster, la célébrité de la relique conservée à Saint-Basile aurait été considérable puisque les foules accouraient vers ce sanctuaire, *ad quam fidelium multitudo devotissime confluere consuevit*. En réalité la dévotion au Saint-Sang de Bruges est encore une dévotion purement locale; elle s'est développée surtout au XIVe siècle. On cherchera, plus loin, la raison de cette efflorescence.

L'historien du Saint-Sang ne peut que regretter la perte des comptes communaux antérieurs à 1280. Ceux qui ont été conservés attestent une curieuse expansion du culte au début du XIVe siècle. En 1307 la ville fait exécuter à ses frais, par l'orfèvre Jean van Maldeghem, une châsse recouverte de plaques d'argent ciselé, pour la conserver. La châsse est exposée sous un dais orné de draperies de cendal. De grands travaux sont entrepris en 1311-1313 à l'église Saint-Basile, sur la nature desquels nous aurons à nous expliquer plus loin. Un imagier nommé Martin de Beeldemakere exécute plusieurs travaux d'ornementation. Il livre notamment deux fauteuils destinés aux personnes qui présenteront la relique à l'adoration, comme c'est encore le cas aujourd'hui : *Maertine den Beeldemakere, van ij zetelen*

(4) Original aux Archives de la ville de Bruges, voir L. Gilliodts-Van Severen, *Inventaire analytique des archives de la ville de Bruges*, I, p. 55 n° 55 (publie le texte); régestes dans J. Cuvelier, *Inventaire analytique*, p. 49.

die staen daer men ons heren bloed tooght, xxj lb (5).

Enfin c'est du 1er juin 1310 que date la bulle *Licet is* du pape Clément V, dont il a déjà été question (6). Les comptes de la ville conservent la trace des négociations avec la cour d'Avignon qui aboutissent à l'octroi de ce privilège (7). Ils témoignent de l'ardeur que mirent les échevins de Bruges à le répandre dans tout le comté. Un messenger spécial distribua trente-neuf copies de la bulle aux principales villes de Flandre (8).

Cette propagande porte ses fruits. A l'aube du XIVe siècle, la renommée de la relique ne dépasse pas le pays de Bruges. Il n'est que de parcourir les listes de pèlerina-ges de l'époque : jamais un juge, jamais un banc d'échevins n'enverra un condamné au Saint-Sang de Bruges; on ne connaît que celui de Boxtel ou de Wilsnack (9). Soixante-dix ans plus tard, Iperius a lu la bulle de Clément V; dans sa chronique il consacre tout un para-graphe au récit de la Translation. Les chanoines de Watten refont l'inscription au-dessus de la tombe de Thierry d'Alsace; de tous les titres de gloire du comte ils ne retiennent que celui-ci : *qui quatuor vicibus Terram sanctam visitavit et inde regrediens Sanguinem Domini Nostri Jesu Christi detulit et villae Brugensi tradidit* (10). En 1388, lorsque l'évêque d'Ancône, Guillaume della Vigna, administrateur des diocèses de Cambrai et de Tournai, vient procéder au changement de reliquaire, il est non seulement accompagné de son

(5) L. Gilliodts-Van Severen, *Ce que nous apprennent nos comptes sur la procession du Saint-Sang à Bruges*, dans *La Flandre*, 9 (1878) p. 149-166.

(6) Voir ci-dessus, p. 121.

(7) L. Gilliodts-Van Severen, *Inventaire analytique*, I, p. 303 (en note).

(8) A. Duclos, *Les Matines Brugeoises*, dans *A.S.E.B.*, 32 (1881-1882) p. 157-158.

(9) E. Van Cauwenbergh, *Les pèlerinages expiatoires et judiciaires dans le droit communal de la Belgique au moyen âge*, Louvain, 1922, p. 139 et 143.

(10) Voir ci-dessus p. 112.

auxiliaire, l'évêque de Linda, mais de l'évêque de Térouanne, Jean Tabari. La renommée de la relique gagne du terrain (11). Avant la fin du siècle elle a pénétré en Morinie.

Comment expliquer cette tardive diffusion ? Tout simplement parce que la relique est plus récente qu'on ne l'admettait jusqu'ici. Ce n'est pas Thierry d'Alsace qui l'a apportée. Quand est-elle venue à Bruges ? A présent nous pouvons répondre : entre 1187 et 1256, après la charte de Philippe d'Alsace et avant l'inculpation des deux bourgeois Lambert Brouts et Jacques Bart. Peut-on préciser davantage ? Oui. Dans le paragraphe suivant nous montrerons que le Saint-Sang est arrivé à Bruges après la quatrième croisade.

2 — *Le Saint-Sang à Constantinople*. Que la première mention du Saint-Sang à Bruges ne soit pas antérieure à 1256 n'étonnera que ceux qui n'auraient pas suivi notre démonstration. Aucun voyageur, aucun croisé n'a jamais signalé la présence d'une portion du Saint-Sang à Jérusalem. Par contre, les descriptions qui nous sont restées de Constantinople localisent de nombreuses reliques de la Passion dans la ville impériale. A partir du XIIe siècle elles mentionnent fréquemment le „ véritable sang ” du Christ. A cette époque il était conservé dans une chapelle du palais du Bucoléon (12).

Nous avons, il est vrai, des mentions plus anciennes du „ sang du Christ ” mais il est difficile de savoir si ces reliques sont de même origine que celles du Bucoléon. Car, en 975, l'empereur Jean Tzimiscès découvrait à Gabala, petit port de Syrie au nord de Beyrouth,

(11) Miraëus-Foppens, *Opera diplomatica*, II, p. 1029, et plus loin, dans cet article, p. 170. Les personnages sont généralement mal identifiés, ou restent sans identification comme l'évêque *Lindinensis*; U. Berlière, *Les évêques auxiliaires de Cambrai et de Tournai*, Bruges, 1905, p. 123-124, donne à leur sujet toutes les références désirables.

(12) Il y en avait aussi au monastère du Pantokrator.

ou comme on disait alors, de Beryt, toutes sortes de reliques du Christ, notamment la fameuse icône qui, disait-on, avait saigné sous les coups que lui portait un juif. Cette icône avait été placée dans l'église du Sauveur à la Chalcée et elle „ hantait l'imagination du peuple ” (13).

Le sang enclos dans la croix pectorale de l'abbé Hilarion Tzirithon, aujourd'hui à Reichenau, pourrait être du sang miraculeux de Beyrouth (14). On a, avons-nous vu, les meilleures raisons de le penser. Lorsque la tradition de l'abbaye de Cappenberg énumère les reliques contenues dans la croix d'or de l'impératrice Irène, femme de Jean II Comnène (1118-1143), on peut penser que la relique du „ sang naturel qui a coulé du corps du Christ ” a la même origine que les „ larmes sorties du coeur de Marie ” et la „ fleur que Marie tenait à la main au moment de l'Annonciation ” :

(13) G. Schlumberger, *L'épopée byzantine à la fin du dixième siècle*, Paris, 1925, p. 261-262; J. Ebersolt, *Sanctuaire de Byzance. Recherches sur les anciens trésors des églises de Constantinople*, Paris, 1921, p. 20-21. Le Christ de Beyrouth n'était pas la seule icône de Byzance qui avait saigné : il y en avait une autre à l'église de la Sainte-Sophie (J. Ebersolt, *op. cit.*, p. 6-7). Au Mont Athos, au monastère d'Ivirôn, se trouve la célèbre image de N.-D. Portaitissa, populaire surtout en Russie sous le nom de N.-D. Iverskaïa : elle aussi avait saigné sous le sabre d'un fonctionnaire iconoclaste (G. Schlumberger, *op. cit.*, p. 380). — Il est intéressant de noter ici que Philippe le Noble, comte de Namur, avait donné en 1204 à l'abbaye de Floreffe un fragment de la vraie Croix, reçu de Constantinople, lequel distilla des gouttes de sang le jour de la fête de l'Invention de la Sainte Croix; ce miracle se renouvela le 3 octobre 1254. La relique avait été placée dans un reliquaire, aujourd'hui au Musée du Louvre, qui porte cette inscription : HEC + : CRUX QUE VOLUXIT NOBIS : BIS : SANGUINE FLUXIT.

QUAM SCIO : QUOD TINXIT : CRISTI : CRUOR : AC : BENEDIXIT, A. Frolow, *La vraie Croix*, n° 454; F. Courtoy, *Les reliques de la Passion dans le comté de Namur au XIIIe siècle*, dans *Etudes sur l'histoire du Pays Mosan au Moyen Age (Mélanges Félix Rousseau)*, Bruxelles, 1958, p. 186-187.

(14) Voir ci-dessus, p. 135.

y voir du sang miraculeux est faire preuve de beaucoup d'indulgence (15).

Les empereurs de Constantinople s'enorgueillissent de posséder les reliques insignes de la Passion : un fragment de la Croix, l'éponge, la lance, le roseau, le suaire, etc. Ils les conservent au palais du Bucoléon, dans une chapelle particulière : la Vierge du Phare, *Theotokos tou Pharou* (16).

A partir du XIIe siècle le catalogue de ces reliques mentionne, de plus, le sang du Sauveur. Pourtant le petit écrit de propagande connu sous le nom de „ lettre de l'empereur Alexis Comnène au comte Robert de Flandre ” et qui date des années 1088-1099 ne faisait pas encore mention du précieux sang. Faut-il rappeler l'argument de cet *exercitatorium*, de cette „ invitation à la croisade ” ? Le basileus, menacé par les Turcs et les Petchenègues, supplie les chrétiens d'Occident de venir à son aide. S'ils ne veulent rien faire pour mettre un terme aux violences, aux sacrilèges, aux odieuses obscénités de ces ennemis de la foi, qu'ils viennent au moins prendre leur part des richesses et des reliques de la ville impériale. L'auteur de la lettre fait dire par Alexis aux Flamands : „ Il vaut mieux que vous possédiez Constantinople plutôt que les païens, car c'est dans cette ville que sont conservées les très précieuses reliques du Seigneur ”. Dans l'énumération qui suit, il n'est pas question du Saint-Sang (17).

Le premier document qui le mentionne est le „ Cata-

(15) *Vita Godefridi*, éd. *Acta sanctorum*, Janvier I, p. 844, ou M.G.H. SS., XII, p. 529; cfr H. Grundmann, *Der Cappenberg Barbarossakopf*, Cologne-Gratz, 1959, p. 13.

(16) J. Ebersolt, *Sanctuaires de Byzance*, p. 23 sv.; A. Grabar, *Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique*. I, Paris, 1946, p. 565.

(17) H. Hagenmeyer, *Die Kreuzzugsbriefe aus dem Jahre 1088-1100. Eine Quellensammlung zur Geschichte des ersten Kreuzzuges*, Innsbruck, 1901, et P. Riant, *Exuviae sacrae Constantinopolitanae*. Pour la date, voir C. Verlinden, *Robert 1er le Frison, comte de Flandre*, Anvers, 1935, p. 160-164.

logue du British Museum". On nomme ainsi une description des richesses du Bucoléon laissée par un voyageur anonyme. Elle daterait d'environ 1150 : ce qui est relativement tard (18). A partir de cette époque, et même après la quatrième croisade, tous les documents de ce genre font mention du précieux sang. On ignore absolument l'origine de cette relique constantino-politaine.

La prise de Constantinople par les Croisés, le 17 juillet 1203, est le prélude au sac de la ville en 1204 et au pillage des églises par les chrétiens latins. Ces événements provoquent un nouvel afflux de reliques en Occident. Le comte P. Riant s'en est fait l'historien dans les deux volumes de ses *Exuviae sacrae Constantinopolitanae* (Genève, 1877-1878) (19). La liste des reliques qu'il a établie peut être complétée, particulièrement en ce qui concerne le Saint-Sang. Quand on l'aura parcourue, il faudra bien se rendre à l'évidence : la relique vénérée en l'église Saint-Basile a toutes les chances d'y être arrivée entre 1204 et 1256.

Le premier qui pillait les reliquaires impériaux est le doge vénitien Dandolo, principal responsable de l'attentat de 1204. C'est lui qui fit parvenir à Venise l'ampoule de Saint-Sang conservée dans la basilique de Saint-Marc (20).

En 1205 Lambert de Noyon, chapelain de l'empereur Baudouin de Constantinople, envoie à l'abbaye de Saint-Jean-des-Vignes à Soissons plusieurs reliques de

(18) P. Riant, *Exuviae sacrae*, II, p. 211. Voir également le catalogue d'André de Novgorod (vers 1200), *ibidem*, II, 223.

(19) L'ouvrage, déjà cité, d'A. Frolov, *La vraie Croix*, en renouvelle très souvent la bibliographie. Notons encore que F. de Mely a donné, à Paris en 1904, un troisième volume au *Exuviae sacrae*; le contenu de ce troisième volume avait déjà paru dans la *Revue de l'Art chrétien*.

(20) *Acta sanctorum*, Mars II, col. 101; P. Riant, *Exuviae*, II, p. 150, 262, 265, 267, 270 et 273.

la Passion, notamment un *vas aureum rotundum in quo repositum est de sanguine Christi* (21).

La même année, Martin, abbé de Pairis en Alsace, dépose le 24 juin sur le maître-autel de son église des reliques provenant du monastère du Pantocrator; dans le nombre figurait une relique du Saint-Sang. Gunther, moine de Pairis, a laissé une relation célèbre de la translation (22). Toujours de la même année date la translation de plusieurs reliques du Seigneur, parmi lesquelles une relique du Saint-Sang à la cathédrale d'Halberstadt en Allemagne (23). La célèbre Table d'Artaud, moine de Clairvaux, contenait aussi du sang du Christ. L'ancien chevalier du Temple, devenu cistercien, tenait cette relique du comte Louis de Blois, mort à la bataille d'Andrinople le 25 avril 1205 (24).

Deux chartes de Philippe le Noble, marquis de Namur, d'octobre et de décembre 1207, font mention des reliques que le prince a données à sa collégiale de Saint-Aubain, notamment un fragment de la vraie Croix et un autre de la Sainte-Couronne. Ces reliques lui ont été envoyées par son frère, Henri de Flandre (25). Philippe y ajouta une ampoule du Saint-Sang

(21) P. Riant, *Exuviae sacrae*, II, p. 61 n° 7; A. Frolow, *La vraie Croix*, n° 455.

(22) Gunther de Pairis, *Historia Constantinopolitanae seu de expugnatione urbis Constantinopolitanae*, éd. (incomplète) dans Migne, P. L., CCXII, col. 22 — 255; trad. allemande: Gunther von Pairis, *Die Geschichte der Eroberung von Konstantinopel* übersetzt von E. Asseman, Cologne-Gratz, 1956 (voir *Cîteaux in den Nederlanden*, 9, 1958, p. 77); P. Riant, *Exuviae sacrae*, II, p. 121 (cfr I, p. LXXXV, n. 4); A. Frolow, *La vraie Croix*, n° 457. Le Saint-Sang de Pairis a „bouillonné” plusieurs fois au cours du XVIIe siècle, notamment le 21 mars 1655: L. Pflieger, *Hostienwunder und Heiligblutkapellen in Elsass*, dans *Archiv für Elsässische Kirchengeschichte*, 8, (1933), p. 461-463.

(23) P. Riant, *Exuviae sacrae*, I, p. 20-21 et II, p. 83, 113 et 117; A. Frolow, *La vraie croix*, n° 459.

(24) A. Frolow, *La vraie Croix*, n° 464.

(25) P. Riant, *Exuviae sacrae*, II, p. 79-81; M. Walraet, *Actes de Philippe 1er dit le Noble, comte et marquis de Namur*, Bruxelles, 1949, n° 10 et 13. A. Frolow, *La vraie Croix*, n° 470;

qu'il avait reçue en 1205 de Nivelon de Chérizy, évêque de Soissons (26). On reviendra plus loin sur cette donation.

Simon, *prior Constantinopolitanus*, donne à l'abbaye de Saint-Martin de Tournai *pretiosissimas reliquias de sanguine Domini, de cruce Domini cum aliis multis*. Aussi est-il inscrit au 14 novembre dans l'obituaire de la maison (27). La donation n'est pas datée, mais il faut vraisemblablement identifier le „prieur de Constantinople” avec ce Simon de Beaumont, clerc de l'empereur Henri Ier, qui donna un fragment de la Sainte-Croix provenant du Bucoléon à la collégiale Notre-Dame de Courtrai en 1207 (28).

Le moine Thomas de Walcourt ramène à Liessies, en 1208, *pulcherimum sanctuarium de preciosissimo Sanguine Jesu Christi in vasculo crystallino* qu'il a reçu de l'empereur Henri Ier (29).

En 1209 Bernard de Moreuil donne à l'abbaye de Sélincourt en Picardie quelques gouttes du sang du Christ mêlées à de l'eau et conservées dans une ampoule en forme de larme. C'est la célèbre „Sainte Larme” de Sélincourt, toujours vénérée dans le diocèse d'Amiens (30).

F. Courtoy, *Les reliques de la Passion dans le comté de Namur*, p. 181-86.

(26) Miraeus-Foppens, *Opera diplomatica*, III, 369. L'original de cet acte est rentré récemment aux Archives de l'Etat à Namur, voir F. Courtoy, *Les reliques de la Passion dans le comté de Namur*, p. 182; le même travail, remarquablement documenté, apprend que la relique du Saint-Sang de Namur n'existe plus.

(27) U. Berlière, *Nécrologe de l'abbaye de Saint-Martin de Tournai*, dans *Documents inédits pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, I, Maredsous, 1834, p. 234.

(28) P. Riant, *Exuviae sacrae*, II, p. 78; même texte dans Ch. Mussely et E. Molitor, *Cartulaire de Notre-Dame à Courtrai*, Gand, 1880, p. 33 n° 29; cfr A. Frolow, *La vraie Croix*, n° 474.

(29) Miraeus-Foppens, *Opera diplomatica*, III, p. 374; P. Riant, *Exuviae sacrae*, II, p. 96, n° 36; A. Frolow, *La vraie Croix*, n° 479; F. Courtoy, *Les reliques de la Passion*, p. 188-189.

(30) H. Peltier, *Histoire religieuse de la Picardie des origines aux Croisades*, Amiens, 1961, p. 133.

La relique du Saint-Sang que Guillaume de Villeharduin, prince d'Achaïe, donna le 30 septembre 1224 à l'abbaye de Saint-Remi de Reims avait été trouvée *in thesauro domini imperatoris Constantinopolitani* (31). Le 29 juin 1239, Warin, archevêque de Thessalonique, donnait à l'abbaye d'Anchin des reliques constantinopolitaines, notamment *de Redemptoris nostri sanguine precioso* (32).

Enfin, l'empereur Baudouin II, aux abois, céda au roi de France, saint Louis, en juin 1247, tout un lot de reliques du Seigneur parmi lesquelles du sang du Christ (33). C'est, vraisemblablement, le dernier envoi de sang constantinopolitain en Occident. Cependant, après le rétablissement de l'empire byzantin, on continuait à montrer à Constantinople le „ vrai sang du Christ ". D'abord placé à l'église de Saint-Georges-des-Manganes, il émigra, dans la première moitié du XVe siècle, à l'église Saint-Jean-de-Pétra (34).

La liste qu'on vient de dresser est trop éloquente pour qu'on n'y ajoute pas le Saint-Sang de Bruges. Comment parvint-il en Flandre ? On ne le saura peut-être jamais avec certitude, mais on peut envisager plusieurs hypothèses, si voisines qu'on a l'impression de ne plus être très éloigné de la vérité.

3. — *Bruges et Constantinople*. Les comtes de Flandre de la Maison d'Alsace ont été littéralement envoûtés par l'Orient, jusqu'au jour où un fils de Marguerite d'Alsace, Baudouin IX, monta sur le trône de Byzance.

(31) P. Riant, *Exuviae sacrae*, II, p. 59, n° 113.

(32) P. Riant, *Exuviae sacrae*, p. 124, n° 67; cfr E. A. Escallier, *L'abbaye d'Anchin*, Lille, 1852, p. 155. Le même Warin avait déjà donné en 1216 à l'abbaye de Phalempin, une dent de saint Jean Baptiste, J. Buzelin, *Annales Gallo-Flandriae*, Douai, 1624, p. 270.

(33) P. Riant, *Exuviae*; II, p. 133-135; A. Frolov; *La vraie Croix*, n° 530; S. Runciman, *A History of the Crusades*, III, Cambridge, 1955, p. 263.

(34) J. Ebersolt, *Sanctuaires de Byzance*, p. 115-118 et 131-132.

Le premier empereur latin de Constantinople restait comte de Flandre et de Hainaut. C'est dans nos contrées qu'il recruta une partie de son personnel. Baudouin Ier s'entoure de Flamands et d'Hennuyers : Thierry de Loos est son sénéchal, Conon de Béthune son chambellan, Hugues de Saint-Pol qui sera remplacé par Thierry de Termonde, son connétable, Hugues de Saint-Ghislain, trésorier du palais. Parmi ses clercs les textes mentionnent le Hennuyer Simon de Beaumont, Daniel d'Ecausines et enfin Gautier de Courtrai, chancelier de Baudouin.

Quand on s'interroge sur la personne qui aurait pu apporter le Saint-Sang en Flandre, c'est à Gautier de Courtrai que l'on commence par penser (35). L'ancien *protonotarius Flandriae* était rentré en Flandre en 1211. Il se mit au service du régent de Flandre, Philippe de Namur, et, après la mort de celui-ci, il passa au service de la comtesse Jeanne de Constantinople. Lui aussi avait ramené des reliques d'Outre-mer, car la collégiale Saint-Pierre de Lille reçut de lui un fragment de la vraie croix toujours présente dans cette ville (36). Qu'il ait également ramené du Saint-Sang et que celui-ci repose à présent à Bruges ne devrait étonner personne. Mais ce n'est là qu'une hypothèse.

Une autre se présente aussitôt, plus séduisante. Gautier de Courtrai, on vient de le dire, retour de Roumanie, s'était mis au service du marquis Philippe, régent de Flandre. Ce frère de Baudouin IX avait été le „gardien” (*custos*) des comtés de Flandre et de Hainaut avant de les gouverner, de 1206 à 1211, au nom de sa nièce, la comtesse Jeanne.

(35) Une bonne notice sur Gautier dans E. I. Strubbe, *Egidius van Breedene, grafelijk ambtenaar*, Bruges, 1942, p. 44-45.

(36) P. Riant, *Exuviae sacrae*, II, p. 8-9; A. Frolow, *La vraie Croix*, n° 486 (cet inventaire ne mentionne pas la brochure de Mgr Dehaisnes, *La relique de la vraie Croix conservée à l'église Saint-Etienne*, Lille, 1892, et E. Hautcoeur, *Histoire de l'église collégiale de Saint-Pierre de Lille*, I, Lille, 1896, p. 434-435).

C'est ce prince, doué d'ailleurs d'assez vive piété, qui obtint de Nivelon de Chérizy, évêque de Soissons et archevêque de Thessalonique, une relique du Saint-Sang pour la collégiale de Saint-Aubain. C'est *ad petitionem principis illustris Philippi marchionis Namurcensis*, que l'évêque se montra si généreux (37). Il y a peu de chances que Philippe dut supplier longtemps. Après le désastre d'Andrinople (15 avril 1205) l'archevêque de Thessalonique fut envoyé d'urgence en France pour y chercher de l'aide et des renforts. On sait qu'il amena tout un lot de reliques, des bijoux et des tissus précieux pour récompenser, ou plutôt pour encourager les bonnes volontés (38). Le régent de Flandre et de Hainaut pouvait beaucoup pour lui. Il pouvait engager de nombreux vassaux à se porter au secours des Latins de Constantinople. On espérait même qu'il se mettrait à leur tête. Mais, malgré les objurgations du pape et de l'évêque de Soissons, Philippe ne bougea pas (39).

Pourquoi ne serait-ce pas une partie de la relique de Namur que Philippe le Noble aurait fait porter à Bruges ? La donna-t-il à ses nièces ? la plaça-t-il lui-même à Saint-Basile ? Nous ne le saurons sans doute jamais. Mais toutes ces hypothèses peuvent et doivent être envisagées. D'autant plus que les deux filles de l'infortuné Baudouin IX furent réellement en possession de reliques du Saint-Sang. En ce qui concerne Marguerite de Constantinople nous en avons la certitude, car cette comtesse légua, en mai 1278, à l'abbaye de

(37) Miraeus-Foppens, *Opera diplomatica*, III, p. 369. On se rappellera que le prévôt de Saint-Aubain n'était autre que le célèbre Gislebert de Mons, chancelier de Hainaut et probablement aussi de Namur; voir M. Walraet, *Actes de Philippe 1er, dit le Noble, comte et marquis de Namur*, p. 87-88.

(38) A. Frolov, *La vraie Croix*, n° 462, citant le *De Terra Iherosolimitana* de l'Anonyme de Soissons; cfr J. Ebersolt *Sanctuaires de Byzance*, p. 123; J. Longnon, *L'empire latin de Constantinople et la principauté de Morée*, Paris, 1949, p. 81.

(39) F. Courtoy, *Les reliques de la Passion*, p. 184.

Flines, qu'elle avait fondée, sa chapelle et ses reliquaires, notamment „ la couronne atout la croisète d'or ù il a dou sanc Nostre Signeur et de la vraie crois ki sauva ” (40).

Il semble donc bien acquis que l'introduction du Saint-Sang en Flandre n'est pas antérieure à l'établissement de l'empire latin de Constantinople (41). La relique de Bruges doit avoir une origine fort semblable à celle de Flines ou de Namur. Si dans la suite elle a supplanté celles-ci, c'est en définitive parce que la ville de Bruges, devenue le propriétaire, l'associa à toutes ses fortunes bonnes et mauvaises et la sertit comme un joyau dans sa propre couronne.

4. — *Le propriétaire de la relique du Saint-Sang.* La relique du Saint-Sang serait donc arrivée à Bruges, ou du moins en Flandre, peu après la prise de Constantinople, sans doute pendant la régence de Philippe de Namur (1206-1212). Mais qui l'a déposée à Saint-Basile ? qui peut en être considéré comme le propriétaire ?

Pour ébaucher une réponse, nous ne disposons que de deux jalons : 1° depuis son arrivée à Bruges la relique a constamment reposé en l'église Saint-Basile; encore ceci n'est certain qu'à partir de 1256; 2° elle s'y trouve sous la garde des quatre chapelains institués par Thierry d'Alsace. Il faudra donc s'arrêter quelques instants à l'histoire de l'édifice et à celle de l'institution.

a) *L'église Saint-Basile.* — Tout le monde connaît ce curieux édifice, enchevêtrement de chapelles, d'escaliers

(40) E. Hautcoeur, *Cartulaire de l'abbaye de Flines*, I, Lille, 1873, p. 222, n° 201; cfr E. Hautcoeur, *Histoire de l'abbaye de Flines*, Lille, 1909, p. 72; A. Frolow, *La vraie Croix*, n° 578.

(41) S'il est vrai, comme A. Duclos l'affirme à plusieurs reprises (*Bruges. Histoire et souvenirs*, p. 456 et 457), que le reliquaire de 1388 renferme la fiole primitive, un examen archéologique de celle-ci pourrait fournir des lumières sur la provenance de la relique.

et de coins perdus, qui attire tant de touristes sur la place du Bourg. Mais son histoire est mal connue (42). Les archéologues ne s'en sont jamais sérieusement occupés; on les comprend : l'entreprise est pleine de périls; la légende de la Translation du Saint-Sang sous Thierry d'Alsace fausse d'emblée la chronologie. Jusqu'à présent on a toujours parlé du monument en fonction de la relique; essayons une fois d'interroger le monument sur la relique.

La charte de Philippe d'Alsace de 1187 fournit un bon point de départ, à condition de ne pas lui faire dire plus qu'elle ne dit. C'est le comte Thierry d'Alsace et sa femme, la comtesse Sibylle, qui ont construit l'église de Sainte-Marie et de Saint-Basile, déclare leur fils et successeur le comte Philippe. Ce sont eux qui ont doté les quatre chapelains et le cœutre. Ces princes s'étant mariés en 1139 et la comtesse étant retournée en Palestine en 1157, on dispose ainsi d'une première indication chronologique, à vrai dire un peu moins précise que si l'on pouvait continuer d'en appeler au témoignage d'Iperius ou à la prétendue Translation de 1148.

La charte de fondation, nous apprend Philippe d'Alsace, disparut en 1184 dans un incendie qui ravagea toute la ville, *ex communi incendio Brugensi per incuriam deperit*. Comme, en ce moment, les donateurs n'étaient plus de ce monde, les chapelains de Saint-Basile prièrent le comte Philippe de vouloir renouveler le titre disparu. Ce qu'il fit avec une grâce d'autant meilleure qu'il avait lui-même augmenté leur donation (43).

(42) Le travail le plus important est celui du frère Firmin (De Smidt), *De romaansche kerkelijke bouwkunst in Westvlaanderen*. Gand, 1940, p. 39-57. On consultera aussi A. Duclos, *Bruges. Histoire et souvenirs*, p. 452-455, et M. English, *Romaansche bouwkunst in Westvlaanderen*, Bruges, 1939, p. 30-33; le même auteur est revenu sur la question dans les n°s 15-20 du *Parochieblad*, 1950, de Bruges, articles très suggestifs, pétillants de verve, mais parfois trop catégoriques.

(43) Miraeus-Foppens, *Opera diplomatica*, I, p. 552.

Les archéologues en concluent souvent que le comte Philippe avait restauré, sinon reconstruit la chapelle. L'incendie avait-il atteint le Bourg et ravagé l'église ? Aucun texte ne le dit et c'est aller un peu vite que déduire cela de la disparition d'une charte dont la perte est attribuée partiellement à la négligence de ses détenteurs, *per incuriam*... La négligence reprochée aux chapelains peut avoir consisté à conserver la charte dans une des maisonnettes qui leur servaient d'habitation. Celles-ci auront flambé plus vite que l'église de pierre. En admettant que Saint-Basile ait souffert du feu, Philippe d'Alsace aura restauré de son mieux l'oeuvre de ses parents, mais qu'il ait reconstruit Saint-Basile de fond en comble, allant jusqu'à la pourvoir d'un étage supplémentaire, étonnerait d'autant plus que ce prince a manifesté plus d'intérêt pour le château de Male que pour le vieux *steen* brugeois (44). Nous n'hésitons donc pas à attribuer au comte Thierry la construction de la chapelle romane actuelle. On n'est d'ailleurs pas obligé de la dater de 1139-1148, on peut aller jusqu'à 1157.

L'église Saint-Basile est une chapelle à étage; elle le fut dès son origine. La chapelle inférieure est une sombre chapelle romane, masquée à l'extérieur par une construction adventice, la chapelle Saint-Yves. L'église supérieure est éclairée par six grandes fenêtres gothiques et surmontée d'une balustrade qui se voudrait du même style. Cette église gothique a succédé à une construction romane. On en est absolument certain : 1° parce que l'église inférieure est voûtée : ce qui est unique en

(44) En 1187 Philippe d'Alsace résidait déjà habituellement à Male, voir H. Coppieters Stochove, *Régestes de Philippe d'Alsace, comte de Flandre*, dans *Annales de la Société hist. archéol. de Gand*, VII, 1906-1907, les n°s 232, 235, 295, 296, 323, 341, 342, 351, 356. Ch. Van den Haute, *Une chronique inédite de l'abbaye bénédictine de Saint-André-lez-Bruges*, dans *A.S.E.B.*, 59 (1909) p. 286. Les châteaux de Rihoult et de Nieppe étaient également deux résidences affectionnées de Philippe d'Alsace.

Flandre où l'on ne connaît que des cryptes voûtées; 2° parce que les trois nefs de la chapelle sont voûtées à la même hauteur : fait encore plus insolite; 3° parce qu'on a retrouvé sous le pavement de la chapelle supérieure les restes d'une abside romane correspondant exactement à celle de la chapelle inférieure (45).

Quel motif a donc pu amener Thierry d'Alsace à adopter, pour l'église Saint-Basile, une disposition aussi inaccoutumée dans nos régions ?

A cette question on répond généralement : l'église de Saint-Basile était un gazophilacium, une chapelle à reliques. Le comte de Flandre aurait voulu avoir, au-dessus de l'église Saint-Basile — elle existait déjà, sans doute — une „église du Saint-Sang” destinée à servir d'écrin à la plus précieuse de ses reliques : la fiole ramenée de Jérusalem (46). Cette théorie se fonde évidemment sur la légende de la Translation du Saint-Sang, dont on a vu ce qu'il fallait penser.

Il serait plus raisonnable, selon nous, de voir dans le plan singulier de l'église Saint-Basile l'évolution logique de la chapelle castrale.

Les églises castrales de type carolingien, on l'a souvent fait remarquer, sont des églises à tribunes. La première église de Saint-Donatien, copie fidèle de la „chapelle” d'Aix, avait ainsi une tribune à laquelle on accédait par deux escaliers de pierre flanquant un

(45) A. Duclos, *Bruges*, p. 454.

(46) C'est la thèse, en particulier, d'A. Duclos, *Bruges*, p. 315; du frère Firmin, *De romaansche kerkelijke bouwkunst*, p. 39 et 56 (mais moins clairement exprimée); pour M. English dans *Parochieblad*, 1950, n° 17, le comte Thierry aurait rebâti l'église que nous étudions, pour y placer, à l'étage, les reliques de saint Basile qui se trouvaient à Saint-Donatien (c'est Galbert de Bruges, *De multro*, éd. H. Pirenne, p. 11, qui nous l'apprend). A son retour de la seconde croisade, il changea d'avis, laissa les reliques de saint Basile à Saint-Donatien et plaça le Saint-Sang à la chapelle supérieure de Saint-Basile.

Westbau (47). La tribune était directement reliée aux appartements du prince par une galerie suspendue (48). Sur ce point aussi les descriptions du notaire Galbert garantissent la ressemblance de la copie brugeoise avec le modèle d'Aix-la-chapelle (49).

Le prince et sa cour se réservaient la tribune; le clergé et le peuple se partageaient le rez-de-chaussée. La tribune n'était d'ailleurs nécessaire que si le prince et son peuple assistaient en commun à un office solennel. Mais au moyen-âge les offices solennels s'effacent de plus en plus devant la multiplication des messes privées. Lorsque Charles-le-Bon est assassiné, le 2 mars 1127, un prêtre lit devant lui — le mercredi des cendres ! — une messe privée (50). Dans ces conditions la tribune n'a plus de raison d'être et peut être remplacée, comme à Saint-Basile, par un étage complètement isolé de la chapelle inférieure.

Saint-Basile serait donc une chapelle castrale (51). Cette façon de voir n'est recevable que si l'on admet que les comtes de Flandre étaient logés à côté de Saint-Basile, dans le *steen*, c'est à dire dans ce qui sera plus tard la prison de la ville. Or il y a une „ tradition ” qui veut que les comtes, en particulier Charles-le-Bon, avaient habité la *Loove*, à l'endroit qu'occupe aujourd'hui

(47) J. Mertens, *Opravingen in de Sint-Donaaskerk te Brugge*, dans *Wetenschappelijke tijdingen*, 15 (1955) col. 246-248; le même, *De opravingen in de Sint-Donaaskerk te Brugge*, dans *Streven*, 9 (1955) p. 57-60.

(48) Galbert de Bruges, *De multra, traditione et occisione Karoli comitis Flandriarum*. éd. H. Pirenne, p. 49, 67; cfr A. Duclos, *Bruges*, p. 443.

(49) Le plan d'Aix-la-Chapelle se trouve dans A. Kleinclausz, *Charlemagne*, Paris, 1934, p. 187.

(50) Gautier de Téroouanne, *Vita Karoli comitis Flandriae*, dans M.G.H. SS., XII, p. 549.

(51) J. Cuvelier, *Inventaire analytique*, p. 5-6, est un des rares auteurs modernes à soutenir la thèse de la chapelle castrale, encore le fait-il d'une façon fort superficielle. M. English, par contre, dans le n° 17 du *Parochieblad* de 1950, la repousse d'une façon catégorique.

le palais de justice, de l'autre côté de la place du Bourg (52).

Voici quels sont les arguments de ceux qui voient dans Saint-Basile une chapelle castrale : 1° Le premier *castrum* brugeois était sensiblement plus petit que celui où se sont déroulés les tragiques événements de 1127. L'église Saint-Donatien se trouvait à l'origine en dehors du *castrum*, dont le comte Baudouin V avait au moins doublé l'étendue (53). Or Saint-Basile se trouve à l'intérieur du premier *castrum*. 2° Le titre exact de l'église Saint-Basile est *ecclesia Beatae Mariae Virginis et sancti Basilii episcopi* (54). Il est bien connu que la plupart des chapelles castrales de l'époque carolingienne étaient dédiées à la Vierge Marie; ainsi à Furnes, à Douai, à Oudenbourg, à Ghisteltes et à Middelbourg. Bruges ne fait pas exception (55). De même qu'à Furnes la réception des reliques de sainte Walburge a amené un changement de vocable, au moins dans l'usage populaire, de même à Bruges pour l'ancienne église castrale où ont reposé quelques années, — sans doute après la première croisade — les reliques du Docteur cappadocien. 3° On a quelquefois remarqué que la porte principale de Saint-Basile, celle qui est ornée du fameux tympan sculpté représentant le baptême du saint docteur, donne non pas sur la place du Bourg, mais au

(52) H. Pirenne dans son édition de Galbert de Bruges, *De Mulro*, Paris, 1891, p. 51; A. Duclos, *Bruges*, p. 445; A. E. Verhulst, *Les origines et l'histoire ancienne de la ville de Bruges*, dans *Le Moyen Age*, 66 (1960) p. 43.

(53) J. Dhondt, *De vroege topografie van Brugge*, dans *Handel. Maatsch. Gesch. en Oudheidk. van Gent*, n.r. 11 (1957) p. 15-18; A. E. Verhulst, *art. cit.*, p. 45; A. C. F. Koch, *Brugge's topografische ontwikkeling tot in de 12e eeuw*, dans *A.S.E.B.*, 99 (1962) p. 61. Il est assez étonnant que ces auteurs, qui s'occupent longuement de la topographie du *castrum* brugeois, n'ont pas un seul mot pour l'église Saint-Basile.

(54) Première attestation dans la charte de 1187.

(55) N. Huyghebaert, *Le comte Baudouin II de Flandre et le „custos“ de Steneland*, dans *Revue bénédictine*, 69 (1959) p. 64 n. 2.

midi, sur l'étroite ruelle qui se faufilait entre le *Ghiselhuus* (l'actuel hôtel-de-ville), la chapelle et les fossés d'enceinte. L'absence, à l'origine, de porte donnant sur la place souligne le caractère privé de l'oratoire, réservé à la seule *familia* du prince. 4° La facade principale de Saint-Basile donne vers le *steen*. L'église se terminait, de l'autre côté, par une abside. C'est seulement à la fin du XVe siècle, ou plus tard, qu'elle fut prolongée jusque contre le mur latéral de l'hôtel-de-ville (56). La chapelle a donc été construite en fonction du *steen* (57).

La „tradition” suivant laquelle l'actuel palais de justice correspond à la *Loove*, c'est-à-dire à la résidence du comte n'est sans doute qu'une hypothèse d'érudit. On peut lui opposer les observations suivantes : 1° L'église Saint-Basile se trouve à côté du *steen*, qui était, au XIIIe siècle, la prison communale, mais qui peut, à l'origine, ne pas l'avoir été, puisque le *castrum* appartenait tout entier au comte. Or la plus ancienne mention de la résidence comtale qualifie celle-ci de *lapidea domus comitis*, c'est-à-dire de *steen*, et non de *lobium* ou de *loove* (58). 2° A lire sans parti-pris le journal de Galbert, on a l'impression que le comte habitait en 1127 le côté ouest du Bourg, c'est-à-dire celui qui donne sur l'actuelle

(56) Au XVe siècle, le chœur de la chapelle supérieure avait été reculé jusque contre le pignon de l'hôtel-de-ville, par dessus la rue des brasseurs, voir J. Gailliard, *Recherches historiques*, p. 225-226.

(57) Une charte de 1176 (Miraeus-Foppens, *Opera diplomatica*, III, p. 54) — le n° 143 des Régestes établis par H. Coppieters Stochove — porte *Actum Brugis in capella comitis*. On ne va tout de même pas soutenir que la chapelle domestique du prince était la collégiale Saint-Donatien !

(58) J'ai réédité ce texte : *Une notice du cartulaire de l'abbaye de Saint-Nicolas-des-Prés (Ribemont)*, dans *Bull. Com. royale d'histoire*, 116 (1951) p. 152, mais pour l'identification du lieu j'ai été victime du plan d'A. Duclos, *Bruges. Histoire et souvenirs*, p. 442 oeuvre d'un homme admirablement informé mais quelque fois trop sûr de lui.

grand-place, et non du côté du palais de justice (59).
 3° L'église Saint-Donatien, on l'a déjà dit, est l'exacte reproduction d'Aix-la-chapelle, or à Aix le palais communiquait avec la chapelle par le *Westbau* et non pas par le choeur ou les côtés de l'octogone. 4° Comme tout le Bourg était, à l'origine, propriété comtale, rien n'oblige à croire que les comtes n'eurent jamais qu'une résidence dans cette enceinte (59 bis).

Etant admis que l'église Saint-Basile était une chapelle castrale, où se trouvait l'accès à la chapelle supérieure ? Comment celle-ci communiquait-elle avec les appartements princiers ? Seules des recherches archéologiques pourraient apporter une réponse à cette question. Encore n'est-ce pas si certain, car la chapelle supérieure a été fréquemment remaniée et l'on n'est pas assuré de

(59) Par ex., au par. 41, la description de l'irruption des Brugeois dans le Bourg, le 19 mars. Les *traditores* ayant été repoussés dans l'église par le passage suspendu, les Brugeois les y abandonnent; *ad predam et spolia reversi sunt, discurrentes per domum comitis et domum prepositi et dormitorium fratrum et claustrum*; ils reviennent donc vers le coin nord-ouest du *castrum*. Là ils font l'inventaire de la *domus comitis* et puis de la *domus prepositi*. On n'échappe pas à l'impression que les deux maisons sont voisines. Même impression au par. 37 : les conjurés se fortifient dans la partie nord du *castrum* (la partie „cléricale” d'après J. Dhondt, *art. cit.*, p. 17) : *ut si aliquo suo infortunio curtem comitis perdidissent, sese recipere in domum comitis et in domum prepositi, simulque in refectorium et claustrum fratrum et infra ecclesia*. — Enfin au par. 29, le serf de Bosiard, nommé Fromold, qui a cherché à s'évader, habillé en femme, est exposé au milieu du marché, dans une position ignominieuse, *versus castrum ad dedecus et ignominiam illorum traditorum qui obsessi stabant ad lobium comitis et ad propugnacula*; il est évident qu'ici le *lobium comitis* ne peut pas être le palais de justice, d'où l'on aurait de la peine à apercevoir un homme exposé au milieu du marché, et surtout les particularités de son anatomie que l'on entend faire voir.

(59 bis) Galbert de Bruges, *De multro*, p. 44, distingue une *domus comitis superior* d'une *domus comitis inferior*; la première est occupée par Gervais de Praet, qui a été nommé châtelain de Bruges, la seconde par Désiré, frère d'Isaac. Dans la première on signale une *camera comitis*; cette *camera comitis* revient au par. 74 : c'est là que Robert l'Enfant est tenu prisonnier. S'agit-il de deux étages ou de deux édifices différents ? Je n'oserais trancher, mais je penche pour la seconde hypothèse.

retrouver la trace de l'issue primitive dans la maçonnerie actuelle.

Au XIVe siècle, on l'a vu, le Magistrat de Bruges dispose de Saint-Basile comme de son bien; il y entreprend des constructions et la transforme à son gré. Il est évident qu'il a adopté cette église comme chapelle communale. Comment en est-on arrivé là ?

Demandons-nous plutôt quand et comment l'échevinage brugeois s'est installé au Bourg. Car c'est une situation à vrai dire paradoxale — il suffit de la comparer, par ex., à celle de Gand — que celle d'une administration communale installée au coeur de la réserve seigneuriale, le *castrum* primitif.

Au cours du XIIIe siècle, et peut-être déjà au XIIe siècle, les comtes ont délaissé progressivement le Bourg. Les princes de la Maison d'Alsace, entraînés dans leurs aventures orientales, sont souvent absents. D'ailleurs aux tumultes de la ville, ils préfèrent les garennes de Male. Le désastre d'Andrinople (15 avril 1205), en attendant la défaite de Bouvines (27 juillet 1214), amène une éclipse du pouvoir du comte.

Simultanément, les échevins, qui ont longtemps siégé au Vieux Bourg, prennent pied dans le *castrum*. Vers 1280 la prison comtale, le *Ghiselhuus*, devient la maison échevinale (60). C'est sans doute à la même époque que la ville commence à se servir du *steen* comme prison communale. Le 15 juillet 1299, Raoul de Clermont, connétable de France et lieutenant du roi en Flandre, à la demande du bourgmestre et des échevins de la ville, établit un règlement pour „ la Pierre ” de Bruges (61). Mais l'échevinage n'était pas le seul à y exercer des droits, car, le 23 décembre 1293, le comte Guy concédait aux moniales de Marquette la jouissance perpétuelle

(60) A. Duclos, *Bruges*, p. 449.

(61) E. Vanden Bussche, *Inventaire des archives de l'Etat à Bruges*, I, Bruges, 1881, nos 94, 98 et 99.

d'une chambre „ ki est desous no piere de Bruges entre le manoir Ernoul Brantin et le cambre Britselier ” (62).

Ce sera donc bien avant 1311 que le Magistrat de Bruges dispose de la petite église blottie entre le *steen* et le *Ghiselhuus*.

Mais alors, les échevins ont-ils trouvé la relique à Saint-Basile, ou l'y ont-ils déposée ? En d'autres termes, le Saint-Sang est-il la propriété des bourgeois, ou est-ce une relique comtale tombée, par dévolution, entre les mains des échevins ?

Dans l'état actuel de la question, il est trop tôt pour répondre. Bornons-nous à deux observations qui serviront peut-être à baliser le chemin des recherches.

Premièrement, les reliques du comte, même celles de saint Basile — depuis 1127 toutefois — ont toujours reposé à Saint-Donatien, qui est la principale collégiale de Flandre et le siège de sa chancellerie (63). Pourquoi le Saint-Sang fait-il exception ? Un comte (ou une comtesse), pressé par un besoin d'argent, ne l'aurait-il pas, par exemple, donné en gage à la commune (64) ? Ce cas a très bien pu se présenter entre 1205 et 1256. En 1226 Jeanne de Constantinople versa la rançon de son mari, le comte Ferrand, prisonnier du roi : cinquante mille livres parisis. La ville de Gand intervint pour douze mille livres (65); combien versa Bruges ? La perte de ses plus anciennes archives laisse cette question

(62) M. Vanhaeck, *Cartulaire de l'abbaye de Marquette*, I, Lille, 1937, p. 296, n° 310.

(63) Voir les inventaires de reliques signalés ci-dessus, p. 140, n° 91. Sur la conservation des reliques de saint Basile à la collégiale, voir Galbert de Bruges, *De multro*, éd. Pirenne, p. 11, 21 et 121.

(64) Sur les reliques et les reliquaires déposés en gage par les comtes de Flandre entre les mains des échevins d'Ypres, voir I.L.A. Diegerick, *Les prêts des échevins d'Ypres et les bijoux des comtes de Flandre*, dans *Annales de la Société historique d'Ypres*, I, 1861, p. 343-357, et A. Vandenpeereboom, *Ypriana*, I, Bruges, 1878, p. 181.

(65) T. Luykx, *Johanna van Constantinopel, gravin van Vlaanderen en Henegouwen*, Anvers, 1946, p. 256-258.

sans réponse. Celle-ci aussi : comment la comtesse marqua-t-elle sa gratitude ?

En second lieu, du Saint-Sang, et de cette relique seulement, il est spécifié qu'elle ne quittera jamais le Bourg. En 1197 les échevins en arracheront la promesse au roi de France et ils exigeront bientôt des nouveaux chapelains le serment de ne jamais se séparer de la relique : *item quod non asportabit nec prece, nec pretio, nec minis, nec blandiciis, nec dimittet per alium seu alios asportare reliquiam admodum sanctam, sanguinem videlicet Domini nostri Jesu Christi* (66). Il est évident que cette relique n'est plus la propriété du comte, si elle le fut jamais.

Peut-on discerner le moment à partir duquel le Magistrat dispose ainsi de la relique du Saint-Sang ? Pas clairement. Mais l'histoire des chapelains de Saint-Basile offre peut-être un biais pour une meilleure approximation.

b) *Les chapelains de Saint-Basile.* — Le comte Thierry et la comtesse Sibylle ne se sont pas contentés de reconstruire la vieille chapelle castrale, ils y ont établi un collège de quatre chapelains assistés d'un couteur et ont pourvu à leur subsistance par diverses rentes assignées sur les „briefs” comtaux.

Cette „pension” fut sans doute calculée au plus juste, car les princes se virent forcés d'y ajouter, peu après, une rente de trente muids de blé à prendre sur l'épier de Bruges. Philippe d'Alsace, à la veille de se rendre en pèlerinage à Compostelle, augmenta, lui aussi, cette dotation (66 bis).

Telles sont les dispositions que les chapelains prièrent

(66) Le texte du serment a été transcrit, au XVe siècle, en tête du registre 4 des Archives de l'église Saint-Basile; le registre lui-même est du XIVe siècle. Le texte complet est imprimé dans J. Gailliard, *Recherches historiques sur la chapelle du Saint-Sang*, Bruges, 1846, p. 225.

(66 bis) Sur cette chartre, voir ci dessus p. 131 et 155.

en 1187 le comte Philippe de mettre sur parchemin. On n'entend plus parler d'eux jusqu'au siècle suivant.

En 1245 les voici en contestation avec les chanoines de Saint-Donatien. Ils prétendent se soustraire à leur juridiction; ils refusent de fréquenter le choeur et même le réfectoire de la collégiale. Ils ne se bornent pas à exercer les fonctions pastorales indépendamment du doyen de Saint-Donatien; ils vont même jusqu'à sonner les cloches pendant les offices de la collégiale.

Le chapitre se saisit de l'affaire. Le 3 février 1246 (n. st.), Robert, doyen de Saint-Donatien, Egide, prévôt de Saint-Pierre de Douai, et Jean, chantre de Saint-Donatien, mirent les choses au point. L'„arbitrage” consista, en fait, à déclarer „que lesdits chapelains sont et doivent être de la juridiction du doyen et du chapitre” et à préciser les jours et les heures où ils auraient à être présents au choeur et au réfectoire (67).

On n'a pas l'impression que ces vellétés d'indépendance se soient prolongées plus longtemps (68). On l'a déjà dit, les chapelains de Saint-Basile étaient mal rétribués et la dépréciation des revenus domaniaux les mit plus d'une fois aux limites de la misère (69). S'ils font confirmer leur charte de fondation par des papes (par Innocent IV en 1249, Alexandre IV en 1261 et Urbain IV en 1261) (70), c'est fort probablement pour amener les services compétents à honorer plus fidèlement leur

(67) Miraeus-Foppens, *Opera diplomatica*, III, p. 112. L'original est conservé aux Archives de l'Evêché de Bruges, fonds de Saint-Donatien, voir E. I. Strubbe, *Egidius van Breedene*, Bruges, 1942, p. 208, n° 71. L'édition de J. Gailliard, *Recherches historiques sur la chapelle du Saint-Sang*, Bruges, 1846, p. 226-227, est très fautive.

(68) Elles devaient renaître plus tard. On a une sentence arbitrale du 6 mai 1452 pour les chanoines de Saint-Donatien contre les chapelains de Saint-Basile qui reprend la charte du 3 février 1246 parmi les rétroactes: Archives de Notre-Dame de Bruges, charte 1197.

(69) J. Cuvelier, *Inventaire analytique*, p. 8.

(70) Ces bulles sont perdues; elles sont simplement mentionnées par Miraeus-Foppens, *Opera diplomatica*, I, p. 553.

créance de 1187. En 1305 ils s'estiment contents d'obtenir des chanoines de Saint-Donatien, au terme d'un procès intenté en commun avec les chapelains de Saint-Donatien, de Saint-Christophe et de Saint-Jean, qu'en cas de maladie ils recevraient part entière dans les distributions quotidiennes (71).

Il reste qu'en 1246 ils ont tenté de secouer leur sujétion. La première mention du Saint-Sang est de 1256. On notera la coïncidence. En 1256 les échevins sont très probablement à Saint-Basile. Les chapelains sont passés à leur service. On leur a confié une relique insigne. Tout cela ne leur donne-t-il pas de l'importance ? Comment ne pas se laisser griser par cette situation nouvelle et ne pas revendiquer l'indépendance ?

Peu importe que cette attitude soit assez sotté, puisqu'ils doivent tout de même manger dans les mains des chanoines de Saint-Donatien. Si les chapelains de Saint-Basile en sont arrivés là, c'est qu'ils se sentent appuyés par les échevins, assez normalement jaloux des membres de la vieille chancellerie comtale. Il est tout de même symptomatique que, lors de la capitulation de 1197, le roi de France, à la prière des échevins de Bruges, ne s'engage pas seulement à ne pas déplacer la relique, mais aussi à défendre les droits des chapelains, *capellanos ipsos in suis juribus confoventes* !

En 1246 il y a donc du nouveau au Bourg, soit les échevins, soit le Saint-Sang. Probablement les deux.

Tâchons maintenant, au prix d'une hypothèse, de répondre à cette question : qui donc a introduit la relique à Saint-Basile ?

En 1246 la relique n'est pas, ou n'est plus, une relique comtale, puisqu'on la conserve à Saint-Basile, alors que les reliques comtales reposent toujours à Saint-Dona-

(71) J. Cuvelier, *Inventaire analytique*, p. 7 et 14.

tien. Ce sont donc les échevins de Bruges qui disposent du Saint-Sang. Comment ils sont entrés en sa possession importe peu en ce moment. Le problème, pour eux, était de savoir où la déposer. A Saint-Donatien ? les chanoines y font la loi. A Saint-Sauveur, dans leur paroisse ? le clergé en disposerait à sa guise et ils en seraient vite dépossédés. Sur la place du Bourg ils ont donc remarqué la petite église de Saint-Basile. Là ils sont chez le comte. Personne ne peut les y poursuivre (surtout en cas d'interdit !), ni les y déranger. Personne sauf le comte, qui est bien loin et qui a si souvent besoin d'eux. C'est là donc qu'ils déposent leur relique. Les quatre prêtres faméliques qui habitent la ruelle d'à-côté sont ravis de se trouver sous la protection de l'échevinage. Bientôt, en effet, les bourgeois s'installent au *Ghiselhuus* et occupent le *steen*. Si notre hypothèse est exacte, ne pourrait-on pas presque dire que c'est la relique du Saint-Sang qui a attiré le Magistrat de la ville dans le Bourg du comte ?

5. — *La fluidité du Saint-Sang*. Ainsi dès ses premières manifestations en l'église Saint-Basile, le Saint-Sang semble être entre les mains de la commune. C'est elle qui va organiser son culte et toute la notoriété de la relique brugeoise semble être due à l'effort du

(72) Disons tout de suite, pour ne pas laisser subsister d'équivoque, que rien n'oblige l'historien — pas plus que le croyant — à considérer les phénomènes de liquéfaction du sang coagulé comme des miracles. On en conviendra facilement après la lecture des observations du P. Thurston, S. J., *Les sangs miraculeux de Naples*, trad. française de Mgr. Boudinon dans *Revue apologetique*, 48 (1929) p. 257-269, 526-539 et 641-659. Il ne sera pas non plus inutile de faire remarquer que la théologie du miracle a fait beaucoup de progrès depuis l'abbé A. Duclos. Le meilleur exposé, à ce sujet, est celui du P. L. Monden, S. J., *Het wonder. Theologie en Apologetiek*, Anvers, 1958. L'ouvrage a paru remanié, en français : *Le miracle, signe de salut*, Bruges, 1960. Détachons ces lignes de la préface de Mgr. L.-J. Suenens : „La curiosité humaine s'attache abusivement au miracle voyant, spectaculaire et à son aspect purement physique. Il était essentiel de situer le miracle dans sa signification purement religieuse”.

Magistrat communal. C'est bien aussi dans cette perspective qu'il faut considérer le „miracle” de la fluidité du Saint-Sang (72).

Il en est question pour la première fois dans la bulle *Licet is* du 1er juin 1310 délivrée par Clément V à la demande de „ses très chers fils les bourgmestres, échevins, conseillers, et de toute la ville de Bruges”. Le document pontifical atteste que la relique présente l'aspect d'un corps coagulé et solide comme pierre, sauf les vendredis; audit jour, dès la sixième heure, quelques gouttes se détachent du caillot (73). Le „miracle” a donc une périodicité régulière, il est hebdomadaire.

Vers 1348, l'abbé de Saint-Martin de Tournai, Gilles Li Muisis, dont on connaît les sentiments pro-français, racontait que, „suivant l'opinion commune et les affirmations de plusieurs personnes”, le Saint-Sang de Bruges „qui devenait fluide chaque vendredi” a cessé de se liquéfier. L'abbé attribuait la cessation de ce miracle à la „trahison” des Brugeois le vendredi 18 mai 1302, c'est-à-dire aux Matines brugeoises (74).

Ainsi donc, à en croire un témoin connu pour ses sentiments hostiles à la cause des communes flamandes mais généralement bien informé, le miracle de la liquéfaction hebdomadaire a cessé huit ans avant d'être attesté pour la première et unique fois.

Que penser de ce „miracle” ?

(73) Nous citons ce passage ci-dessus, p. 121.

(74) *Et est communis opinio et multi sunt affirmantes, quod sanguis Domini, qui in dicta villa habetur, qui qualibet sexta feria solebat currere, ab illa die non est visus currere nec currit, et est intentio plurimorum, quod praedicta proditio causa fuit*, Gilles le Muisis, *Chronique*, éd. H. Lemaître, Paris, 1905, p. 65; cfr. A. Duclos, *Les Matines brugeoises*, p. 146. Le jugement trop favorable d'A. D'Haenens, *Gilles Li Muisis historien*, dans *Revue bénédictine*, 69 (1959) p. 258-286 (surtout p. 270), pourrait donc être tempéré. Quand le fait religieux interfère avec le fait politique, il est bien rare que l'objectivité d'un chroniqueur ne subisse aucune atteinte, quel que soit au demeurant „sa finesse et sa droiture”.

Dans un travail consciencieux, mais inutilement agressif, l'abbé A. Duclos s'est donné beaucoup de mal pour répondre à cette question : *Quand le Saint-Sang cessa-t-il de devenir fluide tous les vendredis* (75) ? Bien entendu, il n'aboutit à aucune réponse satisfaisante. La question était mal posée. Il eut mieux valu se demander : *Est-il établi que le Saint-Sang s'est jadis liquéfié tous les vendredis ?*

Constatons avant tout : il n'existe qu'une seule attestation de ce phénomène hebdomadaire et elle émane des échevins brugeois. Sans doute figure-t-elle dans la bulle *Licet is*. Mais la chancellerie pontificale ne fait que reprendre, suivant l'usage et dans les termes mêmes des impétrants, la supplique des échevins brugeois. Supposer, avec certains auteurs, de longues enquêtes préliminaires serait contraire à la mentalité de l'époque. Encourager une dévotion n'est d'ailleurs pas se porter garant de l'authenticité des faits qui l'ont provoquée. De plus il faut remettre la bulle du 1er juin 1310 dans le cadre des événements qui l'ont vu naître. Pris entre sa sympathie pour la cause des communes flamandes et les exigences tous les jours plus grandes du roi Philippe le Bel, le pape Clément V n'a qu'un souci : amener les Flamands à accepter ce qui leur paraît un „ traité d'iniquité „, la paix d'Athis-sur-Orge (juin 1305) avec ses conditions écrasantes (76). Pour cela il leur accorde les indulgences demandées — indulgences considérables pour l'époque ! — et par conséquent il admet tous les motifs allégués. Dire que „ le pape confirma le miracle de la fluidité du Saint-Sang „ est abusif : le fait rapporté appartient à la *narratio* de la bulle et non à son dispositif. C'est en définitive à *l'experientia ipsorum* que s'en

(75) A. Duclos, *Les Matines brugeoises*, p. 146-161.

(76) Cet aspect politique de la question, voir F. Funck-Brentano, *Philippe le Bel en Flandre*, Paris, 1897, p. 485-559; excellent résumé de J. De Smet, *La fluidité du Saint-Sang*, dans le *Journal de Bruges* du 1er mai 1948.

remet le souverain pontife, à l'objectivité des impétrants eux-mêmes.

Qu'ont pu constater ceux-ci ? Ils ont pu constater, par eux-mêmes ou par les personnes qui les informaient, qu'à certains jours et inévitablement tel ou tel vendredi, le sang solidifié renfermé dans le cylindre de crystal se liquéfiait et restait quelque temps dans cet état.

Aucun motif de penser que ceux qui rapportaient ces choses étaient de mauvaise foi, ne les avaient pas observées. Qu'ils aient majoré cet événement, qu'ils l'aient stylisé en lui attribuant une périodicité miraculeuse est tout-à-fait conforme à la mentalité du moyen-âge et à leur opinion sur l'origine hiérosolimitaine de la relique.

Mais le phénomène de la liquéfaction du sang coagulé est rare sous notre climat. Il ne se répéta plus souvent. Peut-être l'observa-t-on encore de temps à autre, mais d'une manière si discrète qu'elle dut décourager les prévisions optimistes du Magistrat et donner aux „gens du lys" l'occasion de triompher à bon compte de la superbe des insurgés de 1302.

En outre, on l'observait sans doute de plus en plus difficilement. Ce qui ne veut pas dire qu'il n'avait plus jamais lieu. Lorsque l'évêque d'Ancône, Guillaume della Vigna, administrateur du diocèse de Tournai, vint à Bruges, le 3 mai 1388, pour transférer le Saint-Sang dans un nouveau cylindre plus luxueux que le précédent, il constata que la relique devenait, un court instant, d'un rouge plus vif et il vit quelques gouttes se détacher de la masse solide. C'est ce qu'attestèrent avec lui les prélats qui l'entouraient, les évêques de Térouanne et de Linda, les abbés de Clairvaux, des Dunes, de Ter Doest, le prévôt de Saint-Donatien et le gouverneur de Bruges, Guillaume de Namur (77).

(77) Cette charte est éditée dans Miraeus-Foppens, *Opera diplomatica*, II, p. 1029; J. Gailliard, *Recherches historiques*, p. 229, et C. Carton, *Essai sur l'histoire du S. Sang*, p. 107; cfr A. Duclos, *Les Matines brugeoises*, p. 148.

On notera les termes dans lesquels ce phénomène est décrit, tant en 1310 qu'en 1388. *Liquescit guttatimque distillat*, dit la bulle. Le document de 1388 constate avec minutie *in instanti satis modico, rubicundior solito et aliter quam statim ante fuerat videri se dignatus est, guttaeque sanguinis recentissimae et a massa separatae locis in pluribus clarissime intueri*. On est loin des „bouillonnements” qui caractérisent des phénomènes similaires de Naples et des environs (78).

En conclusion, on ne peut donc nier que la relique du Saint-Sang n'ait donné lieu, au XIVe siècle, et probablement dès le début de sa conservation à Bruges, à des phénomènes de liquéfaction. Le Magistrat de Bruges est le seul témoin contemporain à en affirmer la périodicité régulière. Mais c'est là une illusion de sa part : la périodicité du phénomène n'est pas du tout établie. La bulle *Licet is*, plutôt que d'en confirmer l'existence, ne fait que prêter un écho aux pieux désirs du Magistrat, affamé de merveilleux. Les échevins furent déçus dans leur attente. De cette déconvenue, Gilles li Muisis donne une explication malveillante.

6. — *La chapelle de la Sainte-Croix*. Ne quittons pas l'église Saint-Basile sans avoir examiné la chapelle de la Sainte-Croix.

La *Cruyscapelle*, pour parler comme les textes anciens, est le sanctuaire qui fait suite à la chapelle supérieure de Saint-Basile. C'est là que se trouve l'autel et le tabernacle de marbre et d'argent où est conservée la relique; c'est là que se dresse le trône néo-gothique où le Saint-Sang est offert tous les vendredis à la vénération des fidèles. Les deux chapelles communiquent par trois larges baies en plein cintre. Si la première chapelle repose sur les voûtes de l'église romane, la seconde est

(78) „Tous les vendredis le St. Sang devenait liquide et bouillonnait comme de nos jours encore le sang de St. Janvier à Naples”, A. Duclos, *Bruges*, p. 427.

portée par de lourds murs qui masquent le flanc méridional de l'église, mettant hors d'usage la porte principale de l'église inférieure (79).

Pourquoi a-t-on construit la chapelle de la Sainte-Croix et de quand date cet édifice ?

Feu M. English s'est penché sur ce problème, dont il ne soupçonnait pourtant pas tout l'intérêt. Dans une série d'articles publiés en 1950, il soutient que la *Cruyscapelle* aurait été construite entre 1187 et les années 1230-1240 (80).

C'est, pensons-nous, entre 1204 et 1256, plus probablement entre 1204 et 1246 qu'il faut placer l'arrivée du Saint-Sang à Bruges. Il est maintenant entendu que l'église Saint-Basile n'a pas été construite pour recevoir la relique. Mais la chapelle de la Sainte-Croix ? Il y a donc un certain intérêt à examiner attentivement la datation proposée par M. English.

Disons tout de suite que son argumentation n'est pas convaincante.

Tout d'abord en ce qui concerne la date antérieure (*terminus a quo*) proposée. Si nous savions seulement avec certitude de quand date l'église romane ! Mais on se demande encore : sommes-nous en présence d'une église reconstruite en 1187 ou d'une église plus ancienne restaurée après 1184 ? Faute de l'opinion ferme et una-

(79) De ce mur de soutènement, il est souvent dit qu'il est „une portion de mur d'enceinte méridional du Bourg” (A. Duclos, *Bruges*, p. 315 et 453). Cette opinion est reprise à Vredius, *Historia comitum Flandriae*, Bruges, 1650, p. LIV et LXXIII. Elle semble abandonnée aujourd'hui, voir Frère Firmin, *De romaan-sche kerkelijke bouwkunst*, p. 51. M. English, dans le n° 20 du *Parochieblad* 1950, pense que le mur est certainement plus ancien que 1300. Je souhaite qu'il ait raison. Que la *Cruyscapelle* ait été construite peu avant 1246, par les échevins, pour recevoir la relique du Saint-Sang serait une hypothèse entièrement satisfaisante. Si un archéologue compétent, après les recherches nécessaires, pouvait en faire la preuve, ma thèse serait confirmée.

(80) Le *Parochieblad* de Bruges, une petite feuille paroissiale, où pendant plus de quinze ans, l'abbé Michel English (+ 1962) déversa le meilleur de sa science.

nime des archéologues nous devons envisager une double hypothèse.

— Saint-Basile daterait du principat de Thierry d'Alsace et de Sibylle d'Anjou (1139-1157). Dans ce cas il n'est pas exclu qu'une restauration ultérieure — par exemple, entre 1184 et 1187 — ait comporté la construction d'une seconde chapelle à l'étage, la *Cruyscapelle*, transformée dans la suite.

— Mais si l'église date, dans sa structure actuelle, du principat de Philippe d'Alsace, il est évident que ce n'est pas en 1187 que l'on aurait condamné, en la masquant d'un mur de soutènement, une porte dessinée ou restaurée la même année. Dans la seconde hypothèse la *Cruyscapelle* ne daterait que du XIIIe siècle.

Que penser, à présent, de la date limite ultérieure (*terminus ad quem*) 1230-1240 ?

Celle-ci repose sur le raisonnement suivant : les deux chapelles communiquent, on l'a dit, par une triple baie en plein cintre. Assurément les colonnettes, les chapiteaux et les tores lourdement polychromés qu'on peut voir aujourd'hui à cet endroit sont de création récente, mais ils décorent, affirme l'abbé English, des baies authentiquement romanes (81). Car ces baies en plein cintre se trouvent déjà sur un dessin de S. Vermote daté de 1813. En 1813, raisonne notre regretté confrère, on ne faisait pas encore de néo-roman. Ce qui est donné pour du roman est vraiment roman. Comme dans nos régions le gothique succède au roman dans les années 1230-1240, il s'ensuit que la chapelle de la Sainte-Croix a été élevée avant cette époque.

Le dessin de S. Vermote est reproduit dans le beau

(81) L'abbé English développe ici un argument que lui a suggéré A. Duclos, *Bruges. Histoire et souvenirs*, p. 454 : „les arcades qui séparent les deux nefs sont probablement romanes. Il faudrait les dénuder pour avoir une certitude sur leur âge”. L'abbé Duclos avait longtemps soutenu que la chapelle de la Sainte-Croix était du XVIIe. M. English s'en moque un peu...

livre du frère Firmin de Smidt, *De romaansche kerkelijke bouwkunst in West-Vlaanderen*, p. 55. J'ai beau tourner et retourner cette page, je n'arrive pas à y retrouver les trois arcades romanes de la chapelle de la Sainte-Croix qu'y voyait M. English (82). Il arrive parfois qu'un malin petit démon aveugle les historiens et les érudits, empêche les uns de voir ce qu'ils pourraient observer, gratifie les autres de purs phantasmes... Suis-je victime de ce petit démon ou est-ce M. English qui l'a été ? Qui en décidera ?

Les historiens brugeois Gilliodts-van Severen, Duclos, etc. ont relevé les dépenses faites en 1311-1312 par le Magistrat de Bruges à l'église Saint-Basile. On construit un escalier, on couvre un toit, on place un vitrail. Une explication vient tout naturellement à l'esprit : c'est de 1311-1312 que date la chapelle de la Sainte-Croix. Bien sûr cette explication ne s'impose pas absolument, car, devant la disparition des plus anciens comptes communaux, on ne saura jamais si des travaux aussi importants ne remontent pas au siècle précédent.

Cependant il paraît peu probable que la vieille porte de Saint-Basile et le chemin qui y donnait accès aient été condamnés avant la prise de possession par le Magistrat de la ville des abords de l'église, soit le *steen comtal* et le *Ghiselhuus*. Ceci ne se produisit qu'au cours du XIIIe siècle. C'est alors seulement que la *Cruyscapelle* aurait été élevée, lorsque la dévotion à la relique fut devenue si vive que la vieille chapelle de Thierry d'Al-

(82) M. English, *Parochieblad*, 1950, n° 20. Le seul document iconographique qu'il eut pu invoquer en l'occurrence est une gravure de J. Gailliard imprimée dans J. Gailliard, *Recherches historiques*, après la p. 40, et reproduisant les *Ruïnes de l'ancienne chapelle des comtes de Flandres* (sic). On sait que cet auteur entendait par là le réduit situé sous la Cruyscapelle. Entre la tourelle d'angle de l'église Saint-Basile et le pignon de l'hôtel-de-ville on aperçoit le sommet d'une des trois arcades (celle du milieu ?) en question : ce pourrait être un arc brisé, mais la perspective de l'artiste amateur est si maladroite que chacun y verra ce qu'il veut voir...

sace parut insuffisante à contenir des foules toujours plus denses.

Que la chapelle ait été contruite au début du XIIIe siècle ou au siècle suivant, il n'en reste pas moins que c'est une chapelle de la Sainte Croix et non pas une chapelle du Saint-Sang (83). Car c'est un fait sur lequel on ne saurait trop insister : il n'y a pas, il n'y a jamais eu à Bruges de „ chapelle du Saint-Sang ". Les textes ne connaissent qu'une église de Sainte-Marie et de Saint-Basile, une chapelle de Saint-Yves et une chapelle de la Sainte-Croix.

De même, il n'y a jamais eu de „ procession du Saint-Sang ". La procession dite „ du Saint-Sang " est en réalité une procession de la Sainte-Croix. Elle a lieu, en effet, le 3 mai, c'est à dire le jour de la fête de l'Invention de la Sainte-Croix. Cette fête, fort ancienne, n'est pas d'origine romaine; elle est, aux dires d'un spécialiste, une „ solennité d'origine gallicane " et il ne faut pas s'étonner de la voir si populaire en Flandre (84). Pres-

(83) La seule église d'Europe dédiée au Saint-Sang semble être la récente cathédrale de Westminster à Londres, bâtie en 1895, consacrée en 1910. Il faut donc corriger sur ce point (et sur d'autres...) la médiocre notice *Hl. Blut* de Th. Stump et O. Gillen dans le *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*, II, Stuttgart, 1948, col. 949. Remarquons ici que l'église Saint-Basile de Bruges a été élevée, le 13 avril 1923, au rang de „ basilique mineure " (*Acta apostolicae Sedis*, XV, p. 200). Le document pontifical qui donne acte de cette érection évite de parler du Saint-Sang (*nam antiquitate, structura, artis operibus, supellectilis copia et magnificentia, sacris insignibusque reliquiis eadem fulget, se contente-t-il de dire*). On a du mal à croire que la supplique, que la bulle reproduit en partie, ait passé le Saint-Sang sous silence. L'omission semble voulue. Les prélats romains seraient-ils plus circonspects en 1932 qu'en 1310 ?

(84) G. Morin, *Un recueil gallican inédit de „ benedictiones episcopales " en usage à Freising au VIIe - IXe siècles*, dans *Revue bénédictine*, 29 (1912) p. 179. — L'article de Dom G. Morin doit être complété aujourd'hui par celui de J. Deshusses, *Le bénédictionnaire gallican du VIIIe siècle*, dans *Ephemerides liturgicae*, 77 (1963), p. 169-187. — C'est d'ailleurs parce que seule la fête de l'Exaltation de la Sainte-Croix est romaine, que la fête du 3 mai a disparu, comme on sait, lors de la dernière réforme du calendrier romain.

que chaque ville de Flandre devait avoir, au moyen âge, une procession de la Sainte-Croix. Nous connaissons celle de Furnes, qui est déjà attestée en 1241 (85). A celle de Tournai, qui a lieu tous les ans le 15 septembre depuis 1090, toutes les villes de Flandre étaient représentées (86). Celle de Messines avait également lieu le 14 septembre; elle remontait probablement au XIIIe siècle (86 bis). La procession de Bruges a donc fort bien pu exister avant la réception de la relique du Saint-Sang.

D'autre part on a, sur la dévotion des Brugeois à la Sainte-Croix, plusieurs témoignages éloquents. Déjà au XIe siècle, s'élevait à *Gera*, aux portes de la ville, la *capella Sanctae Crucis* : elle est à l'origine du village de Sint-Kruis (87). En 1302, l'année où ils recouvrent leurs libertés sur le champ de Groeninge, les Brugeois font graver un nouveau sceau aux contrats : le lion rampant qui se dresse sur les huit faces est non seulement couronné, mais aussi colleté d'une croix (88). Cet élément nouveau ne disparaîtra plus de l'héraldique brugeoise. Comment ne pas y voir une allusion explicite à

(85) H. Van de Velde, *Relique et chapelle de la Sainte-Croix*, dans A.S.E.B., 14 (1855-56) p. 149 sv.; *ibidem*, 16 (1862-63) p. 122. Il est possible mais non certain que cette procession se poursuive dans la célèbre procession des pénitents; V. Pil, *Les origines de la procession de pénitence de Furnes*, dans *Bull. du Comité flamand de France*, 1911, p. 635-643, repousse, il est vrai, cette thèse.

(86) Heriman de Tournai, *Liber restorationis S. Martini*, dans M.G.H. SS., XIV, p. 277 sv.; A. Cauchie, *La grande procession de Tournai*, Louvain, 1892, p. 11. La procession de Tournai fait également le tour du périmètre de la ville; elle coïncide, elle aussi, au moins depuis 1283, avec la foire annuelle; ceux qui y prennent part jouissent également, depuis 1289, d'indulgences concédées par les papes. Le parallélisme est constant.

(86 bis) J. Yernaux, *Une relation du XIIIe siècle sur l'institution de la procession de Messines*, dans A.S.E.B., 60 (1190) p. 243-249.

(87) E. I. Strubbe, *De parochies te Brugge voor de XIIIe eeuw*, dans *Album English*, Bruges, 1952, p. 375.

(88) De Ghellinck Vaernewyck, *Sceaux et armoiries*, Bruges, 1935, p. 85 n. 2. La remarque est faite par Ch. Verschelde, *Les Matines brugeoises et la procession du Saint-Sang*, dans A.S.E.B., 31 (1880) p. 123.

la relique du Saint-Sang ? Car au moment où la ville lutte pour son indépendance, la relique „bouillonne” ; elle est présente à toutes les préoccupations des échevins. Toutefois, lorsque ceux-ci pensent au Saint-Sang, c'est la Sainte Croix qu'ils évoquent.

Oui, la dévotion au Saint-Sang est tardive. Elle est née de la vénération du Crucifié, des plaies de l'Homme de douleur. Certes on pourrait alléguer des textes fort anciens, mais on sait aujourd'hui que cette dévotion ne quitte pas le cercle des théologiens et des auteurs spirituels avant la fin du XIIe siècle (89). Ce n'est qu'aux XIVe, XVe siècles que, répandue par les membres des Ordres mendiants, le culte du Saint-Sang devient populaire. On voit alors se multiplier les représentations des „messes de saint Grégoire”, des „Fontaines de Vie” et des „Pressoirs mystiques” (90). Mais la Croix est cette Fontaine d'où coule le sang rédempteur, source de vie, la Croix est ce pressoir où le Fils de Dieu foule le sang issu de sa chair sacrée. Isoler le Saint-Sang des mystères de la Rédemption pour en faire l'objet d'une dévotion spécialisée est une tendance trop moderne pour qu'on puisse la retrouver dans la Bruges médiévale.

7. — *Philippe d'Alsace et le Saint-Graal*. Plus haut, nous avons mis en doute la destruction de l'église de Saint-Donatien par le feu en 1184. On pourrait nous le

(89) Voir E. Male, *L'art religieux à la fin du moyen âge en France*, Paris, 1925, p. 108 sv.; E. Dumoutet, *Le Christ selon la chair et la Vie liturgique au Moyen-Age*, Paris, 1932, p. 39, montre lui aussi le caractère tardif de la dévotion au Saint-Sang, né de la dévotion aux Cinq Plaies. „Toutefois, ajoute-t-il, malgré l'influence de cette dévotion (au Précieux Sang), influence sensible dans le domaine de la littérature (spécialement dans le *Graal* de Robert de Boron) et dans l'art, il semble bien que, sauf en certains lieux, pour des motifs particuliers, comme à Bruges et à Fécamp, elle fut beaucoup moins familière aux foules”.

(90) A. Thomas, *Die Darstellung Christi in der Kelter. Eine theologische und kulthistorische Studie*, Dusseldorf, 1936; J. Gessler, *De mystieke wijnpers te Aarschot en elders*, t.à.p. de *Eigen Schoon en De Brabander* n.r., 14 (1939).

reprocher. Car, dira-t-on, hypothèse pour hypothèse : étant admis que Thierry d'Alsace n'a pas pu construire la chapelle supérieure de Saint-Basile pour y placer le Saint-Sang, qu'est-ce qui nous empêche de mettre cette entreprise au compte de son fils et successeur Philippe d'Alsace (1168-1191) ? Que dans la suite on ait attribué au fondateur ce qui revenait au restaurateur est facile à comprendre. Le comte Philippe, en insistant dans sa charte de 1187 sur la part qui revient à ses parents dans la construction du sanctuaire, porte en quelque sorte lui-même la responsabilité de cette erreur historique.

Philippe d'Alsace, on l'a déjà fait remarquer, était, comme tous les chrétiens de son temps, un pèlerin passionné de reliques. Rentrant pour la première fois de Terre Sainte, il était passé par Constantinople et y avait recueilli force reliques et souvenirs religieux. Guillaume d'Ardes raconte comment l'abbé de son monastère, ayant appris que l'illustre Philippe, comte de Flandre et de Vermandois, revenait de Constantinople porteur de *sanctorum reliquiae* et de *pretiosa pignora*, se hâta à sa rencontre jusqu'à Saint-Bertin. Le voyage ne fut pas inutile : l'abbé obtint du prince des reliques qui lui permirent de faire consacrer avec éclat sa nouvelle abbatale au cours de juin 1179 (91).

Le voyage de Philippe d'Alsace à Constantinople date,

(91) Audiens dominus Petrus, famosum principem Philippum Flandrie et Viromandie comitem de transmarinis partibus repatriasse, et per veridicos rumores cognoscens eum per Constantinopolim iter fecisse et multa pretiosa pignora cum sanctorum reliquiis inde asportasse, quod pridem mente conceperat ad effectum perduxit. Apud Sanctum Bertinum eidem occurrit, aliqua pretiosa pignora cum reliquiis ab eo petiit et impetravit et ita ecclesiam (de Andres) de novo constructam hoc donativo nobilitans, ipsam anno Domini 1179 dedicari fecit... mense junio; Willelmi *Chronica Andrensis*, dans M.G.H. SS., XXIV, p. 712.

en effet, de 1178 (92). Pourquoi le comte, se demandera-t-on, n'en aurait-il pas rapporté le Saint-Sang ? Le chroniqueur ne souligne-t-il pas, par deux fois, que Philippe n'a pas seulement reçu des reliques des saints mais des *pretiosa pignora*. Par *pignus* ne faut-il pas précisément entendre le gage par excellence de notre rédemption, le sang vivifiant du Christ ?

Cette distinction entre *reliquiae sanctorum* et *pretiosa pignora* n'est pas arbitraire. En effet, nous connaissons les reliques de Philippe d'Alsace. Avant sa mort le comte donne à l'abbaye de Clairvaux un reliquaire en forme de tableau où un fragment de la vraie croix est entourée des reliques d'une cinquantaine de saints (93). A côté de ces reliques, il y avait les *pretiosa pignora*, les reliques dominicales. Le comte les conservait dans son château de Courtrai (94). Elles étaient si précieuses que son successeur, Baudouin IX, fit le voeu d'élever, pour les mieux honorer, une sorte de „ sainte chapelle ". Telles sont les origines de la collégiale Notre-Dame de Courtrai, où l'on vénère encore, de nos jours, les „ saints cheveux" du Seigneur (95).

Le comte Philippe n'aurait-il pas été ainsi en possession d'une parcelle du Saint-Sang et ne l'aurait-il pas déposée à Bruges ?

(92) *Continuatio Aquicinctina*, dans M.G.H. SS., VI, p. 417; cfr J. Johnen, *Philipp von Elsass, Graf von Flandern*, dans *Bulletin de la Commission royale d'Histoire*, 79 (1910) p. 433-434.

(93) A. Frolow, *La vraie Croix*, n° 382.

(94) *Ob reverentiam reliquiarum quas karissimus avunculus noster Philippus, dum peregrinationis suae iter arriperet, ibidem deposuerat*, E. Mussely et E. Molitor, *Cartulaire de l'ancienne église collégiale de N.-D. à Courtrai*, Gand, 1880, p. 24-25; cfr F. Van de Putte, *Inventaires du trésor de la collégiale de N.-D. à Courtrai*, dans A.S.E.B., 17 (1864-65) p. 1-74.

(95) M. English, *Passiedevotie in West-Vlaanderen*, dans *Geloofsonderricht*, 1938, n° 4 et 5, p. 51 sv.; J. De Cuyper, *Het ontstaan van het kapittel te Kortrijk (1199-1212)*, dans *Miscellanea historica Alberti de Meyer*, I, Louvain, 1946, p. 510-511. Ces auteurs ont ignoré le texte de Guillaume d'Ardres que nous citons ci-dessus.

Il faut répondre à cette question par la négative. La charte de 1187 ne fait allusion à rien de semblable. Elle a été délivrée à la demande des chapelains de Saint-Basile, préoccupés — on l'a vu — de toucher régulièrement leur maigre salaire.

Ensuite, près d'une dizaine d'années se sont écoulées de 1178 à 1187. C'est trop pour qu'on puisse établir un lien entre le voyage à Constantinople et la reconstruction de l'église. Mais, dira-t-on, la relique était conservée ailleurs, en attendant de recevoir le cadre lui convenant. Où cela ? Pas à Saint-Donatien, car, lorsque le comte fait dénombrer, le 25 mai 1186, les reliques de sa collégiale, dans les caisses qu'on ouvre en sa présence, pas de trace de Saint-Sang. Or elles contenaient surtout des *pretiosa pignora*, des reliques du Seigneur : de la serviette et du bassin du Lavement des pieds, de la pierre du Calvaire, du bois de la crèche, de la colonne de la flagellation, etc. (96).

Et ne devrait-on pas aussi s'étonner de ce que le comte n'ait pas songer à doter de ce Saint-Sang sa chère abbaye de Clairvaux, à laquelle il cède jusqu'à trois fragments de la Sainte-Croix ? C'est à Clairvaux, il faut le rappeler, qu'il recevra la sépulture.

Mais surtout, il faut tenir compte de l'évolution tardive du thème du Graal.

Peu de légendes, on le sait, ont eu autant de succès en Occident, que le conte de Parcival et du saint Graal. Or elle a trouvé sa première expression — la première du moins qui nous ait été conservée — dans un poème commandé par Philippe d'Alsace au poète champenois, Chrétien de Troyes. Le *Conte del Graal* peut être daté de 1178-1181 et est resté inachevé. Quelques années plus tard, entre 1200 et 1215, Robert de Boron lui donnait une continuation, le *Roman de l'Estoire dou Graal* (appelé habituellement le *Joseph*) auquel succédèrent

(96) Voir ci-dessus p. 140.

bientôt tout un cycle de romans en prose et en vers, notamment le *Perlesvaux* et la *Queste del saint Graal* (vers 1225-1230).

Le poème de Chrétien de Troyes, point de départ de toute cette littérature, se prêtait à un tel développement, tant par son caractère inachevé que par les énigmes qu'il pose. La principale de ces obscurités est le thème du Graal. On sait que dans le Conte, le jeune chevalier Perceval, entré dans le château du roi méhaignié, voit passer un cortège où figure une lance qui saigne et un plat mystérieux : c'est le Graal. Le plat contient une hostie destinée à soutenir la vie d'un saint vieillard. Dans les oeuvres ultérieures du cycle, en particulier chez Robert de Boron et ses continuateurs, la lance s'efface devant le Graal. Celui-ci n'est plus une sorte de patène, mais le „ vaisseau ” identifié avec le calice dont Jésus s'est servi à la Cène et que Joseph d'Arimathie utilisa — d'après la légende — pour recueillir le sang qui avait coulé des plaies du Sauveur (97).

Le „ calice qu'utilisa Joseph d'Arimathie ” est une référence sans équivoque aux légendes relatives à la conservation du Saint-Sang. Mais comment se fait-il que cette allusion apparaisse si tard ? qu'elle se lise si malaisément — si tant est qu'elle s'y trouve ! — dans le mystérieux poème de Chrétien de Troyes ? N'est-il pas étrange — c'est un des meilleurs connaisseurs de la matière de Bretagne, M. J. Marx, qui en fait la remarque — de ne trouver aucune mention du Saint-Sang dans le conte de Chrétien ? Le prince qui a commandé le poème est pourtant censé posséder parmi ses trésors un Graal authentique : la sainte fiole venue de Jérusalem (98) !

(97) J. Frappier, *Le Graal et la chevalerie*, dans *Romania*, 75 (1954) p. 210.

(98) J. Marx, *Robert de Boron et Glastonbury*, dans le *Moyen âge*, 59 (1953) p. 72.

En réalité Philippe, pas plus que son père, n'a jamais possédé de relique du Saint-Sang. Mais treize ans après sa mort, Constantinople est prise par les Latins et le comte de Flandre monte sur le trône des basileis. Alors commence, en Occident, l'afflux des reliques du Saint-Sang. Voici qui justifie l'empressement de Robert de Boron et de ses continuateurs à mêler davantage les légendes de Glastonbury aux aventures du chevalier Perceval. Aussi bien, du sang recueilli par Joseph d'Arimathie, chaque église importante entend désormais en posséder.

A Bruges, en tous cas, — ou à Damme, tout près de là — on trouve ces poèmes encore trop profanes. *L'Historie van den Grael* de Jacob van Maerlant (vers 1280) est pourtant tout entière centrée sur la figure de Joseph.

C'est un grand seigneur qui lui a passé cette commande, Albert de Voorne, vicomte de Zélande. Mais bientôt le poète s'indigne des „bourdes” qu'on lui a fait écrire; comment a-t-il pu confondre l'histoire et la fiction? Dans son *Spiegelh historiael* il continuera à dénoncer „les sornettes du Graal et les mensonges de Perceval” (99). C'est qu'avec tous ses concitoyens, il entoure de vénération la relique qui saigne en l'église Saint-Basile. Que n'a-t-il au moins pris la peine de nous dire ce qu'il savait de son origine!

III. NAISSANCE D'UNE LEGENDE

Dans ce travail nous avons critiqué la légende qui entoure l'arrivée à Bruges de la relique du Saint-Sang et nous avons tâché de percer le mystère de son origine. Essayons à présent, par manière de conclusion, de suivre le chemin inverse et de montrer le passage de la réalité à la légende.

(99) J. Van Mierlo, *Jacob van Maerlant. Zijn leven, zijn werk, zijn beteekenis*, Anvers-Gand, 1946, p. 26-28; J. Frappier, *Le Graal et la chevalerie*, p. 210.

Personne n'a jamais trouvé de Saint-Sang à Jérusalem. Le silence des plus anciens pèlerins, à cet égard, est aussi éloquent que celui des croisés. Les églises de Constantinople, par contre, regorgeaient de souvenirs de la Passion du Christ, notamment Sainte-Marie du Phare au palais de Bucoléon. Ces trésors furent, en 1204, livrés au pillage et l'Occident vit arriver plusieurs fioles contenant le précieux sang. Le premier empereur latin de Constantinople, Baudouin Ier, qui était comte de Flandre et de Hainaut, n'oublia pas les siens. Ses filles reçurent de semblables reliques, de même son frère, le marquis Philippe de Namur. Plusieurs abbayes purent s'enorgueillir, à cette époque, de posséder le Saint-Sang, Liessies, Anchin et Saint-Martin de Tournai.

Dès 1256 et peut-être même avant 1246, la ville de Bruges détient, elle aussi, une partie du „vrai sang” du Sauveur. Elle repose dans l'ancienne chapelle castrale de Saint-Basile sous la protection des échevins et la garde des quatre chapelains institués par Thierry d'Alsace.

Comme beaucoup de reliques du même genre, elle se liquéfiait à intervalles plus ou moins réguliers. Ce phénomène, il est vrai, ne s'est produit qu'au XIIIe siècle pour cesser, pratiquement, au début du XIVe. Mais le „miracle” avait attiré sur elle l'attention des Brugeois; il avait allumé leur piété. Bientôt il fallut agrandir l'église supérieure de Saint-Basile. En 1311, ou encore avant cette date, les échevins construisirent la chapelle de la Saint-Croix : là, ce sera vraiment chez eux que reposera la relique.

La fiole est portée tous les ans en procession. Le 1er juin 1310, au moment où il va devoir ratifier les pénibles clauses du traité d'Athis-sur-Orge, le pape Clément V accorde de riches indulgences à ceux qui vénèrent le Saint-Sang et prennent part à la procession du 3 mai.

D'où venait cette relique ? Son arrivée a passé inaperçue. Personne n'a pris note de sa „suscption”. Mais l'église où elle reposait avait été bâtie par Thierry d'Alsace. Cela, une charte de 1187 l'affirmait sans réplique. Le prince était un croisé fameux; il avait été quatre fois en Terre-Sainte et il y avait laissé sa femme, la tendre comtesse Sibylle, morte religieuse à Béthanie.

Aussi lorsqu'on interrogeait sur ce point les chapelains de Saint-Basile, ceux-ci avaient pris l'habitude de répondre : „C'est le comte Thierry qui l'a rapportée de Jérusalem”. Pour eux c'était tout naturel : où le Christ avait-il versé son sang, sinon à Jérusalem ? Et qui avait donc visité la Ville sainte, sinon le comte Thierry, le constructeur de cette étrange chapelle à étage ?

Quelqu'un qui a certainement posé cette question aux chapelains était Jean De Langhe, dit Iperius, abbé de Saint-Bertin et chroniqueur. Le prélat était un des gros décimateurs de la région et les devoirs de sa charge durent l'amener plus d'une fois à Bruges, où son abbaye possédait d'ailleurs un pied-à-terre. Peut-être eut-il même ainsi l'occasion de prendre part à la célèbre procession du 3 mai.

L'abbé avait un grand ouvrage sur le métier : une chronique de Saint-Bertin, où les faits et gestes de ses précécesseurs étaient mis en parallèle avec ceux des comtes de Flandre, protecteurs-nés de sa maison. Iperius ne se piquait guère d'exactitude, il acceptait sans contrôle tout ce qui pouvait rehausser le prestige des abbés et la gloire des comtes. C'était un habile conteur, qui donnait au besoin le coup de pouce nécessaire pour faire tenir les faits ensemble.

Le chroniqueur n'avait pas coûtume d'inventer et il dut être sincèrement étonné de ne pas trouver dans ses sources la mention de l'arrivée du précieux sang à Bruges. Tout le monde, de son temps, l'acceptait comme un fait avéré. Il crut donc pouvoir le reprendre. Et non seulement le reprendre mais l'expliquer : le comte avait

reçu la relique du roi de Jérusalem pour avoir fini par donner son consentement à la retraite de Sibylle. Et à qui le valeureux croisé confia-t-il la relique ? Mais tout naturellement à son chapelain. Celui-ci était Lionnel, abbé de Saint-Bertin.

Ce récit est d'une logique impeccable. Sans doute s'accorde-t-il mal avec la chronologie des événements. Mais qui est-ce qui se soucie de ces choses ? Personne. Pas même Jacques de Meyere, „ père de l'historiographie flamande ” ! Consultant ses tablettes, le savant curé de Blankenberge trouva les précisions nécessaires : c'est le 7 avril 1150 que le comte Thierry rapporta de la croisade une portion du Saint-Sang contenue dans une fiole de crystal; il est impossible de dire, continue le sévère auteur, avec quelle joie et quelle reconnaissance il fut accueilli en Flandre.

Ce qui dépassait les possibilités de l'Auteur des *Annales Flandriae* n'effraie guère les historiens du XIXe siècle. Avec les couleurs les plus vives, les accents les plus enthousiastes, ils décrivent à qui mieux mieux „ la première procession du Saint-Sang ”, l'armée flamande „ avançant à petites journées ”, acclamée „ par des milliers de poitrines ” et „ dans tous les idiômes ”, la dernière étape „ sous les murs de Courtrai, le soir du 1er mai 1150 ”, l'arrivée „ aux portes de Bruges ”, „ toute la population, magistrats, clergé, moines, bourgeois, corporations, s'avançant hors les murs, bannières déployées ”, „ l'immense procession défilant sous les arcs de triomphe, entre les façades couvertes de tapisseries, d'étoffes précieuses et de feuillages ”.

La déposition de la sainte relique en l'église Saint-Basile forme presque un chapitre à part de cette historiographie romantique. Mais à quoi bon le reprendre ? Aussi bien les légendes ont leur vie propre et rien ne peut les empêcher de croître et de se développer.

Drie portretten van Filips Dominicle

In 1956 prijken te Brugge, in de tentoonstelling Vlaamse Kunst uit Brits Bezit, de voortreffelijke portretten van een voornaam echtpaar, twee panelen toegeschreven aan Pieter Pourbus, uit de verzameling van Captain E. G. Spencer Churchill (1). Verwonderlijk is het wel dat deze portretten tot hiertoe ongeïdentificeerd bleven, want de schilderijen dragen in de bovenhoeken duidelijke en sierlijke wapenschilden, waarvan de figuren te Brugge niet vreemd aandoen: het manlijk schild: in blauw een zilveren keper gebroken met een zwart schildje met gouden lelie en vergezeld van drie vlinders, d.i. Dominicle; het vrouwelijk of ruitschild: doorsneden: I zoals hierboven, Dominicle; II in rood een zilveren golvende dwarsbalk, in 't schildhoofd vergezeld van een gouden schelp en aan de punt van een gouden antieke kroon, d.i. nagenoeg Ommejaegher (2).

(1) *Tentoonstelling. Vlaamse kunst uit Brits Bezit, Catalogus*, Brugge 1956, nrs. 52 en 52 a.

(2) De blazoenen zijn beschreven naar notas in 1956 bij de schilderijen genomen. Het blazoën van Dominicle biedt geen moeilijkheden. Dat van de vrouw verschilt enigszins van de beschrijving die Gailliard geeft voor de familie Ommejaegher: D'or au chevron d'azur, acompagné en chef de deux quintefeuilles de gueules et en pointe d'une coquille du même (J. Gailliard *Bruges et le Franc V*, Brugge, 1862, 366). Het is ook ongeveer dezelfde beschrijving die Colens geeft van het wapenschild dat op de keerzijde van het portret van de schenker uit het Gruuthusemuseum voorkomt en waarover hierna verder wordt gehandeld. Colens beroept zich evenwel op E. Sanders, rijksarchivaris, die hem had ingelicht en hij noteert dat de wapenschilden zeer slecht hersteld waren (Colens, o.c., 265). Rietstap geeft ook een enigszins afwijkende beschrijving: D'or au chevron d'azur accompagné en chef de deux roses de gueules boutonnées d'or, et en pointe d'une coquille de gueule. (J. B. Rietstap, *Armorial Général*, Berlin, 1934, 348-349).

Uit het geheel van onderhavige studie blijkt echter voldoende dat het wapenschild wel behoort tot Barbara Ommejaegher, echtgenote van Filips Dominicle.

1. Pieter Pourbus, Portret van Filips Dominicle, 1548.

2. Pieter Pourbus, Portret van Barbara Ommegaegher, 1548.

3. Pieter Pourbus, Groepsportret van de leden van de Broederschap van het Heilig Bloed, 1556 (linkerluik).

4. Pieter Pourbus, Groepsportret van de leden
van de Broederschap van het Heilig Bloed,
1556 (rechterluik).

5. Pieter Pourbus, Portret van Anselmus de Boodt en zijn zeven zonen, fragment van een luik, 1574.

6. Brugs Meester, ca 1550, Portretten van Filips Dominicle
en Barbara Ommejaegher.

In 1547 werd Filips Dominicle tot schepen van Brugge aangesteld. Hij was de achterkleinzoon van Gerard Dominicle, uit Reims, die zich een eeuw vroeger te Brugge had gevestigd (3). Herkennen wij deze schepen in de flinke jonge man die Pieter Pourbus in 1548 portretteerde, alsmede de achttienjarige Barbara Ommejaegher, met dewelke Filips Dominicle zojuist was getrouwd. Een liefvallige verschijning, deze jonge dame, in haar mooie kledij, door de prachtige gouden kettingen, het kant- en borduurwerk verlevendigd.

Voor de datering van deze portretten stuit men op een moeilijkheid. De catalogus van de Brugse tentoonstelling vermeldt dat de panelen op de rugzijde oude inscripties dragen, het mansportret: AN° DNI 1558 AETATIS SUE 25, en het vrouwenportret: AN° DNI 1558 AETATIS SUE 18. De datum 1558 is vermoedelijk een verkeerde kopie voor 1548. Meerdere gegevens leiden tot deze bevinding. Vooreerst het feit dat de vader van Barbara Ommejaegher op 15 februari 1533 stierf. Indien Barbara in 1558 achttien jaar was, moet zij zeven jaar na de dood van haar wettelijke vader geboren zijn. Wat meer is, indien Barbara aldus in 1540 geboren is, dan zou haar toekomstige echtgenoot Dominicle op dat ogenblik zeven jaar oud zijn geweest, aangezien hij 25 is, wanneer zij 18 lentes telt. Welnu het staat vast dat Filips Dominicle in 1547-48 schepen van Brugge was, zodat hij op veertienjarige leeftijd dit ambt zou hebben bekleed: hetgeen uitgesloten is, want voor deze functie was de meerderjarigheid geëist.

Men lost de moeilijkheid op door aan te nemen dat de cijfers 1548, geschilderd door Pourbus, nadien gemak-

(3) J. Gailliard, *Bruges et de Franc*, II, Brugge, 1858, 170-172; W. H. J. Weale, *Tableaux de l'ancienne école néerlandaise exposés à Bruges*, Brugge, 1867, 92; J. Colens, *L'église Saint-Jean à Bruges. Les tombes polychromées*, *Annales de la Soc. d'Emulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre*, XLI, 1891, 264.

kelijk aanleiding hebben gegeven tot de verkeerde transcriptie 1558. De portretten zijn o.i. van 1548 en nemen plaats als de vroegste werken in de reeks die de kunsthistorici gewoonlijk in 1551 inzetten, nl. met het gedateerd Laatste Oordeel en de bekende portretten van Jan Fernaguut en Adriana de Buck die ook deze datum dragen. In stijlcritisch verband tot deze laatste portretten kunnen de Londense panelen zonder bezwaar een drietal jaren vroeger worden gesitueerd (4).

Een tweede portret van Filips Dominicle en de voorstelling van zijn wapenschild komen voor op een van de twee retabeldeuren met de éénendertig leden van de Broederschap van het Heilig Bloed, bewaard in het Museum van het Heilig Bloed te Brugge. W.H.J. Weale in 1858 en R.A. d'Hulst, een eeuw later, hebben de bedoelde groepsportretten omstandig beschreven (5). Ook A. Joos de ter Beerst besprak deze schilderijen (6). Indien men de namen kent van de geportretteerde personen, aan de hand van het archief van het H. Bloed en van de op de omlijsting geschilderde wapenschilden, blijken de auteurs er niet te zijn in geslaagd de voorgestelde personages één voor één te identificeren. Integendeel, een vergissing van W.H.J. Weale in de vereenzelviging van een der hoofdfiguren, zal het probleem hebben bemoeilijkt. „Le Doyen (volet droit)

(4) A. Schouteet gaf mij, in alle gediensigheid, kennis van een archieftekst die de ouderdom aangeeft van een Filips Dominicle op 29 oktober 1559: *Dheer Philips Domyndle, oudt 48 jaren of daeromtrent...* (Brugge, Stadsarchief, Gerechtelijke dossiers, nr. 280). Ik vermoed dat de hier bedoelde Filips Dominicle, de neef is van de schepen, nl. de zoon van zijn broeder Pieter (cf. J. Gailliard, o.c., II, Brugge, 1858, 176).

(5) W. H. J. Weale, o.c., 79-97; R. A. d'Hulst, *Pieter Pourbus, portretschilder van de Brugse Burgerij uit de tweede helft der 16e eeuw, Gentse Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis*, XIII, 1951, 209-258.

(6) A. Joos de ter Beerst, *Notices sur l'insigne relique du précieux Sang. La noble Confrérie. La Basisique de Saint Basile*, z.pl. (Brugge), 1955, 37-38.

a de particulier. zo schrijft Weale, des manches de velours noir et une chaîne massive en or passée deux fois autour du cou" (7). De oude baardige man, geknield in het midden van de eerste rij van het linkerpaneel, draagt inderdaad donkere mouwen, doch ook nog andere confraters in deze groep zijn aldus gekleed. R. A. d'Hulst steunde wellicht op Weale wanneer hij een identificatie waagde: „links zien wij vooraan in het midden Loys Thiery, de proost, met de gouden ketting, teken zijner waardigheid" (8). Vooreerst bedoelde Weale met „doyen", de deken, of het oudste lid en zeker niet de proost (prévôt). Overigens Lodewijk Thiery werd op 26 april 1556 tot proost aangesteld en vervulde dit ambt tot 9 mei 1557. Het schilderij is gedateerd 1556, zodat het hoogstwaarschijnlijk onder het proostschap van de voorganger werd besteld. Deze voorganger is niemand anders dan Filips Dominicle die deze functie waarnam van 5 mei 1555 tot 26 april 1556.

Het groepsportret dat in mei 1555 zou zijn besteld geweest, kon de schilder vóór het einde van 1556 afwerken en aldus dagtekenen.

Om de personages te vereenzelvigen moet men de weg die A. Joos de ter Beerst insloeg, voortzetten, en nl. de namen van de 31 leden verdelen in twee groepen naar gelang hun wapenschilden op het linker- of op het rechterluik voorkomen. Bovendien moet men de lijst volgen van J. Weale, die de namen chronologisch rangschikte naar de datum van de benoeming als lid in de Broederschap. De schilder heeft de geplogenheden die thans nog in de Confrerie traditiegetrouw worden toegepast, eenvoudig moeten volgen. Het jaartal van benoeming als lid geeft de voorrang, het oudste lid is de eerste confrater in waardigheid, het jongste lid is de

(7) W. H. J. Weale. *o.c.*, 80. „volet droit" in heraldische zin.

(8) R. A. d'Hulst, *o.c.*, 218.

RECHTERLUIK		2	4	6	8	10
26. Jacob de Boodt L. 1553 P. 1559	18. Sebastiaan van den Berghe L. 1547 (mei) P. 1561	28. Jan de Boodt L. 1555 (jan.)	20. Jan Wytts L. 1549 (aug.) P. 1552	30. Jan Dominicle L. 1555 (aug.) P. 1564	31. Andreas Lootyns L. 1555 (nov.) P. 1571	12
16. Pieter de Boodt L. 1540 P. 1545	10. Jacob Nieuulant L. 1534 (8 maart)	12. Judocus de Boodt L. 1537 P. 1538	22. Filips Dominicle L. 1551 P. 1555	24. Gillis Wytts L. 1553 P. 1560	14. Filips van Steelant L. 1538	14
8. Jan van den Berghe L. 1533 P. 1541	2. Jacob de Boodt L. 1524 (feb.) P. 1530	4. Ferdinand van Merendre L. juli 1526 P. 1544	6. Pieter van Vyven L. 1530 P. 1551	14. Filips van Steelant L. 1538	6. Pieter van Vyven L. 1530 P. 1551	16
31	30	28	26	24	22	18

LINKERLUIK

	9	7	5	3	1
11	Passchier de Pape klerk				
13	29. Jan van den Heede L. 1555 (aug.) P. 1558		27. Lodewijk Thiery L. 1553 P. 1556	25. Baudouin van Vergeloot L. 1553	
15	23. Andreas van den Berghe L. 1552 P. 1562	21. Maarten Lem L. 1549 (okt.) P. 1554	19. Jan van Wyntere L. 1547 (mei)	17. Anselmus de Boodt L. 1545 P. 1557	15. Cornelis Breydel L. 1539
17	13. Juan Perez de Malvendia L. 1537 (dec.) P. 1540	11. Pieter Anchemant L. 1534 P. 1563		9. Pieter de Vooght L. 1534 (8 maart) P. 1547	7. Jan Breydel L. 1531 P. 1553
19	5. Jacob van den Heede L. 1527 P. 1537	3. Jacob Despars L. 1524 (nov.) P. 1526		1. Jan de Boodt L. 1518 P. 1529	
	21	23	25	27	29

laatste. Jan de Boodt is, op dat ogenblik, de oudste confrater, hem komt de ereplaats toe : op het linkerluik, de eerste rechts, precies zoals de stichter in een drieluik, en zijn wapenschild het eerst bovenaan langs dezelfde kant.

Indien men het principe verder konsekwent toepast dan is de tweede plaats (deze van het tweede oudste lid) te vinden op het rechterluik, nl. de eerste links; de derde plaats, de tweede op het linkerluik, enz. Bijgaande tabel geeft de plaats en de identificatie aan met verwijzing naar het wapenschild van de 31 leden en de begindatum van hun lidmaatschap (L.) en proostschap (P.).

In deze rangorde, zo stelt men vast, biedt de identificatie van de personages geen moeilijkheden. Evenwel lijkt het wenselijk alle twijfel uit de weg te ruimen. De juistheid van de vooropgestelde hypothese kon worden nagegaan aan de hand van andere portretten met dewelke sommige confraters kunnen worden gekonfronteerd.

Filips Dominicle zou dus te vereenzelvigen zijn met de vierde man van de derde rij op het rechterluik. Welnu deze is wel dezelfde persoon die Pourbus acht jaar vroeger had geportretteerd : men vergelijkte snor en baard, de forse gebogen neus, de vrij zware werkbrauwen en de donkere ogen, het haar over het voorhoofd gekamd en afgeknipt. De jonge schepen van 1548 ziet er nu, acht jaar later, als proost van de Broederschap heelwat ouder uit.

Maar het portret van Anselmus de Boodt legt, menen wij, de proef op de som. Nogmaals P. Pourbus schilderde acht jaar later dezes portret, als stichter met zijn zeven zonen en zijn echtgenote Johanna Voet en drie dochters (9). De panelen zijn bewaard in de

(9) R. A. d'Hulst, *o.c.*, 242-243.

O.-L.-Vrouwekerk en vormden eertijds een drieluik met Gerard David's Verheerlijking. Het langwerpige hoofd van Anselmus de Boodt, de prachtige baard, de oprechte klare blik, het zijn kenmerken die niet bedriegen kunnen. De twee portretten van deze man zijn als het ware een kopie van elkaar, met dat verschil dat de man in 1574 kaalhoofdig is geworden.

De sluitende vergelijking met andere portretten van twee confraters biedt een ernstig houvast. Daarbij komt de strenge logica van de opstelling in de volgorde der benoemingen in de Broederschap, gepaard met dezelfde opvolging van de blazoenen rond de omlijsting. Alles staft de voorgestelde vereenzelvigingen, die vermoedelijk spoedig tot andere confrontaties en bevestigingen zullen leiden. Intussen is hiermede geen verklaring gevonden voor de opmerking van Weale in verband met de donkere mouwen en de dubbele gouden halsketting van de middenste figuur van het linkerluik. Deze is Jacob Despars, de toenmalige burgemeester van Brugge. Zouden het donker gewaad waarvan de mouwen uitsteken door de zijspleten van de tabbaard en de gouden ketting geen kentekenen zijn van dezes waardigheid als burgemeester?

Een derde portret van Filips Dominicle wordt in het Gruuthusemuseum te Brugge bewaard.

Bedoeld worden de twee luiken waar enerzijds Filips Dominicle en anderzijds zijn echtgenote Barbara Ommejaegher als schenkers zijn voorgesteld (10). Deze panelen moeten ontstaan zijn ongeveer gelijktijdig met het groepsportret van de H. Bloedbroederschap. De twee portretten lijken treffend op elkaar, zozeer dat zelfs geen merkkelijk verschil in de ouderdom van het model is aan te tonen. De luiken van het Gruuthusemuseum

(10) H. Pauwels, *Groeningemuseum, Catalogus*, Brugge, 1960, nr. 57.

zijn niet zeer goed bewaard gebleven en ondergingen restauraties, zodat de toeschrijving aan Pourbus of aan zijn school niet met voldoende zekerheid kan worden voorgestaan. Over de identificatie van de schenkers kan geen twijfel bestaan, aangezien de wapenschilden Dominicle-Ommejaegher op de keerzijden waren aangebracht (11).

Wanneer men dit portret van Barbara Ommejaegher, van ca 1556, vergelijkt met het Londens portret van 1548, is men alleszins getroffen door de gelijkenis. Men heeft wel met dezelfde dame te doen, die nu, zoals haar echtgenoot, op jaren is gekomen. Filips Dominicle geboren in 1523, stierf op 3 november 1567. *Tout se passe*, was zijn leuze. De drie besproken portretten herinneren aan het leven dat hij te Brugge doorbracht in het vervullen van een aantal ambtelijke en eervolle taken.

Dr. A. JANSSENS DE BISTHOVEN.

(11) Deze zeer beschadigde wapenschilden zijn thans verdwenen. Foto's er van zijn bewaard (Archief van de Musea, bundel 1424-1425).

Het fonds van het bisdom Ieper op het bisschoppelijk archief te Brugge

Als gevolg van het konkordaat van 1801 werden de bisdommen Ieper en Brugge, beide gesticht in 1559, afgeschaft. De burgerlijke departementen van Leie en Schelde werden toen kerkelijk verenigd tot één bisdom, met Gent als hoofdstad. Na de nieuwe oprichting van het bisdom Brugge in 1834, werden de archieven van de voormalige bisdommen Brugge en Ieper in het bisschoppelijk paleis te Brugge ondergebracht. Bij de archivalia van Ieper bevinden zich ook stukken, die afkomstig zijn van het oude bisdom Terwaan, hetwelk in 1559 werd afgeschaft en vervangen door de bisdommen Ieper, Sint-Omaars en Boulogne. Een aanzienlijk gedeelte van het oorspronkelijke Ieperse fonds was na 1801 verloren gegaan, zoals blijkt uit de vergelijking van hetgeen te Brugge werd gedeponeed met de archivalia, die beschreven zijn in de inventarissen van 1741-1788 (1).

Volgens een verslag van 16 januari 1862, over de werkzaamheden in het bisschoppelijk archief te Brugge, was het fonds Ieper toen nog niet geordend (2). Deze ordening werd aangevat door E.H.M. English, die vele losse stukken betreffende het bisdom Ieper in een reeks bundels klasseerde. In onderhavige beschrijving wordt de algemene inhoud van deze bundels alsook van de afzonderlijke registers aangestipt. Hierbij werd gebruik gemaakt van de fiches van de Heer M. Mispelon, die een logische indeling van het fonds heeft ontworpen.

De eerste reeks van de inventaris behelst de stukken

(1) Zie verder nummer 1.

(2) Archief van het Bisdom, Reeks N, nr. 33.

van algemeen belang; de tweede reeks betreft de rekeningen; de derde de landboeken; de vierde bevat de handelingen van de bisschoppen van Ieper; de vijfde beschrijft de stukken van het Ieperse seminarie; de zesde is de lijst van stukken betreffende het kapittel en de katedraal van Sint-Maarten te Ieper. De laatste twee reeksen beschrijven hetgeen de kloosters en de parochies betreft.

I. Algemeenheden

1. Inventaris van het bisschoppelijk archief van Ieper, 1741-1788.

2. Statuten en oorkonden van Terwaan: *Statuta et ordinationes ecclesiae Morinensis. — Liber de privilegiis et iuribus eiusdem ecclesiae.*

3. Oorkondenboek van Terwaan: *Transscripta ex libro privilegiorum notata littera AA. Privilegia.* (N. 2 en 3 zijn gedeeltelijk uitgegeven door T. Duchet en A. Giry, *Cartulaires de Térouanne*, 1069-1474, Saint-Omer, 1881).

4. Oorkondenboek van het Sint-Maartenskapittel: *Registrum nigrum membri Sancti Martini* (Afschrift van stukken van 1200 tot 1543).

5. Register van documenten betreffende de bisschoppen van Terwaan, met een lijst van die bisschoppen tot Frans de Créquy (1535-1552).

6. Uittreksel uit het voorgaande register, in de 16e eeuw geschreven.

7. Register van antwoorden op een vragenlijst van de bisschop van Ieper, 18e eeuw.

8. Kroniek van 1559 tot 1620, door Gerard de Meestere (Gedeeltelijk uitgegeven door F. Van de Putte en C. Carton, *Historia Episcopatus Iprensis*, Brugge, 1851).

9. Register van de handelingen van Karel van Houcke, aartsdiaken van Ieper, 20.6.1607 tot 20.5.1613. — Afschrift van oorkonden: K. van Houcke en de abdij van Nonnebos, 1599-1609. — Beurs van de stichting A. Vlaminck. — *Registrum bursariorum in seminario Iprensi*, 1606-1618.

10. Chirograaf van 1253 (Uitgegeven door E. I. Strubbe, in *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, dl 13, 1934, blz. 764).

11. Drie registers van de stichtingen van Maarten Rythovius, De Snick, Antoon Vlaminck, Willem Van der Smesse.

12. Register van brieven, 14.11.1764 tot 12.5.1768.

13. Losse stukken over de bisschoppen Maarten Rythovius (1562-1583) en Pieter Simons (1585-1605).

14-21. Losse stukken betreffende het bisdom, het kapittel, de katedraal en het seminarie te Ieper. In bundel 14: — Overeenkomst tussen de bisschop van Ieper en de abdij Eversam, 3.3.1609, uitgegeven door M. English, in *Handelingen van het Genootschap Société d'Emulation te Brugge*, dl. 82 (1939), blz. 130-133. — Verslag over het bisdom Ieper door bisschop F.J. de Wavrans.

22. Losse stukken betreffende de dekenijen Ieper, Veurne en Poperinge, 1802-1837.

23. Register van de kosters in dezelfde dekenijen, 1802-1825.

24. Register van formulieren, geschreven onder bisschop F. J. de Wavrans (1762-1784) voor de akten van het bisdom, het kapittel en de officialiteit.

25-28. Processtukken, 17e en 18e eeuw.

II. Rekeningen

29. Rekening van het bisdom Terwaan, 1553-1555.

30. Rekening van de dekenij Terwaan, 1589, 1591-1601.

31-38. Rekeningen van het kapittel.

31. 1695-1707.

32. 1708-1721.

33. 1721-1732.

34. 1733-1744.

35. 1744-1761.

36. 1762-1772, 1774-1776.

37. 1777-1787.

38. Tweede exemplaar van rekeningen, 1756, 1775, 1776, 1778, 1779.

39-42. Rekeningen van de kerkfabriek van Sint-Maarten.

39. 1724-1728.

40. 1730-1732, 1735-1736, 1739.

41. 1740-1742, 1746-1748, 1749-1751, 1760-1766.
 42. Fragmenten van rekeningen, 1780-1790.
 43-45. Bewijsstukken bij de rekeningen.
 46. Manuaal van de ontvangsten van de kerkfabriek, 1760-1770.
 47. Manuaal van uitgaven van dezelfde, 1761-1765.
 48. Rekening van 1580, door Pieter Mariavale.
 49. Rekening van 1582, door Karel de Vynck.
 50. Rekening van gekonfiskeerde goederen, 1582-1585. — Losse stukken van de Staten van Vlaanderen.

III. Landboeken

51. Register van denombrementen, 1385 (Afschrift).
 52. Register van renten en denombrementen, omstreeks 1400.
 53. Denombrementen van goederen toebehorend aan de bisschoppen van Terwaan en Ieper in de parochie Herzele, 1524, 1569, 1612, 1616, 1620, 1625, 1629, 1638, 1640, 1668, 1669.
 54-55. Landboeken van goederen toebehorend aan het klooster van Sint-Maarten.
 54. *Generale registrum bonorum*, 1447.
 55. 1544.
 56. Terrier van goederen toebehorend aan het kapittel van Sint-Maarten, 1763-1790.
 57. Rekening nopens pachten, aansluitend bij de voorgaande terrier.

IV. Handelingen van de bisschoppen van Ieper

58. Handelingen van Maarten Rythovius, 1567-1578.
 59. Handelingen van de vikarissen na het overlijden van Willem Herincx, 25.8.1687 tot 11.6.1691.
 60. Kerkvisitaties van Maarten de Ratabon, 7.7.1694 tot 26.7.1696.
 61. Handelingen van Jan-Baptist de Smet, 1.5.1721 tot 12.7.1732.
 62-63. Handelingen van Willem Delvaux.
 62. 15.7.1732 tot 22.12.1744.
 63. 8.1.1745 tot 7.10.1761.

64-65. Registers van de wijdingen toegediend door Willem Delvaux.

64. September 1739 tot 18.12.1754.

65. 10.1.1755 tot 10.10.1761.

66. Kerkvisitaties van Willem Delvaux, juli 1734 tot 29.8.1747.

67. Samenvatting van de bisschoppelijke kerkvisitaties, 1694-1696, 1733-1749.

68. Handelingen van de vikarissen na het overlijden van Willem Delvaux, 20.10.1761 tot 25.10.1762.

69-71. Handelingen van Felix-Jozef de Wavrans.

69. 30.10.1762 tot 26.3.1771.

70. 5.4.1771 tot 13.8.1783

71. 13.8.1783 tot 28.10.1784.

72-73. Dekanale kerkvisitaties door F. J. de Wavrans bevolen.

72. 1.10.1764 tot 23.10.1764; 20.4.1768 tot 26.7.1768.

73. 23.7.1764 tot 25.8.1764; 5.5.1769 tot 31.7.1769.

74. Register van de wijdingen toegediend door F. J. de Wavrans, december 1762 tot 28.10.1784.

75. Register van de wijdelingen, 1769-1793 (Wijdingen toegediend door F. J. de Wavrans en K. A. van Arberg).

76. Register van benoemingen door F. J. de Wavrans, november 1762 tot 28.10.1784.

77. Register van jurisdictie voor biecht en prediking, november 1762 tot 7.10.1784.

78. Richtlijnen van F. J. de Wavrans aan de pastoors, 1768 (Gedrukt).

79. Handelingen van de vikarissen na het overlijden van F. J. de Wavrans, 4.11.1784 tot 8.4.1786.

80. Register van wijdingen toegediend door Karel-Alexander van Arberg, 9.4.1786 tot 8.5.1795

81. Register van beslissingen en richtlijnen van dezelfde bisschop, 9.4.1786 tot 20.7.1802.

82. Register van huwelijksdispensaties, 11.4.1786 tot 14.4.1792.

83-85. Handelingen van Stefaan-Andreas Fallot de Beaumont, bisschop van Gent, betreffende de dekenijen Ieper, Veurne en Poperinge.

83. 13.6.1802 tot 12.8.1803 (Twee exemplaren).

- 84. 16.8.1803 tot 20.5.1806 (Twee exemplaren.
- 85. 23.5.1806 tot 15.1.1811 (Twee exemplaren.
- 86. Register van de dekenij Ieper, 19.5.1803 tot 1806.

V. Seminarie

- 87. Register van schuldbrieven van de leerlingen ten opzichte van het seminarie, 1569 tot 1580.
- 88-90. Handelingen van het seminarie.
 - 88. 2.1.1606 tot 10.5.1666.
 - 89. 6.7.1666 tot 15.10.1711.
 - 90. 25.11.1711 tot 24.9.1792.
- 91. Register van de wijdelingen, 22.3.1738 tot 1797.
- 92. Lijst van de seminaristen die uit studiebeurzen studeren, 1606-1618 (zie ook n. 9).
- 93. Lijst van de leerlingen van het seminarie te Ieper, 1727-1771. — Lijst van de Ieperse seminaristen die te Douai studeren, 1728-1770.
- 94. Manuaal van ontvangsten van het seminarie, 23.5.1712 tot december 1757.
- 95-101. Losse stukken betreffende het seminarie.
 - 95. Uittreksels van rekeningen, 1640-1660.
 - 96. Stichtingen.
 - 97. Testamenten.
 - 98. Tienden.
 - 99. Renten.
 - 100. Goederen; inventarissen; verscheidene.
 - 101. Oorkonden, 1450-1789.

VI. Kapittel en katedraal

a. *Handelingen en statuten van het kapittel.*

- 102. Handelingen van het kapittel, 26.9.1747 tot 26.4.1774.
- 103. *Registrum novum*, 15e eeuw, afschrift van akten van 1176 tot 1421.
- 104-107. Statuten.
 - 104. *Statuta et constitutiones cathedralis ecclesiae Iprensis.*

105. *Liber statutorum ecclesiae cathedralis Iprensis. — Catalogus reliquiarum. — Series episcoporum... et canonicorum*, 1562-1830.

106. *Statuta et ordinationes ecclesiae Iprensis*.

107. *Liber statutorum ecclesiae cathedralis Iprensis. — Liber constitutionum ecclesiae cathedralis Iprensis*.

b. *Manualen. Notulenboeken.*

108. Register van betwistingen, 26.1.1672 tot 26.3.1773.

109-110. Registers van notulen.

109. 17.5.1774 tot 30.9.1788.

110. 2.1.1788 tot 16.1.1798.

111. Manuaal van het kapittel, 18e eeuw.

112. Klein manuaal van hetzelfde, 18e eeuw.

c. *Tienden.*

113-114. Losse stukken en tiendenverpachtingen in Artois.

115. Losse stukken over tienden van Sint-Donaas in het Ieperse. — Manuaal van ontvangsten van deze tienden, 1738-1750. — Tienden van het Sint-Maartenskapittel in Artois.

116. Registers van tiendenverpachtingen in Artois, 1772-1790. — Pachtbrieven van tienden, meestal 18e eeuw.

117. Pachtbrieven van tienden, 17e en 18e eeuw.

118. Register van tiendenverpachtingen, 1708. — Pachtbrieven van tienden, 17e en 18e eeuw.

119. Pachtbrieven van tienden, 17e en 18e eeuw.

120. Briefwisseling in verband met tiendenverpachtingen, 17e en 18e eeuw.

121. Eigendomstitels en tiendenverpachtingen.

d. *Stichtingen.*

122. Handboek van het beheer der goederen van de „Kapelanen van Terwaan”, 1742-1764.

123. Handboek van de renten toebehorend aan de „Kapelanen van Terwaan”, 1777-1793.

124. Rekening van de „Kapelanen van Terwaan”, 1776-1779; 1791-1794.

125-127. Handboeken van Joannes Folpe handelend over de *Bursa quotidianae distributionis*, 16e eeuw.

125. *Liber secundus Ioannis Folpe* (Het eerste handboek is verloren).

126. *Liber tertius Ioannis Folpe*.

127. *Liber quartus Ioannis Folpe*.

128. Handboek van de „Beurs der processen”, 1769-1789.

e. *Dienstregeling*.

129. Register van jaargetijden volgens de orde van de kalender, omstreeks 1500.

130. Handboek van de kerkelijke diensten in het jaar 1729.

131. Handboek van de dienstregeling, met kalender 1740-1750.

132. Handboek met uittreksels uit registers, o.a. specificatie van de kerkrechten bij begrafenissen en jaargetijden, 18e eeuw.

133. *Pastorale Ipreuse*, voor de bediening van de sakramenten en sakramentaliën, 10.7.1784.

VII. Kloosters

134. Renteboek van het begijnhof van Sinte-Christina, 1402.

135. Klooster van O. L. Vrouw-ten-Bunder : — Register van geloften, 18.1.1684 tot 12.9.1781. — Biografische notas nopens de kloosterzusters, 1422-1781, in 1781 geschreven. — Statuten en levenswijze, 1781-1782. — Kroniek van het klooster, 1299 tot 27.6.1783, geschreven in 1781-1783.

136. Handboek van de goederen van het klooster der Zusters Clarissen Urbanisten, 1762-1777.

137. Dodenregister van het O. L. Vrouw-gasthuis 1.6.1785 tot 22.3.1815. — Regel van de zusters —

138-139. Registers van examens voor de kleding en de kloostergeloften.

138. 18.9.1744 tot 12.8.1779.

139. 10.9.1779 tot 20.8.1831.

140. Losse stukken nopens de Roesbrugge Damen, en de Ierse Damen, 19e eeuw.

VIII. Parochies

141. Losse stukken nopens verscheidene Ieperse kloosters, 19e eeuw.

142. Losse stukken nopens de parochies van de stad Ieper, 18e en 19e eeuw.

143. Losse stukken betreffende het onderwijs, 19e eeuw.

144. Dekanale kerkvisitaties in de dekenij Waasten, 1732.

145. Dagboek nopens de dekenij Waasten, 6.10.1744 tot 1.10.1771.

146. Dekanale kerkvisitaties in de dekenijen Veurne en Nieuwpoort, 1732.

147. Dekanale kerkvisitaties in de dekenij Veurne, 1806.

148-151. Dekanale kerkvisitaties in de dekenij Poperinge.

148. 1803.

149. 1806.

150. 1809.

151. 1815, 1818, 1823, 1838.

152. Dekanale kerkvisitaties in de dekenij Ieper, 1803, 1806, 1809, 1815, 1818, 1823, 1834, 1842, 1846.

153. Handboek van de aalmoezen ten voordele van de aartsbroederschap van de H. Drievuldigheid tot vrijkoping van de slaven, 1760-1777. — Rekening van dezelfde broederschap, 1751, 1755, 1757, 1783.

B. JANSSENS DE BISTHOVEN

De betrekkingen tussen Karmelieten en Hanzeaten te Brugge van 1347 tot 1523

Op het einde van de middeleeuwen en bij het begin van de nieuwe tijd verbleven in de kloosters van de bedelorden niet zelden ordebroeders uit het buitenland. Zij vonden er een onderkomen in oorlogstijd (1), of zochten er zich te volmaken bij het einde van hun studies of kregen er logies op doorreis. In de centra van de internationale handel kwamen zij vanzelfsprekend in aanraking met hun landgenoten ter plaatse.

Te Brugge hadden van de XIVe tot de XVIe eeuw de Minderbroeders, Eremieten van Sint-Augustinus, Predikheren en Karmelieten geregelde betrekkingen met de vreemdelingen uit de stad (2). De Minderbroeders bewaarden op hun dormitorium in 1347 een schrijn met hanzeatische standaardgewichten, toebehorende aan de natie van Duitsland (3). Twee Italiaanse Augustijnen, in 1389 en 1426, en één Spaanse, in 1390, predikten in de kloosterkerk de passie in hun moedertaal. Een Engelse Augustijn werd in 1422 te Brugge speciaal ten dienste

(1) N. Teeuwen & A. de Meijer, *Documents pour servir à l'histoire médiévale de la province augustiniennne de Cologne. Extraits des registres des prieurs généraux (1357-1506)*. (Augustiniana jg. IX, 1959, blz. 202-220, 339-356, 431-477; jg. X, 1960, blz. 115-177, 297-327, 424-461; jg. XI, 1961, blz. 181-224, 383-413, 602-644), jg. X (1960) blz. 129, nr. 271, 26 mei 1426.

(2) A. Keelhoff, *Histoire de l'ancien couvent des Ermites de Saint-Augustin à Bruges* (Bruges, 1869), blz. 22, 37, 278-340 et passim. A. Heysse, *Necrologium conventuum Brugensium Fratrum Minorum (1247-1807)*. Analecta Franciscana dl. VIII, extractum. Quaracchi, 1917. J. Marechal, *La colonie espagnole de Bruges du XIVe au XVIe siècle* (Revue du Nord, t. XXXV, 1953, blz. 5-40), blz. 10-11. Idem, *Bijdrage tot de geschiedenis van het bankwezen te Brugge* (Brugge, 1955), blz. 59-60.

(3) L. Gilliodts, *Inventaire des archives de la ville de Bruges. Inventaire des chartes* (Bruges, 1871-1885, 9 dln), dl. I, blz. 501, nr. 459, 28 mei 1347.

gesteld van zijn landgenoten die daar woonden. De Florentijnen waren in het Augustijnerklooster van de stad dit jaar zodanig thuis, dat zij wisten wanneer de paters onder elkaar ruzie maakten en zij de feiten aan de prior generaal te Florence konden overdragen (4). Pedro Fernandes de Estremos, koopman van de natie van Portugal te Brugge, gestorven op 2 augustus 1498, en zijn vrouw Maria, overleden op 1 mei 1486, werden er in het Predikherenklooster begraven (5). De onderhandelingen te Brugge tussen de afgevaardigden van de Wendische steden en van de Duitse natie, enerzijds, en anderzijds van de Hollandse, Zeeuwse en Westfriese steden, van 23 oktober tot 13 november 1504, grepen in twee kamers van laatstgenoemd convent plaats (6).

Zeker is dat van 1347 tot 1523 de Karmelieten of Onze-Lieve-Vrouwebroeders met de hanzeaten of oosterlingen te Brugge bijzondere relaties onderhouden hebben. Doel van onderhavige studie is deze in detail na te gaan.

De Karmelieten vestigden zich in het suburbium van Brugge rond 1263, in een particulier huis bij de brug van Remundus Blanckards (nu Karmersbrug). Van Margareta van Dampierre kregen zij toen een bunder grond naast hun woonplaats, op de hoek van de Karmersstraat en de huidige Elisabeth Sorghestraat, en be-

(4) Teeuwen & de Meijer, *La province augustiniennne de Cologne*, jg. IX (1959), blz. 435, nr. 92,2 aug. 1388; blz. 446-447, nr. 139, 8 febr. 1390; jg. X (1960), blz. 121, nr. 239, 13 april 1422; blz. 124, nr. 247, 26 okt. 1422; blz. 128-129, nr. 267, 30 okt. 1425. Vgl. jg. XI (1961), blz. 219, in noot, mei 1482.

(5) E. Vanden Bussche, *Mémoires sur les relations qui existèrent autrefois entre les Flamands de Flandre — particulièrement ceux de Bruges — et les Portugais* (La Flandre, dl. IV, 1872-1873, blz. 32-56; 117-148; 247-285; dl. V, 1873-1874, blz. 103-118; 167-186; 303-318; dl. VI, 1874-1875, blz. 187-196; dl. VIII, 1876, blz. 217-250; dl. XVI, 1885, blz. 277-296), dl. V, 1873-1874, blz. 169.

(6) *Hanserecesse von 1477-1530*, Bd. V, ed. D. Schaefer, nr. 31, § 7.

gonnen aanstonds met de bouw van hun kerk (7). In 1264 kochten zij een hofstede (mansus, fundus) bij de Rolweg, op de heerlijkheid Voormezele (8), en op 24 februari 1288 (n.s.) het terrein (hofstede) van een pottenbakker, tussen hun eerste eigendom en de straat langsheen de Rei (9).

De grond van de in opbouw zijnde paterskerk lag op Sint-Kruis, waarvan de parochiekerk onder het patronaat van de collegiale kerk van Sint-Donaas stond. Op 27 juli 1265 verleenden de deken en het kapittel van Sint-Donaas aan de Karmelieten de toelating, op het door de gravin geschonken terrein, hun kerk verder op te trekken, een kerkhof aan te leggen en een klooster te bouwen. Zij voorzagen echter voor de Karmelietenkerk slechts een eenvoudige toren, in de aard van die van de Minderbroeders en Predikheren, met klokjes en bellen (10).

Het klooster van de Karmelieten te Brugge staat duidelijk afgebeeld op het stadsplan van Marcus Gerards uit het jaar 1562. De kerk en de hoofdingang bevonden zich toen in de Karmersstraat, terwijl langs de Karmersrei (nu Potterierei) het gasthuis en de achterpoort gelegen waren (11).

Sinds de hervorming van de Karmel, ingevoerd door de heilige Teresia van Avila (1562-1568), onderscheidt men Geschoeide Karmelieten en Discalsen of Ongeschoeide Karmelieten. Te Brugge waren in de Karmers-

(7) A. Miraeus & J. F. Foppens, *Opera diplomatica*, t. III (Brussel, 1734), blz. 417-418, Ao. 1265.

(8) A. Sanderus, *Flandria illustrata* ('s-Gravenhage, 2e uitg., 1732, 3 vol.), dl. II, blz. 114.

(9) J. Weale, *Obituaire du couvent des Carmes à Bruges* (Annales de la Société d'Emulation de Bruges, t. L, 1900, blz. 153-288), blz. 154, 221-222.

(10) Miraeus & Foppens, *Opera diplomatica*, dl. III, blz. 417-418.

(11) L. Gilliodts, *Les registres des „Zestendeelen” ou le cadastre de la ville de Bruges de l'année 1580* (Annales de la Société d'Emulation de Bruges, t. XLIII, 1894), blz. 309.

straat de Geschoeide Karmelieten gevestigd, terwijl de Discalsen in september 1630 het huis Boonemswal, gelegen Ten Hoeye (nu Schaarstraat), betrokken (12).

Bij beslissing van de calvinistische magistraat van Brugge, werden op 25 september 1578 alle schilderijen, beelden en andere waardevolle voorwerpen uit de kerk van de Geschoeide Karmelieten weggenomen (13) en de 1e oktober daaropvolgende de kloosterlingen verbannen. Men sloopte de kerk (14) en het pand, terwijl men het dormitorium, het refectorium en de keuken voor particuliere doeleinden aanwendde (15).

Na de godsdienstoorlogen werd te Brugge, op 22 juli 1624, de eerste steen gelegd van de nieuwe kerk der Geschoeide Karmelieten (16). Volgens een plan van het klooster dd. 6 september 1634, was die kerk toen nog met de grond gelijk (17). Op 20 mei 1639 bleef zij altijd geheel onvoltooid (18).

Men brak het klooster van de Geschoeide Karmelieten van de stad volledig af tijdens de Franse omwenteling. De plaats ervan is thans door het Sint-Leocollege ingenomen.

De hanzeaten, die te Brugge waarschijnlijk het oudste consulaat van de stad in het begin van de XIVe eeuw oprichtten (19), zullen wel de eerste vreemde zakenlui

(12) A. C. De Schrevel, *Etablissement et débuts des Carmes Déchaussés à Bruges* (Bruges, 1910), blz. 3, 11.

(13) Weale, *Obituaire des Carmes à Bruges*, blz. 155.

(14) De Schrevel, *Carmes déchaussés*, blz. 3.

(15) Z. Van Male, *Lamentatie behelzende wat datter aenmerkenswaardig geschiet is ten tyde van de Geuserie ende de Beeltstormerie binnen ende omtrent de stadt van Brugghe* (Maetschappy der Vlaemsche Bibliophilen, 3e serie, nr. 3. Gent, 1859). Edidit C. Carton, blz. (11).

(16) L. Gilliodts, *Mémoriaux de Bruges* (Bruges, 1913-1920, 2 dln), t. II, blz. 215, nr. 668.

(17) Rijksarchief te Gent, *Raad van Vlaanderen. Processen, 2e reeks*, nrs. 4240 & 4241.

(18) Gilliodts, *Mémoriaux*, t. II, blz. 215, nr. 668.

(19) Marechal, *Colonie espagnole*, blz. 15.

geweest zijn om er betrekkingen met de Karmelieten aan te knopen en te onderhouden. In de kerk van bewuste paters bezaten zij immers geen afzonderlijke kapel, maar mochten over het hoogaltaar beschikken (20). Zij brachten achter dit altaar een geschilderd raam aan, met het wapenschild en de beeltenis van de keizer en de keurvorsten van het Heilig Roomse Rijk (21) en zouden, naar hetgeen Ennen beweert, in die

(20) L. Ennen, *Zur Geschichte der hansischen Häuser zu Brügge und Antwerpen* (Hansische Geschichtsblätter, t. III, 1874), blz. 42.

(21) Klooster van de Ongeschoeide Karmelieten te Brugge, *Archief van de Geschoeide Karmelieten aldaar, Charter van kort na 4 juli 1505*, onlangs verloren :

Scheidsrechterlijke uitspraak door de generaal van de Karmelietenorde in het geschil te Brugge tusschen de naties van Duitsland en Aragon-Catalonië, wegens een tabernakel en beelden door laatstgenoemde koopliedengilde op het hoogaltaar van de Karmelietenkerk geplaatst, die het zicht van een gebrandschilderd venster, met de wapens en de beeltenissen van de keizer en de keurvorsten van het Heilig Roomse Rijk beletten.

Universis et singulis presentes litteras inspecturis, visuris prius et audituris, Petrus Terrasse, doctor theologus, tocius sacri ordinis fratrum et sororum Dei genitricis de Monte Carmelo humilis servus et magister generalis, salutem in Domino. Cum super controversia mota coram burgimagistris, scabinis et consiliariis civitatis Brugensis, per ac inter providos et discretos viros, oldermannos sive consules nacionis theutonice, ex una, et consules nacionis Arragonie, ex altera partibus, occasione certarum ymaginum et tabernaculi, per dictos Arragonenses positarum et erectarum, supra magnum altare ecclesie Carmelitarum, in predicta civitate, et ante fenestram quandam vitream, retro dictum altare, representationes armorum et personarum imperatoris et electorum sacri imperii continentem, ex eo presertim capite quod, per erectionem dicti tabernaculi, dicta fenestra offuscata fuerat, adeo quod representationes dicti imperatoris et electorum videri nequibant, per dictos burgimagistros, vicesima tertia die mensis Augusti ultimo effluxi, sentenciatum et declaratum fuisset, neutri dictarum partium aliquod jus proprietatis aut possessionis in dicto altari atque fenestra competere aut eos aliquam servitutem in illis posse pretendere, verum totalem dispositionem priori et conventui dicti monasterii competere, dictam causam sive controversiam cum dictis partibus proinde ad eosdem priorem et conventum remittentes, super eadem controversia ordinaturos, prout sibi ad honorem Dei et pro utilitate et decore ecclesie sue servabile videretur, prout in litteris desuper confectis plenius continetur. Quodque nos, frater Petrus Terrasse, dicti ordinis generalis magister, visitans conventum nostrum Brugensem, inter tantas naciones et tam singulares

kloosterkerk een gemeenschappelijk graf gehad hebben in de kapel toegewijd aan Sint-Thomas Becket (22).

De Onze-Lieve-Vrouwebroeders te Brugge bekommerden zich niet alleen om het geestelijk welzijn van de Duitse natie uit de stad, maar zij behartigden ook de stoffelijke welvaart ervan. Zo stelden zij geregeld hun kerk zelf en hun refter, voor het beleggen van vergaderingen, ter beschikking van de oosterlingen, zolang deze geen natiehuis hadden (23). In 1347 bewaarden zij een kist met de standaardgewichten van de kooplieden uit Lübeck (24) en in 1521 hielden zij een lokaal van hun klooster vrij, voor het voeren van onderhandelingen tussen hanzeatische en Engelse afgevaardigden (25).

Niet alleen groepsgewijs maar ook individueel namen de hanzeaten te Brugge de gewoonte aan zich tot de Karmelieten te wenden. Hendrik Tarrax, koopman uit Pruisen, woonde op 7 juli 1453 in de Vlaamse stad (26)

dicti ordinis et conventus benefactores intellexerimus tam grandem processum fuisse confectum nec litem finitam, ymmo in dies oriri maiorem, dictas partes ad nos vocavimus easque hortari simus, ex officio nobis iniuncto, ut pro maiore fovenda concordia se submitterent et compromitterent in nos quidquid, nostra auctoritate ordinaria sive submissione et compromisso, diffinire potuissemus. Quodque partes predictae, suasionibus nostris annuentes, submiserunt et compromiserunt in dictamine sive arbitrio nostro, promittentes perpetuo habere gratum ac ratum quidquid, per nos super dicta controversia, esset aut foret diffinitum, laudatum aut ordinatum, prout constat per certas instrumentorum litteras desuper confectas. Hinc est quod nos, frater Petrus — — —.

Vgl. Weale, *Obituaire des Carmes à Bruges*, blz. 274-276 (4 juli 1505).

Gelijkaardige ramen bevonden zich insgelijks in de kloosterkerken van de Augustijnen en Predikheren. Cf. Ennen, *Hansischen Häuser*, blz. 43.

(22) De kapel van Sint-Thomas Becket of van de Engelsen. Cf. Ennen, *Hansischen Häuser*, blz. 43.

(23) V.E. Hardung, *Die Entstehung des hansischen Comptours zu Brügge* (Sybel, *Historische Zeitschrift*, dl. XXVIII, 1872), blz. 345, 347. Ennen, *Hansischen Häuser*, blz. 42.

(24) Gilliodts, *Inventaire*, dl. I, blz. 501, nr. 459.

(25) *Hanserecesse von 1477-1530*, Bd. VII, edidit D. Schaefer, nr. 448, § 27, 28; nr. 450, § 2, 3.

(26) Stadsarchief te Brugge, *Civiele Sententies, in-folio, 1447-1453*, f° 328 : „Jordan Hoorneweder, poorter van Brugghe, Jacop

en was er gildebroeder van het gezelschap van Onze-Lieve-Vrouw van Rozebeke in de Karmelietenkerk. Hij overleed vóór 10 mei 1466 (27) en werd in de kapel toegewijd aan Sint-Jan ter aarde besteld. Op 20 mei 1468 beloofden de paters eeuwiglijk een jaardienst en een dagelijkse mis te zijner intentie op te dragen (28). Zijn neef Ypol Tarrax, insgelijks handelaar uit Pruisen en muntmeester van Vlaanderen te Brugge, gaf dezelfde broederschap „een rijkelic wit outaer cleet van witten camelote gheboorduert ende ghestoffert met zijnder wapenen ende besayet met roosen ende met sijnder devisen” (29).

De koopman Albrecht Busschop (Bisschop, Bisscop), geboren te Lübeck, was te Brugge tevens lid van de Duitse natie en gildebroeder van het ambacht der kulkstikkers (30), pourpointiers, borduurwerkers en bocraanverwers. In de dom van zijn geboortestad bekostigde hij de aankoop en het onderhoud van de eeuwige

vander Calomme ende Laureins vander Calomme worden boorghen ende elc voor al over Heinric Tarrax, toter somme van 200 lb. gro., daerover hi, ten verzouke van Heinric Lensendijc, als hebbende een vonnesse tzinen profite van den heeren van den rade jeghen de ouderlieden ende coopliden van der Duutscher hanze, ghevanghen hadde gheweist, daerof executie ghedaen was upten vors. Heinric Tarrax, als van der vors. hanze zijnde, — — — Actum den 7sten dach van hoymaend int jaer 1453”.

Over de familie Tarrax, zie E. van den Bossche, *Het Antwerps geslacht Vledincx alias Tarrax (15e-16e eeuw)*. (Bijdragen tot de Geschiedenis inzonderheid van het oud hertogdom Brabant, jg. 46 (1963), blz. 191-210).

(27) Klooster van de Ongeschoeide Karmelieten te Brugge, *Archief van de Geschoeide Karmelieten aldaar, Charter nr. A. 42 van 10 mei 1466*: „— — — Ypol Tarrax ende Jordaen Horneweder, als testamentarisse van wylen Heinric Tarrax, svoors. Ypols Tarrax recht oom”. — Ypol Tarrax was in 1468 muntmeester van Vlaanderen. Marechal, *Bankwezen*, blz. 53.

(28) Bewijsstuk nr. I.

(29) J. Weale, *La procession et les confréries de Notre Dame de Roosebeke* (La Flandre, dl. III, 1869-1870, blz. 154-187), blz. 166.

(30) Over de kulkstikkers, kulkmakers of buffelmakers, zie Van Male, *Lamentatie*, blz. 51.

lamp voor de beeltenis van de Moeder Gods (31) en in de Karmelietenkerk van zijn woonplaats voor immer een jaargetijde en een dagelijkse mis, alsook een jaarlijkse dis van zestig proven. Hij stierf hier ter stede op 11 juni 1468 en werd er in de kloosterkerk voor het altaar van Sint-Niklaas begraven (32).

Naar het voorbeeld van zijn natiebroeders Joannes van der Sneer en Joannes Salsberch, stichtte Joannes van den Houtte, koopman van de natie van Duitsland te Brugge, een jaardienst in de Karmelietenkerk op 17 februari 1481 (n.s.). Hij werd daar in de omgeving van de kapel van Sint-Thomas Becket ter aarde besteld (33).

Meesters Gerard Boomhower en Clais Cuene, secretarissen van de natie van de oosterlingen te Brugge, kochten in de stad een eigen graf in het pand voor de refter van het Karmelietenklooster. Op 15 november 1497 beloofden de paters, tot lafenis der ziel van beide afgestorvenen, ieder jaar een solemnele mis op te dragen en een bedeling van zestig proven te doen (34).

De teraardbestelling van Johan Scollen (Stollen), koopman van dezelfde natie, had te Brugge vóór het altaar van de Heilige Geest plaats. Op 4 augustus 1498 namen de Onze-Lieve-Vrouwebroeders, tegenover de testamentarissen van de afdijvige, de verplichting op zich

(31) Zie plaat II en *Hanse, Rhein und Reich*, edidit H. Hunke e.a. (Berlin, 1942), blz. 142.

(32) Bewijsstuk nr. II. Weale, *Obituaire des Carmes à Bruges*, blz. 177-178.

(33) Klooster van de Ongeschoeide Karmelieten te Brugge, *Archief van de Geschoeide Karmelieten aldaar, cartularium Liber Oblongus*, f° 180 v°: „Anniversarium Johannis van den Houtte, mercatoris Almanie, sepulti apud nos iuxta capellam Anglicorum. Obligatur conventus facere annuatim, cum missa de requiem et commendacione et candelis, secundum consuetudinem conventus. Eodem modo et forma sicut supra de mercatoribus eiusdem nationis, Johanne van der Sneer et Johanne Salsberch. Vide ante in suo loco. Actum sub sigillum conventus anno M°CCCC°LXXX°, die XVII° Februarii”.

(34) Bewijsstuk nr. III.

te zijner intentie jaarlijks een zielmis te zingen en dertig proven uit te delen (35).

Vrolic Wanscheide (Wansche, Wanschede), op 29 april 1483 ouderman of consul (36) van de Duitse hanze te Brugge, werd er begraven bij de Karmelieten, vóór het kleine altaar van Onze-Lieve-Vrouw, aan de ingang van het koor. Op 26 maart 1503 (n.s.) verplichtten de paters zich tegenover zijn neef, Hendrik Wanscheide, lid van dezelfde natie aldaar (37), op de dag van het jaargetijde van de afgestorvene, een dis van dertig proven gereed te maken (38).

Onder de oosterlingen die in het obituarium van de Onze-Lieve-Vrouwebroeders uit de Vlaamse stad vermeld worden en in het convent hun laatste rustplaats vonden, komen er eindelijk twee zonder sterfjaar voor. Het zijn Hanskin Grauwaert, zoon van Koenraad, en de handelaar Henyng Scilder. Eerstgenoemde werd vóór het altaar van de heiligen Quirinus, Reinoldus en Christophorus de schoot der aarde toevertrouwd (39).

Men moet in de geschiedenis van de katholieke liturgie een onderscheid maken tussen het lof van Onze-Lieve-Vrouw en het lof van het Heilig Sacrament. Het eerste bestond in de eerste helft van de XIVe eeuw (40), terwijl het laatste pas bij het begin van de XVIe eeuw

(35) Bewijsstuk nr. IV.

(36) Zie zijn zegel op plaat III. Voor de identiteit tussen ouderman en consul, cf. noot 21.

(37) Hendrik Wanscheide woonde te Brugge op 5 mei 1486. Cf. Stadsarchief te Brugge, *Register van procuraties en certificaties, 1485-1486*: „Heindric Wanscheide, coopman van der Duytsser hanze residerende binder stede van Brugghe, constitueert — — —”

(38) Bewijsstuk nr. V. Weale, *Obituaire des Carmes à Bruges*, blz. 202.

(39) Weale, *Obituaire des Carmes à Bruges*, blz. 168 & 178.

(40) Zie voor het lof ter ere van Onze-Lieve-Vrouw, H. Leclercq, *Salve Regina* (Dictionnaire d'Archéologie chrétienne et de Liturgie, dl. XV, 1e partie, kol. 714-724), kol. 722-723. H. Schulte Nordholt, *Salve Regina* (Tijdschrift voor Geschiedenis, jg. 74, 1961, blz. 357-366).

in voege kwam. Deze beide soorten godsdienstoefeningen waren aanvankelijk fundaties door particulieren (41).

Het lof ter ere van het Heilig Sacrament, ingesteld op 27 november 1523 in de Karmelietenkerk te Brugge, door de Duitser Wilhelm van Kempen, vormt een van de oudste voorbeelden van een dergelijke religieuze plechtigheid. Volgens de wil van de stichter moest het er donderdags gedurende vijftien jaar na de vespers gezongen worden, in navolging van het lof dat door de Eremieten van Sint-Augustinus werd gedaan. Wijn het koor het *Tantum ergo Sacramentum* aanhief en de acolieten belden, al twee brandende toortsen vasthoudende, nam de officiant de ciborie met de geconsacreerde hostie uit het tabernakel of uit het sacramentshuisje, plaatste ze op het altaar en wierookte. Daarna speelde de orgelist en zong het koor de responsorie *Discubuit Jesus*. Vervolgens zong de priester, met het Allerheiligste in zijn hand, *Dicens hoc est corpus meum*, het koor de verzen *Fecit Assuerus* en *Gloria Patri*, alsook een vers met betrekking tot de eucharistie. Daarop zong de officiant de collecte *Deus qui caritatis*, voor de welvaart van de stichter, en het koor *Genitori*. De priester gaf eindelijk de benedictie met het Heilig Sacrament, terwijl er opnieuw werd gebeld. Achteraf las de officiant nog de psalm *Miserere* (42).

Aan de hand hoofdzakelijk van de gegevens vervat in het cartularium en het obituarium van de Karmelieten te Brugge, waarvan wij vooral gebruik maakten bij het schrijven van deze studie, hebben wij kunnen vaststellen hoe nauw de betrekkingen tussen de Onze-Lieve-Vrouwebroeders en de hanzeaten van de stad geweest

(41) V. Vande Velde, *Oorsprong van het lof* (Brugge, Ora et Laboraserie, 1930), blz. 19-41.

(42) Bewijsstuk nr. VI. Zie voor de geschiedenis van de kerkgezangen, J. Julian, *A dictionary of hymnology* (New York, 1957).

zijn van 1347 tot 1523. Het was ons enerzijds mogelijk te bepalen welke oosterlingen en hoeveel er in het klooster begraven werden. Wij telden er precies elf. Anderzijds, naast allerhande stichtingen van missen en proven, vonden wij de fundatie van een lof door een particulier, een feit dat enigszins zeldzaam mag heten.

J. MARECHAL

BEWIJSSTUKKEN

I

20 mei 1468.

Tegen de som van 55 lb. groten, beloven de Karmelieten te Brugge eeuwig een jaarlijkse en een dagelijkse mis te celebreren tot lafenis der ziel van Hendrik Tarrax, koopman uit Pruisen, lid van het gezelschap van Onze-Lieve-Vrouw van Rozebeke, die in de Sint-Janskapel begraven ligt.

Klooster van de Ongeschoeide Karmelieten te Brugge, *Archief van de Geschoeide Karmelieten aldaar*, Origineel op perkament, zegels verdwenen.

Stadsarchief te Brugge, *Archief van de broederschap van Onze-Lieve-Vrouw van Rozebeke in de Karmelietenkerk te Brugge, Gildeboek vernieuwd Ao. 1545, f° 63-70.*

Uitgegeven Weale, *Notre Dame de Roosebeke*, blz. 177-181.

II

9 april 1469.

Tegen een erfrente van 25 schellingen groten, bezet op 39 lijnen 61 roeden land in de heerlijkheid Sijsele, beloven deken en vinders van het ambacht der kultstickers, pourpointiers, borduurwerkers en bocraanverwers te Brugge jaarlijks een dis van 60 proven te bekostigen in uitvoering van het testament van Albrecht Busschop, koopman van de Duitse Hanze, hun gildebroeder, die vóór het altaar van Sint-Niklaas in de Karmelietenkerk van de stad begraven ligt.

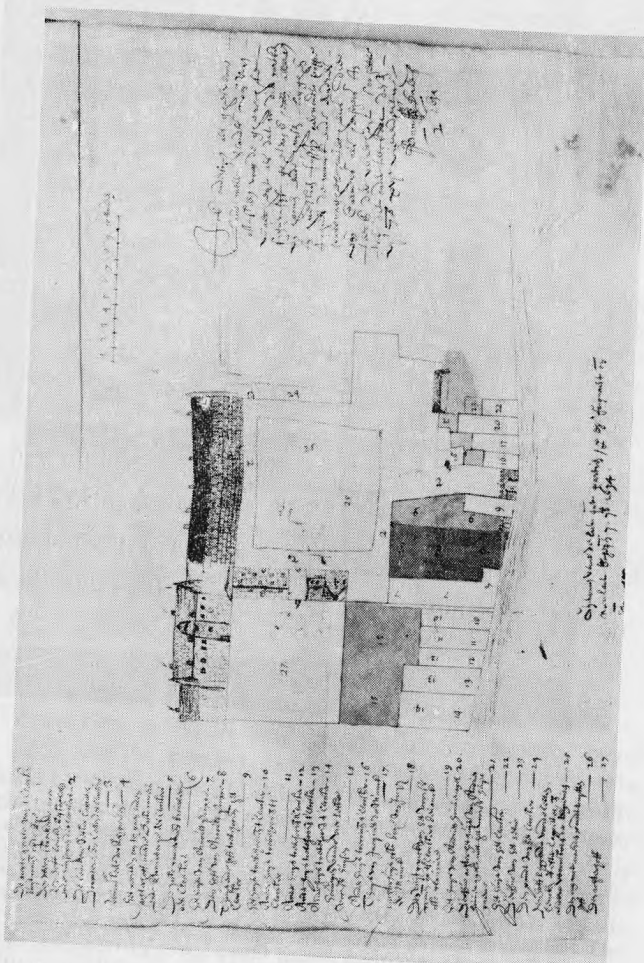
Rijksarchief te Brugge, *Archief van de ambachten en neringen*, nr. 185.

Wy, Jacob Andries, dekene, Everaert Claeis, vindere van de cultstickers, Jan de Conync, vindere van den porpointickers,

Plaat 1. — Gedenksteen opgericht in de dom te Lübeck, ter nagedachtenis aan de fundatie van een eeuwige lamp ter ere van de Moeder Gods, door Albert Bisschop, geboren in de stad. De stichter was te Brugge tevens lid van de Duitse natie en van het ambacht der kulkstikkers, pourpointiers, borduurwerkers en bocraanverwers. Hij stierf er op 11 juni 1468 en werd er in de Karmelietenkerk begraven.

De afgestorvene geknielend voor Onze-Lieve-Vrouw laat haar in aanwezigheid van zijn beschermheilige een olielamp aanbieden. Onderaan prijkt zijn wapenschild en staat volgende tekst: „Anno Domini M^oCCCC^oLXVIII^o, XI° in Junio, do starf Albert Bisschop to Brugge in Flanderen, God sy der Selen barmhertich, unde heft desse Lampen bestediget, to ewigen Dagen, to holdende Dach unde Nacht, by den Prestere de hir Unser Liven Vrowen (Tyde holden, in desseme Dome, so de besegelde Breff wol uth wiset”.

Handwritten notes at the top of the page, possibly a title or introductory text, including a large initial 'D'.

Handwritten notes on the right side of the page, providing additional context or details related to the plan.

Handwritten legend or key at the bottom of the page, listing items 1 through 22 with corresponding descriptions in a cursive script.

Plaat 2. — Plan van het klooster der Geschoeide Karmelieten te Brugge
afd. 6 september 1634.

RIJKSARCHIEF TE GENT, Raad van Vlaanderen, Processen, 2e reeks, mrs. 4240 & 4241.
(LEGENDE:) De groote poorte van tclooster vuytcomende op de Rije: 1. — Den wech streckende naer den hoff, ceucken, refter, cellen ende huijsagien des cloosters: 2. — De ceuckene, refter, cappittel, dormiere ende cellen des cloosters: 3. — Woonstede der religieusen: 4. — Het poortken om te gaen in den achterhoff naer de gascamers ende brouwerije des cloosters: 5. — De gascamers ende brouwerije des cloosters: 6. — Het huijs van Arnoult Pouppe: 7. — Den hoff van Arnoult Pouppe: 8. — Thuis ende hoff toebehoorende het clooster: 9. — Het huijs toebehoorende tclooster: 10. — Ander huijs toebehoorende tselve clooster: 11. — Ander huys toebehoorende tclooster: 12. — Ander huys toebehoorende tclooster: 13. — Ander huys toebehoorende tclooster: 14. — Hovingen van de vier leste voors. huijsen: 15. — Ander huijs toecomende tclooster: 16. — Thuis van Jacques de Munck: 17. — Dachterhuijs ofte boije van Jacques de Munck: 18. — Den vuyjganck van het voors., comende op tcloosters bevancck ofte clauseure: 19. — Het huys van Andries Houvenaghel: 20. — Derffve achter het huijs van Andries Houvenagele, met het voors. huijs gaende: 21. — Het huijs van het clooster: 22. — Derffve van hetselve: 23. — Den pandt van het clooster: 24. — Den hoff liggende voor de cellen, ceucken, refter, cappittel ende andere woonsteden der religieusen: 25. — Den inganck naer den pandt vuytten hoff: 26. — Den achterhoff: 27.
Ick onderschreven, als gheswooren landtmeter slandts van den Vryen, attesteeore voor de gherechte waerheyt, als dat ic dit cartken figuratyf ghetrocken hebben alleenlick van den hooven ende huysen ligghende in questien tusschen Aernoudt Poppe, Jacques de Munck ende Andries Houvenagele, jehens die van den Carmers, als herschers. In teecken der waerheyt, soo hebbe ick dit onderteekent, desen 6en september 1600 vierendertich.
(Get:) P. van Dale, 1634.
Ghenomen veue de lieu, present partien, per dheer Faignaert ende Nieuland, schepenen.
7 september 1634.

Plaat 3. — Zegels in bruin was, op natuurlijke grootte, van de oudermannen of consuls van de Duitse natie te Brugge, aan een akte van 29 april 1483.

A/ Zegel van Johan van der Licht (30 mm.). Wapen : schild, een halve leeuw, gedekt door een half-aanziende helm met dekkleden, getopt met helmteken als schild.

Randschrift tussen twee filetjes : S. (JOHAN) VAN DER LICHT.

B/ Zegel van Renolt... (28 mm.). Wapen : schild, een handelsmerk, gedekt door een half-aanziende helm met dekkleden, getopt met helmteken als schild.

Randschrift tussen twee filetjes : S. RENOLT...

C/ Zegel van Vrolick Wanscheide (25 mm.). Wapen : schild, een handelsmerk, gedekt door een half-aanziende helm met dekkleden, getopt met helmteken als schild.

Randschrift tussen twee filetjes : S. VROLICK WANSCHIDE. Laatstgenoemde werd in de Karmelietenkerke te Brugge begraven.

RIJKSARCHIEF TE GENT, Archief van de Sint-Baafskerk te Gent, Archief van het Kartuizerklooster bij Gent, Charters.

Steven Dhaze, vinder van den bordeurwerckers, ende Anthuenis Rolins, vinder van den bocraenvarwers binnen Brugghe, ende al tghemeente van den zelve ambachten doen te weten allen lieden, dat midts der goeder vrientscepe die wy ghehadt hebben met wylen Albrecht Busschop, coopman van der Duutscher hanze, onzen ghildenbroeder, dewelcke begraven licht ten Carmers in onze cappelle van sinte Nicolaus, voor den outlaer aldaer, ende noch hebben met Wouter Busscop, zynen broedere, ooc onzen ghildebroedere, ende midts viventwintich scellinghen grooten ertelike rente tsaers, die den voors. Albrecht in zyn testament ordeneerde te besettene, omme eenen disch te stellene in de kercke van den Carmers voorseit, up den dach van zynder jaerghetyde, eeuwelic gheduerende, ende dewelcke 25 s. gr. de voors. Wouter ons tonsen voors. ambochten behouf ghegheven ende upghedraghen heeft, bezet up 39 linen 61 roeden lants, lettelt meer of min, liggende in de prochien van Sinte Cruus ende Sinte Catelinen buuten Brugghe, int ambocht ende heerscip van Ziesseele, in diverse schein parcheelen, zo de brieven die daerof zyn dat ten vullen verclaerssen, Wy anzien hebbende ter zaecken voorscreven ende ons ende onzen naercommers van den voors. ambochten ons verbonden ende beloofte hebben, verbinden ende beloven, by desen onzen lettren, elcken jaere, van nu voortan teeuweghen daeghen, te doene stellene ende rechten in de voors. cappelle, up den dach van den voors. jaerghetyde van den voors. wilen Albrecht, te wetene up den lasten donderdach voor Sinxen dach in elc jaer, eenen disch van tzeftich provenen of pitancien, weerdich zynde elcke pitancie viere groote, bedraghende te zamen twintich scellinghen grooten. Ende zullen in elcke pitancie wesen een tarwen brood van eenen groote, een stick vleesch van twee grooten ende eenen groten in ghelde ende midts vier scellinghen grooten tsaers, die wy ende onze voors. naercommers hebben ende behouden zullen tonswaerts, boven den voors. 20 s. gr., ende noch twaelf grooten, vulmakende de voors. 25 s. gr., dewelcke 12 gr. wy gheven zullen den clercq van den voors. ambochten. Beloven ende zullen ghehouden zyn wy ende onze voors. naercommers te zendene, by den voors. clercq, sdaechs te vooren van den voorseiden jaerghetyde, den ouderlinghen van der voors. hanze binnen der voors. stede van Brugghe, veertich van tzeftich teekenen, die daertoe ghemact zyn, omme tsandersdaechs, te wetene up den dach van den voors. jaerghetyde, te zenden halen by hemlieden veertich van der voors. pitancien, omme die te distribuieren of te doen distribuieren, by eenen ofte twee van haerlieder secretarissen, den huusaermen, naer haerlieder devocie ende discretie, daerin begrypende, updat hemlieden belieft,

vyf pitancien ten behouwe van den convente van den voors. Carmers, omme dat zy te bet gheneghen zullen werden toghe thebben tonzewaerts, omme dit verband ende inhouden van desen te vulcommene ende ooc te vulcommene tgoend daerin zy verbonden staen, jehghens de voors. ouderlinghen ende aeldinghers, ter causen van den voors. Albrecht. Ende wy zullen behouden de andere twintich teeckene, omme die te zendene den verweecten huusaermen in onze voors. ambochten, daert ons van noode dincen zal, omme mette zelve twintich teekenen insghelicx te halene dander twintich pitantien. Beloven ende zullen ooc ghehouden zyn bovendien wy ende onze voors. naercommers, deken ende vindren, metten voors. clercke ende ghezelsceppe van den voors. ambochten, te commen offeren jaerlicx ter messe van den voors. jaerghetyde, ghelyc ooc zullen de voors. ouderlinghen metter gemeener natie, updat hemlieden ghelieft, ter goeder memorie van den voors. wilen Albrecht. Ghebuerdet ooc zo, dat in toecommende tyden de voors. natie van den voors. oosterlinghen vertrocken van deser stede, zo es te verstante dat wy de voors. veertich teekenen, die wy hierboven zyn ghehouden te zendene den voors. ouderlinghen, behouden zullen tonsewaerts, omme die te deelene, zoo voors. es, naer onze discretie, haerlieder absentie gheduerende, daerin begripende de voors. vyve pitancien van den voors. ghemeenen convente. Wel verstaende dat de voors. ouderlinghen ende wy denzelve convente dezelve vyve pitancien afreucken ende weder nemen zullen moghen, tallen tyden alst hemlieden ende onsliden ghelieven zouden ende dochte, dat zy hemlieden niet wel ende droughen, int vulcommen van dies voors. es ende zy belooft hebben ende verbonden staen. Ende omme al dit wel ende ghetrauwelic te vulcommen, by ons ende onze voors. naercommers teeuwighen daghen, wy over ons ende die zelve onze naercommers verbinden ons ende hemlieden, in onze ende haerlieder persoonen, jehghens den voors. Woutere ende zynen ende voors. wilen Albrecht aeldinghers ende tjehghens de voors. ouderlinghen, die nu zyn ende naermals wesen zullen. Ende al tgoedt, toebehoorten ende juweelen van den voors. ambochten, jehghenwoordighe ende toe te commene, ende zonderlinghe de voors. rente van viventwintich scellinghen grooten tsaers, in zulcker manieren dat waert dat wy of onze voors. naercommers in ghebreke worden in eeneghe van de zaecten voors., de voors. ouderlinghen ofte de voors. naeste aeldinghers zouden moghen de voors. rente van vyve ende twintich scellinghen grooten weder anveerden ende daarmede doen haerlieder gheliefte ende zouden wy ende de voors. naercommers die moeten renunchieren laten ende afgaen, omme mette zelve 25 s.

gr. ander bezet te doene, in der manieren voorscreven, daer ende zoot hemlieden ghelieven zal, ende zouden ooc moeten wederkeeren de 25 s. gr., die ontfanghen zouden hebben van den jaere of jaeren, dat wy of onze voors. naercommers in ghebreke ghevallen zouden zyn, ende hadden wy ofte zy die niet ontfanghen, wy ende zy zouden ghehouden zyn die te laten ontfanghen, by den voors. ouderlinghen of den aeldinghers of dengonen die daertoe cause hebben zouden, by updrachte ofte machte van den voors. ouderlinghen ofte aeldinghers. Ende omme de meeste vasticheyt van dies voors. es, zo beloven wy al tinhouden van desen te doen corroboreren, vasteghen ende villecueren by scepenen van Brugge, onder den zeghel van zaecken van der voors. stede. In oorconscopen der waarheyt, zo hebben wy, dekene ende vindere voorscreven, by wete, rade, advyse ende vullen deliberatien van allen den ambochten voors., ter vasticheyt van allen den zaecken hierboven verhaelt ende begrepen, dese letteren bezeghelt metten ghemeenen zeghel van den zelve ambochte. Dit was ghedaen ende ghepasseert int jaer Ons Heeren duust vierhondert ende neghen ende tztich, upden neghenden dach van april.

III

15 november 1497.

Tegen de som van 26 lb. 6 s. 8 d. groten, beloven de Karmelieten te Brugge aan Jan Scolle, koopman, en meester Gerard Bruyns, secretaris, van de natie van de Oosterlingen aldaar, jaarlijks een zielmis op te dragen en een dis van 60 proven te bekostigen, in uitvoering van het testament van wijlen meesters Gerard Boomhower en Clais Cuene, ook secretarissen van dit gild, die in het pand vóór de refter van het klooster begraven liggen.

Rijksarchief te Brugge, *Archief van de ambachten en neringen te Brugge*, nr. 185.

Wy, broeders Laureins Christiaens, docteur in der godheyt ende pryoor, Heindrick de Rutere, leismeestere, Jeronimus van Dadizele, supprioer, Cornelis Reven, meester van den studenten, Michiel Sterckhof, Jan van den Castele, costere, ende alle tghemeene convent van Onzer Liever Vrouwen broeders ordene des berchs van Carmelen in Brugge. Anghezien de jonste, devotie ende zonderlinghe begheerte, die tonsen voors. convente draghen ende langhe ghedreghen hebben die eerbare ende discrete mannen, Jan Scolle, coopman, ende meester Gheeraert Bruyns, secretaris van

der natie van den oosterlinghen, te Brugge residerende, eensdeels testamentarissen van meester Gheeraert Boomhower ende meester Claeis Cuene, wylen medesecretarissen van der natie voors., ligghende begraven in den ommeganc ofte pand van den voors. onzen cloostere, voor den reiftere, wiens zielen God hebben ende ghedinken moet. Ende zonderlinghe uute dien dat zy ons ghegheven hebben eene zekere somme van penninghen, hiernaer verclaerst. Soo eyst dat wy, pryoor voors. ende al tghemeene convent, belooft hebben ende by dese onze letteren alnoch beloven, over ons ende onze naercommers, den voors. testamentarissen een eeuwelic jaerghetyde, over meester Goossin ende meester Claeis voors. zielen, haerer vrienden ende aller kerstenen zielen, den zestiensten dach van octobre, twee ofte drie daghen vooren ofte naer onbegrepen, te weten, sdaechs te vooren, vigelien zynghende van neghen lessen ende, up den dach, ter hochmesse eene messe van Requiem, met diaken, subdiaken ende acolyten, met commandatien daertoe dienende, metten vullen coor, ende tot beede den graven te gaene, stellende an elc van den grave vier wassen keerssen, elc van een pondt, barnende, alzo wel ter vigelie als ter messe, met een pondt offerkeerssen, omme mede te offeren up tconvents cost. Ende den ambochte van den culcstickers ende dat daeran cleeft, up den voors. dach, 2 s. gr. Vlaems ervelick ende eeuwelicke te bezorghene van haerlieder moyte, van te commen offeren ende tooghe thebben up tvoors. bezet van den voors. dienst, van provenen, vigilien ende messen jaerlicx ghetrauwelic tonderhoudene, ende haerlieder clercq van den zelven ambochte oock 4 s. par., voor zyn sallaris, omme te vermanen te commen offeren van der voors. messe. Ende noch boven desen beloven wy, over ons ende onze naercommers, up den zelven voors. dach van den voorn. jaerghetyde, te stellene ende te rechtene in onze kercke, alle jaeren eeuwelicke ende ervelicke gheduerende, eenen disch van tzestich proven, elc weerdich zynde vier grooten, te weten twee grooten in broode ende twee grooten in buetere ofte meer, naer den ghewichte ofte pryse dat de buetere ter date van de distributie ghelden zal, ende daerof tzestich teeckenen daechs te vooren van der vigilie bestellen ten huuse van der natie voors., omme daerof ghedistribueert te wordene thien teecken den voors. convente, ter recreatie van den ghemeenen broeders, ende thien teeckenen den voors. ambochte van den culcstickers, etc., voors., ende dander veertich teeckenen, by der ouderlinghen van der zelver natie ofte haer ghecommitteerde, den verweecten aermen daers meest van noode zijn zal. Ende waert zoo, dat God verbiede, dat wy ofte onze naercommers in ghebreke vielen dit voors. jaerghetyde, in der manieren alzo voors. es, te houdene

ofte in den disch te stellene in ghebreke bevonden waeren, zoo zullen wy verbonden zyn de voors. testamentarissen ofte den voors. ouderlinghe van der natie voors., in tyden wesende, tot haerlieder vermaninghe ofte last van hemlieden hebbende, de somme van zessentwintich ponden, zes scellynghen, acht pennynghen grooten Vlaems, die welcke somme wy kennen van der voors. testamentarissen ghetrauwelicke in ghereede pennynghen ende nog astigher betalinghe ontfaen hebbende, weder te keeren ende up te legghen, zonder eeneghe wederzegghen, metten beteringhen van den verletten svoorzeits dienst ende provenen. Ende al dit beloven wy, by desen onzer lettren daer up ghemact, rustende onder de voors. natie, over ons ende onze naercommers, te volcommene ende onderhoudene ten eeuweghen daeghen, in crachte van onze belofte, die wy ghedaen hebben in ons proffes, ende in tverbant van alle de goedinghen, weerlick ende anderssins, roerende ende onroerende, onsen clooster toebehoorende, jeghenwoordich ende toe te commene, zo waer die zyn ende bevonden zouden worden, die ter executie te stellene van allen heeren, rechters ende wethouders, gheestelic ende weerlic ende wie die bevonden zullen worden, niet jeghenstaende privilegien ende exceptien der ordene ghegheven in eenegher manieren, zonder alle arghelist. Ende omme dies voors. es teeuweghen tyden tonderhoudene, zoo hebben wy, pryoor ende alle tghemeene convent voors., hierof twee brieven ghemact ende met sconvents zeghele bezeghelt. Ende in meerder vasticheyt van desen, onze vaders ende heeren, den general ende den provinciael van onzen oordene, ghebeden dese brieven met haerlieder zeghele van de voors. oordene ende prwincie, voor huerlieder ende huerlieder naercommers, generalen ende provincialen, te zeghelen. Dit was ghedaen den 15en dach van novembre int jaer duust vierhondert ende zevenentneghentich ende ghezeghelt met vier zeghelen al van rooden wasse, in dobbelen steerte uuthanghende.

IV

4 augustus 1498.

Tegen de som van 21 lb. 10 s. groten, beloven de Karmelieten te Brugge aan Pieter Oppener, Johan Ryckerdynck, kooplieden, meesters Gerard Bruyns en Hendrik Loer, secretarissen, van de natie van de oosterlingen aldaar, testamentarissen van Johan Scollen, handelaar van hetzelfde gild, begraven in de kloosterkerk vóór het altaar van de Heilige Geest, jaarlijks voor de overledene een solemne zielmis op te dragen en een dis van dertig proven te bekostigen.

Rijksarchief te Brugge, *Archief van de ambachten en neringen te Brugge, nr. 185.*

Wy, broeders Laureins Christiaens, docteur in der godheyt ende prijoor, Ogier Ympen, leismeestre, Jeronimus van Dadizeele, subprijoor, Cornelis Reven, meester van de studenten, Michael Sterckhof, Jan van den Casteele, costere, ende alle tghemeene convent van Onzer Liever Vrouwen broeders oordene des berchs van Carmelen in Brugghe. Anghezien de jonste, devotie ende zonderlinghe begeerte, die tonsen voors. convent draghen ende langhe ghedreghen hebben die eerbare ende discrete mannen, Pieter Oppener, Johan Ryckerdynck, coopliden, meester Gheeraert Bruyns ende meester Heindric Loer, secretarissen, van der natie van den oosterlinghen te Brugghe residerende, testamentarissen van Johan Scollen, coopman van der voors. natie, liggheende begraven in de kercke van den voors. convente, ontrent voor den outaer van den Heleghen Gheeste, wiens ziele God hebben ende ghedyncken moet, ende zonderlinghe uute dien dat zy ons ghegheven hebben eene zekere somme van pennynghen, hiernaer verclaerst. Zoo eyst dat wy, pryoor voors. ende alle tghemeene convent, belooft hebben ende by desen onzen letteren alsnoch beloven, over ons ende onze naercommers, den voors. testamentarissen, een eeuwelic jaerghetyde over Johan Scollen zielen voors., zyne vrienden ende maghen ende alle kersten zielen, des maendachs in de weke voor Sincxen, twee ofte drie daghen daer vooren ofte daernaer onbegrepen, te weten daeschs te voeren vigilien zynghende van neghen lessen ende up den dach, ter hoochmesse, een messe van Requyem, met diaken, subdiaken ende acoliten, met commandatien daertoe dienende, metten vullen choor. Ende totten grave te gane, stellende up tvoors. graf vier wassen keerssen, elc van eenen ponde, barnende, alzo wel ter vigilie als ter messe, met eenen ponde offerkeerssen up sconvents cost. Ende den ambochte van de culcstickers ende dat daeran cleeft, up den voors. dach, 2 s. gr. Vlaems ervedic ende eeuwelic te bezorghene, voor haerlieder moyte van te commen offeren ende toghe thebben up tvoors. bezet van den voors. dienste, van provenen, vigilien ende messe jaerlicx ghetrauwelic tonderhoudene, ende haerlieder clercq van den voors. ambochte ooc zes scellinghen parisis, voor zynen sallaris, omme te vermane te commen offeren van der voors. messe. Ende noch boven desen beloven wy, over ons ende onze naercommers, up den zelve voors. dach van den jaerghetyde, te stellene ende te rechtene in onze kercke, alle jaere eeuwelicke ende ervedicke gheduerende, eenen disch van dertich proven, elc weerdich zynde zes groten Vlaems, te weten twee grooten in

broode ende twee grooten in vleessche ofte buetere, naer dat den dach ghetidich es, ende 2 d. in ghelde, ende daerof dertich teekenen sdaechs te vooren van der vigilie bestellen ten huuse van der natie voors., omme daerof ghedistribueert te wordene vyf teekenen den voors. convente, ter recreatie van den ghemeene broeders, ende vyf teekenen den voors. ambochte van den culcstickers ende dat daeran cleeft voors., ende dander twintich teekenen, by den ouderlinghen van der zelve natie ofte haerlieder ghecommitteerde, den verweecten aermen, daers meest van noode wesen zal. Ende waert zo, dat God verbiede, dat wy ofte naercommers in ghebreke vielen dit voors. jaerghetyde, in der manieren alzoot voors. es, te houdene ofte in den disch te stellen in ghebreke bevonden worden, zo zullen wy verbonden zyn den voors. testamentarissen ofte den voorseide ouderlinghe van de natie voors., in tyden wesende, tot haerlieder vermaninghe ofte last van hemlieden hebbende, de somme van een ende twintich ponden ende thien scellinghen grooten Vlaems, de welcke somme wy kennen van de voors. testamentarissen ghetrauwelic, in ghereede penninghen ende nog astigher betalinghe, ontfanen hebbende weder te keerene ende op te legghene, zonder eenich wederzegghen, metten beteringhen van de verlette voors. dienst ende provenen. Ende al dit beloven wy, by desen onze letteren daerop ghemact, rustende onder de voors. natie, over ons ende onze naercommers, te vulcommene ende te onderhouden ten eeuweweghen daeghen, in crachte van ons belofte, die wy ghedaen hebben in ons proffes, ende in tverbant van alle de goedinghen, weerlic ende anderssins, roerende ende onroerende, onsen clooster toebehoorende, jegenwoordigh ende toe te commen, zoo waer die zyn ende bevonden zullen worden, die ter executie te stellene van allen heeren, rechters ende wethouders, gheestelic ende weerlic, onder wien die bevonden zullen worden, niet jegenstaende privilegien ende exceptien der oordenen ghegheven, in eenegher manieren, zonder argelist. Ende omme dies voors. es teeuweweghen tyden tonderhouden, zoo hebben pryoor ende alle tghemeene convent voors. hierof twee brieven ghemact ende met sconvents zeghele bezeghelt. Ende in meerdere vasticheyt van desen, onze vaders ende heeren, den general ende den provinciael van onzer oordene, ghebeden dese brieven, met haerlieder zeghele van de voors. oordene ende provincie, voor hemlieden ende huerlieder naercommers, generalen ende provincialen, met ons te zeghelen. Dit was ghedaen den vierden dach van ougst int jaer duust vier hondert acht ende tneghentich ende ghezeghelt met vier zeghelen, al van rooden wasse in dobbelen steerte uuthanghende.

V.

26 maart 1503 (n.s.)

Tegen de som van 17 lb. 10 s. groten, beloven de Karmelieten te Brugge aan Hendrik Wansche, koopman van de Duitse Hanze aldaar, op de dag van het jaargetijde van zijn oom Vrolic Wansche, een dis van dertig proven te bekostigen.

Rijksarchief te Brugge, *Archief van de ambachten en neringen te Brugge*, nr. 185.

Wy, broeders Jeronimus van Dadizeele, leismeester in der godheyt ende pryoor van den cloostere van Onzer Vrouwe broeders ende Carmers in Brugge, voordt broeder Cornelis de Ryvem, broeder Roegier Ympin, ooc leismeestere, broeder Jan Donckers, onder prioor, broeder Jan Mauwe, meester der studenten, broeder Michiel van de Sterckhove, broeder Claeis van de Wyngaerde, broeder Jan van de Castele, costers, broeder Lenaert van Franckfort, broeder Jacob Brunsteen, procurator, ende alle de ghemeene broeders van den voors. cloostere. Anziende ende anmerckende de goede jonste ende devotie, die tonsen convente draecht ende langhe ghedreghen heeft eerbare ende wyse, onzen wel gheminden vriendt Heindrick Wansche, coopman van der Duutsche hanze, ende zonderlinghe uute dien dat den zelve Heindric onzen convente ghegheven heeft, in ghereeden ghelde, de somme van zeventiene ponden ende tien scellinghen grooten Vlaemscher munte, zo eyst dat wy den voors. Heindric belooft hebben ende by deze onze letteren alsoch beloven eeuwelic alle jaere, up den dach dat wy tjaerghetyde doen zullen van Vroylic Wansche, zynen oom, zo wy daerin verbonden staen by onze letteren, te rechtene ende stellene in onze kercke eenen disch van dertich provenen, elcke provene weerdich zynde zes grooten Vlaems, te weten twee grooten in broode, twee grooten in vleessche ofte buetere, naer dat den dach ghetydich es, ende twee grooten in ghelde, ende daerof dertich teekenen, daeschs te voeren van der vigilien, te beweghene ende te bestellene ten huuse van der voors. natie, omme daerof ghedistribueert te wordene zeven tekenen den voors. convente, ter recreatie van den ghemeenen broeders. Voorts den ambochte van den culstickers, vyf teekenen, ende boven desen worden wy verbonden den zelve ambochte van de culstickers ende datter an cleeft te ghevene in ghelde twee scellinghen grooten, voor haerlieder moyte, over de ziele ten jaerghetyde te commen offeren, ende haerlieder clercq, omme den deken ende zynen eedt te daeghen, voor zyne moyte zes grooten,

ende dander achtien teekenen, by der ouderlinghen van de zelve natie ofte haere ghecommitteerde, den verweecte aermen, daert meest van noode zyn zal. Ende waert, zo dat verbode, dat wy ofte onze naercommers in ghebreke vielen den voors. disch ende provenen te stellen, zo zullen wy verbonden zyn den voors. Heindric ofte den voors. ouderlinghen van der voors. natie, dan zynde, de voors. 17 lb. 10 s. gr., dewelcke wy van den voorn. Heindric in ghereede penninghen kennen ontfaen thebbene, die weder uppe te legghen ende betalen, zonder eenich wederzegghen, metten beteringhen ende verlette voors. dienst ende provenen. Ende al dit beloven wy, by desen onze letteren daerup ghemact, rustende onder de voorn. natie, over ons ende onze naercommers, te vulcommen ende te onderhouden ten eeuweghen daeghen, in crachte van onze belofte, die wy ghedaen hebben in ons proffes, ende in tverband van alle onze goederen, weerlic ende anderssins, roerende ende onroerende, onsen clooster toebehorende, jeghenwoordich ende toecommende, zoo waer die zyn ofte bevonden zullen worden, die ter executie te stellen van allen heeren, rechters ende wethouders, gheestelic ende weerelic, onder wie die bevonden zullen worden, niet jeghenstaende privilegien ende executien der ordenen ghegheven, in eenegher manieren, zonder alle arghelist. Ende omme dies voors. es ten eeuweghen tyden tonderhouden, zo hebben wy, pryoor ende alle tghemeene convent voors., hierof twee brieven ghemact ende met sconvents zeghele bezeghelt. Ende in meerder vasticheyt van desen, onze vaders ende heeren, general ende provinciael van onzer oordene, ghebeden desen brieven met huerlieden zeghele van de voors. ordene ende provincie, voor hemlieden ende huerlieder naercommers, generalen ende provincialen, met ons te zeghelen. Dit was ghedaen int jaer duust vyfhondert ende twee, up den zessen ende twintichsten dach van maerte.

VI

27 november 1523.

Onder toezicht van de waard van de herberg waar hij verblijft en van de klerk of huisbewaarder van de natie waartoe hij behoort, sticht de hanzeaat Wilhelm van Kempen, bij de Karmelieten te Brugge, op bepaalde tijdstippen, een processie en een lof ter ere van het Heilig Sacrament.

Klooster van de Ongeschoeide Karmelieten te Brugge, *Archief van de Geschoeide Karmelieten aldaar, Cartularium Liber Oblongus*, f° 98. Het begin van de akte is verloren.

In de indices op het cartularium : „*Copia litterarum processionis sacramenti Eucharistie ad tempus fundate a Wilhelmo van Kempen, f° 98. Wilhelmus van Kempen, Almanus, fundat sacramenti servitium ad tempus, f° 97*”.

— — — — —

tvolck ghebenedieden met den helich sacrament ende eer hij van den outaer gaet, so sal hij lesen *Miserere mei Deus* ende *De profundis*, metter collecte daertoe dienende, voor de zielen van Willems voors. vrienden ende allen ghelooveghen zielen. Ende waert dat Willem voors. overleden waere ende in onsen convent begraven, zo sal deselve priester ghehouden zijn, met den dienaers van den outaer, dit *Miserere mei Deus* ende *De profundis* tziyn graf te lesen. Item ten vespertijden, naer dat vesperen ghedaen zullen wesen, zo zullen wij ghehouden zijn een lof, allen donderdaghen, vichtien jaeren lanc gheduerende, te zinghen van den helich sacrament, alzoot men ten tijdt van nu ten Augustijnen zinghende es, te wetene vesperen ghedaen zijnde, sal men thelich sacrament nederlaten oft halen huut sacramentshuus, als een seborie wesen sal, ende dat sal men reverentelicke stellen up die outaer ende die acolythen sullen hebben twee tortsen voors. bernenden ende men sal de simbelen clincken, twijle dat den choor zinghet *Tantum ergo sacramentum* ende de priester wijrooc ghevet, dit ghesonghen zijnde, sal die orghelaer spelen die responsorie *Discubuit Iesus* ende de choor haer partie ende de priester, hebbende thelich sacrament in zyn handt, sal zinghen, als tijdt es, *Dicens hoc est corpus meum* ende die jonghers sullen zinghen tversicle *Fecit Assuerus et Gloria Patri*, daernaer sal men zinghen een versicle ende collecte van den helich sacrament, met de collecte *Deus qui charitatis etc.*, voor de welvaert van Willem voors. ende allen zijnen vrienden, desen ghezonghen zijnde, sal de choor zinghen *Genitori etc.* ende de priester sal hebben thelich sacrament in zijnen handen ende gheven daermede tvolck die benedictie, alzoot behoort, ende men sal altijts, inder processie ende als men die benedictie gheven sal, de symbelen clincken, tot thelich sacrament ghesloten sal wesen oft bestedet, alst moghelicke sal zijn, ende lesen *Miserere etc.*, up de boete van 20 gro., die te distribueren den weerd oft weerdinne van den huus daer de voorseiden Willem nu woonende es ofte den clerck ofte den castelein van den huus van der voorseiden natie, dwelcken de voorseiden Willem nu stelt als toezinders, omme die te distribueren naer haerlieden gheliefte, ofte de vrienden van den voorseiden Willem, up indie datter eenich zijn, ende elck van hemlieden bysonder.

Ende in meerder verzerkthede van allen dies voors. es, zo beloo-
ven wy allen tinhouden van dezen, onsen letteren, te doen consen-
teren ende verzerken, bij onsen vader in God den general van
onsen oordene, alzoot behooren sal. In kennesse van desen, omme
allen die pointen, hierboven ghenarreert, te houden goet, vast,
zeker ende ghestadich, zo hebben wij, priorer, ouderlinghen, offi-
ciers ende tghemeene convent voors., desen saertren ghezeghelt
met den zeghelen van den priorer ende van den ghemeeene convent
huuthanghende. Dit was ghedaen int jaer Onsen Heere 1523, den
27e dach in november.

Inventaris van het archief van het voormalige gild van de Librariërs en van de vereniging van schoolmeesters te Brugge

INLEIDING

Librariërs zijn personen, wier bedrijf in verband staat met het boek, namelijk : kalligrafen of boekschrijvers, miniaturisten, boekverkopers, boekbinders, drukkers en schoolmeesters.

Tot omstreeks het midden van de 15e eeuw stond het iedereen vrij de voornoemde bedrijven of beroepen te Brugge uit te oefenen. Geen beperkende maatregelen van bestuurlijke of corporatieve aard waren voorgeschreven en aan kennis of bekwaamheid waren geen bepaalde voorwaarden gesteld. Naarmate de 15e eeuw verder verliep, begon de stedelijke overheid nauwer toe te zien, ja zelfs verordeningen in verband met de uitoefening van deze bedrijven en beroepen uit te vaardigen.

De oorzaken van de tussenkomst van de overheid waren van velerlei aard. Onderlinge twisten en naijver zullen ongetwijfeld niet vreemd zijn geweest aan het ingrijpen van de magistraat. Maar voornamelijk de aanmatiging van het ambacht van de beeldenmakers en de zadelmakers, waaronder de schilders ressorteerden, waren van beslissende invloed. Het beeldenmakersambacht heeft inderdaad verschillende pogingen aangewend om de miniaturisten en later waarschijnlijk ook de drukkers te verplichten tot hun corporatie toe te treden of om hun activiteit te beperken.

Om zich tegen de aanmatigen van de beeldenmakers en de zadelmakers beter te verdedigen, zullen de librariërs zich ongetwijfeld nauwer aaneengesloten hebben. Factoren van maatschappelijke, economische en godsdienstige aard, zullen eveneens stuwend gewerkt hebben tot vorming van een vereniging. Van deze factoren zijn zogoed als geen positieve gegevens voorhanden; over de moeilijkheden met het beeldenmakersambacht daarentegen bezitten wij enkele belangrijke documenten.

Aldus deden de Brugse schepenen, op 1 april 1426, uitspraak in een geschil tussen het ambacht van de beeldenmakers en een groep Brugse librariërs (1). Van librariërs wordt eigenlijk nog niet gesproken: de tekst gewaagt enkel van personen, die zich „gheploghen hebben te gheeneerene binnen der zelve stede (van Brugge) met boucken te scrivene, te doen scrivene ende te vercoopene”. Onder hen treft men zowel poorters als niet-poorters aan. Er wordt echter wel een onderscheid gemaakt tussen „ghezellen” en „andere”. Al blijkt uit de tekst niet duidelijk wat men onder „ghezellen” dient te verstaan, toch menen wij gerust het woord te mogen verklaren door „leden van een associatie van librariërs”. Men mag dus aannemen, dat er in 1426 reeds een groepering van librariërs te Brugge bestond. Niet alle vakgenoten waren nochtans lid van deze groepering en het boekbedrijf mocht zowel door de leden als door de niet-leden, zowel door poorters als door vreemden, vrij uitgeoefend worden.

Het beeldenmakersambacht, dat het geding had ingespanssen, verzocht de schepenen aan de librariërs, die geen lid van hun ambacht waren, het vervaardigen van

(1) De tekst van deze uitspraak is gepubliceerd door W.H.J. Weale in *Le Beffroi*, dl. IV (Brugge, 1872-73), blz. 239-244, alsook in L. Gilliodts-Van Severen, *L'oeuvre de Jean Brito, prototypographie brugeois*, in *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, tom. XLVII (1897), blz. 490-494.

miniaturen te ontzeggen en het invoeren van „ghetydelicke beildekins”, welke te Utrecht of elders buiten Brugge waren gemaakt, te verbieden. Het maken van „beilden”, ter versiering van boeken en rollen, zo beeerden de beeldenmakers, was een monopolie van de leden van hun ambacht.

Hiertegen repliceerden de librariërs, dat dergelijke geschillen met het ambacht van de beeldenmakers reeds vroeger door de magistraat waren beslecht, namelijk : in een uitspraak d.d. 2 maart 1403. Toen hadden de schepenen duidelijk bepaald, dat het vervaardigen van miniaturen geen monopolie voor de beeldenmakers was, maar integendeel door iedereen vrij mocht gedaan worden, alsmede dat het aan iedereen was toegelaten verluichte boeken en rollen van buiten Brugge in te voeren en te verhandelen. En vermits verluichte boeken en rollen van buiten de stad mochten betrokken worden, meenden zij dat losse miniaturen eveneens ongehinderd mochten ingevoerd worden. Tegen de herhaalde pogingen van de beeldenmakers en de zadelmakers om de librariërs tot hun ambacht te doen toetreden, voerden de librariërs verder verscheidene argumenten aan. Zij betoogden, onder andere, sedert onheuglijke tijden vrij te zijn in het uitoefenen van hun bedrijf. De toenmalige deken van het beeldenmakersambacht, Jan Coene, zelf, was overigens verschillende jaren als vrij miniaturist te Brugge werkzaam geweest, vóór hij zich bij de beeldenmakers had aangesloten. En van de zestien te Brugge gevestigde miniaturisten, waren er op het oogenblik van het geding amper drie of vier bij het beeldenmakersambacht aangesloten.

In hun uitspraak bepaalden de schepenen, dat het vervaardigen van miniaturen vrij bleef : iedereen, poorter of niet-poorter, mocht er zich mede inlaten. De invoer en de verkoop van losse miniaturen werd verboden, echter niet van complete boeken en rollen, al dan niet

verlucht. Te Brugge vervaardigde boeken mochten echter alleen door miniaturisten van ter plaatse verlucht worden. Daarenboven waren alle te Brugge gevestigde miniaturisten voortaan verplicht een merk te kiezen, waarmede zij hun werken zouden tekenen. Dit merk moest medegedeeld worden aan de deken van het beeldenmakersambacht, aan wie tevens eens en voor goed een bedrag van veertig schelling parisis diende betaald te worden. Op de overtreding van deze verordening stond een boete van vijf schelling parisis. Wat ten slotte het toezicht op de naleving van de verordening betreft, dit werd door de schepenen aan het ambachtsbestuur van de beeldenmakers en de zadelmakers toevertrouwd.

Deze uitspraak van de schepenen betekende het einde van de onbepaalde vrijheid voor de librariërs. Verschillende bepalingen legden deze vrijheid inderdaad aan banden. De librariërs schijnen er zich echter weinig om bekommerd te hebben, terwijl ook de beeldenmakers niet streng op de stipte naleving ervan hebben toegezien.

Wanneer in 1457 opnieuw een proces tussen het beeldenmakersambacht en sommige librariërs voor de Brugse schepenen aanhangig is, verklaren de librariërs ronduit van de verordening van 1426 geen kennis te hebben en ze dan ook nooit te zijn nagekomen. Om zich derhalve tegen de aantijgingen van de beeldenmakers te kunnen verantwoorden, verzochten zij om een afschrift van de bedoelde verordening. Nadat aan hun verzoek was voldaan, wezen de librariërs met tal van argumenten op de onredelijkheid van de uitspraak van de schepenen, terwijl de beeldenmakers het tegenovergestelde betoogden en bestraffing van de overtreders eisten.

Ondanks hun vroegere beslissing, verklaarden de schepenen, op 27 juni 1457, de librariërs van boete of rechtsvervolgving ontslagen. Tevens troffen zij de volgende regeling: voortaan mocht het beroep van minia-

turist te Brugge alleen door poorters uitgeoefend worden; hun werken moesten gesigneerd zijn; het aangevende merkteken moest bij de deken van het beeldenmakersambacht gedeposeerd zijn en er diende eens en voorgoed een bedrag van veertig schelling parisis aan dit ambacht betaald te worden; invoer en verkoop van miniaturen, die buiten de stad waren vervaardigd, waren verboden, tenzij in boeken en rollen, welke in hun complete en definitieve vorm van buiten werden ingebracht (2).

Hoger hebben wij er op gewezen, dat verschillende librariërs reeds in 1426 in een associatie waren verenigd. Deze associatie is verder uitgegroeid tot een wettig erkend gild, dat er naar zal streven de beroepsactiviteiten van zijn leden te beschermen en alle vakgenoten tot aansluiting te verplichten. De oudst bewaarde rekeningen van het gild vangen aan op 6 mei 1454. Terecht heeft L. Gilliodts - van Severen laten opmerken (3), dat deze rekeningen op een ouder bestaan van het gild wijzen en naar inhoud en vorm een voortzetting zijn van een oudere comptabiliteit.

Over de manier waarop het leven van het gild en de betrekkingen tussen de leden waren geregeld, beschikken wij over geen bijzonderheden. Zoveel is nochtans zeker, dat de statuten van het gild zonder de inmenging van de magistraat waren opgesteld en derhalve ook niet van overheidswege gesanctioneerd werden.

Een eerste officiële reglementering gebeurde op 27 juni 1457. Ze behelsde twee fundamentele bepalingen. Vooreerst werd voorgeschreven, dat alwie in de stad en het schependom van Brugge in zijn levensonderhoud wilde voorzien met „boucken te makene, te

(2) De tekst van de uitspraak d.d. 27 juni 1457 is gepubliceerd door W.H.J. Weale, in *Le Beffroi*, tom. IV, blz. 245-251, alsook in L. Gilliodts-Van Severen, *a.w.*, blz. 494-499.

(3) *A.w.*, blz. 353-356.

scrivene, te byndene of te reedene, met beilden omme in boucken of rollen te stellene te makene, of boucken te verlichtene, of met de coopmanschepe van der librerie ende datter toebehoort te doene, hemlieden daarmede te gheneerene ende tooch daerof te houdene”, voortaan het poorterschap van Brugge moest bezitten, op boete van zes pond parisis. De tweede paragraaf verplichtte dezelfde personen voorafgaandelijk lid te worden van het librariërgild. Het inschrijvingsrecht bedroeg twee pond was ten behoeve van het gild en één denier ten voordele van de klerk. Verder diende een jaarlijkse bijdrage aan het gild betaald te worden, ten bedrage van zes denier groot door de mannen en drie denier groot door de vrouwen. Niet alleen de personen, die voor eigen rekening werkten, maar ook de anderen, vielen onder de toepassing van deze verordening. Daarenboven moesten ook de leerknepen ingeschreven worden en bij deze gelegenheid twee pond was aan het gild en één denier groot aan de klerk geven. Opmerking verdient ten slotte, dat de verordening op uitdrukkelijk verzoek van de librariërs werd uitgevaardigd (4).

De verordening, die slechts twee artikels behelst, mag niet als de gildebrieff, de keur of de statuten van de librariërs beschouwd worden: ze is er slechts een ampliatie van en meteen de impliciete bekrachtiging door de overheid. In 1516 werd de gildebrieff nogal grondig gewijzigd. De nieuwe tekst is ons al evenmin bewaard gebleven. Naderhand ondergingen de statuten nog meerdere veranderingen, meestal naar aanleiding van betwistingen. Aldus werden de schoolmeesters, die tot dan toe geen corporatieve banden kenden, in 1557 door het stadsbestuur gedwongen lid van het librariërgild te worden (5).

(4) De tekst van de voormelde verordening is gepubliceerd door W.H.J. Weale, in *Le Beffroi*, tom. IV, blz. 251-252, alsook in L. Gilliodts-Van Severen, *a.w.*, blz. 499-501.

(5) Zie de hierna volgende Bijlage.

Omtrent het tijdstip, waarop de drukkers verplicht werden tot het librariërs-gild toe te treden, beschikken wij over geen bijzonderheden. Wellicht werd hun lidmaatschap als vanzelfsprekend beschouwd omdat alle drukkers uit de incunabeltijd terzelfdertijd als boekbinder of boekverkoper optraden. Of werd het drukken in den beginne met het schrijven van boeken gelijkgesteld?

Na 1557 waren natuurlijk niet alle moeilijkheden opgeruimd: af en toe diende de magistraat nog tussen te komen om de orde en de goede gang van zaken in het librariërs-gild te handhaven. Op 19 januari 1612 kregen de librariërs een geheel nieuwe gildebrief, die door het stadsbestuur samen met de bisschop van Brugge was opgesteld en uitgevaardigd (6).

Intussen was er veel veranderd. De Hervorming had de maatschappij op haar grondvesten doen wankelen; nieuwe bisdommen waren opgericht; de sociale en economische toestanden waren grondig gewijzigd, en de contra-reformatie liet zich reeds terdege gevoelen.

Te Brugge waren de schoonschrijvers en de miniaturisten, aan wie het librariërs-gild zijn oorsprong te danken had en die vooral in de eerste helft van de 15e eeuw in groten getale bedrijvig waren, bij het begin van de 17e eeuw zogoed als uitgestorven. Ook de boekbinders, voorheen wijd en zijd befaamd, waren eveneens gevoelig in aantal en in bekendheid verminderd (7).

(6) Zie A.C. De Schrevel, *Statuts de la gilde des libraires, imprimeurs, maîtres et maîtresses d'école, à Bruges, 19 janvier 1612*, in *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, tom. LII (1902), blz. 135-302.

(7) Reeds in 1557 lieten de librariërs opmerken, dat er nog slechts „lettel” personen waren, „die hemlieden gheneerden met bouckscriven, bouckbinden, verlichten” en andere vakken in verband met het boekbedrijf. Zonder de verplichte aansluiting van de schoolmeesters zouden zij allicht niet meer in staat geweest zijn om hun kapel in de Eekhoutabdij te onderhouden „daerby der voorseide ghilde ooc zoude moeten te niete gaen”. Zie de hierna volgende bijlage. — Betreffende de vroegere vermaardheid van

Zelfs de drukkers, wier bedrijf een grote evolutie had doorgemaakt, waren sedert het midden van de vorige eeuw noch in aantal noch in vakbekwaamheid toegenomen. Alleen de schoolmeesters waren aanzienlijk vermenigvuldigd, zodat zij bij het begin van de 17e eeuw veruit de voornaamste afdeling in het librariërs-gild waren geworden.

Met verloop van tijd zou het overwicht van de schoolmeesters in het librariërs-gild geenszins verminderen, integendeel, het zou nog toenemen. Dit werd een oorzaak te meer van geschillen, die meer dan eens uitgroeiden tot pogingen om een afzonderlijk gild, of althans een zelfstandige groepering te vormen.

In 1768 is het dan toch zover gekomen. Op 5 juli van dit jaar werd door de bisschop en de magistraat van Brugge een verordening uitgevaardigd, waarbij de schoolmeesters van het librariërs-gild werden gescheiden. Vortaan werd het aan eenigelijk toegelaten school te houden, zonder tot enig gild te behoren, mits vooraf door de bisschop en de magistraat aangenomen te zijn. Bij hun aanneming betaalden de schoolmeesters zes gulden aan de stadsthesaurie, zonder iets meer (8).

de Brugse boekbinders heeft de bekende Brugse kroniekschrijver, Zeger van Male (1504-1601), het volgende aangetekend : „ Voort, soo hebbe ick noch ghesien datter niemand en was tot Antwerpen, die de boecken, de casse noch manuel of rekenboecken voor de coopliden conste maecken; maer de coopliden, Spagniaers ende Italianen, sonderlinghe hier tot Brugghe ende dede die boeckbinders alhier die maecken, ende sonderlinghe tot eenen Jan de Tollenare, den grootheere van Antonius de Tollenare, die nu overleden is; maer sy hebben dat daernaer seere wel gheleerd, als blyckt die van Antwerpen”. Vgl. *Lamentatie van Zegher van Male*, ed. C. Carton, Gent, 1859, blz. 52.

(8) De tekst van de verordening van 1768 is gepubliceerd in A.C. De Schrevel, *a.w.*, blz. 258-264, alsook in *Polityke Ordonnantien ende reglementen uytgegeven door edele, weerde ende voorzienige heeren burgmeesters, schepenen ende raed der stad Brugge, zedert den 15 Meye 1766 tot den 23 Juny 1784*. Brugge, J. van Praet, 1784, blz. 21-26. Zie ook de „Ampliatie en interpretatie op het reglement voor de schoolmeesters ende schoolvrouwen”, uitgevaardigd door de bisschop en de magistraat van

Waren de schoolmeesters nu van alle corporatieve banden bevrijd, zij schijnen niettemin verder een vereniging gevormd te hebben, hetzij om gezamenlijk de patroonheilige te vieren of kerkelijke plechtigheden te organiseren, hetzij om hun beroepsbelangen te verdedigen. Nog in 1792 is er van deze vereniging sprake. Men mag dan ook veilig aannemen, dat de groepering van de schoolmeesters in leven is gebleven tot de Franse overheersing van onze gewesten aan alle verenigingen van kerkelijke of corporatieve aard een einde stelde.

Of het librariërs-gild eveneens tot het begin van de moderne tijden is blijven bestaan, is minder waarschijnlijk. Het enige wat wij met zekerheid weten is, dat het gild in 1783 nog bestond en toen tien leden telde, hetzij precies evenveel als in 1769 na de afscheiding van de schoolmeesters.

Stellig moet het archiefbezit van het librariërs-gild bij zijn opheffing van grotere omvang zijn geweest dan hetgeen in onze Inventaris wordt aangegeven. Het is derhalve niet uitgesloten, dat er nog enkele stukken in privaat bezit voorhanden zijn. Hiervan hebben wij echter geen kennis. In ieder geval is het archieffonds van de librariërs niet volledig bewaard. Stukken zijn door de zorgeloosheid van de gildeleden zelf verdwenen, maar nog veel groter zal het verlies geweest zijn na de opheffing van het gild. Daarenboven bleef van de oorspronkelijke klassering zogoed als niets bekend.

Wat er van het archief nog is overgebleven, is thans over twee depots verdeeld: het Stadsarchief en het Rijksarchief te Brugge. Onze Inventaris behelst de stukken uit de beide depots. De nummers van de Inventaris komen overeen met de ordening op het Stadsarchief. Dit

Brugge op 6 april 1773, in *Polityke Ordonnantiën ende Reglementen...*, blz. 176-179. — Verordening en ampliatio werden ook als plakkaat uitgegeven. Zie: Brugge, stadsarchief, *plakkaten*, 2e serie, reg. 24, nr. 54, en reg. 30, nr. 101.

is niet het geval wat het Rijksarchief aangaat. Daarom plaatsen wij de nummers, waarvan de overeenstemmende stukken in het laatstgenoemde depot bewaard worden, tussen haakjes en verwijzen daarbij telkenmale naar het merk of het klasseringsnummer aldaar.

Het valt sterk te betwijfelen of alle nummers van onze Inventaris oorspronkelijk tot het archief van het librariërs-gild hebben behoord. Verschillende stukken blijken inderdaad afkomstig van andere instellingen: ze werden in de loop van de 19e eeuw ofwel uit andere fondsen gelicht ten einde het historisch onderzoek te vergemakkelijken, ofwel werden zij bij hun aanwerving daaraan toegevoegd.

Het herkomstbeginsel, dat tegenwoordig bij het ordenen en klasseren van archieven gehuldigd wordt, kon bij de samenstelling van onze Inventaris niet strikt toegepast worden. In de 19e eeuw werd vooral het Brugse Stadsarchief zo grondig naar het destijds geldende principe van het historisch onderzoek geordend, dat een herklassering volgens de hedendaagse methoden ten slotte meer bezwaren dan voordelen zou opleveren en overigens wel nooit werkelijk zal kunnen doorgevoerd worden. Het bleek dan ook doelmatiger bij de ordening van het archief van het voormalige librariërs-gild bij de negentiende eeuwse werkwijze aan te sluiten. De verspreiding van het nagelaten archief over twee verschillende bewaarplaatsen noopte ons daarenboven om bepaalde stukken, die anders onder één nummer zouden gegroepeerd zijn, thans over twee nummers te verdelen.

A. SCHOUTEET

BIJLAGE

1557 juli 10. — *In het geschil tussen het librariërs-gild en de schoolmeester Christiaan de Beste, beslissen schepenen van Brugge, dat men moet lid zijn van het voormelde gild om als schoolmeester te Brugge te mogen optreden.*

Up de questie ende gheschil gheresen ende beleedt voor 't college van scepenen der stede van Brugghe ter camere tusschen dekin, gouverneurs ende zorghers van de ghilde ende ghemeene ghezelscepe van den librariërs binnen der voors. stede, heesschers ter eendere, ende Christiaen de Beste, den schoolmeestre, verweerere ter andere zyde, ter causen dat de heesschers hebben ghedaen vertooghen hoe al was 't zoo dat zy, heesschers, van allen ouden tyden uut crachte van den 2en article van huerlieder kueren, disponerende dat alle deghuene die hemlieden gheneeren wilden met verlichten, boucscriven ende bynden met al datter anncleefde, ofte ooc deghuene die van de voors. neeringhe wrochten up hemlieden zelve oft anderssins huerlieder brood daarmede wonnen, ghelouden waren vry te werdene in de voors. ghilde ende te ghevene t' huerlieder ancommene drie ponden par. ten proffycete van derzelve ghilde ende voorts de manspersoonen alle jaere 12 gr. ende de vrouwen 3 gr. par., in goede possessie waren van alle deghuene die hemlieden gheneert hadden ende noch daghelicx gheneerden met Vlaemsche ende Walssche schole te houden den vrydom van de voorn. ghilde te doen anneveirdene ende de voorscreven ende andere costen daertoe staende te betalene, als ghecommen zynde in de stede van de boucscrivers in 't voors. article gheroert, nochtans de verweerere die hem daghelicx gheneerde met openbaere schole te houdene, zo van Vlaemsche als Walsche tale, by hemlieden ten diversschen stonden verzocht zynde omme dezelve vrydom t' anneveirdene ende de costen daertoe staende te betalene, ghelyck alle andere schoolmeesters oynt ghedaen hadden zonder eeneghe contradictie ofte oppositie, en hadde daertoe willen verstaen, midswelcken hebben ghetendeert ten fyne dat de verweerere by vonnesse ende wysdomme van den voors. college ghecondemneert zoude wesen vry te werdene in de voors. ghilde ende de costen daertoe staende te betalene ofte by ghebreke van dien hem te deporterene ende verdraghene van meer schole te houdene, makende met eenen heesch van costen van den vervolghere.

Waerjeghens de verweerere heeft ghesustineert den heesschers met huerlieder voorscreven heesche, fynen ende conclusiën niet ontfangelick te zyne, zoude dienvolghende hy daerof gheabsolveert wesen ende d'heesschers zelve ghecondemneert in de costen eerst uut cause dat schole te houdene vry poortersneeringhe was, eenen yghelicken poortere ghepermitteert ende consequentelick hem, verweerere, als vry poortere wesende der voorn. stede, ende ten anderen dat 't voorn. article van kueren, daerup den heeschere hem fundeirde, gheenssins en ghewaechde noch en disponeirde van schoolmeesters, ontkennende ende rejecterende 's hees-

schers gheallegierde possessie by impertinentie ende insuffisantie, mids dat die by de heesschers ende huerlieder voorzaten zoude hebben gheïntroduceert gheweest jehghens der vryhede ende liberyt van de ghemeene poorters der voors. stede, jehghens dewelcke naer rechte gheen prescriptie en viel.

Ende de heesschers ter contrarie bydat huerlieder possessie ghefundeert was up huerlieder voors. kueren disponerende van boucscribers, in de stede van dewelcke de schoolmeesters ghecommen waren, ende over zulx zy van hemlieden oynt ontfaen zonder eeneghe oppositie ofte contradictie zulx als dezelve boucscribers, hier voortyts in wesen zynde, betaelt hadden, daertoe voughende dat zulck als zy heesschers ontfyngghen gheëmployeert wierdt ten dienste Gods, die zy jaerlicx hielden binnen den cloostre van den Eeckhoute, dewelcke by ghebreke van den vrydom ende betalinghe van denzelven schoolmeesters ghescepen waren gheheel ende al achter te moeten blivene, mids datter gheen persoonen en waren, emmers lettelt, die hemlieden gheneerden met boucscriben, bouckbinden, verlichten ende andere neeringhe in 't voors. article van kueren ghedeclareert, daerby der voors. ghilde ooc zoude moeten te niete gaen.

Elc van de voors. partyen persisterende metten voorscreven redenen by den hueren ende de voors. heesschers presenterende preuve van huerlieder vermete, waertoe zy by den voors. college gheadmitteert zynde hebben ghedaen beleeden zekere oorconden ende overgheleyt zekeren lettraigen, daerjehghens de verweerere heeft ghedient van reprochen ende de heesschers van salvatiën, slutende daermede ghezaemdelick dezelve in rechte.

't Voors. college up al wel ende ripelick ghelet, naer goede deliberatie van rade, heeft ghezeyt, ghewyst ende verclaerst, zegt, wyst ende verclaerst by desen, dat de heesschers hemlieden van den verweerere becroont ende beclaecht hebben met goeder cause, condemnerende volghende dien denzelven verweerere vry te wordene in de voorn. ghilde van den librariërs ende te betalen de costen daertoe staende ofte by ghebreke van dien hem te verdraghene van meer schole te houdene, hem voorts condemnerende in de costen van den processe, ter tauxatie van scepenen.

Actum ter presentie van meestre Jan du Bruecq, procureur ende machtich over de heesschers, ende van den verweerere in persooene, den 10en dach van Hoymaent 1557.

Brugge, stadsarchief, *civiele sententiën door schepenen van Brugge geweest, over de jaren 1556-1557*, nr. 222 (minuut op dubbel blad papier).

LITERATUUR

J. Gailliard, *De ambachten en neringen van Brugge, of beschrijving hunner opkomst, bloei, werkzaamheden, gebruiken en voorrechten*, Brugge, 1854.

W.H.J. Weale, *Documents inédits sur les enlumineurs de Bruges*, in *Le Beffroi*, dl. II (Brugge, 1864-65), blz. 298-319; dl. IV (Brugge, 1872-73), blz. 111-119, 238-337.

A.C. De Schrevel, *Statuts de la gilde des libraires, imprimeurs, maîtres et maîtresses d'école, à Bruges, 19 janvier 1612*, in *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, dl. LII (1902), blz. 135-302.

C. Vanden Haute, *Documents inédits concernant les libraires et maîtres d'école de Bruges*, in *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, dl. LIX (1909), blz. 18-40.

C. Carton, *Colard Mansion et les imprimeurs brugeois du XVe siècle*, in *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, dl. IX (1847), blz. 333-372.

L. Gilliodts-van Severen, *L'Oeuvre de Jean Brito, prototypographe brugeois*, in *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, dl. XLVII, blz. 1-515.

A. Visart de Bocarmé, *Recherches sur les imprimeurs brugeois*, Brugge, 1928.

A. Visart de Bocarmé, *Brève notice sur l'origine et le développement de l'art typographique à Bruges*, Brugge, 1933.

A. Schouteet, *Documenten betreffende de Brugse drukkers uit de 16e eeuw. I. Quirinus van Belle*, in *Handelingen van het Genootschap Société d'Emulation te Brugge*, dl. LXXXIII (1940-46), blz. 5-47.

Id. — — *II. Erasmus vander Eecke. III. Jan van Genuwe*, in hetzelfde tijdschrift, dl. LXXXIV (1947), blz. 145-188.

Id. — — *IV. Hubrecht de Croock*, in hetzelfde tijdschrift, dl. LXXXV (1948), blz. 118-164.

Id. — — *V. Pieter de Clerck*, in hetzelfde tijdschrift, dl. LXXXVI (1949), blz. 151-214.

Id. — — *VI. Hubrecht Goltzius*, in hetzelfde tijdschrift, dl. XCIV (1957), blz. 114-161.

P. Bergmans, *L'Imprimeur-libraire brugeois Joseph-Ignace Van Praet. Notice bio-bibliographique*. Gent, 1904.

Br. Firmin, F.I.C. & R.A. Parmentier, *Poging van de Broeders van de Christelijke Scholen tot het openen van een school te Brugge in 1732*. Gent, 1954.

INVENTARIS

A. Het librariërgild in het algemeen

(1). Gildebrieff voor de librariërs, uitgevaardigd door de stadsmagistraat in overeenstemming met de bisschop van Brugge, 1612.

1 deel, op perkament. — RA. Amb. nr. 201.

NB. Achterin in het deel zijn naderhand twee bladen papier bijgeplakt; het ene blad bevat vier resolutiën van de Gecommitteerden (1) d.d. 1612-1614; het tweede behelst een bevel van Mgr. S. de Quinckere, bisschop van Brugge, aan de deken van de librariërs om de gildeleden op 21 febr. 1636, te 9,30 uur, op de Halle bijeen te roepen.

Het deel is gebonden in bordpapier overtrokken met bruin leder. Voor- en achterplat zijn op gelijke wijze versierd met een dubbel verguld raam en in het midden daarvan een ruitvormig verguld ornament.

De inhoud van het deel, met uitzondering van de tekst op het tweede bijgevoegde blad papier, is uitgegeven door A. De Schrevel, *a.w.*, blz. 140-172.

(2). Zelfde gildebrieff, gevolgd van eedsformulier voor de deken en de gouverneur of de zorgers van het gild, 1612.

1 stuk. — RA. Amb. nr. 213 B1.

NB. In zijn geheel gepubliceerd door A. De Schrevel, *a.w.*, blz. 140-170.

(3). Resolutiën van de Gecommitteerden (1), 1612-1614, en ampliatië van de gildebrieff, 1616. Onge-dateerd afschrift (eerste helft van de 17e eeuw).

1 stuk. — RA. Amb. nr. 213 B2.

NB. De resolutiën, ten getale van vier, zijn dezelfde als deze vermeld onder nr. 1 en zijn gepubliceerd door A. De Schrevel, *a.w.*, blz. 170-172.

(4). Gildebrieff voor de librariërs, uitgevaardigd door de stadsmagistraat in overeenstemming met de bisschop van Brugge, 1628. Met ampliatië van 1656. Authentiek afschrift van 1699.

1 deel. — RA. Amb. nr. 202.

NB. Het deel is gebonden in bordpapier met bruin leder overtrokken. Voor- en achterplat zijn versierd met een raam van twee fileetjes.

Uitgegeven door C. Vanden Haute, *a.w.*, blz. 26-39.

(5.) Gildebrieff voor de librariërs, uitgevaardigd door de stadsmagistraat in overeenstemming met de bisschop van Brugge, 1628. Met ampliatiës van 1656, 1687, 1688, 1689, 1699, 1702 en 1722. Authentiek afschrift van 1739.

1 deel. — RA. Amb. nr. 202 bis.

(1) Deze gecommitteerden bestonden uit twee afgevaardigden van de bisschop van Brugge en twee afgevaardigden van de stadsregering.

NB. Op fol. 43 v. - 44 r. staat een voorbeeld van de vier soorten schrift, die de schoolmeesters, ingevolge de ampliatie van 1656, moesten machtig zijn.

Het deel is gebonden in een band van bordpapier met bruin leder overtrokken. Voor- en achterplat zijn op gelijke wijze versierd met een vergulde omlijsting en in het midden daarvan het vergulde wapenschild van de stad Brugge.

6. Sententie van schepenen van Brugge in een geschil tussen het ambacht van de beeldenmakers en de zadelmakers, enerzijds, en Maurits Haec met consorten, miniaturisten en librariërs, anderzijds, in verband met het vervaardigen en te koop stellen van „beildekens omme in boucken of rollen te stellene”, 1457.

1 stuk, op perkament.

NB. Gepubliceerd in *Le Beffroi*, dl. IV, blz. 245-251, alsook door L. Gilliodts-van Severen, *a.w.*, blz. 494-499.

(7). Advies van de gecommiteerden ter thesaurie van de stad Brugge nopens de gildebrieff van de librariërs, ten behoeve van de stadsmagistraat, 1628.

1 stuk. — RA. Amb. nr. 213 D.

8. Ampliatie op de keur van het librariërgild, betreffende het intreegeld, 1688.

1 stuk.

9. Beschikking van de stadsmagistraat op een rekwest van de schoolmeesters en de boekverkopers, betreffende de verkoop van papier. Ongedateerd (einde 17e - begin 18e eeuw).

1 stuk.

(10). Hallegebod van de stad Brugge, houdende een ampliatie van de keur van het librariërgild, 1744. Gelijktijdig afschrift.

1 stuk. — RA. Amb. nr. 213 Z.

(11). Uittreksel uit het register van resolutiën van de Brugse stadsregering d.d. 23 jan. 1744, houdende verbod voor de stokhouders om boeken uit sterfhuizen te verkopen zonder schriftelijke machtiging van de gewone boekenkeurders. Authentiek afschrift van ongeveer dezelfde tijd.

1 stuk. — RA. Amb. nr. 213 Y.

12. Hallegebod, waarbij de magistraat bekendmaakt,

dat men, om naaischool te houden, lid moet zijn van het librariërgild, 1747. Gelijktijdig, authentiek afschrift.

1 stuk.

13. Ampliatie op de keur van het librariërgild, 1749. Gelijktijdig afschrift.

1 stuk.

14. Remonstrantie van sommige librariërs aan de gecommiteerden ter thesaurie van de stad Brugge tegen de ampliatie op de keur van het gild, gedecreteerd in 1749. Ongedateerd (ca. 1750).

1 stuk.

(15). Bevelschrift van prins Karel van Lotharingen, gouverneur-generaal van de Zuidelijke Nederlanden, betreffende het afstaan aan de Koninklijke Bibliotheek van twee exemplaren van alle in zijn gebied gedrukte boeken. Met resolutie dienaangaande van de Brugse stadsregering. 1756. Gelijktijdige afschriften.

2 stukken. — RA. Amb. nr. 213 CC.

16. Ordonnantie voor de schoolmeesters en de schoolmeesteressen betreffende de catechismus, vastgesteld door de magistraat en Mgr H. J. van Susteren, bisschop van Brugge. Ongedateerd (eerste helft van de 18e eeuw).

1 stuk.

17-19. Resolutiën van het gild, 1656-1758.

3 delen. — RA. Amb. nrs. 203-205.

(17). Resolutiën 1656-1685.

NB. Achterin in het deel: Lijst van de schoolvrouwen, die jaarlijks verkozen worden om de gildekapel op Sint-Michiëlsdag te versieren.

Het deel is gebonden in een bordpapierenen omslag met perkament overtrokken.

(18). Resolutiën 1685-1724.

NB. Het deel is gebonden in een bordpapierenen omslag met bruin leder overtrokken. Voor- en achterplat zijn versierd met een verguld raam. Op het voorplat is bovenaan dit raam een klein raampje aangebracht, waarin met vergulde letters staat: *Resolutie-boeck 1685*.

(19). Resolutiën 1725-1758.

NB. Het deel is gebonden in een bordpapierenen omslag met bruin leder overtrokken. Voor- en achterplat zijn versierd met een verguld raam. Op het voorplat is bovenaan met een vergulde omlijsting. In de vier hoeken en in het midden van deze omlijsting is een verguld plantenmotief aangebracht. Boven en onder het middenmotief is een klein raampje aangebracht, waarin op het voorplat:

Resolutie-Boeck en op het achterplat: *Van Jaere — M.D.C.C. XXV* staat.

(20). Gildeboek 1696-ca. 1756.

NB. Het deel werd aangelegd in 1696 en bijgehouden tot ca. 1756.

Het is in twee afdelingen ingedeeld. De eerste afdeling behelst de handtekingen van de nieuwe leden; de tweede afdeling geeft de lijst van de leden, ingedeeld volgens hun woonplaats.

1 deel. — RA. Amb. nr. 206.

21. Rekwesten van bestuur en ook van leden van het librariërgild aan de magistraat. Meestal geapostilleerd. 1615-1768.

1 omslag.

(22). Rekwesten van bestuur en ook van leden van het librariërgild aan de magistraat. Meestal geapostilleerd. 1622-1724.

16 stukken. — RA. Amb. nr. 213 C.

(23). Twee afluatsbrieven ten voordele van het librariërgild, afgeleverd door Rome, 1460 en 1474. Ongedateerd afschrift (begin van de 16e eeuw).

1 stuk — RA. Amb. nr. 213 A1.

NB. Beide akten zijn ten groten dele gepubliceerd door C. Vanden Haute, *a.w.*, blz. 18-21.

(24). Overeenkomst, na scheidsrechterlijke uitspraak, tussen de Eekhoutabdij en het librariërgild, betreffende het celebreren van kerkdiensten door het gild in de abdijkerk, 1500.

1 charter. — RA. oorkondenverzameling bl. nr. 8300.

NB. Uitgegeven in *Le Beffroi*, IV, blz. 329-337.

25. Zelfde akte als voorgaand nr. Afschrift uit de 19e eeuw.

1 deeltje.

26. Certificaat van goed gedrag en vakkennis voor de drukker Pieter de Clerck, afgeleverd door de Brugse stadsregering, 1557. Minuut.

1 stuk.

NB. Gepubliceerd in *Hand. Soc. Emulation*, LXXXVI (1949), blz. 180-181.

(27). Twee overeenkomsten tussen de Eekhoutabdij en het librariërgild nopens het gebruik van de abdijkerk

voor het celebren van kerkdiensten door de librariërs, 1613 en 1649.

2 stukken. — RA. Amb. nr. 213 A2.

NB. De eerste overeenkomst is gepubliceerd door C. Vanden Haute, *a.w.*, blz. 21-25.

(28). Rekwest van Cornelis Symoens aan de magistraat van Brugge om als lid van het librariërs-gild aangenomen te worden. Geapostilleerd. 1648. Ongeveer gelijktijdig afschrift.

1 stuk. — RA. Amb. nr. 213 F.

(29). Stukken betreffende een geschil tussen de librariërs en Cornelis van Caukercken in verband met diens opneming in het gild, 1668.

3 stukken. — RA. Amb. nr. 213 G.

30. Uittreksel uit het register van resolutiën van het librariërs-gild betreffende een beschikking van de schoolcommissie van Brugge aangaande een onregelmatige handeling van Pieter Ostens, deken van de librariërs. Ongedateerd (ca. 1670).

1 stuk.

(31). Stuk uit het proces, aangelegd door de wapenkoning Falentyn tegen het librariërs-gild, voor raadsheer Mantels, commissaris in deze zaak, 1673.

1 stuk. — RA. Amb. nr. 213 A3.

NB. Ten groten dele gepubliceerd door C. Vanden Haute, *a.w.*, blz. 39-40.

32. Certificaat van goed gedrag voor de schoolmeester Antoon du Tier, afgeleverd door de magistraat van Calais. 1678.

1 stuk.

(33). Rekwest van Elias Meeuwe aan de magistraat om als lid van het librariërs-gild aangenomen te worden. Geapostilleerd. 1678. Gelijktijdig afschrift.

1 stuk. — RA. Amb. nr. 213 H.

(34). Akte, waarbij sommige leden van het librariërs-gild aan hun deken door een notaris laten betekenen dat zij niet willen tussenkomen in de kosten van een nieuw altaar in de gildekapel, omdat hun medezeggenschap in deze aangelegenheid werd over het hoofd gezien. 1679. Ongeveer gelijktijdig afschrift.

1 stuk. — RA. Amb. nr. 213 I.

(35). Attestatie ten behoeve van Pieter van Pee omtrent het bestellen van een nieuw altaar voor de kapel van het librariërs-gild in de Eekhoutabdij, 1683. Minuut (?).

1 stuk. — RA. Amb. nr. 213 J.

(36). Uitspraak van schepenen van Brugge in het geschil tussen Cornelis Luet en het librariërs-gild, betreffende de toelating van Luet tot het gild. 1689.

1 stuk op perkament. — RA. oorkondenverzameling bl. nr. 8526.

37. Akte van bekwaamheid om het speldenwerk aan te leren voor Maria van Vyfve, afgeleverd door het bestuur van het librariërs-gild, 1690.

1 stuk.

38. Stukken betreffende pogingen van de schoolmeesters om een afzonderlijk gild te vormen, 1690-1691.

16 stukken.

(39). Rekwest van Jacob Vlietynck aan de magistraat van Brugge om toelating tot het houden van een publieke boekenveiling, 1698. Ongeveer gelijktijdig afschrift.

1 stuk. — RA. Amb. nr. 213 L.

(40). Stukken betreffende een proces tussen het kapittel van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Brugge en het librariërs-gild, 1698-1711.

17 stukken. — RA. Kerkelijk arch. nr. 1317.

(41). „Ampliatie van applicat... in forme van litterale preuve” met 11 bijlagen uit het proces tussen het kapittel van de Onze-Lieve-Vrouw te Brugge en het librariërs-gild. Afschriften van 1703.

1 deel. — RA. Amb. nr. 212.

NB. Het deel is gebonden in een 19e eeuwse band. Op de rug is een etiket aangebracht, waarop met vergulde letters staat : „Gilde van S. Jan en S. Lucas ten Eechoute Brugge 1523-1703”.

In het deel zijn verder nog ingebonden :

- a) een brief, met bijlage, d.d. 16 febr. 1866 door F. Van de Putte, uit Poperinge, aan een onbekende.
- b) een 19e eeuws afschrift van een akte uit het archief van de Raad van Vlaanderen betreffende een proces tussen de procureur-generaal van Vlaanderen en de Brugse schilder P.P. Huybrechts in 1667.
- c) een met de hand gekleurde gravure door Th. van Merlen verbeeldende de H. Lucas.
- d) een ander prentje (kopergravure) van dezelfde heilige.

e) een afbeelding van de kapel van de metselaars te Brussel; lithografie van Daveluy te Brugge.

(42). Uitspraak van schepenen van Brugge in het geschil tussen het librariërgild en Jacob Vlietynck, betreffende het houden van boekenveilingen. 1699.

1 stuk, op perkament. — RA. oorkondenverzameling. bl. nr. 8527.

(43). Bevelschrift gegeven door het gildebestuur van de librariërs tot staking van het proces, hangende voor schepenen van Brugge, tussen Paulus Roose en Jacob Dutry, afgegeven aan Paulus Roose, handelend in naam van de librariërs, en aan diens advocaat Jacob Wils. 1707.

1 stuk. — RA. Amb. nr. 213 N.

(44). Ontvangbewijs van een authentiek afschrift van het reglement d.d. 4 april 1700 betreffende de catechismus en de schoolmeesters, afgegeven aan Martinus de Sloovere door Ph. vande Walle, commissaris ter directie van de scholen, 1710.

1 stuk. — RA. Amb. nr. 213 O.

(45). Rondschrijven van de Raad van de Keizer, houdende verbod van boeken, zoals *Mercure historique et politique* te bezitten of te verkopen, alsmede uittreksel uit de Hallegeboden van de stad Brugge dienaangaande. 1723. Gelijktijdige authentieke afschriften.

2 stukken. — RA. Amb. nr. 213 P.

(46). Order van de schoolcommissie aan Jozef Filips Vincent, afgetreden deken van het librariërgild, om binnen veertien dagen de bescheiden en de sleutels van het voornoemde gild bij de tegenwoordige deken in te leveren, 1726.

1 stuk.

(47). Brief van het gildebestuur aan de librariërs van Gent om samen te protesteren tegen het onlangs verschenen koninklijk plakkaat d.d. 3 aug. 1729. Gelijktijdig, authentiek afschrift.

1 stuk. — RA. Amb. nr. 213 R.

48. Stukken betreffende het openen van een school te Brugge door de Broeders van de Christelijke Scholen van Saint-Omer, 1732.

3 stukken.

NB. Vgl. Br. Firmin & R.A. Parmentier, *a.w.*

(49). Rekwest van het gildebestuur aan de Raad van Vlaanderen om toelating tot het inbeslagnemen van de boeken, die door niet-leden van de librariërs te Brugge verkocht worden. Geapostilleerd. 1736. Ongeveer gelijktijdig afschrift.

1 stuk. — RA. Amb. nr. 213 S.

(50). Rekwest van het gildebestuur aan de Leden van Vlaanderen om Adolf de Somer, directeur van het Klein Zegel in Vlaanderen, te verbieden de zegels door een niet-lid van de librariërs te Brugge te laten drukken. Geapostilleerd. 1736.

1 stuk. — RA. Amb. nr. 213 T.

(51). Stukken betreffende een proces voor de Raad van Vlaanderen tussen het gildebestuur en de weduwe van Jan Storme. 1737-1739.

15 stukken. — RA. Amb. nr. 213 X.

(52). Rekwest van het gildebestuur aan het Hof te Brussel om de deurwaarders van het Hof te mogen belasten de niet-librariërs, die boeken verkopen of het bedrijf van librariër te Brugge uitoefenen, in overtreding te nemen en hun waren aan te slaan. Geapostilleerd. 1738. Met één bijlage.

2 stukken. — RA. Amb. nr. 213 U.

(53). Stukken betreffende een proces voor de Raad van Vlaanderen tussen het librariërs-gild en Jacob Gregorius, 1738.

13 stukken. — RA. Amb. nr. 213 V.

(54). Stukken betreffende een proces voor de Raad van Vlaanderen tussen de librariërs en de weduwe van deurwaarder Huys, 1738.

4 stukken. — RA. Amb. nr. 213 W.

55. Stukken betreffende een geschil tussen de leden van het librariërs-gild nopens de verkiezing van het bestuur, 1739-1741.

18 stukken.

56. Attestatiën dat de boekverkoper Paulus Roose, in zijn hoedanigheid van gouverneur van het librariërs-gild, op 9 dec. 1740 de Mis van de fundatie Diego de Meester

in het godshuis van de Potterie heeft bijgewoond, 1740.
2 stukken.

(57). Akte, waarbij Karel Pavot, als deken van het librariërs-gild, de politie van Brugge beveelt, ingevolge een vonnis van de schepenen, Jacob Plasschaert wettelijk te vervolgen wegens achterstallig gildegeld, 1744.

1 stuk. — RA. Amb. nr. 213 AA.

(58). Proces voor schepenen van Brugge tussen het librariërs-gild en Marie Baillie samen met de nering van de lijnwadiers, 1744-1746.

14 stukken. — RA. Amb. nr. 213 BB.

59. Verhoor van de schoolmeesters door de stedelijke overheid met betrekking tot een ontwerp van verordening, waarbij aan de kinders van schoolmeesters zou verboden worden buitenshuis onderwijs te geven, 1745.

1 stuk.

60. Verhoren van de gewezen dekens van het librariërs-gild door de gecommitteerden ter thesaurie van de stad Brugge, aangaande een proces, waarin het gild betrokken is geweest, 1747. Met drie bijlagen.

4 stukken.

61. Lijst van de ongehuwde personen boven de achttien jaar, die bij de leden van het librariërs-gild in dienst zijn, met opgave van hun woonplaats. Ongedateerd (1747).

1 stuk.

NB. Deze lijst werd opgemaakt ingevolge een verordening, door de magistraat van Brugge op 9 febr. 1747 vastgesteld, met betrekking tot een lichtung, door koning Lodewijk XV van Frankrijk bevolen. De voornoemde verordening werd op 10 febr. d.a.v. ter Halle gepubliceerd. Zie : Brugge, Stadsarchief, *Hallegeboden over 1741-1749*, fol. 184 v.-185 v.; zie ook : Ib., *Plakkaten*, 2e serie, dl. XVII, nr. 96.

62. Deskundig oordeel van vier schoolmeesters over een handtekening van een zekere J. J. Magis, 1761.

1 stuk.

63. Lijst van de schoolmeesteressen, ten getale van 115. Ongedateerd (ca. 1761).

1 stuk.

(64). Octrooi door keizerin Maria Theresia aan Jozef

van Praet verleend om het beroep van drukker en boekverkoper te Brugge uit te oefenen, 1762. Gelijkijdig afschrift.

1 stuk. — RA. Amb. nr. 213 EE.

(65). Inventaris van het archief betreffende de schoolmeesters, dat bij de scheiding van de schoolmeesters van het librariërgild aan het stadsbestuur werd overgedragen. Met ontvangbewijs. 1773.

1 stuk. — RA. Amb. nr. 213 JJ.

(66). Formulier voor de aanvaarding van nieuwe librariërs door bisschop J.R. Caïmo († 1775). Ongedateerd.

1 stuk, gedrukt. — RA. Amb. nr. 213 FF.

(67). Rekwest van het librariërgild aan de Geheime Raad betreffende het geschil tussen het voornoemde gild en de weduwe van Frans Lambrecht. Ongedateerd (midden van de 18e eeuw). Minuut (?).

1 stuk. — RA. Amb. nr. 213 KK.

(68). Open brief van keizerin Maria Theresia voor Macharius Lacroix om als drukker en boekverkoper te Brugge op te treden. 1778.

1 stuk. — RA. oorkondenverzameling bl. nr. 9156.

69. Remonstratie van de boekverkopers tegen het rekwest, door sommige confraters ingediend, om de scheiding tussen de librariërs en de schoolmeesters te bekomen. Ongedateerd (18e eeuw).

1 stuk.

70. Dubbel betoog door de schoolmeesters bij de stedelijke overheid ingediend om een afzonderlijk gild te mogen vormen. Ongedateerd (18e eeuw).

1 stuk.

(71). Resolutiën van het librariërgild betreffende de verdeling van de kerkornamenten van het gild tussen de librariërs en de afgescheiden schoolmeesters. 1784. Twee gelijktijdige afschriften, waarvan één geauthenticeerd.

2 stukken. — RA. Amb. nr. 213 NN.

(72). Inventaris van de kerkelijke ornamenten toebehorende aan het librariërgild, 1619. Ongedateerd afschrift (18e eeuw).

1 stuk. — RA. Amb. nr. 213 MM.

73. Rekwest van Jozef van Praet en Zoon, drukkers te Brugge, aan keizer Leopold II gericht, om het monopolie van het drukken van zekere evaluatieboekjes aan de drukker Jozef de Busschere te ontnemen. 1791. Met duplicaat, minuut van het advies van de magistraat en andere bijlagen, 1790-1792.

7 stukken.

74-75. Processtukken 1565-1776.

2 omslagen.

74. 1565-1708. Bevat stukken betreffende processen aangelegd door :

20794

- a. Agneta Joyeux tegen het gild, 1565.
- b. Jan Lambrecht tegen het gild, 1650.
- c. het gild tegen Lucas vande Kerchove, 1653-1654.
- d. Antoon Petyt tegen het gild, 1655.
- e. Nikolaas Piesens tegen het gild, 1663.
- f. Bernard Gheeraerts tegen het gild, 1671.
- g. het gild tegen Theresia en Lucas vande Kerckhove, 1671-1672.
- h. Karel de Bleeckere tegen het gild, 1672-1673.
- i. Elias Meeuwe tegen het gild, 1678.
- j. het gild tegen Simon vande Kerckhove, 1678.
- k. Joost Courtois c.s. tegen het gild, 1680.
- l. Marie de Vynck tegen het gild, 1680.
- m. Balthazar de Coster tegen het gild, 1684.
- n. het gild tegen de abdij van Spermalie, 1684.
- o. het gild tegen Balthazar de Coster en Jan Baptist Beckers, 1685.
- p. Joost Courtois tegen J.B. Beckers en het gild, 1686.
- q. Gregorius Clouwet tegen het gild, 1687.
- r. het gild tegen Gregorius Clouwet, 1688.
- s. het gild tegen Dominicus Meeuwe, 1689.
- t. het gild tegen Jacob Hautman, 1692.
- u. de weduwe van Jan Lauwers c.s. tegen Jan Stassenou en het gild, 1694.
- v. Jacob Hanotin tegen het gild, 1694.
- w. het gild tegen Ignatius van Pee, 1699.
- x. Denijs Bracke tegen het gild. Ongedateerd (17e eeuw).
- y. het gild tegen Jacob de Smuyck (?) en zijn vrouw, Anna van Hoorenbeke. Ongedateerd (17e eeuw).
- z. Pieter Joye tegen het gild, 1708.

75. 1713-1776. Bevat stukken betreffende processen aangelegd door :

- a. het gild tegen Paulus Roose en de weduwe van Jan Roelof, 1713.
- b. het gild tegen Jacob vande Kerckhove, 1716.

- c. Willem van Houtte tegen het gild, 1723.
- d. het gild tegen Jacob Bernaerts, 1735.
- e. het gild tegen Hubrecht Minjodt, 1735-1736.
- f. het gild tegen Gabriël Cota, 1742.
- g. het gild tegen Maria en Gillis Beirens, 1743-1745.
- h. Jan Baptist Macqué tegen het gild, 1753-1754.
- i. het gild tegen Pieter de Gheselle, 1769-1770.
- j. het gild tegen de vereniging van de schoolmeesters, 1776.

B. — *Financieel beheer van het librariërgild.*

76-81. Rekeningen van het gild 1454-1783.

1 band en 5 delen.

NB. De nrs. 77-81 berusten op het RA. Ambachten, onderscheidenlijk nrs. 207, 208, 209, 210, 211.

76. Rekeningen 1454-1523.

NB. Wanneer het begin en het einde van de dienstjaren niet worden aangegeven, vallen deze samen met het kalenderjaar. Al de rekeningen zijn doorlopend gefolieerd : 1-202, waarschijnlijk in de aanvang van de 19e eeuw. De rekening over 1523 werd verkeerd ingebonden. Benevens de hierna onder a - iii vermelde rekeningen, bevat deze band voorin, tegenover fol. 1, een dubbel blad papier, waarop de namen geschreven staan van de personen die in de jaren 1561-1563 het gild gewonnen hebben met opgave van de door hen gebruikte merken. Verder komen tussen de rekeningen, namelijk : op fol. 18 v.-19 v. en 200 r.-v., verscheidene kwitantiën voor van betalingen gedaan van 1458 tot 1496 en van 1510 tot 1526 door het bestuur van het librariërgild aan de ontvanger of de prelaat van de Eekhoutabdij te Brugge.

Het deel werd waarschijnlijk in de 19e eeuw gebonden in bordpapier, overtrokken met perkament. Op de binnenkant van het voorplat leest men de volgende aantekening : „ Ce registre des comptes de la confrérie des imprimeurs, libraires, etc. de Bruges, dite de Saint-Jean l'Evangeliste, a été remis à la mairie le 11 août 1813 par monsieur Pierre van Lede (1), qui s'en trouvait casuellement dépositaire ”.

De eerste rekening werd in haar geheel, de daaropvolgende rekeningen tot en met deze vermeld onder *mm* werden voor het grootste gedeelte gepubliceerd door W.H.J. Weale in *Le Belfroi*, tom. IV, blz. 253-329.

- a. Rekening van Jan van Voude over 1454 mei 6 — 1455 mei 6.
- b. Rekening van Bouden Wallin over 1455 mei 6 — 1456 mei 6.

(1) Pieter van Lede (Brugge 1768-1836), had ook in 1808 het beroemde portret van Margareta van Eyck aan de Brugse Academie voor schone kunsten geschonken.

- c. Rekening van Jan Toolnare over 1456 mei 6 — 1457 aug. 1.
- d. Rekening van Jan van Voude over 1457 aug. — 1458 mei 15.
- e. Rekening van Jacob vander Gavere over 1458 mei 16 — 1459 juni 11.
- f. Rekening van Bouden Wallin over 1459 juni 12 — 1461 mei 7.
- g. Rekening van dezelfde over 1461 mei 7 — 1462 juli 26.
- h. Rekening van dezelfde over 1462 aug. 1 — 1463 jan. 14.
- i. Rekening van Passchier vanden Wieghe over 1462 dec. 27 — 1664 (2).
- j. Rekening van Jan Toolnare over 1465 jan. 18 — 1467 dec. 29.
- k. Rekening van dezelfde over 1468.
- l. Rekening van Jan de Clerc over 1469.
- m. Rekening van dezelfde over 1470.
- n. Rekening van Jan de Buzere over 1471.
- o. Rekening van Colard Mansion over 1472.
- p. Rekening van dezelfde over 1473.
- q. Rekening van Joost Scheede over 1474.
- r. Rekening van Pieter Aradyns over 1475.
- s. Rekening van dezelfde over 1476.
- t. Rekening van Joost Scheede, deken, over 1477.
- u. Rekening van Jan van Hessche, deken, over 1478.
- v. Rekening van Lieven de Tolnare, gouverneur, over 1479; afgehoord: 1480 jan. 5.
- w. Rekening van Pieter Aradyns, gouverneur, over 1480.
- x. Rekening van Jan vanden Berghe, deken, over 1481; afgehoord: 1482 jan. 7.
- y. Rekening van Hendrik vander Eecke, deken, over 1482; afgehoord: 1483 jan. 19.
- z. Rekening van Lieven de Tolnare, deken, over 1483; afgehoord: 1484 jan. 18.
- aa. Rekening van Willem de Brouwere, deken, over 1484; afgehoord: 1485 jan. 10.
- bb. Rekening van Jan de Cat, deken, over 1485; afgehoord: 1486 jan. 9.
- cc. Rekening van Jan Goossins, deken, over 1486; afgehoord: 1487 jan. 8.

(2) Deze rekening is fragmentarisch. Of ze werkelijk ook over 1464 loopt kan niet met zekerheid uitgemaakt worden.

- dd. Rekening van Lieven de Tolnare, deken, over 1487; afgehoord : 1488 jan. 7.
- ee. Rekening van Jan de Buzere, deken, over 1488; afgehoord : 1489 jan. 12.
- ff. Rekening van Jan van Hesschen, deken, over 1489; afgehoord : 1490 jan. 25.
- gg. Rekening van Arnoud Bazeken, deken, over 1490; afgehoord : 1492 jan. 9.
- hh. Rekening van dezelfde over 1491; afgehoord : 1492 jan. 9.
- ii. Rekening van Jan Goossins, deken, over 1492; afgehoord : 1493 jan. 7.
- jj. Rekening van Lieven de Tollenare, deken, over 1493; afgehoord : 1495 jan. 5.
- kk. Rekening van dezelfde over 1494; afgehoord : 1495 jan. 5.
- ll. Rekening van Jasper Casus, over 1495.
- mm. Rekening van Lieven de Tollenare over 1496 (jan. 1) — 1501 (dec. 31).
- nn. Rekening van Maarten vander Roost, deken, over 1502.
- oo. Rekening van dezelfde over 1503.
- pp. Rekening van Lieven de Tollenare, deken, over 1504.
- qq. Rekening van Hendrik vander Eecke, deken, over 1505; afgehoord : 1506 jan. 12.
- rr. Rekening van Griffioen Sohier, deken, over 1506.
- ss. Rekening van dezelfde over 1507; afgehoord : 1508 jan. 10.
- tt. Rekening van Christiaan de Cock, deken, over 1508; afgehoord : 1509 jan. 8.
- uu. Rekening van dezelfde over 1509; afgehoord : 1510 jan. 8.
- vv. Rekening van Nikolaas de Witte, deken, over 1510; afgehoord : 1511 jan. 13.
- ww. Rekening van Lodewijk de Block, deken, over 1511; afgehoord : 1512 jan. 12.
- xx. Rekening van Willem vande Velde, deken, over 1512; afgehoord : 1513 jan. 10.
- yy. Rekening van Willem de Brouwere, deken, over 1513; afgehoord : 1514 jan. 9.
- zz. Rekening van Jan de Tollenare, deken, over 1514; afgehoord : 1515 jan. 8.
- aaa. Rekening van Jan vander Buere, deken, over 1515; afgehoord : 1516 jan. 7.
- bbb. Rekening van Jan Verdekens, deken, over 1516; afgehoord : 1517 jan. 12.

- ccc. Rekening van Jan Verdekens, deken, en Lodewijk de Block, gouverneur, over 1517; afgehoord: 1518 jan. 11.
- ddd. Rekening van dezelfde over 1818; afgehoord: 1520 jan. 9.
- eee. Rekening van Jacob Blauvoet, deken, en Lodewijk de Block, gouverneur, over 1519; afgehoord: 1520 jan. 9.
- fff. Rekening van Rafaël Roost, gouverneur, over 1520; afgehoord: 1521 jan. 5.
- ggg. Rekening van Hubrecht de Croock deken, en Jan Muit daarna Simon vander Muelen, gouverneurs, over 1521; afgehoord: 1522 jan. 13.
- hhh. Rekening van Jan de Tollenare, deken, en Nikolaas de Witte, gouverneur, over 1522; afgehoord: 1523 jan. 12.
- iii. Rekening van Rafaël Roost, deken, en Adriaan de Raet, gouverneur, over 1523; afgehoord: 1523 jan. 11.

(77). Rekeningen 1524-1555.

NB. Het dienstjaar van al deze rekeningen valt samen met het kalenderjaar. Het deel is doorlopend gefolieerd: 1-132, waarschijnlijk in de eerste helft van de 19e eeuw. Het is gebonden in een bruin lederen omslag, waarvan het voorplat is versierd met een raam (375 x 265 mm), waarin twee panelen door een middenstrook gescheiden. In het bovenpaneel staat de naam JHESUS, in het benedenpaneel de naam MARIA, in grote gotische minuskels. Langs de binnenkant, behalve rechts, zijn de panelen omlijst met boogjes die met een drieblad versierd zijn. In de middenstrook: het zogenaamde merk van de binder Paul van Vardebeke, alsmede een bloemenmotief. In de omlijsting, behalve rechts, lelies, rozen en zittende leeuwen. Deze band is aan de randen beschadigd. Waarschijnlijk wordt onderhavige band bedoeld in de hiernavolgende post uit de rekening van 1525 (fol. 9, nr. 9): „Noch betaelt voor eenen bouc van III handen papiers in een lederen cofferture ghebonden om myn rekeninghe daerin te stellige: XII gr.”.

Benevens de hierna onder *a - ff* genoemde rekeningen, bevat het deel nog:

- op fol. 126 v. - 127, aantekeningen betreffende stichtingen door Lieven de Tollenare, Willem de Brouwere, Hendrik vander Eecke de oudere, Jan Goossins en Arnoud Muloot;
- op fol. 129 r.-v., kwijschriften ten voordele van het gild, afgegeven door de prelaat van de Eekhoutabdij te Brugge tussen 1528 en 1541;
- op fol. 131 v. - 132, de tekst van twee overeenkomsten d.d. 1556 jan. 11: de ene overeenkomst tussen het gild

- en Simon Vermuelene; de andere tussen het gild en Gillis vande Weghe. De laatstgenoemde overeenkomst is gepubliceerd in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis „Société d'Emulation” te Brugge*, dl. LXXXVI (1949), blz. 179-180.
- a. Rekening van Hendrik vander Eecke, de jongere, gouverneur, over 1524; afgehoord : 1525 jan. 9.
 - b. Rekening van dezelfde over 1525; afgehoord : 1526 jan. 8.
 - c. Rekening van Simon vander Muelene, deken, en Joost de Burchgrave, gouverneur, over 1526; afgehoord : 1527 jan. 7.
 - d. Rekening van Jacob Blauvoet, deken, en Jan vander Buere, gouverneur, over 1527; afgehoord : 1528 jan. 13.
 - e. Rekening van Rafaël Roost, deken, en Hubrecht de Croock, gouverneur, over 1528; afgehoord : 1529 juni 2.
 - f. Rekening van Nikolaas de Muelenaere, gouverneur, over 1529; afgehoord : 1530 jan. 10.
 - g. Rekening van Nikolaas de Witte, deken, en Adriaan de Raet, gouverneur, over 1530; afgehoord : 1531 jan. 9.
 - h. Rekening van Gillis Grimmynck, deken, en Andries de Smet, gouverneur, over 1531; afgehoord : 1532 jan. 16.
 - i. Rekening van Hubrecht de Croock, deken, en Pieter de Gru, gouverneur, over 1532; afgehoord : 1533 jan. 13.
 - j. Rekening van Rafaël Roost, gouverneur, over 1533; afgehoord : 1534 jan. 12.
 - k. Rekening van Jan de Tollenare, deken, en Simon vander Muelene, gouverneur, over 1534; afgehoord : 1535 jan. 12.
 - l. Rekening van Nikolaas Stallynck, gouverneur, over 1535; afgehoord : 1536 jan. 10.
 - m. Rekening van Hendrik vander Eecke, gouverneur, over 1536; afgehoord : 1537 juni 26.
 - n. Rekening van Nikolaas de Witte, gouverneur, over 1537; afgehoord : 1538 febr. 16.
 - o. Rekening van Simon vander Muelene, deken, en Thomas de Raet, gouverneur, over 1538.
 - p. Rekening van Pieter de Gru, deken, en Hubrecht de Croock, gouverneur, over 1539.
 - q. Rekening van Thomas de Raet, deken, en Jan vander Vucht, gouverneur, over 1540; afgehoord : 1541 jan. 10.
 - r. Rekening van Jan de Tollenare, deken, en Simon vander Muelene, gouverneur, over 1541; afgehoord : 1542 jan. 9.

- s. Rekening van Hubrecht Stallynck, deken, en Jan vander Buere, gouverneur, over 1542; afgehoord: 1543 jan. 24.
- t. Rekening van dezelfde over 1543; afgehoord: 1544 jan. 7.
- u. Rekening van Sebastiaan vander Eecke, deken, en Antoon Buussot, gouverneur, over 1544; afgehoord: 1545 jan. 12.
- v. Rekening van Pieter de Witte, gouverneur, over 1545; afgehoord: 1546 jan. 11.
- w. Rekening van Cornelis de Witte, gouverneur, over 1546; afgehoord: 1547 jan. 10.
- x. Rekening van over 1547; afgehoord: 1548 jan. 9 (1).
- y. Rekening van Steven Joyeuls, gouverneur, over 1548; afgehoord: 1549 jan. 7.
- z. Rekening van Thomas de Raet, gouverneur, over 1549; afgehoord: 1550 jan. 13.
- aa. Rekening van Antoon de Tollenare, gouverneur, over 1550; afgehoord: 1551 jan. 12.
- bb. Rekening van Lodewijk vander Muelene, gouverneur, over 1551; afgehoord: 1552 jan. 11.
- cc. Rekening van Jan Carpentier, gouverneur, over 1552; afgehoord: 1553 jan. 9.
- dd. Rekening van Eustaas Wycke, gouverneur, over 1553; afgehoord: 1554 jan. 8.
- ee. Rekening van Adriaan Blauvoet, gouverneur, over 1554; afgehoord: 1555 jan. 7.
- ff. Rekening van Eustaas Wycke, deken, en Antoon Buussot, gouverneur, over 1555; afgehoord: 1556 jan. 13.

(78). Rekeningen 1618-1655.

NB. Het dienstjaar van al deze rekeningen begint en eindigt op 27 december; de afhoring gebeurde onmiddellijk, d.i. op de laatste dag van de rekeningen. Deze zijn het werk van de gouverneurs van het gild. Al de rekeningen zijn doorlopend gefolieerd, waarschijnlijk van bij de aanvang van het deel. Benevens de hierna onder *a* — *kk* genoemde rekeningen, bevat dit deel nog, vooraan op fol. 5-8, een inventaris van de ornamenten van de gildekapel en van het gildearchief, opgemaakt ten jare 1619. Het deel is gebonden in een band van bordpapier overtrokken met bruin leder. Het voorplat is versierd, rechts, met een vertikaal raam, links, met horizontale ramen, die met ornamentwerk zijn opgesmukt. Het achterplat is ge-

(1)Tussen fol. 86 en 87 is waarschijnlijk één dubbel blad verdwenen; hierdoor ontbreekt het voorste gedeelte van deze rekening.

ruit met driedubbele fileetjes, iedere ruit versierd met een gestileerde bloem, en het geheel is gevat in een geornamenteerde omlijsting. Deze band werd in 1618 of 1619 door de Brugse boekhandelaar Jan Vincx geleverd, zoals blijkt uit de hiervolgende post, ontleend aan de rekening over 1618/19 (fol. 17, nr. 5): „Item, betaelt aen Jan Vincx over het leveren ende maken van dit jeghenwoordich register : XXV s. gr.”

- a. Rekening van Cornelis de Carrion, over 1618/9.
- b. Rekening van Jacob Inderweyde, over 1619/20.
- c. Rekening van Joost van Hamme, over 1620/1.
- d. Rekening van Jacob Janssuene, over 1621/2.
- e. Rekening van Jan Cardinael, over 1622/3.
- f. Rekenink van Jacob Inderweyde, over 1623/4.
- g. Rekening van Frans Carpentier, over 1624/5.
- h. Rekening van Cornelis de Carrion, over 1625/6.
- i. Rekening van Joost van Damme, over 1626/7.
- j. Rekening van Karel van Brussel, over 1627/8.
- k. Rekening van dezelfde, over 1628/9.
- l. Rekening van dezelfde, over 1629/30.
- m. Rekening van Cornelis de Carrion, over 1630/1.
- n. Rekening van Jan Cardinael, over 1631/2.
- o. Rekening van Antoon de Tollenare over 1632/3.
- p. Rekening van Frans Carpentier, over 1633/4.
- q. Rekening van dezelfde, over 1634/5.
- r. Rekening van Jan Cardinael, over 1635/6.
- s. Rekening van Hendrik Steenmetser, over 1636/7.
- t. Rekening van Antoon de Tollenare, over 1637/8.
- u. Rekening van Frans Carpentier, over 1638/9.
- v. Rekening van Hendrik Steenmetser, over 1639/40.
- w. Rekening van dezelfde, over 1640/1.
- x. Rekening van Jan Cardinael, over 1641/2.
- y. Rekening van Nikolaas Breyghel, over 1642/3.
- z. Rekening van Frans de Clercq, over 1643/4.
- aa. Rekening van Karel van Brussel, over 1644/5.
- bb. Rekening van Nikolaas Breyghel, over 1645/6.
- cc. Rekening van Frans de Clercq, over 1646/7.
- dd. Rekening van Frans Lembrecht, over 1647/8.
- ee. Rekening van Jacob de Carrion, over 1648/9.
- ff. Rekening van Frans de Clercq, over 1649/50.
- gg. Rekening van Karel van Brussel, over 1650/1.
- hh. Rekening van Karel Bouvy, over 1651/2.
- ii. Rekening van Jan Cardinael, over 1652/3.

jj. Rekening van Jan Clouwet, over 1653/4.

kk. Rekening van dezelfde, over 1654/5.

(79). Rekeningen 1655-1695.

NB. Wanneer geen nadere aanwijzingen worden verstrekt, begint en eindigt het boekjaar van deze rekeningen op 27 december. De afhoring gebeurde meestal bij de sluiting, d.i. eveneens op 27 december; slechts wanneer van deze regel is afgeweken, hebben wij er melding van gemaakt. Al de rekeningen zijn het werk van de onderscheidene gouverneurs van het gild.

Het deel is gebonden in een bruinlederen band, waarvan voor- en achterpat versierd zijn met een brede geornamenteerde omlijsting met in het midden een diagonaal kruis van drie fileetjes.

a. Rekening van Hendrik Steenmetsers, over 1655/6.

b. Rekening van Nikolaas Breyghel, over 1656/7.

c. Rekening van Karel Storm, over 1657/8.

d. Rekening van Alexander Michiels, over 1658/9.

e. Rekening van Jacob de Carrion, over 1659/60.

f. Rekening van Franciscus Xaverius Cardinael, over 1660/1.

g. Rekening van Jan Baptist Tavernier, over 1661/2.

h. Rekening van Pieter van Pee, over 1662/3.

i. Rekening van Jan Baptist Tavernier, over 1663/4.

j. Rekening van Franciscus Xaverius Cardinael, over 1664/5.

k. Rekening van Pieter Roose, over 1665/6.

l. Rekening van Jacob Courtois, over 1666/7.

m. Rekening van Pieter van Pee, over 1667/8.

n. Rekening van Karel van Wynsberghe, over 1668/9; afgehoord : 1670 maart 29.

o. Rekening van Jan Baptist Tavernier, over 1669/70; afgehoord : 1671 jan. 22.

p. Rekening van Alexander Michiels, over 1670/1.

q. Rekening van Joost Courtois, over 1671/2; afgehoord : 1673 jan. 1.

r. Rekening van Jan Baptist Tavernier, over 1672/3.

s. Rekening van Pieter Roose, over 1673/4.

t. Rekening van dezelfde, over 1674/5.

u. Rekening van dezelfde, over 1675/6.

v. Rekening van Maarten Bernaerts, over 1676/7.

w. Rekening van Johannes Clouwet, over 1677/8; afgehoord : 1679 jan. 5.

x. Rekening van Joost Courtois, over 1678/9; afgehoord : 1680 jan. 28.

- y. Rekening van Ignatius van Pee, over 1679/80; afgehoord : 1681 jan. 1.
- z. Rekening van dezelfde, over 1680/1; afgehoord : 1682 jan. 12.
- aa. Rekening van Elias Meeuwe, over 1681/2.
- bb. Rekening van Johannes Boncourt, over 1682/3.
- cc. Rekening van Maximiliaan Clouwet, over 1683/4.
- dd. Rekening van Johannes Boncourt, over 1684/5.
- ee. Rekening van dezelfde, over 1685/6.
- ff. Rekening van Ignatius van Pee, over 1686/7.
- gg. Rekening van Jan Vaerman, over 1687/8.
- hh. Rekening van dezelfde, over 1688/9.
- ii. Rekening van Jacobus Beernaerts, over 1689/90.
- jj. Rekening van Carolus Alvoet, over 1690/1.
- kk. Rekening van Elias Meeuwe, over 1691/2.
- ll. Rekening van Arnoldus Criel, over 1692/3.
- mm. Rekening van Joost vander Meulen, over 1693/4.
- nn. Rekening van Paschasius de Burchgrave, over 1694/5.

(80). Rekeningen 1695-1734.

NB. Dit deel bevat de hierna onder *a — mm* genoemde rekeningen. Deze werden opgemaakt door de onderscheidene gouverneurs van het gild; ze beginnen en eindigen op 20, 21 of 27 december. De afhoring had plaats op 27 of 28 december van hetzelfde jaar waarin de rekening eindigde, behalve voor de rekening vermeld onder *z*, waarvan de afhoring gebeurde op 7 febr. 1722, en voor de rekeningen vermeld onder *ll* en *mm*, waarvan de afhoring plaats had op 24 febr. 1735.

Vooraan in het deel komen daarenboven twee lijsten voor : de ene lijst bevat de „Namen van deghene die hun uyt-scheeden betaelt hebben” van 1696 tot 1718; de andere lijst behelst de „Namen van schoolmeesters en schoolmeesteressen die absent of insolvent of vertrocken zyn, immers niet vindelyck”.

Het deel is gebonden in bordpapier, met perkament overtrokken.

- a. Rekening van Balthazar de Coster, over 1695/6.
- b. Rekening van dezelfde, over 1696/7.
- c. Rekening van Leonard van de Velde, over 1697/8.
- d. Rekening van dezelfde, over 1698/9.
- e. Rekening van Victor Bats, over 1699/1700.
- f. Rekening van dezelfde, over 1700/1.
- g. Rekening van Paschasius de Burchgrave, over 1701/2.
- h. Rekening van Christoffels Cardinael, over 1702/3.
- i. Rekening van Frans Bogaert, over 1703/4.

- j. Rekening van Judocus van Pee, over 1704/5.
- k. Rekening van dezelfde, over 1705/6.
- l. Rekening van Jan Vaerman, over 1706/7.
- m. Rekening van dezelfde, over 1707/8.
- n. Rekening van Paulus Roose, over 1708/9.
- o. Rekening van Leonard van de Velde, over 1709/10.
- p. Rekening van Jan Baptist Verhulst, over 1710/1.
- q. Rekening van Jacob de Schryver, over 1711/2.
- r. Rekening van Martinus van der Meulen, over 1712/3.
- s. Rekening van Antoon Cappelle, over 1713/4.
- t. Rekening van Pieter van de Cappelle, over 1714/5.
- u. Rekening van Paschasius de Burchgrave, over 1715/6.
- v. Rekening van Joost van der Meulen, over 1716/7.
- w. Rekening van Pieter van Hilderson, over 1717/8.
- x. Rekening van Andries Wydts, over 1718/9.
- y. Rekening van Gillis Beirens, over 1719/20.
- z. Rekening van Paulus Roose, over 1720/1.
- aa. Rekening van Leonard van de Velde, over 1721/2.
- bb. Rekening van Filips Jozef Vincent, over 1722/3.
- cc. Rekening van Jozef Bruneel, over 1723/4.
- dd. Rekening van dezelfde, over 1724/5.
- ee. Rekening van Andries Wydts, over 1725/6.
- ff. Rekening van Antoon Cappelle, over 1726/7.
- gg. Rekening van Jacobus Beernaerts, over 1727/8.
- hh. Rekening van dezelfde, over 1728/9.
- ii. Rekening van Jacob Macquée, over 1729/30.
- jj. Rekening van Andries Wydts, over 1730/1.
- kk. Rekening van Jan de Cloet, over 1731/2.
- ll. Rekening van Jacobus Beernaerts, over 1732/3.
- mm. Rekening van dezelfde, over 1733/4.

(81). Rekeningen 1735-1783.

NB. Het deel bevat de hierna onder *a* — *vv* genoemde rekeningen. De rekeningen vermeld onder *a* — *h* werden opgemaakt door de onderscheidene gouverneurs, de andere door de onderscheidene dekens van het gild.

Al de rekeningen beginnen en eindigen tussen 20 en 28 december; indien ze op een andere datum beginnen of eindigen wordt hiervan melding gemaakt. Wat de afforring betreft, deze had in de regel plaats op 27 december, soms één dag vroeger of twee dagen later, dus zogoed als onmiddellijk na de sluiting van de rekeningen. De afwijkingen worden eveneens aangegeven. Het deel is gebonden tussen houten borden met bruin leder overtrokken. Voor- en achterplat zijn op gelijke wijze versierd met een dubbele geornamenteerde omlijsting. Dit deel werd

aangekocht bij de boekhandelaar Paulus Roose, zoals blijkt uit de hiervolgende post uit de rekening over 1735 (fol. 8 v., nr. 3) : „Betaelt aen confrater Roose 1 l. gr. over dese rekeningboeck”.

- a. Rekening van Carolus Pavot, over 1735 febr. 13 - dec. 20.
- b. Rekening van Gillis Annoy, over 1735/6.
- c. Rekening van Gillis Beirens, over 1736/7.
- d. Rekening van Paulus Roose, over 1737/8; afgehoord : 1741 febr. 12.
- e. Rekening van Marcus Lapossette, over 1738/9; afgehoord : 1741 maart 5.
- f. Rekening van Pieter Meersman, deken, in vervanging van Paulus Roose, gouverneur, over 1739/40; afgehoord : 1741 mei 7.
- g. Rekening van Pieter Meersman, over 1740/41.
- h. Rekening van Paulus Roose, over 1741/2.
- i. Rekening van Carolus Pavot, over 1742/3.
- j. Rekening van Pieter de Sloovere, over 1743/4.
- k. Rekening van Stephanus Hobbema, over 1744/5.
- l. Rekening van Karel de Clercq, over 1745/6.
- m. Rekening van Gaspar de Meester, over 1746/7.
- n. Rekening van Jan Baptist Macqué, over 1747/8.
- o. Rekening van Bruno Duysburgh, over 1748/9; afgehoord : 1750 febr. 24.
- p. Rekening van dezelfde, over 1749/50.
- q. Rekening van Pieter de Sloovere, over 1750/1.
- r. Rekening van Emmanuel Coene, over 1751/2.
- s. Rekening van Pieter de Sloovere, over 1752/3; afgehoord : 1754 jan. 13.
- t. Rekening van Jan de Cloet, over 1753/4.
- u. Rekening van Jan Jacob Wydts, over 1754/5; afgehoord : 1756 jan. 6.
- v. Rekening van Johannes Baeckelandt, over 1755/6.
- w. Rekening van Pieter de Sloovere, in vervanging van Jan Baptist van Eechoute, overleden gouverneur, over 1756/7.
- x. Rekening van Jacob Mullet, over 1757/8.
- y. Rekening van Pieter de Sloovere, over 1758/59.
- z. Rekening van Jozef Hoys, over 1759/60; afgehoord : 1761 jan. 4.
- aa. Rekening van Ignatius de Brauwere, over 1760/1.
- bb. Rekening van Lodewijk Cloet, over 1761/2.
- cc. Rekening van Martinus de Sloovere, over 1762/3.

- dd. Rekening van Jan de Gheselle, over 1763/4.
- ee. Rekening van Jozef van Praet, over 1764/5.
- ff. Rekening van Lodewijk Cloet, over 1765/6; afgehoord :
1767 jan. 18.
- gg. Rekening van Martinus de Sloovere, over 1767 jan. 18 —
dec. 27.
- hh. Rekening van Frans de Haene, over 1767/8; afgehoord :
1768 sept. 29.
- ii. Rekening van Jozef van Praet, over 1768 sept. 29 — 1769.
- jj. Rekening van Martinus de Sloovere, over 1769/70.
- kk. Rekening van Cornelis de Moor, over 1770/1.
- ll. Rekening van Jozef de Busscher, over 1771/2.
- mm. Rekening van Paulus Roose, over 1772/3.
- nn. Rekening van Jan Baptist Macqué, over 1773/4.
- oo. Rekening van Jozef van Praet, over 1774/5.
- pp. Rekening van Martinus de Sloovere, over 1775/6.
- qq. Rekening van Cornelis de Moor, over 1776/7.
- rr. Rekening van Petrus Follet, over 1777/8.
- ss. Rekening van Jan Baptist Macqué, over 1778/9.
- tt. Rekening van Petrus Parain, over 1779/1780.
- uu. Rekening van Jozef de Busscher, over 1780/2.
- vv. Rekening van Macharius Lacroix, over 1782/3.

(82). Rentebrief ten behoeve van de „dis” van de Onze-Lieve-Vrouwewerk te Brugge, groot 30 schelling groot 's jaars, gaande uit een huis aan de zuidzijde van het Heilige Geeststraatje te Brugge, 1620. Met kwitantie van de aflossing dezer rente, gegeven door het librariërgild, 1631.

1 charter. — RA. oorkondenverzameling bl. nr. 8022.

(83). Rentebrief ten behoeve van Jan Bagghaert, groot 20 schelling groot 's jaars, gaande uit een huis aan de zuidzijde van het Heilige Geeststraatje te Brugge, 1628. Met kwitantie van de aflossing dezer rente, gegeven door het librariërgild, 1631.

1 charter. — RA. oorkondenverzameling bl. nr. 7956.

(84). Rentebrief ten behoeve van het librariërgild, groot 30 schelling groot 's jaars, gaande uit een huis aan de zuidzijde van het Heilige Geeststraatje te Brugge, 1630.

1 charter. — RA. oorkondenverzameling bl. nr. 7955.

(85). Twee kwitanties, afgegeven door de echtelingen Jan Schoenaert-Isabeau Cockuut aan het librariërs-gild wegens volledige betaling van de koopsom van een huis aan de zuidzijde van het Heilige Geeststraatje te Brugge, 1631 (1).

1 stuk. — RA. Amb. nr. 213 E.

(86). Resolutie van de gecommiteerden ter directie van de schoolmeesters en de librariërs samen met het bestuur en de oud-dekens van het librariërs-gild, betreffende het opnemen van een lijfrente van 80 pond in kapitaal door het voornoemde gild. 1698.

1 stuk. — RA. Amb. nr. 213 K.

(87). Lijfrentebrief ten hoofde van Antoon en Marie Hagheman en ten laste van het librariërs-gild, groot tweemaal 3 pond groot 's jaars, 1698.

1 charter. — RA. oorkondenverzameling bl. nr. 7957.

(88). Akte, waarbij Judocus van Pee, als deken van het librariërs-gild, erkent een bedrag van 133 pond 6 schelling 8 denier in leen ontvangen te hebben van Jacob Augustijn Anchemant, 1705. Met kwitantie van de aflossing, 1705.

1 stuk. — RA. Amb. nr. 213 M.

(89). Overdrachtsakte van een obligatie van 100 pond groot in kapitaal ten laste van het librariërs-gild, door Johannes vanden Eeckhoutte en vrouw Angeline vander Meulen aan Barbara Roseeuw. 1725.

1 stuk. — RA. Amb. nr. 213 Q.

(90). Akte, waarbij het bestuur van het librariërs-gild erkent een bedrag van 50 pond groot in leen ontvangen te hebben van Catharina vander Meulen, 1756. Met kwitantie van de aflossing, 1757.

1 stuk. — RA. Amb. nr. 213 DD.

(91). Uittreksel uit het register van resolutiën van de stad Brugge houdende bevel aan het bestuur van het

(1) Het huis in het Heilige Geeststraatje te Brugge, waarvan in de nrs. 82-85 sprake is, werd op 21 juni 1631 door de librariërs gekocht aan de echtelingen Jan Schoenaert of Scheevaert-Elisabeth Cockuut. Op 5 juli d.a.v. werd het reeds verkocht aan Maximiliaan van Praet. Zie: Brugge, stadsarchief, *protocollen van de klerken van de vierschaar* nr. 1100, fol. 135 v.-137 v.

librariërgild om inlevering van de laatstafgesloten gilderekening, 1766.

1 stuk. — RA. Amb. nr. 213 GG.

(92). Specificatie van loon en onkosten van A. de Gheldere, als procureur en notaris in zaken ten behoeve van het librariërgild van 1769 tot 1772. Met kwitantie. 1773.

1 stuk. — RA. Amb. nr. 213 HH.

(93). Specificatiën van loon en onkosten van Charles Corthals, als procureur van het librariërgild in proces- sen tegen de schoolmeesters. Met kwitantien. 1781 en 1787.

3 stukken. — RA. Amb. nr. 213 LL.

C. — *De Vereniging van de Schoolmeesters.*

94. Deskundig oordeel van drie schoolmeesters over een handtekening van een zekere J. J. Magis, 1768.

1 stuk.

95. Extract-resolutiën van de magistraat betreffende de weigering van verscheidene schoolmeesters om het reglement van 1768 na te komen. 1769. Met een dupli- caat.

2 stukken.

96. Stukken betreffende schoolonderwijs voor arme kinderen, gegeven door de Broeders van priester van Daele uit Kortrijk, 1773-1775.

6 stukken.

(97). Rekwest van Marie Lucas aan de Vicarissen- Generaal van het bisdom Brugge om als houdster van een speldenwerkschool aangenomen te worden. 1776. Met drie bijlagen.

4 stukken. — RA. Amb. nr. 213 JJ.

98. Brief van de prins van Starhemberg aan de magistraat, waarbij hij de door keizerin Maria Theresia beraamde hervormingen in zake onderwijs mededeelt en tevens inlichtingen vraagt over daartoe geschikte onder- wijskrachten en scholen. Met concept en minuut van het antwoord van de magistraat en andere bijlagen. 1777.

7 stukken, waarvan één gedrukt.

99. Stukken betreffende een jaarlijkse gratificatie, van stadswege geschonken aan L. van Boterdael, uit Harelbeke, die te Brugge een kostschool geopend had, 1778-1779.

4 stukken.

100. Stukken betreffende een jaarlijkse gratificatie van stadswege te verlenen aan Frans Simoneau, die zich als schoolmeester te Brugge wil vestigen. 1789.

3 stukken.

101. Remonstrantie van de schoolmeesters aan de magistraat tegen de genaamde Norro, die in strijd met het reglement van 1768 en niettegenstaande veroordeling, voortging met school te houden, 1790. Met drie bijlagen.

4 stukken, aaneengehecht.

102. Stukken betreffende een proces aangelegd door de vereniging van de schoolmeesters tegen de Zuster-Overste van de Apostolinnen te Brugge, 1790-1792.

1 omslag.

103. Rekwest van Jozef van Praet en Zoon, drukkers te Brugge, aan keizer Leopold II, om het monopolie van het drukken van zekere evaluatieboekjes aan de drukker Jozef de Busschere te ontnemen. 1791. Met duplicaat, minuut van het advies van de magistraat en andere bijlagen. 1790-1792.

7 stukken.

INDEX OP DE PERSOONSNAMEN

NB. *Inleiding, Bijlage* en *Literatuur* zijn niet in de Index opgenomen.

Alvoet Carlus, 79 jj.	Bats Victor, 80 e, f.
Anchemant Jacob Augustijn, 88.	Bazeken Arnoud, 76 gg, hh.
Annoy Gillis, 81 b.	Beckers Jan Baptist, 74, o, p.
Aradijns Pieter, 76 r, s, w.	Beernaerts Jacob, 75 d, 79 ii, 80 gg, hh, ll, mm.
Baeckelandt Johannes, 81 v.	— — Maarten, 79 v.
Bagghaert Jan, 83.	Beirens Gillis, 75 g, 80 y, 81 c.
Baillie Marie, 58.	— — Maria, 75 g.

- Berghe (vanden) Jan, 76 x.
 Bernaerts. Zie : Beernaerts.
 Blauvoet Adriaan, 77 ee.
 — — Jacob, 76 eee, 77 d.
 Bleeckere (de) Karel, 74 h.
 Block (de) Lodewijk, 76 ww,
 cc, ddd, eee.
 Bogaert Frans, 80 i.
 Boncourt Johannes, 79 bb, dd,
 ee.
 Boterdael (van) L., 99.
 Bouvy Karel, 78 hh.
 Bracke Denijs, 74 x.
 Brauwere (de) Ignatius, 81 aa.
 Breyghel Nikolaas, 78 y, bb,
 79 b.
 Brouwere (de) Willem, 76 aa,
 yy, 77.
 Bruneel Jozef, 80 cc, dd.
 Brussel (van) Karel, 78 j, h, l,
 aa, gg.
 Buere (vander) Jan, 76 aaa,
 77 d, s, t.
 Burchgrave (de) Joost, 77 c.
 — — Paschasius, 79 nn, 80 g, u.
 Busschere (de) Jozef, 73, 81 ll,
 uu, 103.
 Buussot Antoon, 77 u, ff.
 Buzere (de) Jan, 76 n, ee.
 Caïmo J. R., bisschop, 66.
 Cappelle Antoon, 80 s, ff.
 Cappelle (vander) Pieter, 80 t.
 Cardinael Christoffels, 80 h.
 — — Franciscus, 79 f, j.
 — — Jan, 78 e, n, r, x, ii.
 Carpentier Frans, 78 g, p, q, u.
 — — Jan, 77 cc.
 Carrion (de) Cornelis, 78 a,
 h, m.
 — — Jacob, 78 ee, 79 e.
 Casus Jasper, 76 ll.
 Cat (de) Jan, 76 bb.
 Caukercken (van) Cornelis, 29.
- Clerc (de) Jan, 76 l, m.
 Clerck (de) Pieter, 26.
 Clercq (de) Frans, 78 z, cc, ff.
 — — Karel, 81 l.
 Cloet (de) Jan, 80 kk, 81 t.
 — — Lodewijk, 81 bb, ff.
 Clouwet Gregorius, 74 q, r.
 — — Jan, 78 jj, kk, 79 w.
 — — Maximiliaan, 79 cc.
 Cock (de) Christiaan, 76 tt, uu.
 Cockuut Isabeau, 85.
 Coene Emmanuel, 81 r.
 Corthals Karel, 93.
 Coster (de) Balthazar, 74 m, o,
 80 a, b.
 Cota Gabriël, 75 f.
 Courtois Jacob, 79 l.
 — — Joost, 74 k, p, 79 q, x.
 Criel Arnold, 79 ll.
 Croock (de) Hubrecht, 76 ggg,
 77 e, i, p.
 Daele (van), priester, 96.
 Daveluy, lithograaf, 41.
 Dutry Jacob, 43.
 Duysburgh Bruno, 81 o, p.
 Eecke (vander) Hendrick, 76 y,
 qq, 77, 77 a, b, m.
 — — Sebastiaan, 77 u.
 Eeckhoutte (van) Jan Baptist,
 81 w.
 Eechhoutte (vanden) Johannes,
 89.
 Falentyn, wapenheraut, 31.
 Follet Petrus, 81 rr.
 Gavere (vander) Jacob, 76 e.
 Gheeraerts Bernard, 74 f.
 Gheldere (de) A., 92.
 Gheselle (de) Jan, 81 dd.
 — — Pieter, 75 i.
 Goossins Jan, 76 cc, ii, 77.
 Gru (de) Pieter, 77 i, p.
 Gregorius Jacob, 53.
 Grimmync Gillis, 77 h.

- Haec Maurits, 6. 68, 98.
 Haene (de) Frans, 81 hh. Meersman Pieter, 81 f, g.
 Hageman Antoon, 87. Meester (de) Diego, 56.
 — Marie, 87. — Gaspar, 81 m.
 Hamme (van) Joost, 78 c, i. Meeuwe Dominicus, 74 s.
 Haneton Jacob, 74 v. — Elias, 33, 74 i, 79 aa, kk.
 Hautman Jacob, 74 t. Merlen (van) Th., 41.
 Hessche (van) Jan, 76 u, ff. Meulen (vander) Angeline, 89.
 Hilderson (van) Pieter, 80 w. — Catharina, 90.
 Hobbema Stephanus, 81 k. — Joost, 79 mm, 80 v.
 Hoorenbeke (van) Anna, 74 y. — Martinus, 80 r.
 Houtte (van) Willem, 75 c. Michiels Alexander, 79 d, p.
 Hoys Jozef, 81 z. Minjodt Hubrecht, 75 e.
 Huybrechts P. P., 41. Moor (de) Cornelis, 81 kk, qq.
 Huys, deurwaarder, 54. Muelenaere (de) Nikolaas, 77 f.
 Inderweyde Jacob, 78 b, f. Muelene (vander) Lodewijk,
 Janssuene Jacob, 78 d. 77 bb.
 Joye Pieter, 74 z. — Simon, 76 ggg, 77 c, k,
 Joyeux Steven, 77 y. o, r.
 Joyeux Agnes, 74 a. Muit Jan, 76 ggg.
 Karel van Lotharingen, 15. Mullet Jacob, 81 x.
 Kerckhove (vande) Jacob, 75 b. Muloot Arnoud, 77.
 — Lucas, 74 c, g. Norro..., 101.
 — Simon, 74 j. Ostens Pieter, 30.
 — Theresia, 74 g. Parain Petrus, 81 tt.
 Lacroix Macharius, 68, 81 vv. Pavot Karel, 57, 81 a, i.
 Lambrecht Frans, 67. Pee (van) Ignatius, 74 w, 79 y,
 — Jan, 74 b. z, ff.
 Laposette Marcus, 81 e. — Judocus, 80 j, k, 88.
 Lauwers Jan, 74 u. — Pieter, 35, 79 h, m.
 Lede (van) Pieter, 76. Petyt Antoon, 74 d.
 Lembrecht Frans, 78 dd. Piesens Nikolaas, 74 e.
 Leopold II, keizer, 73, 103. Plasschaert Jacob, 57.
 Lodewijk XV, koning, 61. Praet (van) Jozef, 64, 73,
 Lucas Marie, 97. 81 ee, ii, oo, 103.
 Luet Cornelis, 36. Putte (vande) F., 41.
 Macqué Jacob, 80 ii. Quinckere (de) S., bisschop, l.
 — Jan Baptist, 75 h, 81 n, Raet (de) Adriaan, 76 iii, 77 g.
 nn, ss. — Thomas, 77 o, q, z.
 Magis J. J., 62, 94. Roelof Jan, 75 a.
 Mansion Colard, 76 o, p. Roose Paulus, 43, 56, 75 a,
 Mantels, raadsheer, 31. 80 n, z, 81, 81 d, f, h, mm.
 Maria Theresia, keizerin, 64, — Pieter, 79 k, s, t, u.

- Roost Rafaël, 76 fff, iii, 77 e, j. — — Lieven, 76 v, z, dd, jj,
 Roost (vander) Maarten, kk, mm, pp, 77.
 76 nn, oo. Vaerman Jan, 79 gg, hh,
 Roseeuw Barbara, 89. 80 l, m.
 Scheede Joost, 76 q, t. Vardebeke (van) Paul, 77.
 Schoenaert Jan, 85. Velde (vande) Leonard, 80 c,
 Schryver (de) Jacob, 80 q. d, o, aa.
 Simoneau Frans, 100. — — Willem, 76 xx.
 Sloovere (de) Maarten, 44, Verdekens Jan, 76 bbb, ccc,
 81 cc, gg, jj, pp. ddd.
 — — Pieter, 81 j, q, s, w, y. Verhulst Jan Baptist, 80 p.
 Smet (de) Andries, 77 h. Vincent Filips Jozef, 46, 80 bb.
 Smuyck (de) Jacob, 74 y. Vincx Jan, 78.
 Sohjer Griffioen, 76 rr, ss. Vlietyncq Jacob, 39, 42.
 Somer (de) Adolf, 50. Voude (van) Jan, 76 a, d.
 Stallyncq Hubrecht 77 s, t. Vuecht (vander) Jan, 77 q.
 — — Nikolaas, 77 l. Vyfve (van) Maria, 37.
 Starhemberg (van), prins, 98. Ynck (de) Marie, 74 l.
 Stassenou Jan, 74 u. Walle (vande) Ph., 44.
 Steenmetser Hendrik, 78 s, v, Wallin Bouden, 76 b, f, g, h.
 w, 79 a. Wieghe (vanden) Paschier,
 Storm Karel, 79 c. 76 i.
 Storme Jan, 51. Wils Jacob, 43.
 Susteren (van) H. J., bisschop, Witte (de) Cornelis, 77 w.
 16. — — Nikolaas, 76 vv, hhh,
 Symoens Cornelis, 28. 77 g, n.
 Tavernier Jan Baptist, 79 g, — — Pieter, 77 v.
 i, o, r. Wycke Eustaas, 77 dd, ff.
 Tier (du) Antoon, 32. Wydts Andreas, 80 x, ee, jj.
 Tollenare (de) Antoon, 77 aa, — — Jan Jacob, 81 u.
 78 o, t. Wynsberghe (van) Karel,
 — — Jan, 76 c, j, k, zz, hhh, 79 n.
 77 k, r.

Van de eerste naar de tweede omwalling van Brugge

In zijn beroemd verhaal van de moord op graaf Karel de Goede beschrijft Galbert van Brugge, met de nauwkeurigheid die hem kenmerkt, de omstandigheden waarin de Bruggelingen de omwalling van hun woongebied in 1127 hebben ontworpen en uitgevoerd (1). Hoewel hij die belangrijke onderneming enkel op 6 maart vermeldt, toch kan men uit de overige gegevens van zijn verhaal het gehele verloop van de zaak tot in de bijzonderheden hersamenstellen.

Toen in de ochtenduren van woensdag 2 maart 1127, de graaf in de St.-Donaaskerk als slachtoffer van een sluipmoord viel, was het gebied dat later tot stad zou verheven worden, niet door een omwalling afgescheiden van het platteland. Vanzelfsprekend was de burcht door een ringmuur beschermd en afgesloten (2); ten oosten en ten noorden daarvan had men een vooruitgeschoven verdedigingsgordel van natuurlijke en kunstmatige watergangen aangelegd. Die gordel omsloot het gebied begrensd door de Steenhouwersdijk en de Groene Rei ten zuiden, de Verversdijk ten oosten, de Spiegelrei ten noorden en de Rei ten westen. Men heeft het als eiland bestempeld, daar het inderdaad langs alle zijden door water omringd was (3). Dat het hier niet om de

(1) De omwalling te Brugge werd in het licht van de ontwikkeling in de overige steden tussen Loire en Rijn op uitstekende wijze bestudeerd door prof. dr. F.L. Ganshof, *Over stadsontwikkeling tussen Loire en Rijn gedurende de Middeleeuwen*, waarvan men de tweede herziene uitgave (Antwerpen-Brusset, 1944, 96 blz. + ill.) zal raadplegen. Daar zal men behalve een historische plattegrond (pl. 8), ook vermelding van de vroegere bibliografie vinden.

(2) Zie verder over de burcht, waarvan de oppervlakte ongeveer 1 Ha. 50 a. bedroeg, F.L. Ganshof, *Stadsontwikkeling*, blz. 19, met de aldaar vermelde vroegere studies.

(3) F.L. Ganshof, *Stadsontwikkeling*, blz. 39, n. 4.

bescherming van de burgerbevolking, maar om een militair verdedigingswerk te doen was, lijdt geen twijfel; immers het gros der bevolking was naast de burcht in de richting van de S.-Salvatorskerk en het Zand, en dus buiten die verdedigingsgordel gevestigd, en bovendien is nergens, ook niet bij Galbert, enige aanduiding te vinden, die zou laten vermoeden dat men een onderscheiding kende tussen de bevolking binnen of buiten dat omgorde gebied. De gehele woonruimte rondom de burcht wordt door Galbert als „suburbium” in tegenstelling met het „castrum” gesteld, en de inwoners worden, ongeacht of zij binnen of buiten de vooruitgeschoven verdedigingsgordel wonen, als „suburbani” aangeduid.

Toen op 2 maart het nieuws van de moord zich in het suburbium had verspreid, was de proost in het onzekere over de houding die de bevolking zou aannemen. Hij achtte het niet uitgesloten dat de burgers partij tegen hem zouden kiezen, en rekende zelfs met de mogelijkheid van een gewapend optreden; hij nam dan ook maatregelen om de kerk in staat van verdediging te brengen, en gaf bevel wachtposten op de kerktoren en aan de ingangen van het gebouw gedurende de nacht op te stellen. Hij deed dit, naar Galbert zelf verklaart, omdat hij een bestorming door de burgerbevolking vreesde, en zich desgevallend in de gaanderij en de toren van de kerk wilde verschansen (4). De nachtelijke aanval die hij gevreesd had, kwam echter niet. Toen de dageraad van de donderdag aanbrak, was geen enkel teken van beroering bij de burgerbevolking te

(4) „Nocte vero subsequente, jussit prepositus ecclesiam undique armis et vigiliis premuniri, et solarium et turrim templi, in quæ loca, si forte a civibus insultus fieret, sese reciperent ipse et sui. Et introierunt illa nocte milites ex precepto prepositi in solarium ecclesiae armati, premunientes turrim et exitus ejus continuis vigiliis, timentes impetum et incursum civium fore contra se die sequenti et deinceps”. Galbert, c. 21. (ed. H. Pirenne, *Histoire du meurtre de Charles le Bon*, Parijs, 1891, blz. 36-37).

bespeuren geweest.

De proost kon die donderdagochtend enigszins opluchten, al rekende hij nog steeds met de mogelijkheid van een aanval in de eerstvolgende dagen (5). Doch weldra zou hij gerustgesteld worden. In de eerste ochtenduren immers verschenen een belangrijke groep burgers op de burcht, en vroegen om de proost te spreken (6). Kwade bedoelingen hadden zij ogenschijnlijk niet, en vijandig gezind tegenover de proost waren zij evenmin. Dat bleek, toen na hun aankomst op de burcht een gevecht om het lijk van de graaf ontstond. De proost wilde het lijk door de abt van de Sint-Pietersabdij te Gent laten wegbrengen, en had aan zijn wapenknechten bevel gegeven het lijk uit de St.-Donaaskerk weg te halen. De clerici van S.-Donaas kwamen echter daartegen in opstand, deden in aanwezigheid van de groep burgers beroep op de proost, die weigerde toe te geven, waarop de clerici gewapend met stoelen, kandelaars en andere kerkbenodigdheden zich te weer stelden. De groep burgers bleef daarbij geheel afzijdig, ook nadat de clerici, die vreesden het onderspit te zullen delven, de alarmklok deden luiden. Het waren andere burgers die op het alarmgelui uit het suburbium in de burcht binnendrongen, en de clerici gewapenderhand hulp boden (7).

Galbert zegt geen woord over het voorwerp van het onderhoud dat de proost die donderdag met de burgers heeft gehad. Men kan niettemin, met vrij grote zekerheid, aannemen dat de proost de vraag van de omwal-

(5) Dat blijkt duidelijk uit de laatste woorden (et deinceps) van het voorgaande citaat uit Galbert.

(6) „In castrum, ubi stabat prepositus et nepotes sui, et simul maxima civium turba cum eis”, Galbert, c. 22 (*ed. cit.*, blz. 39).

(7) „Loco ergo tubae campanos pulsabant, et sic evocaverunt omnes cives loci, qui cum rem intellexissent, armati accurrentes, extractis gladiis circuierunt feretrum comitis, parati ad resistendum, si quis auferre moliretur”. Galbert, c. 22 (*ed. cit.*, blz. 39).

ling ter spraak bracht, en zijn toehoorders heeft weten te overtuigen hun woongebied door een paalwerk te beschermen. Galbert verklaart immers uitdrukkelijk dat de werken op aandringen van de proost en onderleiding van diens broeder, de burggraaf, werden uitgevoerd (8), en daar de gehele omwalling reeds de zondag daaropvolgend voltooid was, kan men bezwaarlijk later dan de donderdag met het werk begonnen zijn. Vroeger, en namelijk de woensdag, kan dat niet zijn gebeurd, want de proost zou daarin die dag zeker niet hebben toegestemd, omdat hij toen nog de burgers wantrouwde, en bovendien op de hulp rekende van zijn aanhangers uit het Veurnse, voor dewelke hij de weg door het suburbium niet door de burgers zou hebben laten afsluiten (9). Blijkbaar heeft de proost die donderdagochtend onmiddellijk begrepen welk voordeel er voor hem uit het opdagen van de burgers te halen was. Het werd hem duidelijk dat deze, in de strijd die nakend was, afzijdig wensten te blijven, en het zal de proost geen moeite hebben gekost om zijn toehoorders te overtuigen dat een aanval van de plattelandse adel op de burcht ieder ogenblik kon verwacht worden, en zijzelf, hun have en goed de eerste slachtoffers zouden zijn van de bekende vernielzucht van de strijdende ridders (10). Wilden zij

(8) „Precepit (sc. prepositus) potenter civibus nostris ut loca suburbii circumsepirent fossatis et sepibus, quatenus contra quoscumque sese defenderent... Igitur,... universa quae ad opus sepiendi utilia videbantur, castellano duce, diripiebantur cives”, Galbert, c. 25 (ed. cit., blz. 44).

(9) „Feria quarta et quinta (2 en 3 maart) prepositus mandavit per quendam garcionem Waltero ex Frorerdeslo, ut per fidem, quam sibi et nepotibus suis dederat adjuratus, in auxilium sibi cum potentia festinaret”. Galbert, c. 21 (ed. cit., blz. 37).

(10) Dat de Bruggelingen dan toch de ridders zouden toelaten in de stad binnen te dringen om de burcht te bestormen, was niet voorzien op het ogenblik van de aanleg van de omwalling, zoals Galbert het zelf verklaart, waar hij schrijft (c. 25, ed. cit., blz. 44): „Conseperant tempore eodem (6 maart) suburbium cives quidem, sed prorsus alia intentione quam ipsis et consultum et imperatum fuisset, sicut postmodum fuit manifestum”.

hun woongebied niet tot slagveld maken, dan was er daartegen slechts één doelmatig middel: onverwijld een omwalling rondom hun woongebied optrekken.

De burgers hebben zich laten overtuigen, en daar er niet mocht getalmd worden, hebben zij zich onmiddellijk aan de arbeid gezet. De werken werden inderdaad met koortsachtige spoed en uitzonderlijke ijver uitgevoerd, want zij waren reeds drie dagen later voltooid (11). Daar men 's nachts niet heeft gewerkt en de dagen in maart slechts 12 werkuren tellen, heeft de gehele onderneming, zelfs als men er de donderdagmiddag mede is begonnen en tot de zondagavond heeft doorgewerkt, niet meer dan 42 werkuren gekost. Wanneer men bedenkt dat de omtrek van de omwalling ongeveer 3950 m. bedraagt (12), en van schansen, torens en verschillende poorten voorzien was, is dat een uiterst merkwaardige prestatie. Zij is verwezenlijkt kunnen worden omdat met het hout en de overige benodigdheden op het domein van de graaf en bij Fromold dicht bij de hand had (13), omdat men iedereen opeiste, ook de clerici, die in gewone omstandigheden van opeisingen vrijgesteld waren, en vooral omdat men bij de aanleg van de omwalling alles uit de bodemgesteldheid heeft gehaald wat er uit te halen was. Men heeft zich inderdaad van de voorhanden watergangen

(11) „In quo ergo perficiendo omnes festinabant, tam clerus quam populus. Itaque nulla fuit requies, nocte invigilando et die operando, donec, consumnato opere circumsepiendi suburbium, custodes ordinarent ad singulas portas et turres et propugnacula, quatenus nemo exiret nisi cognitus, et nemo intrmitteretur nisi civis”. Galbert, c. 25 (*ed. cit.*, blz. 45).

(12) Dat cijfer dank ik aan de Technische Dienst van de stad Brugge, die het op mijn vraag heeft uitgerekend.

(13) „Igitur sepes et ligna comitis occisi et Fromoldis junioris, qui proscriptione suarum rerum exilium suum expectabat, extra suburbium, et insuper universa quae ad opus sepiendi utilia sibi videbantur, castellano duce, diripiebant cives, et fabricantur ad defensionem communem turres et propugnacula et exitus contra hostes”. Galbert, c. 25 (*ed. cit.*, 44).

bediend, zodat men slechts op enkele plaatsen en op korte afstanden paalwerk op de vlakke grond heeft moeten optrekken. De haast, die men aan de dag legde, bracht mede dat het paalwerk wel bestand was tegen aanvallen van afzonderlijke ridders met een betrekkelijk klein gevolg, doch niet tegen een aanval van een legermacht. Inderdaad, toen Gervasius van Praet met zijn gewapend gevolg de dinsdag daaropvolgend, 8 maart, voor de omwalling verscheen, waagde hij zich niet aan een aanval, en verkoos onderhandelingen aan te knopen. Na de verzekering te hebben gegeven geen schade aan de burgers te berokkenen, werd hij daags daarna in het omwalde gebied binnengelaten (14). Maar toen het tussen Willem van Normandië en Diederik van de Elzas tot een burgeroorlog was gekomen, en Brugge in mei 1128 een aanval van Willem van Normandië vreesde, haastten de Bruggelingen zich hun omwalling door het graven van grachten te versterken (15).

Het is uit de omstandigheden van de aanleg duidelijk dat het tracé van de omwalling niet de omtrek van het bewoonde gebied rondom de burcht heeft gevolgd (16). Wel zal men geen bewoond gebied van enig belang buiten de omwalling hebben gelaten, maar men zal er daarentegen niet hebben tegen opgezien onbewoonde gebieden daarin op te nemen, als de aanpassing bij de bestaande grachten en watergangen het vereiste. Hoewel de beschikbare bronnen niet toelaten vast te stellen

(14) Cf. Galbert, c. 26 (*ed. cit.*, blz. 46).

(15) „Ab illo ergo tempore (6 mei 1128) usque in septimum idus maii (9 mei) Cono ex Frorerdeslo in Winendala, et illi qui in Winchina cum Lamberto arma ferebant contra comitem Theodoricum et suos, non desistebant depredari villas circa se, et rusticos simulque cum rebus ipsorum violenter auferre. At Brudgenses fossatis novis circumdederunt se, vigiliis et insidiis suis et suorum militum sese defensabant”. Galbert, c. 119 (*ed. cit.*, blz. 157-158).

(16) Vgl. de plattegrond bij F.L. Ganshof, *Stadsontwikkeling*, kt. 7, met inachtneming van de opmerking op blz. 83 bovenaan.

waar die onbebouwde gronden gelegen waren, kan men uit het tracé duidelijk aflezen dat de bevolking zich benoorden de as Steenstraat-Hoogstraat had gevestigd. Het is inderdaad opvallend dat de burcht zelf op de omwalling gelegen was, en daaruit mag men besluiten dat het gebied bezuiden de burcht onbewoond was, daar de proost er alle voordeel bij had de burcht ook langs die kant door een omwalled gebied beschermd te zien. Hoe het ook zij, de bouw van de omwalling was vooral van belang omdat daarmee het grondgebied van de toekomstige stad voor meer dan anderhalve eeuw werd vastgelegd.

De geschiedenis van die anderhalve eeuw, waarin de grondslagen van Brugge's grootheid werden gelegd, zou verdienen opnieuw ter hand genomen te worden (17). Een deel van de bronnen, die opheldering zouden kunnen brengen, ligt nog in de archieven verborgen, en zou, samen met de uitgegeven bronnen, door nauwkeurig bodemonderzoek, topografische studie en de verdere hulpmiddelen waarover men thans beschikt, moeten worden aangevuld om die geschiedenis tot in de bijzonderheden te kunnen beschrijven. Hoe gewenst een dergelijk omstandig onderzoek ook weze, toch kan men in de voorhanden gegevens voldoende aanwijzingen vinden om de hoofdlijnen van de uitbreiding van het stadsgebied te erkennen en het karakter van de aanleg van de tweede omwalling op het einde van de dertiende eeuw te bepalen.

De snelle aangroei van handel en bedrijf, vooral na

(17) De voornaamste studie over die periode blijft nog steeds : R. Häpke, *Brüggens Entwicklung zum mittelalterlichen Weltmarkt*, Berlijn, 1906, XXIV + 296 blz. Zie bovendien F.L. Ganshof, *Iets over Brugge gedurende de preconstitutionele periode van haar geschiedenis*. — *Nederl. Historiebl.*, dl. I (1938), blz. 281-303. Voeg daarbij de betreffende bladzijden in H. Van Werveke, *Bruges et Anvers, Huit siècles de commerce flamand. Ed. revue et corrigée*, Brussel, 1944, 118 blz. + ill., en in Th. Luyckx en J.L. Broeckx, *Brugge*, Antwerpen, 1943, blz. 9 - 17.

1127, toen de stad een eigen bestuur had verkregen, is bekend. De opgang van Brugge oefende een verhoogde aantrekkingskracht op de plattelandse bevolking van de omgeving uit, en ontelbaar waren de landslieden die een beter levensbestaan in de stad kwamen zoeken.

In de eerste jaren zullen die inwijkelingen weinig of geen moeite hebben gehad om het bescheiden onderdak, waarmede zij zich tevreden stelden, binnen de stadsomwalling te vinden. Doch de inwijking steeg dermate dat de beschikbare grond weldra schaars werd, en dat riep onvermijdelijke grondspeculatie in het leven. Reeds in het derde kwart van de twaalfde eeuw, was die in volle bloei. Niet alleen de op grove winst ingestelde zakenlieden verkavelden hun eigendommen, trokken er enge straatjes en steegjes door en boden aan de arbeiders enkele vierkante meters voor de bouw van eenkamerwoningen aan, maar zelfs het S.-Donaaskapittel liet zich, reeds in het derde kwart van de twaalfde eeuw, door die speculatieroes meesleuren. Tussen 1170 en 1183 immers gingen de kanunniken tot de verkaveling over van de grond tussen de Hoogstraat en de Steenhouwersdijk-Groene Rei, niettegenstaande graaf Diederik van de Elzas hen die grond had geschonken, met verbod er huizen op te bouwen (18). Vanzelfsprekend hebben de kanunniken niet zelf die verkaveling ondernomen; zij vonden daartoe in Boudewijn Durghis, een grafelijk hofambtenaar, de geschikte handlanger. Deze maakte wellicht van zijn betrekking aan het grafelijk hof gebruik om van de graaf de opheffing van

(18) De oorkonden betreffende die grond werden het laatst uitgegeven door L. Gilliodts-van Severen, *Coutumes de la Prévôté de Bruges*, dl. II (Brussel, 1887), blz. 22-23 en 24. De daar gegeven datums van die oorkonden zijn betwistbaar. Vgl. over de schenking en de verkaveling: G. de Poerck, *Note sur les accès au „Castrum” de Bruges*. — *Hand. Soc. Emul.*, dl. LXXIV (1931), blz. 158-159.

het bouwverbod los te krijgen, en nam de kosten van de verkaveling en de timmering van de daarbijhorende huizen voor zijn rekening. Daarvoor kreeg hij de twee derden van de opbrengst toegewezen, terwijl het kapittel het laatste derde als zijn winstaandeel bedong.

De wijze waarop B. Durghis bij die verkaveling te werk ging, kan men met vrij grote zekerheid uit de topografie van die grond, en in het bijzonder uit het stratennet afleiden. De straten zijn er inderdaad opvallend smal, en bovendien tussen de Meestraat en de Peerdestraat zo dicht getrokken, dat zij op die plaats alleen ruimte voor uiterst kleine woningen biedt. Blijkbaar heeft B. Durghis, zo weinig grond mogelijk aan de bestrating toegewezen, en het smalle deel van de grond, dat tegenaan de toenmalige stadsvesting (Molenbrug-Groene Rei) lag, aan arbeidershuisjes voorbehouden, terwijl hij het deel van de grond dat het dichtst bij de Burg gelegen was, en een behoorlijke diepte bood, voor de aanleg van burgershuizen met gevel op de Hoogstraat heeft bestemd. Hij zal niet de eerste geweest zijn, die in het opkomende Brugge aan verkaveling deed, en niet de enige die de arbeiders naar de straatjes en steegjes in de nabijheid van de stadsomwalling verwees, zodat het stadsbeeld toen reeds de sociale tegenstellingen, die zich hoe langer hoe scherper ontwikkelden, begon te weerspiegelen : het centrum en de hoofdstraten werden voorbehouden aan de gegoede burgers, die er weldra hun „stenen” deden oprijzen, terwijl de bescheiden eenkamerswoningen van de arbeiders en minder gegoeden zich met de buurten tegenaan de omwalling moesten tevreden stellen.

Nog vóór het einde van de twaalfde eeuw was het toenmalige stadsgebied reeds zo dicht bewoond, dat de nieuwe inwijkelingen zich buiten de omwalling hebben moeten vestigen. In de eerste keure van Brugge wordt

inderdaad melding gemaakt van het huis van een timmerman, Lamkinus, dat vlak buiten de stadsomwalling, op de heerlijkheid van het Praatse gelegen was (19). Het is meer dan waarschijnlijk dat die timmerman die zijn cliënteel in de stad had, en economisch in het stadsleven geïntegreerd was, zich slechts noodgedwongen buiten de stad had gevestigd.

In de eerste helft van de dertiende eeuw groeide de bevolking buiten de stadsomwalling snel aan. Het waren op zeldzame uitzonderingen na arbeiders, die uit de stad verdreven of uit het platteland ingeweken, tegen een karig loon voor de ondernemers in de stad werkten, en gedoemd waren om hun leven lang in armoede en in ellende te slijten. Zij vormden weldra rondom de stad een echte gordel van berooiden en verbitterden, die voor de stad een gevaar werden, dat hoe langer hoe dreigender werd.

Vooralsnog bekommerde niemand zich om de sociale wantoestanden die zich in die buitensteedse arbeiderswijken hadden ontwikkeld, en zag men de bedreiging voor de rust en de orde van de stad niet, die besloten lag in de aanwezigheid van die groeiende massa werklieden, waarop de jurisdictie van de stadsschepenen geen vat had. Zelfs de parochiegeestelijkheid die moest instaan voor de zielezorg, waarvan de behoefte in die buitensteedse arbeidersbuurten het grootst was, draalde om de meest dringende maatregelen te nemen.

Ten slotte is het de reguliere geestelijkheid geweest, die zich het eerst met die wantoestanden heeft ingelaten. In 1234 kwamen zich, dicht buiten de omwalling, ten oosten van de stad, op de weg naar Aardenburg en

(19) In die keure (L. Gilliodts-van Severen, *Coutumes de la ville de Bruges*, dl. I, Brussel, 1874, blz. 189) worden de grenzen van het stadsgebied bepaald: „usque ad domum Lanikini (: Lamkini) carpentarii supra terram Balduini de Prat”.

Male de Predikheren vestigen (20). Het is wel geen toeval dat het een van de toen nieuwe en dynamische kloosterorden met sociale belangstelling geweest is, die het eerst ter plaatse verscheen. De parochiale geestelijkheid schijnt zich toen nog meer om haar parochianen binnen de stad dan om de arbeiders van de buitenwijken te hebben bekommerd (21). Het is inderdaad opvallend dat in 1239, vijf jaren na de vestiging van de Predikheren, de geestelijkheid van S.-Salvators, erin toestemt het gebied tussen de Burg en de toenmalige stadsomwalling (Verversdijk) tot een zelfstandige parochie onder de aanroeping van de H. Walburga te verheffen, en zodoende uitsluitend aan haar stadsparochianen een doelmatiger zielezorg verschaft (22). Het was zeker niet om zich beter aan het lot van de buitenwijken te kunnen wijden, dat zij dit stadsgebied had afgestaan, want onmiddellijk daarna ontdeed zij zich bij de oprichting van nieuwe parochies van een belangrijk deel van haar buitensteedse gebied.

De oprichting van die parochies wijst een keerpunt aan; zij is inderdaad de inzet van een grootscheepse

(20) G. Meersseman, *Les débuts de l'ordre des frères prêcheurs dans le comté de Flandre, 1224-80.* — *Arch. Fratrum Predic.*, XVII (1947), blz. 5-49, en van dezelfde, *Jeanne de Constantinople et les frères prêcheurs.* — *Ibid.*, XIX (1949), 122-168. Over het klooster te Brugge zal men nog steeds raadplegen: B. de Jonghe, *Belgium Dominicanum*, Brussel, 1719, en voor de eerste oorkonden Miraeus-Foppens. De studie van F. van Caloen, *Le couvent des Dominicains à Bruges* (Leuven, 1903, 35 blz.) en de bijdrage van P. Meulepas, *De Predikheren te Brugge.* — *Bk.*, XLV (1939), blz. 233-237 geven weinig nieuws.

(21) Over de herinrichting van de parochies in en om Brugge tussen 1239 en 1270 gaf A. Duclos, *Bruges...*, blz. 276-279 een korte schets, die nu ten grote dele vervangen is door M. English, *Hoe onze Brugsche parochies tot stand kwamen.* — *Kerkel. Leven*, dl. 1 (Brugge, 1945) nrs. 7-28. Vgl. verder Eg. I. Strubbe, *De parochies te Brugge vóór de XIIIe eeuw*, in: *Album English* (Brugge, 1952), blz. 379-380.

(22) Meer in het bijzonder over de St.-Walburgaparochie zal men raadplegen: K. de Flou, *De oude St.-Walburgakerk te Brugge en haar cartularium.* — *Bk.*, XXVII (1921), blz. 200-203, 256-257, 286-287; XXVIII (1922), blz. 19-21, 32-34, 90-92, en 113-117.

herinrichting van de parochiale zielezorg in de buitenwijken van de stad. Het gaat hier inderdaad niet meer uitsluitend om het stadsgebied, het gaat zelfs niet meer om de S.-Salvatorsparochie alleen, maar om de beide parochies die in de zielezorg van de omgeving der stad betrokken zijn. Het is dan ook meer dan waarschijnlijk dat het hoger kerkelijk gezag zich met die vraag heeft ingelaten.

Het eerst kwam de arbeidersbuurt ten noorden en ten westen van de omwalling aan de beurt. Daar hadden zich wellicht de dichtstbewoonde arbeidersbuurten gevormd en was de behoefte aan parochiale herinrichting het meest dringend. Dat uitgestrekte gebied behoorde ten dele onder de S.-Salvators-, ten dele onder de O.L.V.-parochie. Het deel dat onder S.-Salvators behoorde en waarvan reeds vermoedelijk in het begin van de dertiende eeuw de landelijke parochies van St.-Pieters en St.-Baafs waren afgescheiden, werd, samen met het aansluitende deel binnen de omwalling tot zelfstandige parochie onder aanroeping van St. Jacob ingericht, zodat men voor het eerst een parochie had, waar de buitensteedse arbeiders, zonet de meerderheid, dan toch een belangrijke minderheid waren (23). Het deel dat onder de O.L.V.-kerk behoorde, en ten noorden van de stadsomwalling gelegen, slechts een smalle strook stadsgebied bevatte, werd onder aanroeping van St. Gillis tot een quasi-zelfstandige parochie afgescheiden, en omvatte naast een kleine minderheid poorters, belangrijke arbeidersbuurten en een vrij uitgestrekt platteland (24).

(23) Over de oprichting van de S. Jacobsparochie is geen afzonderlijke studie voorhanden.

(24) E. Rembry, *De bekende pastoors van St.-Gillis te Brugge, 1311-1396, met aantekeningen over kerk en parochie*, Brugge, 1890-1896, XXX + 808 blz. Zie in het bijzonder A. Duclos, *Is St.-Gillis, te Brugge, uit O.L.V. ter Rei genomen?* — *Hand. Soc. Emul.*, LXVIII (1925), blz. 5-20.

Terwijl die herinrichting aan gang was, hadden de Franciscanen een verblijf gevonden in het gebied van de latere St.-Gillisparochie, op de Frerenacker, doch gingen zich in 1246 ten zuiden van de stad, waar zich nu het stadspark uitstrekt, vestigen (25). Zij werden er op de voet gevolgd door de tertiariissen van hun orde, de latere zogenaamde Staelijzersbroeders, die zich aan de verzorging van de behoeftige zieken wijdde, en, in hun onmiddellijke nabijheid, bij de huidige Magdalena-kerk, en dus betrekkelijk ver van de toenmalige stadsomwalling, hun liefdadig werk uitoefenden. Een twintigtal jaren later, in 1266 kwamen de Carmers of Carmelieten zich buiten de omwalling, vlak bij de brug die nog steeds hun naam draagt, vestigen (26), en in 1276 kozen de Augustijnen een verblijfplaats ten noorden van de stad (27).

De vestiging van die kloostergemeenten ging gepaard met de voortzetting van de parochiale herinrichting in de omgeving van de stad. Omstreeks 1270 werd de oostelijke helft van het gebied ten zuiden van de stad op zijn beurt van de O.L.V.-kerk afgescheiden, en kwam de S. Catherina-parochie tot stand (28). Het enige gebied, dat voor zover bekend is, niet bij die

(25) De vestiging van de Franciscanen of Minderbroeders te Brugge is alleen in de hoofdlijnen bekend: vgl. A. Heysse, *Necrologium conventuum Brugensium Fratrum Minorum, 1247-1807*. — *Anal. Franc.*, VIII (Quaracchi, 1947), blz. 1-79. Voeg daarbij P. Declerck, *Bisschop Walter van Marvis en de eerste Minderbroederskloosters in het Bisdom Doornik*. — *Hand. Soc. Emul.*, dl. XCV (1958), blz. 5-24.

(26) Over het klooster van de Carmers raadplege men W.H.J. Weale, *Obituaire du couvent des Carmes à Bruges*. — *Hand. Soc. Emul.*, L (1900), blz. 153-288.

(27) Vgl. over de Augustijnen: A. Keelhoff, *Histoire de l'ancien couvent des Ermites de Saint-Augustin à Bruges*, Brugge, 1869, 397 blz. + pl. (Uitg. Soc. Emul.).

(28) De geschiedenis van de oude St. Catherinaparochie werd kortbondig maar op grond van archiefstukken behandeld door L. Ghys, *De H. Catharinakerk buiten Brugge*. — *Bk.*, XII (1901), blz. 225-229, 240-246 en 289-296.

parochiale herinrichting betrokken werd, is dat van de latere S. Anna-parochie, dat deel van het aloude St.-Kruis uitmaakte (29).

De herinrichting van de parochies in en om de stad was, evenmin als de vestiging van de nieuwe kloosters, bij machte om de onrust van de arbeiders uit de buurten rondom de stad tot bedaren te brengen. Het ging hier niet om verbittering die uit verwaarlozing was ontstaan, noch om ellende die door liefdadigheid te lenigen was. De wantoestanden waren het rechtstreekse en onvermijdelijke gevolg van de sociaal-economische structuur die zich in de opbloeiende stad had ontwikkeld, en waaraan zonder een grondige politieke en sociale hervorming niet kon verholpen worden.

Voor een dergelijke hervorming, die door het openbaar gezag had moeten ingeleid en doorgevoerd worden, was er geen de minste kans. De opbloei van handel en nijverheid had de onvermijdelijke sociale tegenstellingen onder de poorters in de hand gewerkt, en steunend op hun economisch voordeel hadden enkele onder hen zich van de schepenambten en daarmee van de politieke macht meester gemaakt. In 1241 werd de duur van het schepenambt, dat tot dan toe voor het leven werd toegekend, op een jaar teruggebracht. Het was een maatregel waarmee men wellicht beoogde de vorming van een oligarchie te bestrijden, en tevens het aanblijven van onbekwaam geworden of bejaarde schepenen te beletten (30). Doch, daarmee was de machtspositie van de patriciërs eerder verstevigd dan

(29) Over de inrichting van het stadsgebied dat onder de parochie van St. Kruis behoorde en slechts in 1497 als St. Annaparochie van St. Kruis afgescheiden werd, is weinig bekend.

(30) De oorkonde van 1241 werd het laatste uitgegeven door L. Gilliodts-van Severen, *Coutume de la ville de Bruges*, dl. 1, blz. 196-197. Over de betekenis van die hervorming, vgl. H. Van Werveke, *De Steden, Rechten, instellingen en maatschappelijke toestanden*, in: J.A. van Houtte e.a., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. II (Utrecht-Antwerpen, 1950), blz. 386.

verzwakt. Er werd immers uitdrukkelijk bepaald dat alleen de leden van de hanze van Londen, die de groot-handelaars verenigde, tot schepenen konden benoemd worden, zodat de politieke macht van de patriciërs in de stadsregering voortaan uitdrukkelijk door een wettelijke tekst bekrachtigd was.

Het spreekt in die omstandigheden vanzelf dat van de stadsschepenen niets in het voordeel van de arbeiders was te verwachten. Wel hebben sommige patriciërs bijgedragen om de ellende van de arbeiders door stichtingen of schenkingen aan armendissen of gasthuizen te lenigen, maar dat individueel initiatief was aan elke zin voor sociale hervorming vreemd. Ook als groep voelden de schepenen niets voor een dergelijke hervorming. Overtuigd dat de opgang van de stad aan de handel en de nijverheid te danken was, overtuigd ook dat zij en hun voorvaders, de zakenlieden, het geweest waren die de handel en de nijverheid tot bloei hadden gebracht, geloofden zij rotsvast dat iedere afwijking van de sedert jaren gevolgde politiek de welvaart van de stad zou aantasten, en iedere toegeving aan de nieuwe aspiraties verderfelijk zou zijn. Niet alleen tegenover de klachten in verband met de sociale achterstand van de arbeiders, maar ook tegenover de eisen in verband met de politieke onmondigheid van de poorters, die niet tot hun kring behoorden, namen zij een steeds stuggere houding aan. Dat bracht hen weldra in een hachelijke toestand; terwijl het gevaar van de buitensteedse bevolking een steeds dreigender karakter aannam, groeide in de stad zelf de misnoegdheid in de rangen van de poorters. De patriciërs waren ten slotte een kleine minderheid geworden, waarvan de machtspositie in laatste aanleg op het voorrecht om in de stadsregering te zetelen gesteund was. De stadsregering, waarvan zij het monopolium hadden, zou hen ten dienste staan bij het handhaven van hun positie. Het

lag voor de hand dat zij er zouden naar streven de tegenstellingen tussen hun beide tegenstanders, de buitensteedse arbeiders enerzijds en de binnensteedse poorters anderzijds, in de hand te werken, en de strijd niet tegen beide tegelijk zouden aanbinden.

Niet geheel ten onrechte begrepen zij welk voordeel voor hun politieke strijd gelegen was in de sociale tegenstelling tussen de poorters en de buitensteedse arbeiders. Deze betekenden voor de neringdoende poorters een even gevreesd gevaar als voor de rijke patriciërs. Hun aanwezigheid aan de poorten van de stad was een bestendige bedreiging, en zou in geval van oproer even hard de poorters als de patriciërs treffen. Het is meer dan waarschijnlijk met het doel de stad tegen de haar omringende arbeidersmassa te beschermen dat de stadsschepenen tot de inrichting van een burgerwacht overgingen. Daartoe deelden zij het stadsgebied, van de Grote Markt uit naar de voornaamste stadspoorten toe, in zes kwartieren of ambachten (*officia*) in. Het waren het Oudeborgambocht (*off. Veteris Urbis*), het Steenstrateambocht (*Off. Steenstrate*), het Nordambocht (*Off. Nord*), het Cuperambocht (*Off. Cupers*), het Vlamingambocht (*Off. Vlamingorum*) en het Burghambocht (*Off. Urbis*). Het toezicht over de rust en de orde van ieder kwartier werd toevertrouwd aan een hoofdman, die door de stadsschepenen werd aangesteld, en dus onder de patriciërs werd gekozen. De bewaarde bronnen geven, jammer genoeg, geen nadere inlichtingen over de bevoegdheid van de hoofdman en de inrichting van de kwartieren in dat vroege tijdperk (31).

(31) De vermelding van de zes kwartieren of ambachten in de stadsrekening van 1281-1282 (vgl. L. Gilliodts-van Severen, *Coutume de la ville de Bruges*, dl. I, blz. 327 in voetnoot; de Vlaamse benamingen werden naar de archieftekst verbeterd) bewijst hun bestaan voor de bouw van de tweede omwalling (1297-1300) terwijl hun benaming ontleend aan de plaatsnamen binnen de eerste omwalling op hun bestaan voor de uitbreiding van 1275 wijst.

Na de bouw van de tweede omwalling werden de grenzen ervan tot aan de nieuwe vesting doorgetrokken, waarbij men evenals bij de oprichting, de hoofdstraten volgde. Bovendien stelde men, vermoedelijk in 1305, in ieder kwartier een ondergeschikte rechtbank, met beperkte burgerlijke bevoegdheid in. Daarmede ging het oorspronkelijke karakter van het kwartier ten grote dele verloren, zodat weldra ook de oude benaming ambocht verdween en vervangen werd door de benaming „sestendeel”, die tot aan het einde van de achttiende eeuw zou standhouden.

De inrichting van een burgerwacht was slechts een voorlopig verweermiddel. Aan de bedreiging van de arbeidersbuurten was daarmede niet doeltreffend verholpen. Het gevaar was immers vooral dreigend omdat de arbeiders buiten de stadsjurisdictie gevestigd waren, en daardoor aan het toezicht en het gezag van de stadschepenen ontsnapten.

In de eerste jaren van 1270 rijpte bij de schepenen het denkbeeld dat het doeltreffende middel om meester te worden van de arbeiders in de buitenwijken erin gelegen was deze onder hun jurisdictie te brengen. Daartoe volstond de uitbreiding van het stadsgebied. Dit laatste zou de bestaande buitenwijken moeten omvatten zodat het de schepenen mogelijk werd het laten en doen van de arbeiders te regelen, en bovendien zich over een voldoende ruimte daarbuiten uitstrekken om de vorming van gelijkaardige wijken omheen de nieuwe stadsgrenzen in de toekomst te verhinderen. De uitvoering van dat plan bood tal van moeilijkheden. De jurisdictie van de aan te hechten gebieden lag immers in handen van verschillende heren, die er zouden moeten toegebracht worden, om een dichtbewoond en dus waardevol deel van hun heerlijkheid af te staan. Er zou geduld en volharding en ook overleg en berekening nodig zijn om dit opzet tot een

goed einde te brengen.

De allereerste stap, die zich opdrong, was vanzelfsprekend het vaststellen van de nieuwe stadsgrenzen, want pas wanneer die vast stonden, zouden de schepenen weten welke heren zij voor de afstand van de jurisdictie zouden moeten aanspreken. Daar de vaststelling van de nieuwe grenzen uiteraard een grafelijke aangelegenheid was, wendden de schepenen zich tot de gravin. Deze bezat echter ook de jurisdictie over het grootste deel van het aan te hechten gebied en had bovendien medezeggenschap op het leen van Wouter van Sijsele, waarvan de jurisdictie zich ten dele tot aan de stadsomwalling uitstreckte. De schepenen brachten beide aangelegenheden samen ter spraak bij de gravin; na onderhandelingen waarvan de duur en de bijzonderheden onbekend zijn, kwamen de drie betrokken partijen, de gravin, Wouter van Sijsele en de stad, tot een principieel akkoord. De gravin stemde erin toe het stadsgebied uit te breiden, de jurisdictie die haar binnen het verruimde stadsgebied toekwam, af te staan, en de verkoop van de rechten van Wouter van Sijsele aan de stad te bekrachtigen (32).

Het eerste en voornaamste punt, de uitbreiding van het stadsgebied, bracht bij de uitvoering geen moeilijkheden mede. Evenals enkele jaren vroeger te Ieper (33), stelde de gravin te Brugge twee voorname heren uit haar omgeving aan om de nieuwe grenzen door het

(32) De enige bron over de uitbreiding van 1275 is de oorkonde van 6-12 mei 1275, waarvan men de beste uitgave kan vinden bij L. Gilliodts-van Severen, *Coutumes des petites villes et seigneuries enclavées. V. Syssele, Thourout, Watervliet*, Brussel, 1892, blz. 32-35.

(33) Vgl. de oorkonde van 2 april 1269/1270 uitgegeven door J.J. Lambin, *Geschiedkundige onderzoekingen op de aloude aanstellingen van den voogd en van de schepenen en raeden der stad Ypre*, Ieper, 1815, blz. 57-58, die niet dezelfde is als deze van dezelfde datum, uitgegeven door L. Gilliodts-van Severen, *Sources et développement de la Coutume d'Ypres*, dl. II, Brussel, 1908, blz. 30-32.

plaatsen van palen nauwkeurig aan te wijzen. Zij belaste daarmee haar raadsheer Rogier van Mortagne en haar ontvanger-generaal, Filips van Broekburg (34).

Het tweede punt, de afstand van de jurisdictie in het nieuwe gebied door de gravin en door haar leenman Wouter van Sijsele, liep niet zo vlot van stapel. Het gold immers de jurisdictie aldaar op haar waarde in geld te schatten, en de wijze te bepalen waarop het geschatte bedrag zou moeten vereffend worden. Men kwam herhaaldelijk bijeen zonder enig resultaat te bereiken, zodat partijen eindelijk overeenkwamen zich te onderwerpen aan de uitspraak van drie scheidsrechters-deskundigen waarvan iedere partij er een zou aanwijzen. De keus van de gravin lag voor de hand; zij benoemde Filips van Broekburg, haar ontvanger-generaal die, alreeds betrokken bij de afpaling, volmaakt op de hoogte van de zaak was; de stad deed beroep op Jan Bonin, lid van een der voornaamste patriciërsgeslachten, die ervaring in financiële zaken had en bovendien een hoog aanzien genoot; Wouter van Sijsele eindelijk stelde Arnoud Voet aan, een van zijn onderhorigen die, gevestigd op het deel van de heerlijkheid waarover het ging, een man van jaren en van ervaring was; hij had immers destijds als jonge klerk in dienst van de grafelijke prothonotarius Wouter van Kortrijk een soliede opleiding inzake bestuur en openbaar beheer genoten, en was de man die de weg voor de Predikheren in de buitenwijk van de stad had geopend (35). In 1275 kwam de uitspraak : zij werd op maandag 6 mei namens

(34) Over Filips van Broekburg, vgl. Th. Luykx, *De grafelijke financiële bestuursinstellingen en het grafelijk patrimonium in Vlaanderen tijdens de regering van Margareta van Constantinoepel (1244-1278)*, Brussel, 1961, blz. 65-89 en meer in het bijzonder over de afpaling van het Brugse stadsgebied, blz. 78.

(35) Een korte levensschets van Arnoud Voet vindt men in : Eg. I. Strubbe, *Egidius van Bredene (11... - 1279). Grafelijke ambtenaar en stichter van de abdij Spermalie*, Gent, 1942, blz. 44, n. 1 in fine.

zijn medescheidsrechters door Filips van Broekburg in plechtige zitting van de vierschaar te Brugge bekend gegeven. Het zal wellicht enige tijd hebben geduurd vooraleer de scheidsrechters eenstemmigheid hadden bereikt. Wel schijnt de vergoeding die aan de gravin toekwam, geen bijzondere moeilijkheden te hebben verwekt; men enigde zich op de ronde som van 2500 lb. vl. De vergoeding voor Wouter van Sijsele daarentegen kostte blijkbaar veel discussie; zijn eisen waren bijzonder hoog, want hoewel het gebied, waarvan hij de jurisdictie afstond, niet eens de helft van dit van de gravin bedroeg, waren zijn eisen bijna dubbel zo groot. Hij moet in Arnoud Voet een bijzonder knappe en hardnekkig onderhandelaar hebben gehad, daar deze van zijn medescheidsrechters niet alleen een bedrag van 4000 lb. vl. wist los te krijgen, maar bovendien 30 lb. vl. voor Wouter's zuster, 150 lb. voor de kinderen van Wouter's overleden broeder, en zelfs 20 lb. voor een bastaardkind van die laatste. Niettegenstaande die schitterende uitslag weigerde Wouter van Sijsele het ereloon van zijn vertegenwoordiger-scheidsrechter voor zijn rekening te nemen, en deze zag zich verplicht zijn medescheidsrechters te verzoeken een afzonderlijk bedrag van 100 lb. vl. voor zijn moeite en kosten van scheidsrechter in de uitspraak te bedingen. In het totaal beliep het bedrag voor de afstand van Wouter's rechten aldus 4300 lb. vl.; gevoegd bij de 2500 lb. vl. voor de gravin, maakte dat voor de stad de aanzienlijke som van 6800 lb. vl.

Na die uitspraak, die tot meerdere zekerheid op 12 mei door de toekomstige graaf, Gwijde van Dampierre, bekrachtigd werd, kwam de afkoop van de jurisdictierechten van de overige heren aan de beurt. De zaak nam weliswaar enige tijd in beslag, maar was praktisch in 1290 na de afstand van de visrechten op de Rei door de heer van Assebroek, op één uitzondering

na, geregeld (36). Die uitzondering betrof de rechten van de S. Donaasheerlijkheid (37); de pogingen van de stad om ook in het bezit van die rechten te komen leden echter schipbreuk, en werden blijkbaar naderhand niet meer hernomen, zodat de enclaves van het Proosse en het Kanunnikse in de stad tot 1795 bewaard bleven (38).

De uitbreiding van het stadsgebied, door de afpaling vastgesteld, was aanzienlijk (39); op een afstand van anderhalve en op sommige plaatsen zelfs van twee kilometer kwam het gebied rondom de bestaande omwalling onder de stad. Niet alleen waren de arbeidersbuurten voortaan aan de jurisdictie van de schepenen onderworpen, maar bovendien was het ontstaan van nieuwe buitenwijken in de toekomst volledig uitgesloten. Men beschikte immers in de nieuwe stad over een praktisch onbeperkte vestigingsruimte, en de afstand tussen de nieuwe grens en de oude stadskern, die op vele plaatsen een uur gaans bedroeg verijdelde iedere poging tot vorming van nieuwe buitenstedse wijken. De magistraat had bij de uitbreiding van het stadsgebied ruim voor de toekomst gezorgd.

De stad vertoonde na die uitbreiding een volledig nieuw uitzicht en een opmerkelijke verscheidenheid. Het meest opvallend was de tegenstelling tussen de bebouwde agglomeratie en de landbouwgronden in de stad. Het genaaste gebied, dat zich tot bij de kerk van

(36) A. Duclos, *Bruges, Histoire et Souvenirs*, Brugge, 1910, blz. 95.

(37) Zie nu over die heerlijkheid in het algemeen, de inleiding in J. Maréchal, *Inventaris van het Archief der Proosdij van Sint-Donaas te Brugge*, Brussel, 1960, blz. VI-IX.

(38) Nadere bijzonderheden over de afkoop vindt men in de bijdrage van J. de Smet, *De evolutie van het Brugse stadsgebied*, hierboven blz. 90-99.

(39) De begrenzing vindt men nader aangegeven in de voormelde bijdrage, blz. 93, waar men de verwijzing vindt naar de duidelijke kaart bij Warnkoenig-Gheldolf. Vgl. ook de kaart bij A. Duclos, *Bruges...*, tussen blz. 80-81.

St.-Kruis en van St.-Michiels uitstreckte, bestond inderdaad voor een zo aanzienlijk deel uit landbouwgronden, dat de agglomeratie slechts een derde van het nieuwe stadsgebied innam. Dit territoriale overwicht van de landbouwgronden was echter van gering belang, en bleef zonder merkbare invloed op de stadsregering. Veel belangrijker was in dat opzicht, de topografische samenstelling van de bebouwde agglomeratie. Daarin kan men nog duidelijk de tegenstellingen erkennen die de historische ontwikkeling had doen ontstaan.

Vooreerst was er de Burg, die door een eigen omwalling afgescheiden en beschermd, een grafelijk eiland in het hart van de stad vormde. Daar voerden de graaf en het kapittel van S.-Donaas de heerschappij; de stads-
magistraat had er geen zeggingsrecht en de inwoners stonden er niet onder de jurisdictie van de schepenen. Van het bolwerk van anderhalve eeuw geleden was er weinig overgebleven (40). Het vertrek van de graaf en de afkoop van het burggraafschap hadden het verval ingeluid en er het levenssap uit onttrokken. Midden de stad in volle ontwikkeling was de Burg een wegtanende grootheid van weleer. De omwalling en de toegangspoorten, hoe verwaarloosd ook, maakten er nochtans nog steeds de versterkte plaats bij uitstek in de stad van.

Naast de ingesluimerde Burg, vormde de Grote Markt het dynamisch centrum van de stad. Daar verhief zich het stadsgebouw bij uitstek, de hallen met het belfort, waar de vertegenwoordigers van de beide grootmachten van het stadsleven, de politiek en de economie, samenkwamen en thuis waren. In de hallen die naar het voorbeeld van Ieper, tegelijk koophalle en stadhuis waren, kwamen niet alleen de zakenlieden bijeen, om er hun zaken af te handelen, maar was ook het stadsbestuur

(40) A. Duclos, *Bruges...*, blz. 128.

gevestigd. Daar waren de archieven met de kostbare stadsprivileges opgeborgen, daar hielden de schepenen hun vergaderingen, daar werd de vierschaar gespannen en recht gesproken (41), daar ook had de afkondiging plaats van de stadsordonnanties, die hun naam van „hallegeboden” eraan te danken hadden.

Naast de Burgplaats en de Grote Markt strekte zich het oude stadsgebied uit. Daar waren de hoofdstraten met hun brede aanleg die zij aan hun oorsprong van landweg te danken hadden, praktisch uitsluitend door de ruime woningen van de rijke poorters ingenomen, en waren de enge straten en steegjes, die hoe dichter men de stadsomwalling naderde, des te talrijker waren, door de bescheiden houten huizen van de ambachtslieden en de schamele „camers” van de arbeiders bezet.

In het nieuwe stadsgebied hadden zich omheen de stadsomwalling echte volkswartieren ontwikkeld. De meer dan bescheiden betimmeringen, waarin de arbeiders gehuisd waren, beheersten er het stadsbeeld, en de enkele voorname grondbezitters, zoals Arnoud Voet buiten de Molenbrug, Hendrik Tobbin in de Braamberg en Hendrik Ram op St.-Gillis, die er metterwoonst gevestigd waren (42), vermochten het algemeen karakter van die voorsteden niet te beïnvloeden.

De vereniging van de arbeidersbuurten met de stad plaatste de patriciërs voor een netelig politiek vraagstuk. Nu de werklieden en de poorters aan eenzelfde gezag waren onderworpen, gold het ten alle prijze te verhinderen dat de politieke tegenstand van de enen en

(41) De kroniek van de St. Andriesabdij verklaart uitdrukkelijk bij de brand van de halletoren : „quedam turris lignea que foro adherebat, in qua et iudicia exercebantur et ipsius ville privilegia conservabantur”. W.H.J. Weale, *Chronica Monasterii Sancti Andree iuxta Brugas*, Brugge, 1868, blz. 87.

(42) Zie over A. Voet, noot 35; over H. Tobbin, het aldaar vermelde werk, blz. 72, n. 4, en over H. Ram, *ibid.*, blz. 72, n. 3.

de sociale misnoegdheid van de anderen tot de vorming van een aaneengesloten oppositiepartij zouden leiden. De patriciërs hebben er wellicht op gerekend dat de poorters hun dierbare economische belangen niet aan hun eierzuchtige politieke betrachtingen zouden opofferen, en zich niet tot een bondgenootschap met de arbeiders zouden laten bewegen. Zij meenden wellicht, en niet ten onrechte, op de instemming van de poorters te kunnen rekenen bij het onder bedwang brengen van de arbeiders in de aangehechte gebieden door het uitvaardigen van een nieuwe reglementering. Onmiddellijk na de aanhechting inderdaad hebben de schepenen de arbeidsregeling, die naar men mag vermoeden reeds vroeger bestond, aan een herziening onderworpen met het doel de heerschappij van de werkgever over zijn werklieden te verstevigen (43). De ambachtswang, die zij aan de werklieden opdrongen, scheen hen een geschikt middel tot kneveling en een afdoende wapen ten dienste van de werkgevers. Zij aarzelden zelfs niet de inwoners van het aangehechte gebied, dat onder Sijsele had behoord, als tweederangsburgers te behandelen (44).

De wig, die zij daarmede tussen de poorters en de arbeiders hadden gedreven, zou nochtans niet aan hun verwachtingen beantwoorden. De toenadering tussen

(43) Over de arbeidsregeling te Brugge zal men de bronnen inzake de draperie raadplegen in de uitgave G. Espinas en H. Pirenne, *Recueil de documents relatifs à l'industrie drapière en Flandre*, dl. I (Brussel, 1906), blz. 342-608 en dl. IV (Brussel, 1924), blz. 2-37. Een algemene studie, op vergelijkende grondslag gaf C. Wijffels, *De oorsprong der ambachten in Vlaanderen en Brabant*, Brussel, 1951, meer in het bijzonder te Brugge, blz. 61-69; 86-87; 126-131.

(44) In de klacht die vermoedelijk in 1280 door de „meentucht van Brugghe” aan de graaf voorgelegd werd, heet het: „Vort, betoghet die meente dat die van den Zieclischen ghevriet waren gheliec dien van der poert, ende hierof hebben sie langhe veronrecht iwesen”. L. Gilliodts-van Severen, *Coutume de la ville de Bruges*, dl. I, blz. 234-235.

hun beide opposanten kwam inderdaad eerder tot stand dan zij gevreesd hadden en om een reden die zij wellicht niet hadden voorzien.

De aanhechting van het nieuwe gebied bracht immers zware uitgaven mede. Niet alleen moesten de bedragen die door de uitspraak van 1275 waren vastgesteld, verevend worden, maar bovendien vergde de urbanisatie van de buitenwijken, met de noodzakelijke uitvoering van bestrating en andere openbare werken, aanzienlijke sommen. Om hun begroting in evenwicht te houden, zagen de schepenen zich verplicht nieuwe belastingen in te voeren; zij deden het onder de vorm van accijnzen, die als verbruiksbelasting, het gemakkelijkst te innen waren; daarmee troffen zij in hoofdzaak de arbeiders, maar in zekere mate ook de ambachtslieden en de poorters. De misnoegdheid die door die verhoogde belastingsdruk ontstond, leidde tot de verdenking van geldverspilling door de schepenen (45). In die verdenking of verdachtmaking hadden de poorters een doeltreffend middel gevonden om de nagestreefde medezeggenschap in het stadsbestuur te eisen, en tevens een verwijt in omloop gebracht, dat bij de arbeiders een gewillig gehoor vond. De patriciërs namen tegenover het dreigende gevaar een stugge en afwijzende houding aan; de schepenen weigerden rekenschap over hun financieel beheer te geven, en bekrachtigden daarmee in de openbare mening de gegrondheid van de verdenking die op hen woog.

Dat was bijzonder onhandig; de nieuwe belastingen drukten immers zowel op de arbeiders als op de poorters, en wekten bij beiden eenzelfde verbittering, zodat

(45) In de kiacht in voorgaande noot vermeld heet het : „Vort, betoghet die meente dat noit ne was so suær assise als nu es, ende dat sie willen wesen over die rekeninghe, ende willen weten waer dit goed es ivaren, ende sie synt oec sculdich te wetene van jare te jaren, omdat siet ghelden”. *Ibid.*, blz. 233.

beiden elkaar vonden in een gemeenschappelijke actie tegen het financieel beheer van de patriciërs. De gevreesde toenadering was werkelijkheid geworden, en de positie van de schepenen onhoudbaar. Desniettemin weigerde de magistraat een duimbreed toe te geven. De belastingsdruk bleef onverminderd gehandhaafd en de verantwoording van de stadsfinancien werd halstarrig geweigerd. Die onverzettelijke houding moest onvermijdelijk tot een opstand leiden. Deze brak inderdaad in 1280 los, en bleef in de geschiedenis onder de benaming Moerlemaai bekend. Zowel de poorters als de arbeiders namen eraan deel, de enen als leiders, de anderen als handlangers (46). Zoals gewoonlijk in dergelijke omstandigheden was het de volksklasse die zich aan uitspattingen te buiten ging. Wellicht is de bekende brand van het belfort, zetel van de gehate stadsmagistraat, het werk van de oproerlingen geweest; in ieder geval deden deze tal van huizen in de vlammen opgaan, sloegen aan het plunderen, dwongen de schepenen tot aftreden, en stelden op eigen gezag een nieuw stadsbestuur aan. Tal van partijgangers van de patriciërs werden, bij gebrek aan de leiders die de vlucht hadden genomen, gevankelijk opgeleid (47).

De gewapende tussenkomst van de graaf stelde een einde aan de wanordelijkheden; doch na het vertrek van de graaf, laaiden deze opnieuw op, en werden het volgende jaar krachtdadig onderdrukt. In 1281 was de rust

(46) Over de poorters die aan de opstand deelnamen, en er zelfs blijkbaar een leidende rol in vervulden, vermeldt de kroniek van de St. Andriesabdij (ed. cit., blz. 88) Boudewijn Priem, Jan en Lambrecht Danwilt, Jan Copman en Lambert Lam, die door de graaf terechtgesteld werden.

(47) Vgl. het mandament van Robrecht van Nevers aan de opstandige Bruggelingen („au commun de le vile de Bruges et as maistres qui les gouvernement et a tous ceaus qui a eaus se tienent et vourront tenir”) waarin hij hen hun uitspattingen verwijt. De tekst bij L. Gilliodts-van Severen, *Coutume de la ville de Bruges*, dl. I, blz. 239-240.

in de stad voorgoed hersteld.

Het oproer had op de schepenen en hun aanhangers diepe indruk gemaakt. Uit de opstand was gebleken hoe weinig de schepenen en het stadsgezag tegen de volksoptewellingen vermochten. Op de hallen, waar zij de speelbal van de opgeruide massa waren geweest, hadden zij zich in de onmogelijkheid gezien om zelfs maar te pogen weerstand te bieden. Het lag voor de hand dat de schepenen, na de onderdrukking van het oproer in 1280 en ten aanzien van de verbitterde stemming bij een groot deel van de bevolking, naar een middel zouden uitzien om de herhaling van een openbare vernedering en gezagsbespotting onmogelijk te maken.

De hallen die, op de Grote Markt gelegen, langs alle zijden konden bestormd worden, waren wegens hun uitgestrektheid niet in behoorlijke staat van verdediging te brengen. Nu het gebouw toch heropgericht moest worden, was gelegenheid om stadhuis en markthalle te scheiden, en de zetel van het stadsbestuur naar een veiliger plaats over te brengen. De schepenen hoefden daartoe niet ver te zoeken; zij vonden de gedroomde gelegenheid in de verwaarloosde grafelijke gebouwen op de Burg. Inderdaad, de vestiging binnen de burchtomheining, die nog steeds slechts door toegangspoorten te bereiken was, bood uitnemende waarborgen. Het volstond immers in geval van oproer de burgpoorten te sluiten om zich te verschansen en zegevierend het hoofd aan de opgeruide massa te kunnen bieden. Het besluit lag voor de hand: het afgebrande gebouw op de Grote Markt zou als markthalle herbouwd, en de stadsdiensten naar de Burg overgebracht worden.

De onderhandelingen met de graaf, die voor het ingebruiknemen van de beoogde gebouwen noodzakelijk waren, schijnen geen moeilijkheden te hebben veroorzaakt. De graaf stond het praktisch overbodig geworden gijsselhuis in gebruik aan de stad af, en deze vestigde er

vermoedelijk in 1280 de zetel van haar bestuur en haar justitie. Daarmede was Brugge een der eerste steden in Vlaanderen waar het stadhuis in een afzonderlijk gebouw, los van de markthalle ingericht werd (48). Andere diensten werden weldra naar de omgeving van het nieuwe stadhuis overgebracht, zodat het zuidelijke deel van de Burgplaats, dat tot voor korte jaren een verlaten plek was, nu het centrum van een bedrijvig bestuur werd.

Intussen was niets ondernomen om het nieuwe stadsgebied tegen militaire ondernemingen van buiten-uit te beveiligen. De oude omwalling lag nu midden-in de kern van de stad; langs beide zijden door behuisd gebied omgeven, was zij als vesting onbruikbaar geworden. De politieke strijd die nog steeds voortwoelde, zal de aandacht van de schepenen zo zeer hebben beheerst dat zij geen oog hadden voor de gevaren die de stad van buiten uit bedreigde. Ook toen in 1297 Filips de Schone zijn legermacht naar Vlaanderen stuurde en de koning van Engeland einde augustus naar Brugge kwam om er de militaire mogelijkheden na te gaan, moest die laatste vaststellen dat niet alleen de politieke twisten bedenkelijke vormen hadden aangenomen, maar dat de stad geen vestingen bezat. Hij achtte militair verweer onmogelijk en liet Brugge aan haar lot over (49). Een maand later drongen de Franse legers, na Rijsel te hebben bezet, verder in de richting van het noorden door, en

(48) Over de scheiding tussen de koophalle en het stadhuis in Vlaanderen en omliggende landsheerlijkheden, vgl. M. Battard, *Beffrois, halles, hôtels de ville dans le Nord de la France et la Belgique*. Préface de J. Lestocquoy, Arras, 1948, blz. 50 en 60; F. L. Ganshof, *Les halles et le beffroi de Bruges*, in *Congrès archéologique de France, 1962, Flandre*. Parijs, 1962, blz. 16-28.

(49) „Veniensque (sc. Edwardus, rex Anglie) primo Brugas, invenit majores ville non concordas comiti suisque cum illis de villa discordantibus, et videns quod villa esset sine munitionibus, recessit inde”. F. Funck-Bretano, *Annales Gandenses. Nouvelle édition*, Parijs, 1896, blz. 5.

bereikten Ingelmunster. Brugge begreep dat alle weerstand nutteloos zou zijn, en stuurde een gezantschap naar de koning om de stad over te geven. Niet zodra was de koning meester, of hij gaf bevel de stad door het bouwen van een ringvesting militair houdbaar te maken (50). De uitvoering van dat bevel volgde spoedig, en bracht te Brugge de tweede stadsomwalling tot stand, die het stadsbeeld tot in de negentiende eeuw zou beheersen (51). Dat de Franse krijgslieden die de hoge leiding van de vestingbouw hadden, bij het tracé van de nieuwe omwalling uitsluitend militaire overwegingen hebben laten gelden, lijdt geen twijfel. Zij hebben zich dan ook niet om de stadsgrenzen, die in 1275 waren vastgesteld, bekommerd, maar wel om de bestaande agglomeratie. Het ligt immers voor de hand dat de weerbaarheid van de nieuwe vesting het bestaan van een vlak terrein vooraan de omwalling vereiste, en daarom buiten de bebouwde agglomeratie moest worden aangelegd. Blijkbaar heeft men de uiterste punten van de bebouwde agglomeratie verbonden, en het eivormig tracé dat men daarmee bekwam, omsloot in de omwalling uitgestrekte onbebouwde gebieden. Deze waren zo ruim dat binnen de stadswallen bouwgronden voor onafzienbare tijd beschikbaar waren. Inderdaad, van de veertiende eeuw af steeg de groei van de stad niet meer met hetzelfde tempo als vroeger, en toen op het einde van de vijftiende eeuw het verval bezegeld was, waren nog uitgestrekte gebieden binnen de stadsomwalling onbebouwd gebleven. In de volgende eeuwen en tot het einde van de negentiende eeuw toe, volstonden zij om aan de bescheiden behoeften naar nieuwe bouwgrond in de stad te voldoen.

(50) „Feceruntque barones regis, incipere fieri fossatum circa eam (sc. villam Brugensem)”. *Ibid.*, blz. 6.

(51) Vgl. F.L. Ganshof, *Stadsontwikkeling...*, blz. 51-52, 55-56 en 63 met de aldaar vermelde literatuur.

De bouw van de tweede omwalling, hoewel uitsluitend als militair bolwerk aangelegd, had voor de verdere ontwikkeling van het stadsbeeld belangrijke gevolgen. Het stadsgebied, waarvan de grenzen in 1275 waren vastgesteld, werd door de omwalling met haar dubbele rij grachten en haar monumentale poorten in twee scherp afgelijnde delen gescheiden. De sociaal-economische tegenstelling, die in het stadsgebied van 1275 voorhanden was, werd door de nieuwe omwalling, niet alleen versterkt, maar bestendigd. Binnen de wallen ontwikkelde zich voortaan het rijk gedifferentieerde stadsleven, daarbuiten bleef het landelijke bedrijf heersen. Handel en nijverheid drukten hun stempel op het leven binnen de stadsmuren, terwijl het stadsgebied buiten de stadswallen sociaal-economisch bij het platteland aanleunde. Hoewel in rechte tussen beide gebieden geen onderscheid voorhanden was, toch stond de sociaal-economische tegenstelling de vorming van een samenhorigheidsgevoel tussen beide gebieden in de weg. Ook toen op het einde van de achttiende eeuw de Fransen ertoe overgingen de grenzen van de gemeenten vast te leggen, had er niemand bezwaar tegen dat het Brugse gebied buiten de omwalling dat nochtans sedert vijf eeuwen deel uitmaakte van de stad, zonder er nochtans in geïntegreerd te zijn geweest, naar de randgemeenten overgeheveld werd.

E. I. STRUBBE

Een Brugs Vademecum voor de Rome- en Jeruzalemvaarder samengesteld door Rombout De Doppere 1491

Het archief van de Commissie Openbare Onderstand te Brugge bewaart een handschrift dat een merkwaardig document van middeleeuwse vroomheid is. Reeds in 1891 werd een deel van dit handschrift in onze Annales gepubliceerd door Eusèbe Feys, alsdan ondervoorzitter van ons Genootschap. Aan het boek op zijn geheel schonk de uitgever toen niet de aandacht die het verdiende. Met het gevolg dat de eigen aard van dit dietse handschrift al te lang in het duister is gebleven.

De tekstuitgave van het nog onuitgegeven deel van het handschrift is een gelegenheid om de redactie van dit vademecum en de persoon van de redacteur in een nieuw licht te stellen.

Beschrijving van het handschrift.

Het handschrift is geschreven op papier met een watermerk (Briquet 8087). Het telt 6 katernen van elk 6 bladen; de 36 bladen hebben de afmeting 29 x 21,8 cm; geplooid in de band geven ze 72 folio's van 21,8 x 14,5 cm. Het slot van elke katern draagt een reclame.

Het geschrift is een vlot cursief, met weinig of geen doorhalingen. De tekst is overvloedig gerubriceerd. Heel het handschrift is van dezelfde hand. Het schutblad draagt alleen vooraan een stempel van de „Hospices Civils” van Brugge.

De perkamenten omslag, waarin de katernen zijn ingenaaid, is gevormd door een ingeplooide akte van 12 maart 1453 (n.s.); zijnde een testament waarin Matthias de Lanc, kapelaan van de St. Donaaskerk,

genoemd wordt.

Het handschrift is, in al zijn delen, een autograaf van Rombout De Doppere.

De schrijver van het vademecum.

De persoon van Rombout De Doppere, die tot nu toe in onze biografieën geen plaats heeft gekregen, verdient een ogenblik onze aandacht.

De Doppere was geboren te Brugge, heeft in deze stad geleefd en is er gestorven in 1501. Hij was een geestelijke, priester van het bisdom Doornik. Hij was „in artibus magister”, hetgeen wijst op studie jaren doorgebracht waarschijnlijk aan de universiteit te Parijs.

Zijn geboortejaar is niet bekend. Om het benaderend te bepalen is een getuigenis van hemzelf voorhanden in zijn Brugse Kroniek. Onder het jaar 1491 klaagt hij de hebzuchtige praktijken aan van de kanunniken der St. Donaaskerk; om de waarachtigheid van zijn gezegde te staven voegt hij eraan toe : „ sedert meer dan 46 jaar heb ik in de St. Donaaskerk verkeerd...” (1). Zijn betrekking met die kerk gaat dus terug op ca. 1444. Hij is er echter kapelaan noch kanunnik geweest. Zijn eerste betrekking met de kerk in 1444 is mogelijk deze geweest van de jonge choraal, die er koor en kapittel-school heeft bezocht. Dan zou het geboortejaar van de Doppere op ca. 1430 te stellen zijn.

Meyerus, die zelf aan de St. Donaaskerk gehecht was, schrijft ca. 1450 dat De Doppere notaris was en „ custos sanctuarii S. Donatiani ”.

De opperkoster (maior custos) van St. Donaas was een kapelaan *de gremio chori*. Deze werd bijgestaan

(1) H. Dussart, *Fragments inédits de Rombout de Doppere*, p. II-VI (Brugge 1892; ed. Société d'Emulation). — Als notaris tekent De Doppere als Rumoldus, soms Romboldus : *La Flandre*, II, 1868, p. 140.

door een minor custos of clericus sanctuarii. De functie door Meyerus bedoeld moet deze laatste zijn. De Doppere is immers, zoals gezegd, geen kapelaan van St. Donaas geweest. De koster van de „sanctuarie” was de bewaarder van de kerkschat en de relikwieën.

Hoelang heeft De Doppere dit custosambt waargenomen? Was hij nog custos in 1491, wanneer hij schrijft dat hij 46 jaar in betrekking staat met de St. Donaaskerk?

Het ambt van custos sanctuarii is voor de magister artium, Meester Rombout De Doppere — zoals hij genoemd wordt — maar secundair geweest. Althans vanaf het ogenblik dat hij tabellio d.w.z. apostolisch en keizerlijk notaris geworden is. Het juiste jaar van zijn aanstelling en beëdiging als notaris is eveneens onbekend. Zeker was hij in functie in 1468; in dat jaar schrijft en tekent hij eigenhandig het cartularium van de Wateringhe van Moerkerke. Zijn titulatuur is alsdan: „(per me) Romboldum de Doppere, clericum Tornacencis diocesis ac magistrum in artibus, publicum sacra imperiali auctoritate venerabilisque Curie Episcopalis Tornacensis notarium publicum” (2). Het ambt van notaris heeft hij dus gedurende 34 jaar vervuld.

Meyerus heeft in 1540 in zijn latijnse kopie van De Doppere's Vierde Boek de titulatuur van de notaris onvolledig uit het dietse origineel overgenomen: „(finis... IV libri) domini Romboldi Doppere, custos sanctuarii S. Donatiani Brugen et tabellionis, etc.” (3). Dit etcetera dekt de hoedanigheid van De Doppere als „secretaris ende scriba” van Gillis de Baerdmakere, de te Brugge residerende suffragaanbisschop van Doornik.

(2) *La Flandre*, I, 1867, p. 380. — In 1489 tekent De Doppere de notariële akte van translatie der relikwieën in het St.-Janshospitaal te Brugge (Sint-Ursulaschrijn): zie de tekst bij J. Weale, *Hans Memline*, p. 65-70 (Brugge 1871).

(3) *Fragments inédits*, p. 74.

De Baerdmakere, een Brugs minderbroeder, die in de theologie had gedoctoreerd te Parijs, was suffragaan van Doornik met de titel bisschop van Sarepta van 1476 tot aan zijn dood in 1494 (4). Wanneer is De Doppere de secretaris van bisschop De Baerdmakere geworden? Waarschijnlijk is dit in 1482 of 1483 geweest. De Doppere, die de Kroniek van Anthonis De Roovere (Excellente Cronike) in 1482 voortzet, blijkt dit werk te hebben ondernomen met de actieve goedkeuring en medewerking van bisschop Gillis De Baerdmakere. De Doppere zelf getuigt in 1490 op het einde van het Derde Boek van zijn Kroniek: „Twelcke de voornoemde Roelant (lees Rombout) verclaerde het meestendeel van diere ghezien ende ghehoord t'hebben vanden voornoemden meestre Gillis zynen meester zonder eeneghe van partien faveur te draghen...” (5).

Het jaar 1483 is ook het jaar dat de zusters van Emmaüs uit Biervliet het goed ter Stove te Moerkerke aanwerven. Bisschop de Baerdmakere wordt de beschermheer van die zusters, welke zijn bisschopstiel Sarepta in 1486 te Moerkerke zullen overnemen (en later, in de 17e eeuw, naar Brugge overbrengen). De Doppere was, zoals blijkt uit zijn genoemd Cartularium van de Wateringhe, bekend met Moerkerke. Het is best mogelijk dat De Doppere bij de aankoop van het goed te Moerkerke een rol van makelaar of bemiddelaar heeft gespeeld, terwijl hij reeds als secretaris van de bisschop in dienst was.

De Kroniek van De Doppere.

Het belangrijkste werk van De Doppere is zijn

(4) Over De Baerdmakere, zie Dom U. Berlière, *Les évêques auxiliaires de Cambrai et de Tournai*, p. 137-140 (Brugge 1905).

(5) V. Fris, *La Cronycke van den lande ende Graefscpe van Vlaenderen de Nicolas Despars*, in *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, 5e serie, t. XI, 1901, p. 565. F. Vander Haeghen c.s.) *Bibliographie d'Antoine de Roovere*, p. 29-30 (Gent 1887; overdruk uit *Bibliotheca Belgica*).

Kroniek. Een korte behandeling van dit historisch werk zal ook de redactie van zijn Vademecum belichten.

In 1482, bij de dood van Maria van Bourgondië, is De Doppere begonnen met een „bouck” of Kroniek inhoudende de inlantsche ende intestine oorloghen gheschiet int land van Vlaendre tsydert het overlyden van de edele prinsesse vrouwe Marie...”. Gedurende tien jaar, van 1482 tot 1492, heeft De Doppere zijn Brugse Kroniek, in de vorm van een dagboek bijgehouden. De nadruk lag natuurlijk op de militaire gebeurtenissen te Brugge en elders in Vlaanderen, doch tussenin werden ook andere lokale chronicabilia ingelast. De auteur heeft zijn Kroniek ingedeeld in vier boeken: de boeken I en II behandelen de jaren 1482-1487; boek III gaat over 1488-1490, boek IV over 1490-1492.

De vier boeken van de Kroniek waren nog gedurende de 16e en zelfs 17e eeuw te Brugge bekend. Meyerus kon weliswaar ca. 1540 alleen de hand leggen op de boeken III en IV. Doch Despars heeft in de jaren 1560-1592 de vier boeken gebruikt voor de redactie van zijn Cronycke van Vlaanderen, periode 1482-1492 (6). En nog in 1630 was een handschrift van De Doppere's boek I (en volgende?) aanwezig in de bibliotheek van de Brugse genealoog Bernard van der Straten (7).

De Doppere heeft zijn Kroniek geschreven in het diets. Het derde boek is in de oorspronkelijke dietse redactie bewaard in het handschrift van de Stadsbibliotheek van Douai en bleef onuitgegeven (8).

(6) Fris, *a.w.*, p. 563.

(7) *Kort Verhael van het dierbaer H. Bloet...* Dit zeldzaam blad, in 1630 opgesteld en gedrukt in 1641 te Brugge door Nicolas Breyghel noemt, bij een aantekening van 25 oct. 1482, een „MS. R. De Doppere, ex Bibliotheca D.B. vander Straten”. Bernard van der Straten van Brugge, schepen en thesaurier, wapenheraut van de Aartshertogen, had een belangrijke historische en genealogische bibliotheek.

(8) Bibliothèque Municipale de Douai, Ms. 844 van Catalogue Duthilloeul; nieuw nummer 1110.

Van boek IV heeft Meyerus ca. 1540 currente calamo een soort „copie-résumé” in het latijn gemaakt, met behoud van talrijke typische zinsneden in het diets. Dit compendium van Meyerus, bewaard in de Stadsbibliotheek van St. Omaars, werd in 1892 uitgegeven in de publicatiën in-4 van de Société d'Emulation door P. Henri Dussart. Niet zonder aarzeling meende Dussart dat De Doppere in het latijn geschreven had, hoewel de latijnse tekst van de *Fragments* duidelijk de stempel draagt van het humanistische latijn van Meyerus.

Het handschrift van boek III van de bibliotheek van Douai was aan Dussart onbekend gebleven (9). Prof. Fris heeft in 1901 dit laatste handschrift, met de oorspronkelijke diëtse redactie van De Doppere, bekend gemaakt en de verkeerde voorstelling van Dussart terechtgewezen.

Dit alles wijst op de belangstelling van De Doppere voor geschiedenis in eigen taal. In zijn *Vademecum* verschijnt hij als de bewerker en vertaler in het diets van een groep teksten in betrekking met de bedevaart naar Rome en Jeruzalem.

Het Vademecum.

Het handschrift, dat we een „*Vademecum* voor de Rome- en Jeruzalemvaarder” noemen, is een auto-graaf van De Doppere en werd geschreven te Brugge. Een kopie van het geheel of van een deel van dit handschrift is, voor zover bekend, in geen openbare bibliotheek voorhanden. In onze literatuur werd het nooit aangehaald. De eerste beschrijving van het handschrift is, zoals gezegd, deze van Feys in 1891.

Langs welke weg en wanneer is de kleine codex in

(9) Hoewel dit handschrift in 1887 door F. Vander Haeghen in de *Bibliotheca Belgica* (aangehaalde overdruk p. 27-31) beschreven was.

het bezit van de Brugse Godshuizen (nu Commissie Openbare Onderstand) gekomen? Dit blijft een open vraag. In de genoemde instelling weet men niets over de herkomst. Blijkbaar is het Vademecum een tijdlang in particulier bezit geweest. De naam „P. Zuerijnc”, op de perkamenten omslag aangebracht, wijst misschien in die richting.

Belangrijker is de geschiedenis van de redactie van het handschrift. Heeft De Doppere dit Vademecum bewerkt uit persoonlijke belangstelling voor de bedevaart naar Jeruzalem en naar Rome? Men weet niet dat De Doppere het H. Land zou hebben bezocht. Hij was zestig toen hij het Vademecum samenstelde. Zo hij tevoren naar Jeruzalem was gereisd zou hij, de notaris en memorialist, zeker een eigen dagboek van zijn „voyage” hebben aangelegd. Dat hij de Jeruzalemvaart in zijn laatste levensjaren (na 1493) heeft aangegaan is weinig waarschijnlijk. Anders ligt het met Rome. Het is goed mogelijk dat hij, secretaris van bisschop De Baerdmakere, Rome heeft bezocht. En dat zijn reisdagboek, zoals zijn andere geschriften, verloren is gegaan.

Het Vademecum voor de Jeruzalemvaarder is zeker ontstaan in een milieu waar de belangstelling voor de „Jeruzalemsche reyse” zeer levendig was. Verscheidene Brugse tijdgenoten, mensen die De Doppere persoonlijk moet hebben gekend, hadden de reis naar het H. Land ondernomen. Eerst en vooral Anselm Adornes en zijn reisgroep in 1470. Het feit dat De Doppere vóór of in 1491 het latijnse relaas van Adornes' reis in handen heeft gehad, lang genoeg om het in het diets te bewerken, wijst op rechtstreekse of onrechtstreekse betrekkingen met de kring van de Brugse Jeruzalemvaarders (10).

(10) A. Viaene, *Vlaamse Jeruzalemvaarders in de Bourgondische eeuw*, in *Biekorf* 1964, p. 5-16; met de aanvullingen aldaar p. 119-122; 336-338.

Tot deze kring behoorden vooral de stadspredikers uit de verschillende mendicantenkloosters. De Doppere heeft zeker omgang gehad met de Carmer Adriaan de Pas, een reisgezel van ridder Jan de Baenst op een tocht die ook de Sinaïberg omvatte. Alsook met de befaamde predikheer en inquisiteur Adriaan de Mil, die in 1486-1487 de H. Plaatsen bezocht. Twee „freremi-neuren” uit het klooster van bisschop De Baerdmakere, de broeders Antheunis vanden Eechoute en Jaspas Harlais, stadspredikers, voltrokken hun Jeruzalemvaart in 1489, twee jaar voor de voltooiing van het *Vademecum*. En wanneer predikheer Jan van der Beke in 1494 met zijn gezellen de pelgrimstaf voor het H. Land opneemt, kan hij de informatie voor de overvaart uit Venetië en voor het bezoek aan de H. Plaatsen gaan overschrijven uit het dietse *Vademecum* van De Doppere dat een collectieve ervaring van 25 jaar Brugse Jeruzalemvaart praktisch samenvat.

Samenstelling van het Vademecum.

In zijn handschrift heeft De Doppere de volgende vier stukken samengebracht :

1. de reisbeschrijving van Adornes uit 1470;
2. de informatie voor de Jeruzalemvaarder op de galei van Venetië;
3. de aflaten verbonden aan de H. Plaatsen in Palestina;
4. de aflaten te verdienen te Rome.

Het „Voyage” van Adornes.

De Jeruzalemvaart van ridder Anselm Adornes, ondernomen vanuit Brugge over Genua, Tunis en de Sinaï, duurde meer dan 13 maanden (14 februari 1470 — 4 april 1471). De terugreis liep over Rhodos tot Brindisi per schip; dan over land tot Brugge via Bari, Napels en Rome.

Tot het reisgezelschap behoorde de zoon van ridder Anselm, Jan Adornes, die te Padua studeerde. Door

Jan Adornes werd een latijns dagboek van de reis opgesteld: *Itinerarium in Asiam et Africam*. De tekst van dit Itinerarium is bewaard in een handschrift van de Stadsbibliotheek van Rijsel (nr. 187 van de Catalogue Le Glay; nr. 519 volgens de Catalogue des bibliothèques de France). Weled. B. van de Walle bezit een kopie van deze tekst. De Bibliothèque Nationale van Parijs was in de vorige eeuw in het bezit van een versie van het Itinerarium die vollediger was dan deze van het Rijselse handschrift. Van dit Parijse handschrift, dat nu verloren is, wordt een gedeeltelijke kopie bewaard op de bibliotheek van de Facultés catholiques te Rijsel (cote 2 M 17) (11).

Bij de verdietsing van het Itinerarium heeft De Doppere de personalia betreffende Adornes en zijn reisgezellen bijna geheel weggelaten. Hij behoudt de nauwkeurige beschrijving van de reisroute met al de nuttige inlichtingen voor de reiziger. Uit het latijnse reisverhaal is, onder de hand van De Doppere, een diets reisboek voor de Jeruzalemvaarder ontstaan.

De titel van de bewerking is: „Tvoyage ghedaen te Synay ende te Jherusalem by mer Ancelmus Adornes” (12).

Van dit ingekort reisboek geeft De Doppere, als aanhangsel, nog een samenvatting in een paar bladzijden onder de titel: „Dit es een abriget dats int corte bescreven vander reyse zo hier naer volcht” (13).

De route over Genua, door Adornes gevolgd, was weliswaar niet de meest gebruikelijke, de regelmatige

(11) Over de reis van Adornes publiceerde B. van de Walle een uitstekende studie (*Voyages de quelques brugeois en Egypte et en Palestine au XVe et au XVIIe siècle*) in *Ad Harenas*, Gedenkboek van het St.-Lodewijkscollege, p. 260-272 (Brugge 1960) met belangrijke bibliografie. Zie *Biekorf*, 1964, p. 9-10.

(12) Uitgegeven door E. Feys in *Annales de la Société d'Emulation* 41, 1891, p. 149-213.

(13) Uitgegeven idem p. 213-217.

afvaarten van de galei uit Venetië naar Jaffa en de reisvoorwaarden trokken veruit de meeste Vlaamse Jeruzalemvaarders naar de Dogenstad. Voor deze laatste klassieke reisroute bewerkte De Doppere een verdietsing van de: „Informatie” van de Jeruzalemvaarder (14).

Het Regiment van de Jeruzalemvaarder.

De dietse tekst van dit Regiment is verwant met gelijktijdige Engelse teksten, nl. de: „Informacon”, een versie die dateert uit 1480-1490. Sommige woorden schijnen een Frans voorbeeld te veronderstellen. De redactie van De Doppere is duidelijk Westvlaams en Brugs gekleurd. Van de dietse versie van De Doppere is, voor zover we weten, geen tweede handschriftelijk getuige bewaard.

Was er omstreeks 1500 een gedrukte tekst (in welke taal?) van de „Informatie” in omloop? Dit is niet onmogelijk. De Brusselse poorter Pieter de Smet gezeid van Steebroeck, die in 1505 over Venetië naar Jaffa-Jeruzalem reisde, heeft blijkbaar een tekst van de Informatie in handen gehad (15). Ook Jean Zuallart uit Ath, leermeester van Filips van Merode, neemt in zijn reisverhaal de inhoud van de Informatie op (16).

De aflaten van Jeruzalem en het H. Land.

De tekst van De Doppere bleef tot nu toe onuitgegeven.

De Doppere schijnt een Frans of een Latijns model in handen te hebben gehad. Was de tekst van deze par-

(14) A. Viaene, *Informatie voor Jeruzalemvaarders in dietse versie*, in *Biekorf*, 1963, p. 1-8.

(15) J. de Saint-Genois, *Les voyageurs belges du XIIIe au XVIe siècle*, I, p. 200-201 (Brussel 1846).

(16) Zelfde werk II, p. 39-40.

doenen „met kruisjes” en Latijnse oratiën reeds ergens in druk verschenen? In handschrift was deze tekst zeker geen zeldzaamheid. In het relaas van zijn reis in 1422 heeft Guillebert de Lanoy een zeer uitvoerig hoofdstuk over deze aflaten opgenomen. De tekst van zijn catalogoog begint als volgt: „Cy s'ensieuvent les pardons et indulgences et les pelerinaiges qui sont dedens la cité de Jherusalem”. Daarop volgt een eendelige lijst van heilige plaatsen heel Palestina door en tot in Syrië (17). De lijst van De Doppere is daartegenover zeer bescheiden.

In de volgende tekstuitgave (Bijlage I) worden de klassieke Latijnse oratiën alleen met de initia en de conclusie opgegeven.

De Aflaten van Rome.

Heeft De Doppere zijn uitvoerige beschrijving van de Romeinse kerken uit het latijn vertaald naar een gedrukt exemplaar van de *Mirabilia Urbis Romae*? Een Romeinse druk van deze *Mirabilia* was in 1489 (en vroeger?) reeds in de handel; deze reisgids voor de Romevaarder beschreef ook de lokale aflaten (18).

Blijkbaar heeft De Doppere de tekst van een dietse versie van de Aflaten van Rome onder ogen gehad. Zijn eigen dietse versie schijnt echter geen (bijgewerkte) kopie te zijn van de Beschrijving van de Romeinse kerken die in 1377 door de Augustijnernonnik Leopold van Wenen was opgesteld (19) en waarvan

(17) C.P. Serrure, *Voyages et ambassades de Messire Guillebert de Lannoy 1399-1450*, p. 56-64 (Mons 1840; Soc. Bibliophiles de Mons, n° 10).

(18) Brunet, *Manuel du libraire*, Supplément I col. 1084; II col. 1062.

(19) N. Paulus, *Geschichte des Ablasses bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts*, II, 301 (Paderborn 1923).

een dietse overzetting uit 1378 bekend is (20).

De versie van De Doppere biedt in elk geval genoeg afwijkingen van de bekende redacties om hier op haar geheel te mogen gepubliceerd worden. In het vademecum beslaat het stuk over de aflaten van Rome de bladzijden 62-72. De tekst ervan wordt hierna (Bijlage II) helemaal ongewijzigd naar het handschrift afgedrukt, met uitzondering van de verkortingen, die opgelost werden.

A. VIAENE

BIJLAGE I

De aflaten van Jeruzalem en het H. Land.

Hier naer volghen oratien diemen leist up alle devote plaetsen die staen binder stede van Jherusalem ende daer buuten. Ende daer teeken staet van eenen gheheelen cruce daer es oflaet A pene ende a culpa. Ende daer maer staet een half cruce daer es oflaet van vij jaren, alst blyet.

In Nazareth Annunciatio

Missus est angelus. Deus qui de beate.

Up den berch Thabor van de transfiguracie

Nemini dixeritis visionem. Deus qui unigenitum.

Int dal van Josaphat daer onse vrouwe begraven was

Vox turturis audita. Concede... fragilitati nostre.

Vander plaetse daer onse vrouwe starf +

Ave Regina celorum. Veneranda nobis Domine.

(20) *De aflaten der zeven kerken van Rome, volgens een nederduitsch Handschrift der XIVe eeuw, berustende in de Kon. Boekerij te 's Hage.* Uitgegeven in *Archief voor kerkelijke geschiedenis inzonderheid van Nederland* (= Kist en Royaards' Archief, VI, p. 303-318; Leiden 1835). De uitgever stelt (p. 305) het jaar 1374 voor als datum van de redactie. — Een fragment uit deze uitgave (*De Sint Jans kerk te Rome*) opgenomen in (J. van Vloten) *Verzameling van nederlandsche prozastukken van 1229-1476 naar tijdsorde gerangschikt*, p. 66 88 (Leiden 1851).

Daer ons vrouwe gheboren was +
 Nativitas tua. Supplicationem servorum tuorum.
 Vanden pardoenen up de plaetse inde kerke
 van bethleem daer ons heere gheboren was
 Angelus ad pastores. Concede... ut nos unigeniti.
 Item ter crebbe
 O magnum misterium. Deus qui hanc sacratissimam noctem.
 Item ter besnidenesse
 Mirabile misterium. Omnipotens... dirige actus.
 Up den berch van Calvarien
 Tenebre facte sunt. Domine J. C.... qui hunc sacratissimum locum.
 Daer ons heere ghesalft was
 eer men begrouf ende int graf leyde
 Unguentum effusum nomen tuum. Dulcissime J. C.
 Ten grave ons heeren
 Quem totus mundus. Domine J. C. qui hora diei.
 Daer teruce christi vonden was
 O crux gloriosa. Deus qui in praeclara.
 Ten huuse van pilatus
 Ingressus pilatus. Respice... super hanc familiam.
 Ten berghe van oliveten
 daer ons heere ten hemel clam
 O rex glorie. Concede... ut qui unigenitum.
 Ter gouden poort
 Ceperunt omnes turbe. Da... ut qui in tot adversis.
 Item
 Ductus est Jhesus. Respice... familiam tuam.
 Daer lazarus verweect was
 Magno salutis gaudio. Adiuva nos Deus salutaris.
 Ter fluvio Jordane
 Baptizat miles christum. Deus cuius unigenitus.
 Vanden sacramento
 O sacrum convivium. Deus qui nobis sub sacramento.
 Vanden helighen gheeste
 Veni sancte spiritus. Assit nobis... virtus spiritus sancti.
 Van sinte mathys
 Hoc est preceptum meum. Deus qui beatum Mathiam.
 Anime omnium fidelium.
 A subitanea et improvisa morte... Amen. Etc.

BIJLAGE II

De aflaten van de kerken van Rome.

(f. 62) „Dit ziin de pardoenen die te halen zijn in de .vij. kerken binnen Rome, ende daer buiten.

(Nota over de carena).

Vele lieden vraghen wat een quarijn es daeromme staet hier tbediet van dien.

Teerste es .vij. jaer wullen ende baervoet te ghaene.

Tander es .vij. jaer te vastene te barne ende te broode alle vrijdaghe.

Tderde es .vij. jaer te slapene den eenen nacht daer hij den andren niet en sliep.

Tvierde es binnen .vij. jaren te commene onder gheen dac ten ware dat hij messe hoorde voor de kerc duere.

Tvijfste es .vij. jaer tetene ende te drynckene huut den scutele daer hij zyn ghevouch in dade.

So wie alle dese pointen vuldoet .vij. jaer hij windt een quarijn. Ende dit mach men halen te Rome zonder ghetal.

Zalich zijn zy, die ze halen moghen dese grote graciën.

(De aflaten in de zeven Basilieken).

Ghy moet weten dat binnen Rome zyn iij.c ende lvij kerken daer men alle daghe messe in doet, onder de welke daer zyn .vij. kerken voor alle dandere gheprevilegiert met graciën ende met helicheden ende heeten conincklike kerken zijn zy van paeusen ende van keysers ghesticht.

(De Sint-Pieterskerk).

Onder de welke de eerste es Sinte pieterskerke (f. 62v) dappostele ende es ghestelt ter plaetse daer sinte pieter ghecruust was, ende die heet men locus vacitanus (sic). Ende es ghestelt anden voet vanden berghe zo datmen daer toe clemt met eenen grade xxvij trappen hooghe. Ende alzo dickent als men die trappen up clemt ende neder daelt telken heefftmen quite tsevenste deel van ghezetter penitencie vanden paeus alexander.

Als een mensche comt voor de kerke daer de fonteyne staet, so zietmen boven der duere j belde van onsen heere tusschen zynen voeten staet j van den penninghen daer god omme vercocht was. Alzo dickent als j mensche dien penninc anziët zo heift hy xiiij.m jaer aflaet.

Inde vorseide kerke zyn C. outaren ende tot elken outare zyn xlvij jaren aflaeten ende alzo menich quarijn. Ende vij. outaren zynder die gheprevilegiert zyn met graciën ende met helicheden.

Deerste outaer daer de veronike up staet heift vij^o. jaer aflaets. Ende doutaer van sinte Andries heift v^o. jaer aflaets. Ende doutaer van onser vrouwe heift vj^o. jaer aflaets. Ende den outaer van sinte leo daer hij ontfync dabsolucie in zyner messe vanden hemele die heift vij^o jaer aflaets. Ende doutaer van alle zielen heift v^o. jaer aflaets ende up heleghe daghen (f. 63) een ziele huuten vagheviere. Ende doutaer van sinte Symoen sinte Juden vij^o jaer oflaets.

Ende inde wederzijde vanden choor deure staen twee crucen. So wie die crucen cust heift xij^o jaer aflaets.

In onser vrouwen daghe inde vastene so hantmen daer een cleed boven in den tor dat de moeder gods zelve maecte, ende dat hant daer tot onser vrouwen daghe half ougst. Alzo menichwaerven als een mensche dat cleedt aanziet, zo heift hy xiiij^o. jaer oflaets ende alle hooghedaghen dobbelerende. Ende alzo dickent als j mensche gaet metten sacramento, datmen den zieken lieden draecht, zo heift hy xv^o. jaer oflaets.

Item de paeus silvester gaf alle den ghuenen die elcx daechs ten drien kerken commen zoude oedmoedelike quite tderden deel van ghezetter penitencie ende van vergheten zonden. Ende xvij^o. jaer oflaets ende alzo menich quarijn.

Ende vanden hooghen outare daer tlichame van sinte pieter rust, daer of gaf de paeus gregorius oflaet van allen vergheten zonden zonden ende van allen achterghelaten beloften, handt of voet, an vader of moeder ghedaen, in evelen moede, xxvij jaer (f. 63v) oflaets ende alzo menich quaryn.

Ende van ons heeren upvaert tot onser vrouwen daghe thalf ougste, zo machmen daer halen xiiij^o. jaer oflaets ende alzo menich quaryn.

Item in de feesten van sinte pietre heltmen daer iij^m. jaren oflaets, inde octave van sinte maertine als de voorseide kerke ghewijet was haeltmen daer vij^m jaer oflaets ende alzo menich quaryn, ende tderde deel van ghestelder penitencie alle de ghuenen die daer zyn vanden landen.

Ende alle de ghueene die daer commen zyn van anderssyden sberchs die zyn ghedobbeleert van gracien.

Ende als men de veronike toocht zo hebben die van Romen viii^m. jaere oflaets ende die vanden lande ix^m. jaer oflaets, ende die van beyden sberchs xiiij^m. jaer oflaets ende alzo menich quaryn ende verlatennessen tderde deel van allen zonden.

An sinte pieters kerke an deen zyde daer licht een kerchhof dat men heet *gods acker* daer in dat men graeft de pelgrims, daer en machmen niement anders in begraven, dat is tlandt (f. 64)

daer de xxx penninghen over ghegheven waren.

(Sint-Paulus buiten de muren).

Item in de kerke van sinte pauwels buuten mueren, daer zyn hooft ghevonden was, haeltmen xlvij^m jaer oflaets ende also menich quaryn.

Inde feeste van sinte pauwels haeltmen daer .M. jaer oflaets, in zyne bekeerynghe .C. jaer oflaets, in alder kinderen daghe xl^e. jaer oflaets.

Inde octave van sinte maertins als de kerke ghewijt was xiii^e. jaer oflaets ende also menich quaryn, ende tderdendeel van allen zonden quite.

Ende wie alle zondaghe visenteirt de kerke van sinte pauwels hij heift also vele oflaets als of hy ghynghe tsinte Jacops in galissien ende wederquame van daer.

(Sint-Laurentius buiten de muren).

Item inde kerke van sinte lauwereyns buuten den mueren daer rustet lichame van sinte lauwereyns ende van sinte steven. Ten hoogten outare haeltmen xv^m jaer oflaets ende also menich quaryn.

De ghuene die visenteirt dandere outaren die inde kerke staen, die heift vij^e jaer oflaets ende also menich quaryn.

Ter kerwiynghe haeltmen daer iij^m jaer oflaets (f. 64v) ende also menich quaryn. In haerlieden feeste c jaer oflaets.

De paeus pelagius gaffert halene ten viere feesten vanden jare vij^m jaer oflaets ende also menich quaryn.

Ende wie dat daer comt alle woensdaghe midden in de weke verdient te verlossen een ziele huuten vaghevriere ende hem quite van allen zonden.

(Sint-Kruis van Jeruzalem).

Item inde kerke van sinte cruus, daer es eene cappelle binnen besloten, daer was ghestelt sinte helenens wieghe skeysers constantyns moedre, de welke cappelle de paeus silvester hiet *Jherusalem*, daer es den band daer christus mede gheleet was toten cruce, ende twee saphieren, deene vul van christus bloede, ende dandre van onser vrouwe melcke, ende de sponge daer mede dat gheminghel was azyn met galle ende de naghelen daer god mede ghecrust was ant cruce, ende een groot deel vanden bebloeden cleede daer sint jan baptiste up onthooft was, ende twee aermen van sinte pieter ende van sinte pauwels ende daer es thooft vanden paeus amedeus (?) die ghemartelyt was.

Inde cappelle die men heet *Jherusalem* voor den hooghen outaer daer staet de zetel daer hy in (f. 65) ghemartelyt was by den inghel van hemelryke, by zyns zelfs consente, dat hyt behoude dat hyt verdient hadde jeghen gode onsen heere. Ende daer gaf hy

hem allen die inden zetel quamen zitten tderdendeel van allen zonden quite. Ende xv^m jaer oflaets ende alzo vele quarynen. Ende allen hooghen daghen ghedobbleert.

Ende de paeus stephanus die daer ghedoodt was inde cappelle diemen heet *Jherusalem* die gaf daer oflaet van allen zonden ende quite van allen penitencien.

(S. Maria de Meerdere).

In onse vrouwe kerke te maior dats inden hooghen outaer daer es tlichame van sinte mattheus, daer haeltmen xiiij^m jaer oflaets ende alzo menich quariin. Ende inde andre outaren es tlichame van sinte Jeronimus ende daer es van christus wieghe daer hy in lach, ende van sinte thomaes aerne ende van onser vrouwen melcke, ende een groot deel vanden houte des cruceu ende van menighen helighen lichame, daer haeltmen xlvij^m jaer oflaets ende alzo veel quarynen.

Ende de iiij^{de} paeus Nicholaus ende de vijfte paeus gregorius die gaven daer x^m jaer oflaets ende alzo vele quarynen die de voorseide kerke visenteirden.

(f. 65v) Hem van ons heeren upvaert tot anden wintere zo haeltmen daer xiiij^m jaer oflaets ende alzo veel quarynen. Ende alle helighe daghen ghedobbeleert, ende verlatennessen tderdendeel van allen zonden.

(Sint-Sebastiaan).

Item in sinte sebastiaens kerke buten mueren int kerckhof des paeus calixtus ter stede diemen heet *cakabundas* daer dinghel ons heeren hem openbaerde ende sprac te den paeus sinte gregorius, in deze stede es waerachtig oflaet van allen zonden ende van allen penitencien, eeuwelic blivende ende blyscap zonder hende.

Ten hooghen outaere vander kerke daer haeltmen xxvij^m jaer oflaets ende al zo veel quarynen ende tderdendeel van allen zonden quite. Ende die dandere outaren visenteirt die heift vij^e jaer oflaets. Ende inden achtersten outaer vander kerke daer es xiiij^e jaer oflaets daer leicht j helich paeus begraven ende heift een ijzeren traelge over hem, die dien visenteert met een Ave maria heift xij^e jaer oflaets.

In deze kerke staet een duwiere onder deerde (f. 66) daer de xij apostelen ghevloon waren ende alle gods vrienden deur de vreesse vanden dood, daer staen .ij. outaren, alzo dickent als j mensche daer duer gaet hy heift xiiij^e jaer oflaets ende alzo menich quaryn. Ende alle hooghe daghen dobbelerende. De paeus pelagius gaf daer toe xlvij jaer oflaets ende alzo menich quaryn.

Ende achter de kerke staet een kelder daer in dat ligghen xlvij paeusen die alle martelaeren storven om gods wille, wie dat daer

eerst waert in comt die haelt .vij. zielen huuten vagheviere ende alzo vele oflaets dat alle de werelt niet en zoude connen ghesommieren dan god alleene.

Upden iij^{en} zondach in majo zo haeltmen daer eene ziele huuten vagheviere. Ende inden kelder staet een pit, daer sinte pieter ende sinte pauwels in laghen bedect ij^e ende l. jaeren dat noyt man en wiste dat zy ghevloon waeren. So wie zyn hooft indien pit steiet ende weder huut trect hy es reyne van allen zonden.

Van ascencioens daghe tot ingaende ougst zo haeltmen daer xiiij^m jaer oflaets ende alzo veel quarynen.

(f. 66v) De paeus gregorius, de paeus Silvester, de paeus Alexander, de paeus(?), de paeus pelagius ende de paeus honorius die gave ele van hemlieden x^m jaer oflaets ende zo menich quaryn.

Ende ligghen vele heilighe lichamen van anderen helighen apostelen maertelaren ende confessoren ende maechden daer te lanc of te scrivene ware, daer omme zijn de graven daer zo groot dat zy niet te gronderen noch te vertellen en waren.

(Sint-Jan in Lateranen)

Item in sinte Jans kerke te lateranen, daer gaven die paeuzen gregorius ende silvester doemen de kerke wyen zoude, zo en zacht noyt man zo zeere reynen alst dede up dien dach, de paeus silvester gaf alzo menich jaer oflaets alst up dien dach menich drepel waters reynde. Ende alse hyt ghegheven hadde, doe bepeinsde hy hem of hys machtich ware dat oflaet te ghevene, doe quam een stemme vanden hemele ende zeide, paeus silvester du beste wel machtich dat oflaet te ghevene ende de pardoenen die du ghegheven hebs (f. 67) ende god die gheifter alzo vele daer toe.

Ende alle de ghuene die sint jans kerke visenteren dat orcond de paeus bonifacius ende seicht: So wat menschen die sint jans kerke visenteren, wat zoude hij zoucken ten helighen grave want hij en heift gheen nood te ghane, ware eenich mensche die trecken zoude ten helighen grave, ende tgoed niet en hadde, ghynghe hy van sinte pieters tot sinte jans te laterane, hy ware gheabsolveirt, mi en rouct wane hy comt, of te welke tijt dat hy comt, te sinte jans te laterane es hy quyte ende vry van allen zonden indien dat hy berau heift.

Salich es de moeder die tkint drouch dat zaterdaechs tsinte jans te laterane messe hoort, hy verledicht alle de ghone die hem bestaen tote lxxvij^{en} lede uutten vagheviere, Noch haelt hy alzo veel oflaets dat alle de weerelt niet en zoude connen ghesommieren dan god alleene.

(f. 67v) Upten tor vander voorseider kerke daer staet een dobbel cruce, dat was ghemaect vanden zweerde daer sint jan baptiste mede onthooft was. Alzo dickent als j mensche dat an ziet zo heift hy xiiij^e jaer oflaets.

Ten hoghen outare haeltmen quite van allen zonden.

Onder der crocht daer staet onder tgraf daer sinte jan ewangeliste in ghync ligghen als hy messe ghehaen hadde, daer comt alle goede vridaghe tsnachts van gods weghe olye ende crisme die die van Rome oorboren. So wie zyn hooft daer in steict hy heift xiiij^e jaer oflaets ende also vele quarynen.

Ende achter den hoghen outaer daer staet een zetel daer god zelve in zat ende sint jan. So wie daer in zit hy heift tderdendeel quyte van allen zonden.

Die doutaren vander kerke visenteirt die in die kerke staen die heift xlvij jaer oflaets ende also menich quaryn.

(f. 68) Inde sacristie daer staet sint jans outaer ende de tafle daer ons heere up hat in witte donderdaghe, ende de steenen tafle die ons heere moysesse gaf ende vele andre reliquien ende helichdommen.

Ende daer zyn twee zilveren ampullen daer es in vanden bloede ende vanden watre dat liep huut christus zyde als hy hync an thout des crucen.

Ende daer es een cruce dat quam van over zee in een steenen scip alleene te Romewaert daer es in j helich reliquie dat onsen heere toebehoorde, es huuten tempel ons heeren, zyn .iiij. coperen calommen die staen in wederzyde vanden hoghen outare, daer es in vanden .v. gheerstenen brooden ende .ij. visschen daer mede dat ghevoet waren v^m volcx. Ende daer es in vander besnidenesse ons heeren in onser vrouwen hooftcleedt. Daer es in dat hemelsche broodt dat ghevonden was binnen sint jans grave (f. 68v). Ende vele andre reliquien die daer in vele ziin zonder ghetal.

In die sacristie haeltmen tderdendeel quyte van allen zonden.

Item in de zelve kerke staet j cappelle ende heet sancta sanctorum, daer in zietmen ons heeren openbaringhe in sinte luucx tijdt.

Ende boven den hoghen outaer zyn de hoofden van sinte pieter ende sinte pauwels. Ende daer zyn de lichamen van vele andre zanten, daer haeltmen xvij^e jaer oflaets ende also vele quarynen.

In dien tyden als de keyser constantyn ghedoopt was zeide hy tote den paeus silvester : in dien dat ic myn huus ghgheven hebbe gode teeren, ende gheift mildelic uwe graciën hem allen die hier commen toot deser stede, daer andwoorde de paeus silvester : ons heere ihesus christus by zynre grote ontfaermicheyt heift hu ghezuvert van alder lazerie, hy moetse alle zuveren van zonden

de ghone die commen verzoucken dese stede. Diet niet en wille gheloven die ga tot sint jans in de kerke hy zult daer (f. 69) vynden ghehauwen in eenen zwarten marmarsteen al dat hier ghescreven staet.

Van sinte maertinsdaghe toot vastenavent, zo es toflaet ghedobleert, van vastenavonde toot paesschen alle daghe driefvoudt. Salich zyn zy die dit groot oflaet verdienen moghen ende die grote quarynen dier daer te halene zyn zonder ghetal.

(De aflaten in de mindere kerken).

Dit naervolghende zyn pardoenen die te halene zyn in diversche kerken ende cappellen binnen Rome.

In sinte pieters kerke *ad vincula* daer zyn de ketenen daer hy mede ghebonden was, daer gaf de paeus pelagius upten eersten dach van ougstaemend oflaet van allen zonden.

Item in onze vrouwe kerke *la rotunda* upten derden dach van meye ende inde (f. 69v) feeste van allen helighen es daer oflaet van allen zonden. Ende alle zondaghe en alle woensdaghe zyn daer iij^e jaer oflaets.

Item in onser vrouwen kerke in *ara celi* daer es dat weerde beilde van onser vrouwe dat sinte lucas maecte, met grooter weerdichede als de groote pestilencie in Rome regneerde, de inghel van den marbersteene neech haer, ende de inghelen zonghen daert menich mensche hoorde onser vrouwen lof Regina celi letare alleluia etc.

In onser vrouwe kerke *de populo* zyn alle daghe ij^e lxxiiiij jaer oflaets ende ij^e ende xiiij quaryn.

In onser vrouwe kerke *de portica* es een weerdich beilde van onser vrouwe dat noyt van gheene creature ghemaect en was maer ghebracht biden inghelen.

Item noch in onser vrouwe kerke *transtibrim* diemen heet *fontayne* daer de olie spranc ten tijde doe god ghebooren was. Inde octave van onser vrouwe (f. 70) daghe talfougste daer es oflaet van allen zonden.

In onser vrouwe kerke *molendinis* daer es dat weerdighe beilde van onser vrouwen dat van gheenen mensche ghemaect es maer byden inghelen daer ghebracht daer es alle jare x^e daghen oflaets.

Item in sinte barthelmeeus kerke daer zyn lichame licht daer zyn .m. jaer oflaets ende up zynen dach es daer oflaet van allen zonden.

Item tsinte saba daer ligghen de keyzers lichamen Titus ende Vaspasianus die Jherusalem wonnen ende destrueerden ende die de veronike brochten die machmen daer zien.

In de kerke marie nove daer es een ander beilde van onser

vrauwe dat sinte luuc pingierde, daer zyn alle daghen iij^o jaer oflaets.

In onse vrauwe kerke transpodiaca zyn twee calommen daer sinte pieter ende sinte (f. 70v) pauwels an ghegheeselt waren.

In sinte maertins kerke in monialibus zyn iij^o jaer oflaets.

Inde kerke quatuor coronatorum es *xltich* jaer oflaets.

In sinte marcellius ende sinte pieters kerke es .m. jaer oflaets.

In sinte eustaes kerke, daer zyn lichame, zyn wyf ende twee van zynen kindren ligghen daer es iij^o jaer oflaets.

In de kerke sinte angeli es iij^o jaer oflaets.

In sinte benedictus kerke es iij^o jaer oflaets.

Inde kerke ten .iiij. fonteynen daer sinte pauwels onthoofd was es .m. jaer oflaets ende alzo veel quarynen.

In sinte anastacius kerke es viij^o jaer oflaets ende alzo veel quarynen ende tderdendeel verlatennessen van allen zonden.

In de kerke van onse vrauwe diemen heet *scala celi* daer zyn de lichamen vanden x^m (f. 71) martelaren ende priesters die daer devotelic messe celebreren tsy voor levenden ofte voor doden zynde in state van gracie, zyn gheabsolveert a pena ende a culpa, gheconfirmiert van lxxvj paeuzen die alle martelaere storven daer of datter vele lichamen ligghen in sinte sebastiaens kerke.

In sinte silvesters kerke daer es thoofd van sinte jan baptiste, daer zyn te halen x^o jaer oflaets ende alzo vele quarynen.

In sinter Niclaeus kerke in lateribus zyn .c. jaer oflaets ende zo vele quarynen.

In shelichs gheests kerke es vij^o jaer oflaets ende tvierdendeel van alle zonden quite.

In sinte cecilie kerke daer es de vyngher van sinte marie magdaleene ende de vyngher van sinter Niclaeus daer es .c. jaer oflaets.

In sinte jans kerke *ad portam latinam* daer hy ghezoden was in dolye up dien dach (f. 71v) haeltmen daer een ziele huuten vagheviere.

Inde kerke vanden xij apostelen inden hooghen outaer daer ligghen de lichamen vanden apostelen van sinte philippus ende van sinte jacops ende vele andre reliquien.

Inde cappelle *domine quo vadis* daer zyn de voorstappen ons heeren daer es .m. jaer oflaets.

In sinte potenciane kerke daer es de banc daer ons heere up zat met zynen jongheren, daer es .m. jaer oflaets.

In sinte Agniete kerke es .m. jaer oflaets.

In sinte praxeden kerke daer es tderdendeel vander calomme ons heeren, daer es tderdendeel verlatennessen van allen zonden.

In sinte jooris kerke daer zyn hooft es, zyn glavie ende zyn baniere daer es .m. jaer oflaets.

In sinte katheline kerke daer es .m. jaer oflaets.

In sinte lysbette kerke es .c. jaer oflaets.

In sinte pieternelle kerke es .c. jaer oflaets.

In sinte crisogonus kerke zyn vele reliquien (f. 72) ende daer es .m. jaer oflaets.

In sinte bibiane kerke daer es teruudt dat noch wast dat zoe plante met haren propren handen en het gheeft beete jehgens tgrote evele.

In sinte ignacius clooster es j weerdich beilde van onser vrouwe, daer es inde cappelle *libera nos a pena et a culpa* daer de drake onder ghebonden was daer es .m. jaer oflaets.

Item inde vastene zyn de oflaten alle ghedobbleirt.

Item waert also dat gheviele dat enich pelgrim storve up den wech waert int gaen of int keeren hy wort ghewaerlike gheabsolveirt van allen zonden etc.

Scriptum per me Rumoldum de doppere
presbiterum in artibus magistrum anno 1490°

DOPPERE

Handschrift (autograaf) van De Doppere. Bewaard op het archief van de Commissie van Openbare Onderstand te Brugge.

Boekbesprekingen

R. Vaughan, *Philip the Bold. The formation of the Burgundian State*, Cambridge-Massachusetts, Harvard University Press, 1962, xv + 278 blz.

Richard Vaughan, lecturer aan de Engelse Universiteit van Cambridge, bibliothecaris en fellow van Corpus Christi College aldaar, heeft het plan opgevat om een nieuwe studie te wijden aan de regeringen van de Boergondische hertogen uit het huis van Valois. Wij hopen dat hij in dit groot opzet zal slagen, want zijn eerste deel over de regering van Filips de Stoute groeide uit tot een degelijke en vernieuwende studie over de persoonlijkheid van deze hertog. Tegen de traditionele opvatting van Pirenne, Bonenfant, e.a., als zou Filips de Goede de stichter zijn van de Boergondische Staat, verdedigt Dr. Vaughan de stelling, en tracht te bewijzen dat de Boergondische Staat reeds gevormd werd onder Filips de Stoute.

Zoals de ondertitel „The formation of the Burgundian State” het laat vermoeden, gaat het hier niet louter om een biografie, maar over de vorming en ontwikkeling van een nieuwe Europese Staat.

Dr. Vaughan volgt geen strikt chronologisch plan. De eerste hoofdstukken handelen over de rol die Filips de Stoute speelt in Frankrijk, en hoe hij er zijn invloed gebruikt om er zoveel mogelijk profijt uit te trekken (van de inkomsten der Franse Kroon gaan er 1/6 tot 1/8 in zijn eigen kas). Ook aan de uiterst belangrijke Vlaamse erfenis, wijdt hij een uitgebreid hoofdstuk, vanaf zijn huwelijk met Margareta van Male (1369) tot aan de Vrede van Doornik (1385), waardoor de Vlaamse Erflanden volledig aan zijn gezag werden onderworpen, en de regering van de nieuwe hertog in feite kan beginnen.

Door de Kruistocht naar Hongarije in 1396 (gekend als deze van Nicopolis) wordt aangetoond dat Filips de Stoute zich gedraagt als een groot Europees vorst.

Op diplomatiek vlak wist hij o.a. door het voeren van een oordeelkundige huwelijkspolitiek zijn macht in West-Europa aanzienlijk te vergroten.

In een belangrijk hoofdstuk schetst de auteur de vorming van de Boergondische Staat en legt daarbij de nadruk op de centrale instellingen, die onder deze hertog worden uitgebouwd, vooral de Rekenkamers en Raadkamers van Rijsel en Dijon, alsook de Kanselier van de hertog.

Daarbij aansluitend behandelt hij het optreden van de hertog in Boergondië en Vlaanderen en de houding van zijn onderdanen daartegenover. Hij vervolgt met een hoofdstuk over het algemeen bestuur: de sociale rekrutering van de ambtenaren, hun loopbaan en hun nauwe verbondenheid met het Franse openbaar bestuur.

Terecht gaf Dr. Vaughan ook een plaats aan een studie over het Boergondische hof dat op dat ogenblik een belangrijke rol speelde in het artistiek en cultureel leven van de late Middeleeuwen.

Met een kort overzicht over de financies van deze jonge Staat besluit hij deze studie: de inkomsten, de uitgaven, de boekhouding, de controle en het beheer ervan worden achtereenvolgens behandeld. Dr. Vaughan onderstreept hier nogmaals het groot belang van de Vlaamse Erflanden (2/3 van de hertogelijke inkomsten kwamen uit zijn Noordelijke Staten).

Dit werk is van het grootste belang voor de bestudering van de Boergondische periode. Hij steunt de verdediging van zijn nieuwe opvattingen op een grondige kennis van de bestaande literatuur (zie zijn volledige en verzorgde bibliografie) en op het nauwkeurig onderzoek van het uitgegeven en onuitgegeven bronnenmateriaal (Rijsel, Dijon, Brussel).

In de nieuwe visie van de auteur ligt zijn grote verdienste, maar misschien ook — de toekomst zal het moeten uitwijzen — een zwakte. De vraag rijst immers, of hij, bij het afwerken van de monografieën der volgende hertogen, zijn opvatting niet zal moeten wijzigen omtrent het al dan niet scheppen van de „Boergondische Staat” ten tijde van de eerste hertog.

Wij geven Dr. Vaughan graag krediet: zijn stelling is overtuigend, zijn werk is uiterst verzorgd en nauwgezet.

Met belangstelling kijken wij uit naar het deel over „John the Fearless”.

Greta MILIS-PROOST

H. E. de Sagher, *Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre. Deuxième partie: le sud-ouest de la Flandre depuis l'époque bour-*

guignonne. Gepubliceerd door J. de Sagher, H. van Werveke en C. Wyffels. Uitgegeven door de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, in -4°, Brussel, dl. I (Documents généraux. Armentières - Caëstre), XXVII- 651 blz., dl. II (Comines - Lo), XII - 701 blz., diagr.

In 1906 verscheen het eerste deel van de meest uitvoerige bronnenpublicatie, die door H. Pirenne werd ondernomen: de bekende en reeds vaak geraadpleegde reeks „Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre”. De Gentse hoogleraar werd voor deze uitgave bijgestaan door G. Espinas, die het grootste deel van zijn wetenschappelijke bedrijvigheid aan de geschiedenis van Vlaanderen en meer bepaald van Waals-Vlaanderen heeft gewijd.

Ten overstaan van de ontzaglijke massa documenten en archiefbronnen van allerlei aard, die over de Vlaamse lakennijverheid in de Middeleeuwen voorhanden waren, namen Pirenne en zijn medewerker het doelmatig besluit hun publicatie in de eerste plaats in de tijd te beperken; als einddatum werd het jaar 1384 vooropgesteld. Zij waren er zich wel van bewust dat ook voor latere tijd de voortzetting van de publicatie hoogst wenselijk was en spraken de hoop uit dat het wellicht niet te lang zou duren vooraleer een historicus die aanvullende taak op zich zou willen nemen.

Nog vooraleer het derde deel van Espinas-Pirenne verscheen, was in de persoon van H. E. de Sagher de verhoopte voortzetter van de publicatie gevonden. Het opsporen van de documentatie in de archieven vorderde evenwel trager dan men mocht verwachten en nam ten gevolge van allerlei omstandigheden veel meer tijd in beslag, dan het met het eerste deel van het „Recueil” het geval was geweest.

Toen professor H. E. de Sagher in 1940 overleed, was wel een uitgebreide documentatie bijeengebracht, waren ontelbare afschriften gemaakt, doch bleven nog tal van aanwijzingen over onafgeschreven archiefteksten over. Pas na het einde van de wereldoorlog kon — gezien de omstandigheden — sprake zijn, dit werk persklaar te maken. Het is de verdienste geweest van professor H. van Werveke en Dr. C. Wyffels, dat zij zich noch moeite, noch tijd hebben ontzien om orde te brengen in de nagelaten papieren, om de aantekeningen te identificeren, en in de archieven zelf de teksten te gaan opsporen en ontcijferen. Uiteraard kwam het leeuwenandeel van de tijdrovende prospectie toe aan Dr. C. Wyffels.

In 1951 was het de bewerkers mogelijk met het eerste deel van de publicatie klaar te komen. In de korte inleiding ervan werd de verantwoording gegeven en vrij nauwkeurig het aandeel van de bewerkers en de oorspronkelijke verzameling aangeduid. Tien jaar later verscheen het tweede deel en naar berekening van de bewerkers zal een derde deel nodig zijn om de reeks te voltooien; terwijl bovendien ook nog een afzonderlijk deel wordt voorzien voor de indices.

De lange pauze, die verliep tussen het verschijnen van het eerste en van het tweede deel toont aan met welke moeilijkheden en tijdrovende opsporingen de bewerkers te kampen hadden om de nagelaten documenten behoorlijk en in de geest van de ontwerper aan te vullen.

H. E. de Sagher had inderdaad bij het aanleggen van zijn documentatie de bedoeling de verzameling Espinas-Pirenne voor een essentieel deel voort te zetten. Pirenne — de geestelijke vader van de eerste reeks — had in de grond alleen werkdadige belangstelling voor het ontstaan en de bloei van de Vlaamse lakennijverheid. Hij voelde zich niet aangetrokken tot de studie van vervalperiodes en heeft nooit enthousiasme kunnen putten in wat men zou kunnen heten ersatz- of noodoplossingen. In verband met de Vlaamse lakennijverheid bracht dit mee dat voor hem de grote draperiesteden in Vlaanderen en de grote bloeiperiode van die nijverheid in de eerste plaats gedocumenteerd moesten worden. Met als eindjaar 1384 te kiezen bleven de kleinere centra en het platteland, waar een nieuwe jonge industrie aan het opbloeien ging, grotendeels buiten beschouwing.

de Sagher heeft dat duidelijk ingezien en zijn verzameling was er op gericht die leemte aan te vullen. Maar gedwongen door de grote overvloed en de uiterste verscheidenheid van de voorhanden documentatie, was het hem niet mogelijk — zoals het met de publicatie Espinas-Pirenne het geval was geweest — het ganse graafschap Vlaanderen hierbij te betrekken. Hij moest zich noodzakelijkerwijze beperken en koos meer bepaald de streek van Zuid-West-Vlaanderen „...qui seule parvint à un complet développement, eut à subir la plus rude lutte pour l'existence, participa activement aux trois grands courants du commerce international de la Flandre, et connut une productivité capable d'être comparée à celle de la grande industrie urbaine des XIIIe et XIVe siècles”. Ieper, Kortrijk en Rijsel, die reeds een ruime plaats in de reeks Espinas-Pirenne toebeedeeld kregen als voorbeelden van groot-stedelijke draperie, ble-

ven buiten beschouwing. Maar eigenaardig genoeg werd ook Veurne niet opgenomen.

Wel is het begrijpelijk dat H. E. de Sagher zich — althans voor de nieuwe draperie — niet strikt aan de richtlijnen van Espinas-Pirenne heeft gehouden. De aard van de bewaarde documentatie is immers zeer verschillend van die uit de Middeleeuwen. Van de XVe eeuw af zijn niet alleen reglementen, stedelijke verordeningen en soortgelijke officiële teksten bewaard, maar bovendien een stijgend aantal rekeningen, processen en allerlei teksten die dichter het werkelijke leven benaderen dan de Middeleeuwse stukken. In de keus van de op te nemen teksten is de Sagher blijkbaar zeer ruim geweest en terecht. Naast officiële stukken in zake reglementering van de industrie, werden ook opgenomen statistische gegevens voornamelijk rekeningen, rekwesten en enkwesten, commerciële inlichtingen, processtukken en documenten van persoonlijke aard.

De oogst die hij en zijn voortzetters hebben opgedaan, hing vanzelfsprekend af van de toestand van de archieven. Op sommige plaatsen bleek er weinig bewaard, elders werd een vrij overvloedige documentatie gevonden. Dit hield niet rechtstreeks verband met de belangrijkheid van de plaats, maar was uitsluitend te wijten aan het toeval van bewaring der archieven. Zo komt het dat sommige steden van betrekkelijk geringe betekenis in de verzameling een vrij ruime plaats innemen; terwijl centra waarvan het belang onloochenbaar is, het met weinig bladzijden tekst moeten stellen. De historici die het „Recueil” zullen raadplegen, zullen daarmee rekening moeten houden.

De wijze waarop de teksten gepubliceerd worden, verdient alle lof. De afschriften zijn — voor zover men er zonder collationeren kan over oordelen — nauwkeurig en correct afgeschreven. De regesten zijn bondig, maar treffend, de drukfouten uiterst zeldzaam. Dit alles moet in de eerste plaats op rekening worden geschreven van de bewerkers, die het handschrift persklaar hebben gemaakt. In veel gevallen hebben zij zich geen moeite ontzien om een reis te ondernemen, ten einde in een soms moeilijk bereikbaar archief een te haastig afschrift volledig te collationeren of een al te bondige nota uit te werken. Hier staat men voor dat zeldzaam geval van een documentatie, die onvolledig werd nagelaten en in handen is gekomen van vakgenoten voor wie geen inspanning te min was om een, naar menselijke kracht, bijna volmaakte publicatie tot stand te

brengen. De technische uitvoering van de teksteditie is ten grote dele te danken aan Dr. C. Wyffels, waarvan de kunde en de toewijding geleid en aangevuld door de werkdadige steun en de rijke ervaring van professor H. van Werveke, een belangrijke aanwinst voor de Vlaamse geschiedenis hebben verwezenlijkt.

H. COPPEJANS-DESMEDT

P. H. Verhoeven, *Maarten van Riethoven, eerste bisschop van Ieper. Geschiedkundige levensschets*. Wetteren, Uitg. „Cultura”, 1961, 141 blz., ill.

Deze levensschets werd geschreven ter gelegenheid van de 400e verjaardag van de benoeming van Rythovius tot bisschop van Ieper (10 maart 1561).

Maarten Bauwens, afkomstig van Riethoven in de Kempen, is zeker de markantse figuur van het Nederlands episkopaat in de XVIIe eeuw. Zijn uiterst bewogen levensbaan heeft dan ook meer dan één historicus naar de pen doen grijpen. Het is nu voor zijn landgenoten, de Brabanders en de Kempenaars, dat de Premonstratenser P. H. Verhoeven hem heeft willen schilderen.

O.i. had hij zijn opzet beter bereikt, had hij zich eerst zorgvuldiger gedokumenteerd. Zijn bronnen zijn tweevoudig: het reeds verouderd artikel van P. H. Iweins, in 1857-1861, in deel XV van de Handelingen van ons Genootschap gedrukt, en een onuitgegeven „Synopsis vitae Rythovii auctore Maldertio”, op de pastorie van Riethoven in handschrift bewaard.

Welnu, wijlen kan. A. C. Deschrevel heeft in 1910 in een notitie van de „Biographie nationale” (deel XX, kol. 725-764), — die Schr. blijkbaar niet kent — onze kennis van Rythovius aanzienlijk aangevuld. Wat de „Synopsis” van Maldertius betreft, heeft P. H. V. de auteur ervan, — een Mechelse kanunnik — niet eens trachten te identificeren. Maldertius heeft Rythovius zeker niet gekend, nog rechtstreeks nog onrechtstreeks, want hij schrijft in de XVIIIe eeuw! Hij citeert niet enkel Sanderus, — zoals P. H. V. het toegeeft, — maar ook de „Opera diplomatica” van Foppens (deel III, Leuven, 1734), de „Thesaurus anecdotorum” van Martène en Durand (deel IV, Parijs, 1717), de Jesuïet Harduin en de „Bibliotheca scriptorum Belgii” van de reeds vermelde Foppens (deel II, Brussel, 1739).

Vergelijkt men deze „Synopsis” met de levensschets door A. C. Deschrevel, die grotendeels op archiefmateriaal berust, dan zal men zich wel afvragen waar de „verschillende bijzonder-

heden, die elders niet te vinden zijn" zich in deze laattijdige compilatie nu schuil houden.

Kortom een werk dat zeer weinig nieuws bijbrengt, doch verdienstelijk is omdat het Rythovius van een ruimer publiek laat waardenen. Het boek is vlot geschreven en op een aangename manier geïllustreerd.

Een foutje: de baljuw van Ingelmunster, die blz. 63 tweemaal ter sprake komt, heet niet Jan de Visch, maar Jan de Visscher; het detail is niet zonder belang, daar deze baljuw niemand anders is dan de vader van Rythovius' derde opvolger, de latere bisschop Visscherius (1610-1613).

N. N. HUYGHEBAERT O.S.B.

J. Janssens, De Mariale persoonlijkheid van Jacob Van Maerlant. Antwerpen, De Nederlandsche Boekhandel, 1963.

Meer dan één literatuur-historicus heeft er reeds op gewezen dat Jacob Van Maerlant een vurige Mariavereerder was. Niemand heeft het echter met zoveel liefde en bevoegdheid gedaan als Dr. J. Janssens. Zijn studie over de Mariale persoonlijkheid van de dichter overtreft alles wat ooit over de Mariacultus van onze grote Middelnederlandse dichter geschreven werd. In 24 bladzijden inleiding zet de schrijver de feiten en gebeurtenissen uit het leven van Jacob Van Maerlant uiteen en neemt hierbij de nieuwe stelling aan dat de dichter Jacob de Coster heette. Het Maerlant dat wij in zijn dichtersnaam terugvinden verwijst niet naar Maerlant bij Den Briel, doch naar het Maerlant ten noorden van Houtave, waar de dichter werd geboren. In die korte levensschets verwaarloost Dr. J. Janssens niet, bij het citeren van de werken van de dichter, te verwijzen naar zijn grote Marialiefde. De slotverzen van de Alexander zijn hiervoor betekenisvol. Bij het eindigen van zijn eerste groot werk bidt de jonge dichter Maria te mogen dienen en zijn leven tot een goed einde te leiden:

Nu biddic dier moeder ons heren,
 Dat soe mi hare moete daertoe keren,
 Dat ic hare dienen moete.
 Al is mi die werelt soete
 Ic hope noch an haren troost,
 Die meneghe siele heeft verloost,
 Dat soe noch mijn leven al
 Tenen goeden inde bringhen sal.

In zijn volgend werk, de Merlijn, prijst hij Maria om de hulp die wij van haar ontvangen :

Zy es onse voersprake ter noet.

In zijn Istory van Troyen schrijft hij van „die vrouwe hoghe ” dat :

Haer en ghelycket al engheen,
In hemelricke noch daer buten.

Bij de aanvang van Der Naturen Bloeme richt hij zich tot Maria :

Gode biddic altevoren,
Ende sijn Moeder uutverkoren,
Dat si minen sin verlichten, ,
Also dat ic moete dichten
Dat vromeleec is ende bequame :
Ic beginne in Marien name.

Met opzet voltooide hij Den Rijmbijbel op Maria's dag, toen haar „onse toeverlaet Jhesus gheboodschept was”. Ook dit werk staat volledig in het teken van zijn Mariacultus.

Na de Rijmbijbel schrijft de dichter zijn „Sinte Franciscus Leven”. Hij richt zich tot O. L. Vrouw en vraagt haar :

Maria minen zin verlichte
Nu ic van Fransoyse dichte.

In de „Spiegel Historiael”, zijn belangrijkste werk, zijn de passages talrijk waar hij zijn geest, los van het verhaal, bij de figuur van Maria laat verwijlen.

Dr. J. Janssens heeft zijn studie over de Mariale persoonlijkheid van Jacob Van Maerlant in drie delen verwerkt: het theologisch aspect, het liturgisch aspect en het menselijk aspect van de Mariacultus.

Het eerste deel begint met een historisch overzicht van de Marialeer tot en met de dertiende eeuw. De twee grote perioden in de historische theologie worden afzonderlijk behandeld: de Patristiek of de tijd der Kerkvaders en de Scholastiek, waarin de leer van de H. Schrift en de H. Vaders didaktisch en methodisch wordt verklaard. Dr. J. Janssens heeft de Marialeer der Kerkvaders geografisch onderzocht, t.t.z. eerst in de Oosterse en daarna in de Westerse Kerk. In verband met de Scholastiek beperkte hij zich tot de voornaamste persoonlijkheden, die deze leer hebben uitgedragen en verspreid: de H. Anselmus, de H. Bernardus, de H. Albertus Magnus, de H. Thomas van Aquino en de H. Bonaventura.

Aan de hand van de werken van Jacob Van Maerlant wordt dan onderzocht in hoever de Mariologische opvattingen van de

dichter overeenstemmen met de scholastieke Marialeer van zijn tijd. De persoonlijke Mariakennis en Mariadevotie van de dichter wordt in het licht gesteld: elke gelegenheid wordt te baat genomen om de versie van Jacob Van Maerlant te vergelijken met de door hem gebruikte bron. Op talrijke plaatsen wordt duidelijk gemaakt hoe de dichter, onafhankelijk van zijn bron, een eigen zienswijze verkondigt of Maria op eigen wijze eert, en als Mariavereerder een uitzonderlijke plaats bekleedt in zijn tijd. Jacob Van Maerlant heeft de Marialeer niet uitgebreid en het voorwerp van de Marialeer niet uitgebreid, doch in zijn werken trad hij op — hij was een kind van zijn tijd — als de tolk van het Mariageloof en de Mariadevotie in de dertiende eeuw.

Het tweede deel (blz. 159-220) behandelt het liturgisch aspect. Na een historisch overzicht te hebben gegeven van de Marialiturgie tot en met de dertiende eeuw, onderzoekt Dr. J. Janssens in hoever deze in de werken van Jacob Van Maerlant terug te vinden is, en dit in verband met de Mariafeesten, de votiefmis van O. L. Vrouw, de kleine getijden, de verering van Maria's naam, het wees-gegroet en de verering van de relikwieën van de H. Maagd. In hoofdstuk III van het tweede deel behandelt hij de voorafbeeldingen van Maria zoals zij in lofredenen, hymnen en tractaten tot ons kwamen en opgenomen werden in de Marialiturgie, en ze teruggevonden worden in de gedichten van Jacob Van Maerlant. Wat bij deze Mariale typeringen vooral opvalt is het feit dat de dichter volledig zelfstandig te werk gaat, zowat de keuze van zijn voorafbeeldingen als wat de verklaring ervan betreft.

In het derde deel (blz. 321-435) komt het menselijk aspect aan de orde. Hier behandelt de schrijver de historische ontwikkeling van het Duivelsproces zoals het in zijn definitieve vorm tot ons is gekomen, een rechtgeding voor Gods troon, waarin de duivel als aanklager aanspraak maakt op de gevallen mens, terwijl het mensdom door de H. Maagd verdedigd wordt. Wij leren het Duivelsproces kennen in zijn gecombineerde vorm en zoals het in Van Maerlant's Merlijn tot ons is gekomen. In het tweede hoofdstuk van het derde deel van zijn boek onderzoekt de schrijver de betekenis, het ontstaan en de historische waarde van de Marialegenden voor en tijdens de 11de eeuw, om ze daarna te volgen in de 12de, 13de, 14de en 15de eeuw. Deze boeiende studie wordt bekroond door een overzicht van de 52 Marialegenden die de schrijver in de Spieghel Historiael van Jacob Van Maerlant heeft teruggevon-

den. Als toemaat krijgen wij dan nog een zeer degelijke literatuurlijst van niet min dan 12 bladzijden kleine druk.

Dr. J. Janssens heeft uitstekend werk geleverd. Hij heeft Jacob Van Maerlants werken beschouwd in het licht van zijn Mariacultus en als resultante van de toenemende Maria-verering in de Middeleeuwen. Meer dan één lezer zal in dit boek niet alleen de dichter leren kennen als een vurige Maria-vereerder, maar ook zelf tot vroomheid en godsvrucht tot Maria worden aangewakkerd. „Een Mariakerk, aldus de schrijver, is een plaats van rust, zegening en vertrouwen; daar vindt de vrome Mariadienaar bescherming en sterkte in de moeilijkheden van het leven” (blz. 223). De prachtige Mariakerk (een kruiskerk met westtoren) was afgebouwd, wanneer Jacob Van Maerlant zich te Damme kwam vestigen. De titelheilige van een kerk oefende grote invloed in de Middeleeuwen op allen die op de parochie woonden. Als men daarbij bedenkt dat Jacob Van Maerlant te Damme op de O.L. Vrouwparochie woonde en er waarschijnlijk als kapelaan verbleef en dikwijls in die Mariakerk heeft gebeden, dan mogen wij veronderstellen dat ook deze omstandigheid er heeft toe bijgedragen om van de dichter een vurige Mariavereerder te maken.

J. NOTERDAEME

M. Bauwens-Lesenne, *Bibliografisch repertorium der oudheidkundige vondsten in Oostvlaanderen (vanaf de vroegste tijden tot de Noormannen)*. Brussel, 1962, 282 blz. M. Bauwens-Lesenne, *Bibliografisch repertorium der oudheidkundige vondsten in Westvlaanderen (vanaf de vroegste tijden tot aan de Noormannen)*. Brussel, 1963, 151 blz. (= deel II en IV van de *Oudheidkundige repertoria* uitgegeven door het „Nationaal centrum voor oudheidkundige navorsingen in België”).

In 1960 verscheen het eerste deel van de reeks „Oudheidkundige repertoria” die beogen alle bibliografische gegevens betreffende archeologische vondsten samen te brengen. Per provincie worden deze gegevens, behorend tot de periode gaande van de Oude Steentijd tot en met de Noormannen, alfabetisch per gemeente geklasseerd. Uitdrukkelijk wordt vermeld dat, om ons onbekende redenen, kerkelijke archeologie niet opgenomen wordt. Wij begrijpen toch niet goed waarom b.v. een opgravingsverslag over een Karolingische versterking wel, maar een opgravingsverslag over een Karolingische kerk niet zou opgeno-

men worden. Voor het weinige dat er op dat gebied toch te citeren valt, ware het o.i. wenselijk geen willekeurig studiegebied uit te sluiten.

Al met al zijn deze repertoria zeer degelijke werkinstrumenten. Een vergelijking met de zes delen van L. De Wachter's „Repertorium van de Vlaamse gouwen en gemeenten” (1942-1957) valt onbetwistbaar ten voordele van de nieuwe repertoria uit. De Wachter heeft te veel gebieden willen bestrijken: vanaf de streekgeschiedenis over oudheidkunde en kunstgeschiedenis tot folklore en economie. Daardoor blijft hij te dikwijls beperkt tot titels zonder de gelegenheid te hebben artikels zelf in te zien.

Als deel II en IV verschenen in 1962 en 1963 de repertoria betreffende Oost- en West-Vlaanderen, beide van de hand van Monique Bauwens-Lesenne. In het deel over Oost-Vlaanderen wordt telkens na het betreffende artikel de vondst vermeld, met als gevolg dat voor één gemeente eenzelfde artikel verschillende malen kan vermeld worden als het meerdere vondsten bespreekt. Om nutteloze herhalingen te vermijden is men in het deel over West-Vlaanderen van dit systeem afgeweken en werd alle bibliografie genummerd en na elkaar geplaatst; daarna volgt een opsomming van de vondsten, met verwijzing naar het nummer van de publikatie, met dien verstande dat het cijfer van de belangrijkste studie vet gedrukt wordt. Men zou wellicht nog verder kunnen gaan en b.v. cursieve nummers gebruiken voor artikels die uitsluitend gegevens uit andere publikaties overnemen, zoals dit o.m. in „kronieken” van tijdschriften gebeurd. Als al deze bijdragen ogenschijnlijk dezelfde waarde hebben, en als daarbij dan nog talrijke dagbladartikelen bijkomen, zoals voor Kortrijk en Wenduine het geval is, bekomt men een zeer onoverzichtelijke indruk. Ten andere, dagbladartikelen zouden we in principe niet opnemen, omdat hun gegevens in de meeste gevallen toch ook in tijdschriften verschenen zijn.

Dat in zulk Benediktijnerwerk — of moeten we hier zeggen Benediktinessenwerk? — fouten of tekorten voorkomen, zal wel niemand verwonderen. Topografische vermeldingen te Brugge als „rue longue”, „rue du Vieux Bourg”, „rue de Pierres”, „Gentse poort” en „Marechale poort” (Smedenpoort!) waren gemakkelijk te vermijden geweest. Betreffende de vondsten in 1955 te Wenduine gedaan, worden wel talrijke dagbladartikelen en kleine nota's vermeld (het artikel nr. 62 is te dateren 1956 en niet 1959 en het nr. 66 1955 i.p.v. 1958) maar niet de belangrijke

bijdrage in de tweede uitgave van de „Geschiedenis van Wenduine”, blz. 13-31 (verschenen in 1960). I.v.m. de veldfles van aardewerk die, gevuld met 460 karolingische munten, in 1949 te Zelzate gevonden werd, mogen het artikel van J. G. N. Renaud („De karolingische muntvondst van Zelzate”, in Berichten van de Rijksdienst van het Oudheidkundig Bodemonderzoek, 6, 1955, blz. 86-87) en de nota's van W. Hübener (in Germania, 31, 1953, blz. 179) en K. Böhner (in Bonner Jahrbücher, 150, 1950, blz. 216; 151, 1951, blz. 119 en voornamelijk 155-156, 1955-1956, blz. 373) zeker niet vergeten worden.

L. DEVLIEGHER

L. Slosse, *Oorlogsdagboek van Rumbeke in 1914-1918*. Uitgegeven door Jozef Delbaere-Dumoulin. Brugge, Genootschap voor Geschiedenis, 1962, 8° ill. VI + 228 blz. (Bijdragen tot de geschiedenis van West-Vlaanderen, 1).

Met de uitgave van het oorlogsdagboek van Rumbeke door pastoor Leopold Slosse opent het Genootschap voor Geschiedenis „Société d'Emulation” een nieuwe reeks afzonderlijke uitgaven, gewijd aan de hedendaagse geschiedenis van West-Vlaanderen. Het gaat hier om de tekstuitgave van een dagboek, niet om een historische studie over de in het dagboek opgetekende gebeurtenissen, die zich te Rumbeke en in onmiddellijke omgeving afspeelden van 31 juli 1914 tot en met 5 april 1920, dag van de begrafenis van de auteur.

De zeer gewaardeerde geschiedschrijver van Rumbeke, de heer Jozef Delbaere-Dumoulin, heeft de uitgave van dat dagboek verzorgd. Onvermoeibaar verzamelaar, heeft Pastoor Leopold Slosse in zijn „Memoriale Rumbecanum” alle gebeurtenissen, voorvallen en feiten opgeschreven die te Rumbeke het dagelijkse leven in die jaren stoffeerden. En dat tot in het minutieuze toe: zich beperken tot het werkelijk interessante voor de geschiedenis, kon pastoor Slosse niet. Hij tekende graag aan: zoeken, opsporen, bijeenbrengen zat hem in het bloed. Bij het schrijven van zijn dagboek heeft Slosse ongetwijfeld aan de toekomstige geschiedschrijvers gedacht, voor wie zijn dagelijkse aantekeningen over het oorlogs- en bezettingsleven te Rumbeke een uitvoerige informatiebron zouden vormen.

De uitgever heeft uit het oorspronkelijke handschrift alléén die gegevens overgenomen welke betrekking hebben op de oorlogsfeiten te en rond Rumbeke van 1914-1918. Er bleef heel

wat over om te publiceren. Het dagboek van Slosse biedt nog een overvloed van gebeurtenissen en feitjes, waarvan vele slechts een zeer kortstondig en persoonlijk belang bezitten voor de Rumbeekse geschiedenis. Allen samen hangen zij de lezer een zeer kleurrijk beeld op van de oorlogsgeschiedenis, gezien en beleefd door de scherptoeziende dorpspastoor te Rumbeke. Zijn persoonlijke aantekeningen heeft Slosse nog aangevuld met dagblauditknipsels, doodssprintjes, brieven, enz. De lezer, niet-Rumbekenaar, loopt wel het gevaar verloren te lopen in de talrijke Rumbeekse plaats- en familienamen. Het zou o.i. nuttig geweest zijn meer verklarende voetnoten in te lassen, om personen, plaatsnamen en zuiver Westvlaamse woorden en wendingen toe te lichten en te verklaren. Een kaartje van Rumbeke zou de lezing best gesteund hebben. Deze bemerking wil de waarde van dit dagboek voor de Westvlaamse oorlogsgeschiedenis niet verminderen, noch de verdiensten van de hoogst verdienstelijke uitgever Jos. Delbaere-Dumoulin. Als bron voor een studie over de oorlog en de bezetting op een gemeente bij de oorlogslinie is het dagboek van Slosse onvervangbaar.

Voor de illustratie had Slosse ook gezorgd met zijn verzameling zeldzame foto's uit 1914-1918. Hieruit deed de uitgever een goede keuze.

Met dit boek heeft de Rumbeekse geschiedschrijving een grote aanwinst geboekt die ook voor West-Vlaanderen belangrijk is. Pastoor Slosse en zijn vriend, M. Jos. Delbaere-Dumoulin, welke deze bron toegankelijk maakte, wezen er voor gefeliciteerd.

V. ARICKX

Kroniek

PERSONALIA

K.R. Berquin 90 jaar. — Op 2 oktober werd K.R. Berquin, konservator van de Nieuwpoortse musea, 90 jaar. Deze leeftijd is niet enkel niet-alledaags, maar ook de vitaliteit en de werklust van de jarige is uitzonderlijk. Op 27 oktober werd hem dan ook een verdiende hulde gebracht. In 1964 verschijsjt een huldeboek.

In memoriam. — Het was een bekende figuur, vooral te Brugge en in West-Vlaanderen, die verdween toen *Michiel English*, voorzitter van ons Genootschap op 22 maart 1962 te Brugge schielijk, maar voor zijn vrienden niet helemaal onverwachts, overleed. Hij was op weg naar het Bisschoppelijk Archief, waarvan hij nog steeds geen afscheid had kunnen nemen, toen de dood hem trof.

Met hem is een historicus-archaeoloog heengegaan, die in dubbel opzicht van betekenis is geweest en zal blijven. Geboren te Brugge op 24 september 1885, werd hij door C. Callewaert in de beoefening van de geschiedenis ingewijd en had hij reeds in zijn seminarietijd, mede onder invloed van A. Vuylsteke, zijn ingeboren kunstzin en zijn schrander verstand in een zeldzame harmonie, tot een historisch-archaeologisch geheel ontplooid. Hij was van huize uit kunstminnend, en daardoor meer kunsthistorisch dan archaeologisch geschoold. In een tijd toen reeds in de wetenschap, ook in de geschiedeniswetenschap, het als hoogste ongeschreven wet gold, zich tot een speciaal studiegebied te beperken, schreed hij bestendig van het eigenlijk geschiedkundige naar het archaeologische, van het archaeologische naar het liturgische en van het liturgische naar het esthetische, zonder zelf te merken dat hij doorheen de grenzen van de wetenschappelijke specialiteiten was gewandeld. Het gevaar voor oppervlakkigheid, voortvloeiende uit ontoereikende algemene kennis en onvoldoende bijzondere scholing, die in een dergelijke beoefening van de geschiedenis verscholen ligt, en zo dikwijls bij minder ervaren lokale historici op schrijvende wijze te voorschijn komt, wist zijn scherpe geest en zijn fijn gevoel te ontgaan.

De hem eigen vermenging van geschiedenis, oudheidkunde, kunstgeschiedenis, folklore, liturgie en meer andere studiegebieden vond haar ware grond in zijn streven om het verleden in zijn volle levensechtheid te benaderen en te begrijpen: hem was het daarbij in de eerste plaats, om niet te zeggen uitsluitend om de mens en het menselijke te doen. Geschiedenis was voor hem niet geschiedenis van een land, maar in wezen geschiedenis van een volk. In dat opzicht stond hij zeer dicht bij de Gezelle van *Rond den Heerd* en vooral bij A. Duclos, van wie hij trouwens de rijke historische documentatie had geërfd. Evenals Gezelle en Duclos was hij ten andere ook naar geest en levenshouding een aristokraat.

De gerichtheid op het menselijke in het verleden bracht mede dat hij weinig of niets voor de beoefening van brede geschiedenis en het samenstellen van langademige studies voelde. Hij was nochtans niet ongevoelig voor de „grote” geschiedenis; hij kon historische werken van synthetische aard met warme belangstelling lezen en er soms met gloed en bewondering over spreken. Maar hij begreep dat dit niet zijn genre was, en in hem is ook nooit het verlangen opgekomen om een groot boek te schrijven. Zelfs zijn studie over de romaanse bouwkunst in West-Vlaanderen is eigenlijk gegroeid uit korte bijdragen die hij naderhand gebundeld heeft. Hij voelde zich immers op zijn best in korte bijdragen, die hij nauwgezet en met gezonde bronnenkritiek opstelde en met losse pen en sprankelende geest neerschreef. In die voorliefde voor korte maar niettemin belangwekkende studies ligt het tweede kenmerk van zijn werk. Hier is hij zich zelf en is alles hem eigen: taal, voorstelling van de feiten, en ook de persoonlijke overwegingen en het tikje spotlach die hij ook in de dagelijkse omgang niet altijd kon onderdrukken.

Die bijdragen zijn mettertijd een ontzagwekkende hoeveelheid geworden en maken veruit het grootste en belangrijkste deel van zijn geestelijke nalatenschap uit. Zij werden jammer genoeg nooit gebundeld en hijzelf in zijn zin voor ordening voelde er wel voor ze naar onderwerp gerangschikt te bundelen doch hij was zich bewust van het vele werk dat een dergelijke uitgave zou vergen en zag er geen weg in. Zoals hij zich in studieopzicht niet waagde op een gebied waar hij niet wegwijds was, heeft hij ook bij het overwegen van een samenbundeling, het niet gewaagd een weg te betreden die hem niet klaar voor ogen lag.

Bij het samenstellen van het huldeboek dat hem in 1952 werd aangeboden, was het reeds duidelijk dat een samenbundelen van zijn bijdragen niet zou tot stand komen; daarom werd de schets van zijn levensloop aangevuld met een bibliografie en een index

zodat zijn toenmalige produktie geen volledig gesloten boek zou blijven. De diensten die deze bibliografie reeds hebben bewezen, spoorden de jonge vriend van de overledene, dr. L. Devliegher, er toe aan de tijdrovende taak op zich te nemen de vroegere bibliografie aan te vullen en voort te zetten. Met die bibliografie heeft hij aan de nagedachtenis van de overledene een doeltreffende hulde gebracht en aan diens werk een dienst bewezen, voor dewelke de beoefenaars van de geschiedenis van West-Vlaanderen hem dankbaar zullen blijven.

E. I. Strubbe

BIBLIOGRAFIE

Het in 1952 verschenen Album English bevat op blz. X-XXII de bibliografie van M. English van 1911 tot 1951, met uitzondering van de bijdragen in dag-, week- en parochiebladen. Het is hier niet onze bedoeling leemten in deze bibliografie aan te vullen, maar het lijkt ons toch wel de moeite waard hier de allereerste bijdragen van de overledene, die als dusdanig aan de redactie onbekend waren, te vermelden. Daaruit blijkt dat English niet in 1911 in *Biekorf* debuteerde, maar wel in 1908.

1. *Van 't jaar*. — B., XIX (1908) 91-94.
Betreft de Sint-Salvatorskerk te Brugge.
2. *Kunstkroniek*. — B., XIX (1908) 158-160, 287-288, 382-384.
Betreft de O.L.Vrouwe-, Sint-Salvators- en Magdalena-kerk, alsmede de Blindekenskapel te Brugge.
3. *Nieuwe kerk der Karmelieten te Kortrijk*. — B., XX (1909) 171-173.
4. *Sint-Andriesabdij bij Brugge*. — B., XX (1909) 318-320.
5. *Kerk-kunst*. — B., XX (1909) 349-352, XXI (1910) 42-45.
Over beelden en altaren.

Ons vermoeden dat deze bijdragen van zijn hand waren, heeft English zelf bevestigd. Terzelfdertijd verklaarde hij dat de hem toegeschreven gedichten *Kain* en *De Zaaier* (*Biekorf*, XXII, 1911, 350-351), ondertekend door „Ledegouwer”, niet van hem waren. Deze onjuiste toeschrijving is o.i. te wijten aan de lijst van medewerkers die L. De Wolf — in de volgorde van hun verschijnen in *Biekorf* — in de 25e jg. (1914-1919) van dit tijdschrift afdruckte, en waarin na M. English, „Ledegouwer” vermeld wordt (blz. 28). Beide namen staan naast elkaar, omdat ze inderdaad kort na elkaar in *Biekorf* verschenen. De Wolf zegt echter niet dat deze namen één en dezelfde persoon dekken, zoals hij het wel doet van andere, niet meer gebruikte dekenamen, die hem bekend zijn. Trou-

wens van „Ledegouwer” (= Evarist Verdurme, ° Zeveneken, 1 september 1895 — † Parijs, 15 januari 1914) staan nog andere gedichten in Biekorf (XXII, 1911, 296 : De Samaritaansche Vrouw; XXIII, 1912, 267 : Avond; XXIII, 1912, 268 : Mijn jonge Vriend) die, merkwaardig genoeg, in de Bibliografie van English aan hem niet worden toegeschreven.

Na het afsluiten van de bibliografie in het Album, verschenen van M. English nog volgende studies. De bijdragen in het Parochieblad van Brugge, waarvan de laatste op 8 april 1962 verscheen, werden niet opgenomen.

1. *Sprokkelingen uit het werk Stichting „Lamotte”*. — De Band (Oudleerlingenbond Mariaschool te Ieper), IX (1952) 4-9.
2. BB. van A. Janssens de Bisthoven & R.A. Parmentier, *Les Primitifs Flamands. Le Musée Communal de Bruges*. Antwerpen, 1951. — Collationes Brugenses, XLVIII (1952) 141-143.
3. *De Sint-Elooiiskapel te Brugge*. — De Toerist, XXXII (1953) 29-30.
4. *De dekanaten in 't bisdom Brugge*. — Hand. Em., XCI (1954) 5-17.
5. *Pastoor Vanden Baviere*. — B., LV (1954) 159-162.
° Hondschoote, 1742 — † Brugge, 1815.
6. *'t Oud beevaartvaantje te Bavikhove*. — B., LV (1954) 164-166.
7. *Eegem-kapelle*. — B., LV (1954) 225-230.
8. *Westvlaamse Madonna's*. — WV., III (1954) 84-91.
9. *De basiliek te Dadizele*. — WV., III (1954) 126-132.
10. *De nieuwe St. Jozefskerk van 't Molendorp te Bredene-Oostende*. — WV., III (1954) 303-304.
11. *De heropbouw van de monumentale toren te Harelbeke*. — WV., III (1954) 305-306.
12. *O.L.Vrouw van Milane te Zwevegem*. — B., LVI (1955) 225-230.
13. *Over een St. Laureinsschilderij te Zedelgem*. — B., LVI (1955) 295-298.
14. *Kloosterbouw in West-Vlaanderen*. — WV., IV (1955) 188-190.
Godelieveabdij te Gistel en te Brugge.
15. *Het beeld der Lieve Moeder*. — Mariaboek van Vlaanderen's bedevaarten, 1955, 27-33; 1956, 17-25; 1957, 27-36; 1958, 35-42; 1960, 27-32; 1961, 14-21.
16. *Oude Mariabeelden en Mariadevoties te Nieuwpoort*. — B., LVII (1956) 77-82, 325-330.
17. *De Madonna van Kanunnik van der Pale in de Sint-Donaas-*

- kerk te Brugge. 1584-1643. — B., LVIII (1957) 73-78.
18. *De Heilige Doorn te Harelbeke.* — B., LVIII (1957) 257-266.
19. *Verering van Sint Willibrord in West-Vlaanderen.* — B., LVIII (1957) 317-318.
20. *Watervliet.* — AM., VIII (1957) 247-265.
21. *Kerkbouwkunst van nu in Westvlaanderen.* — De Toerist, XXXVI (1957) 265-271.
22. *Sint Markoen in West-Vlaanderen.* — B., LIX (1958) 8-17, 45-50.
23. *De Heilig-Bloedopschriften van Gezelle te Brugge.* — B., LIX (1958) 143-146.
24. *De kerk te Adegem in 1600-1700.* — AM., IX (1958) 65-80.
25. *Sint Vincent, diaken.* — Ons Heem, XII (1957-1958) 98-103.
26. BB. van L. Devliegher, *De opkomst van de kerkelijke gotische bouwkunst in West-Vlaanderen gedurende de XIIIe eeuw* (Bull. Kon. Kom. Mon. en Lands., V (1954) 177-345; VII (1956) 7-122). — *Collationes Brugenses et Gandavenses*, IV (1958) 139-140.
27. BB. van M.L. des Garets, *Bruges et ses maisons-Dieu.* Luik, s.d. — *Collationes Brugenses et Gandavenses*, IV (1957) 140-141.
28. *Aantekeningen over kerkelijke heraldiek en sfragistiek te Brugge.* — Hand. Em., XCVI (1959) 201-209.
29. *De donderheilige Sint Donatus en zijn verering in West-Vlaanderen* — B., LX (1959) 65-73, 103-110, 141-150.
30. *Donatus-ikonografie. Corrigenda et addenda.* — B., LX (1959) 200-205.
31. *De ouste gedeelten van de Sint-Maartenskerk te Kortrijk.* — De Leiegouw, I (1959) 11-18.
32. *Pastoorlijsten* — AM., X (1959) 240-248.
Betreft de parochie Adegem.
33. *Cuique suum.* — De Toerist, XXXVIII (1959) 972.
Een afb. op blz. 842 stelde niet de S. Laureinskerk te Antwerpen voor, maar wel de S. Laureinskapel in de Bogaardeschool te Brugge.
34. *De geschiedenis van het gebouw.* — WV., VIII (1959) 5-17.
Betreft de S. Salvatorskatedraal te Brugge.
35. *Het kunstatelier A.E. Grossé te Brugge jubileert.* — WV., VIII (1959) 88-90.
36. *Nabeschouwingen over Pulchra-schrift II.* — Pulchra-schrift, III (1959) 6-10.
- 36 a. *Pelgrimstocht langs Oostenrijkse abdijen.* — Kosterblad, XXV (1959) 87-90.

37. *De kerk van Raversyde.* — B., LXI (1960) 229-234.
38. *Het mirakelkruis van Middelkerke.* — B., LXI (1960) 301-308.
39. *De kerk van Middelkerke.* — B., LXI (1960) 421-432.
40. *Het gild van O.L. Vrouw van Aardenburg naar Sint-Laureins ? 1617.* — AM., XI (1960) 151.
41. *Sint-Jan-in-Eremo.* — AM., XI (1960) 152-174.
42. *Beschermheiligen van de medicijnkunst.* — WV., IX (1960) 418-427.
43. *De kerk te Wenduine. Het Heilig Kruis van Wenduine. De bekende pastoors van Wenduine. Kapelaans en onderpastoors.* — P. Verduyn, *Geschiedenis van Wenduine*, 2e uitg., Wenduine, 1960, 41-95.
44. *Het bisdom Brugge.* — Dit is West-Vlaanderen, II (1960) 705-708.
45. BB. van L. Devliegheer, *De kerkelijke romaanse bouwkunst in Frans-Vlaanderen* (Bul. Kon. Mon. en Lands., IX (1958) 3-125). — Hand. Em., XCVII (1960) 263-264.
- 45 a. *What is in a name.* — Kustersblad, XXVI (1960) 88-92.
46. *Een kapittel te Aardenburg !* — Hand. Em., XCVIII (1961) 87-92.
47. *Vastendoeken.* — Hand. Em., XCVIII (1961) 110-113.
48. *Het gezelschap „van den chore” te Eeklo in 1571.* — AM., XII (1961) 141-143.
49. *Een eremiet schoolmeester te Eeklo in 1727.* — AM., XII (1961) 144-145.
50. *Het voormalig dekenaat Aardenburg (.....-1802).* — AM., XII (1961) 146-157.
51. *Kerken in de Brugse poldervlakte.* — WV., (1961) 174-188.
52. *Gaan we ook zo'n reuzekruis achter ons altaar stellen ?* — Gewijde Dienst, I (1961) 37-38, 51-54.
53. *Het altaarkruis.* — Gewijde Dienst, I (1961) 75-78. 101-
54. *Onze Romereis 1962.* — Gewijde Dienst, I (1961) 123-124, II (1962) 8-12, 37-41.
55. *Over de ouderdom van het woord „moef”.* — Hand. Em., XCIX (1962) 144-145.
56. *Beevaren per testament.* — B. LXIII (1962) 94.
57. *Godsdaal.* — Horae Amicitiae (aangeboden op 23 juli 1964 aan Dom Filips de Cloedt, rector van de Sint-Trudoabdij te Male), blz. 9-33.

Handelt over de abdij van Val-Dieu.

L. Devliegheer

Op 10 februari 1963 overleed te Leuven *Professor Leo van der Essen*. Een groot historicus, een voorbeeldig professor en tevens een goed mens ging heen. Het is niet zo eenvoudig, het is zelfs onmogelijk een zo gevuld en rijk leven samen te vatten. Alleen dezen zouden het kunnen, die jarenlang in zijn nabijheid geleefd hebben, die innig met hem samengewerkt hebben. Ook voor hen zou het moeilijk zijn een volledig beeld te schetsen, omdat Professor van der Essen op velerlei gebieden actief was, maar een bescheiden en eenvoudig man bleef, die nooit eigen roem zocht. Wanneer hij op 11 april 1947 te Leuven gehuldigd werd ter gelegenheid van zijn 35-jarig professoraat door de rector-magnificus, collega's, oud-studenten en studenten, door buitenlandse professoren, door ministers en oud-ministers, wezen al de sprekers erop dat zulke „rijk begaafde personaliteit” niet in woorden kon gevat worden. Ik had het geluk gedurende vier jaar een van zijn leerlingen te zijn. Het is dan ook met een gevoelen van pieteit dat ik deze regels te zijner nagedachtenis neerschrijf.

Leo van der Essen werd geboren te Antwerpen op 12 december 1883. Na de humaniora aan het Sint-Jan-Berchmanscollege van zijn geboortestad liet hij zich inschrijven als student in de geschiedenis aan de Katholieke Universiteit te Leuven; hij woonde er vier jaar in het Pauscollege. Zijn doctoraal proefschrift over de Merovingische heiligenlevens werd met een grootste onderscheiding en de eerste plaats op de universitaire wedstrijd bekroond en verscheen in 1907. Toen reeds werd hij gehuldigd door zijn Vlaamse medestudenten in „Tijd en Vlijt”. En dat die studenten het wel bij het rechte eind hadden, bewijst het feit dat het werk kort daarna bekroond werd door het „Institut de France”. De volgende drie jaren waren gewijd aan opzoekingen in de Vatikaanse en Farnesiaanse archieven, eerst als beursstudent, daarna als lid van het Belgisch Historisch Instituut te Rome. In 1910 keerde hij terug naar Leuven om er assistent te worden van zijn geliefde leermeester Prof. Kan. Cauchie; kort daarna werd hij hoogleraar. Hij doceerde de cursussen van Geschiedenis van België, overzicht van de geschiedkundige kritiek, Maatschappij en instellingen der Middeleeuwen in de kandidatuur der Wijsbegeerte en Letteren; instellingen der Middeleeuwen, instellingen der moderne tijden en archivéconomie in de licentie geschiedenis; geschiedenis der missies in de faculteit van godgeleerdheid. De meeste van deze cursussen gaf hij in het nederlands en het frans.

Wanneer men de lijst van de circa 250 publicaties van Prof. van der Essen overschouwt, vraagt men zich af hoe, zelfs materieel gezien, dit ontzaglijk werk is kunnen tot stand komen. Ik wil

vooral de aandacht vestigen op twee standaardwerken, die de spil geweest zijn van zijn historisch oeuvre. Het waren de *Etude critique et littéraire sur les Vitae de saints mérovingiens de l'ancienne Belgique*, Leuven-Parijs, 1906, in -8°, XX-447 blz. en zijn monumentale *Alexandre Farnèse, prince de Parme, gouverneur-général des Pays-Bas (1545-1592)*, Brussel, 1933-1937, 5 dln. gr. in—8°. Het eerste is een model van tekstkritiek. Pater L. Willaert mocht terecht zeggen : „Quand Vous avez foillé un texte du moyen-âge, il ressemble au machabée après la leçon d'anatomie”. *Alexandre Farnèse* getuigt van een grondige kennis van deze beroerde periode, een diep psychologisch inzicht in de ziel van de hoofdpersoon en van de andere personages, een buitengewone zin voor synthese gebouwd op een langdurig en nauwkeurig onderzoek van de documenten. Hierbij denk ik aan het woord van Prof. van der Essen zelf : „Alleen de werken, die berusten op originele documenten, op een uitgebreid, zo volledig mogelijk en diepgaand archiefonderzoek, blijven en behouden hun waarde; de andere zijn gedoemd tot verdwijning en vergetelheid”. En hoe diepgaand dat onderzoek was, wordt weer kernachtig getypeerd door E.P. Willaert : „Quand Vous avez visité un dépôt d'archives, il ne reste pas plus à glaner que dans un champ après le passage des sauterelles”.

Om zijn grote verdiensten als historicus, als professor en op heel wat andere gebieden — was hij niet kabinetchef van de Eerste minister en van het burgerlijk kabinet van de minister van oorlog — werd Professor van der Essen beloond met de grootste onderscheidingen en werd hij lid van talrijke academies en geleerde instellingen. Hij was lid van de Koninklijke Vlaamse Academie van België, van de Real Academia de Historia te Madrid, de Academia Nacional de Historia te Buenos-Aires, de Academie van Letteren, Wetenschappen en Schone Kunsten te Besançon, de Royal Historical Society te Londen, de Koninklijke Commissie van Geschiedenis van België en de Raad van de Koninklijke Bibliotheek van België. Hij werd uitgeroepen tot doctor honoris causa van de universiteiten te Padua en te Montpellier en van de universiteit Laval te Québec en tot professor honoris causa aan de Facultés Catholiques te Rijsel.

Wij weten niet wat wij het meest in prof. van der Essen moeten bewonderen. Is het zijn onvermoeibare werkkraft? Buiten zijn omvangrijk wetenschappelijk werk, zijn talrijke cursussen, zijn taak in de redactie van de „Revue d'Histoire Ecclésiastique”, zijn functie van secretaris-generaal van de universiteit, moest hij jaarlijks honderden examens afnemen en heeft hij in zijn loopbaan vele tientallen proefschriften geleid. Is het zijn nederigheid, zijn

kalmte, zijn bezadigdheid, zijn sereniteit? Hij was een man van weinig woorden, met sobere gebaren. Hij was geen redenaar, eerder een causeur. Zijn studenten luisterden naar hem met ontzag en eerbied, omdat hij zo eenvoudig kon vertellen, omdat hij het dode verleden weer tot leven bracht. Wij ondervonden dit vooral tijdens onze licentie: hoe meesterlijk en hoe pittig tevens kon hij ons de atmosfeer, waarin de middeleeuwse heiligenlevens ontstonden, voor ogen toveren. Hij was minzaam en vredelievend: in zijn recensies komt niets voor dat anderen kon kwetsen. Hij was eerlijk en onpartijdig. Zoals Pater Willaert zegde, heeft het hem veel genoeg gedaan, toen Emile Vandervelde in een artikel verscheen in „Le Peuple” bij een bespreking over „Alexandre Farnèse” de lof uitsprak van wat hij noemde: „Les audaces de Votre sincérité”.

Bij zijn huldiging in 1947 mocht professor van der Essen dan ook terecht van zichzelf getuigen: „Het feit dat ik, generatie na generatie, bij mijn studenten heb trachten in te planten die onverschrokkenheid om de waarheid te zeggen en mede te delen, zonder zich door welke belangen, drogredenen, bedreigingen van die baan te laten afleiden, beschouw ik als een verdienste, die me mag aangerekend worden. Aldus handelend heb ik de actie van mijn meester Cauchie in de opvolgende generaties haar vruchten doen dragen.” Die vruchten zijn er dan ook geweest: honderden leraars, juristen en diplomaten ondergingen zijn weldoende invloed. Maar vooral een grote schaar van historici zijn hem erkentelijk voor de degelijke vorming, die zij van hem ontvingen en voor zijn vaderlijke bezorgdheid, ook na afloop van hun studies. Heel hun leven bewaren zij de dankbare herinnering aan hun geliefde professor van der Essen, die voor hen en voor allen een goed mens was.

J. Buntinx

Op 13 juli overleed *pater Desideratus* (Odiel Slembrouck) van de abdij van Westvleteren (°12 april 1898). Hij schreef o.m. „De abdij s’Hemelsdale, 1237-1796” (Westmalle, 1949).

Op 5 september overleed de kunsthistoricus dr. *A. Stubbe* (Klemskerke 4 december 1896). Minder door zijn bijdragen over oude kunst dan wel door zijn studies over de moderne Vlaamse schilderkunst („Permeke”, 1981; „Albert Servaes”, 1956) was hij bekend geworden.

Op 16 januari stierf in de ouderdom van 86 j., *Alderik Vincke* (O’Flanders), geboortig van Brugge en lekebroeder in de Norber-

tijnerabdij van Tongerlo. Hij schreef o.m. „Toen Vlaanderen groot was” (Brugge, 1930).

Op 6 december overleed dr. *J. Goossenaerts* (°25 februari 1882), vooral in Vlaamse en wetenschappelijke kringen als stichter en hoofdredakteur van „Wetenschappelijke Tijdingen” bekend. Op historisch gebied had hij vooral belangstelling voor zijn geboortestreek, de Kempen; zijn studie „De taal van en om het landbouwbedrijf in het Noordwesten van de Kempen” (Gent. 1956-1958) is ook voor de historicus belangrijk.

Pater *M. Alberic* (Pierre Dubois), cistercienser monnik, overleden te Leuven op 12 juni 1963. Geboren te Houdeng-Goegnies (Henegouwen) op 8 september 1890, priester van het bisdom Doornik, kwam Pierre Dubois in oktober 1926 naar de St. Sixtusabdij, die hij als brankardier, gedurende de eerste wereldoorlog had leren kennen. Hij legde er zijn kloosterbelofte af op 8 december 1936. Pater Alberic was een ervaren canonist. Tot lid van de Liturgische Commissie van zijn Orde aangeduid, legde hij zich steeds meer en meer toe op de studie van de geschiedenis der oude cistercienser abdijen ten onzent. Hij volgde van dichtbij de opgravingen van de Duinenabdij te Koksijde, waar zijn geleerdheid vlug werd gekend en geprezen, want deze beminlijke mens bezat de kunst om de anderen te helpen en aan te moedigen. Pater Alberic heeft veel „gesnuisterd” maar betrekkelijk weinig geschreven. Aan de geschiedenis van de Duinen (hij maakte ons meermaals attent dat „Ter Duinen” slechts een moderne benaming was, aan de oude „Duinheren” totaal onbekend), heeft hij jaren gewerkt. De notitie over deze abdij, die in de 2e aflevering van het *Monasticon belge*, deel III, moet verschijnen, zal ook voor een deel zijn werk zijn. Op twee-en-zeventig jarige ouderdom zag hij, zonder veel illusies, een pijnlijke en onverbiddelijke ziekte aankomen. Op een van zijne farden schreef hij dan: „Quand tout s'en va, Dieu vient !”, en hij liet zich aan de geneeskunde over. Deze zeer persoonlijke maar rasechte Cistercenienser stierf zoals hij steeds geleefd had, met de eenvoud van een ware zoon van St. Bernardus.

Cistercienser brevier : Troyes 1280, in Cîteaux in de Nederlanden, 2 (1951) 154.

Le bréviaire cistercien manuscrit 2028 de Bruxelles, in Collectanea Ordinis Cisterciensium Reformatorum, 14 (1952) 107-116.

Un antiphonaire cistercien du XIIIe siècle, in Cîteaux in de Nederlanden, 4 (1953) 53-56.

- L'abbaye des Dunes à Coryde*, in *Annales de la Fédération historique et archéologique de Belgique, XXXVe Congrès (Courtrai, 1953)*, deel II, Kortrijk 1960, blz. 135-144.
- BB., van G. Raynaud de Lage, *Alain de Lille, poète du XIIe siècle*, Montréal en Parijs 1951, in *Cîteaux in de Nederlanden*, IV (1953) 140-141.
- BB. van B. Guillemain, *La politique bénéficiale du pape Benoît XII, 1334-1342*, Parijs, 1952, in *Cîteaux in de Nederlanden*, IV (1953), 143-144.
- Registres paroissiaux de Poperinghe*, in *Tablettes des Flandres, VII* (1956), 256-258.
- (In samenwerking met R. Milcamps) *Le bienheureux Gueric. Sa vie, son oeuvre*, in *Collectanea Ordinis Cisterciensium Reformatorum*, XIX (1957) 207-221.
- Une oblate aux Dunes*, in *Cîteaux in de Nederlanden*, VIII (1957) 42-51.
- BB. van P. Favorel, *Geschiedenis van de Guldenbergabdij te Wevelgem*, Kortrijk, 1957, in *Revue d'histoire ecclésiastique*, LIII (1958), 512-514.
- BB. van E. Willems, *Esquisse historique de l'Ordre de Cîteaux d'après le Père Grégoire Müller, 2e partie : 1493-1958*, Verviers, 1958, in *Revue d'histoire ecclésiastique*, LIV (1959) 953-955.
- BB. van *Monasticon belge, t. III : Province de Flandre Occidentale, premier fascicule*, Liège, 1960, in *Cîteaux in de Nederlanden*, XII (1961) 96-97.
- Het domein der abdij van Eversham te Stavele*, in *Bachten de Kupe*, VI (1964).
- Sceaux et armoiries dans l'abbaye des Dunes*, in *De Duinen*, nr. 1 (juli 1960) blz. 25-29; nr. 2 (dec. 1960) blz. 8-12; nr. 3 (juli 1961) blz. 11; nr. 4 (dec. 1961) blz. 14-19; nr. 5 (aug. 1962) blz. 12-24.
- BB. van L. Devliegheer, *De duinenabdij te Koksijde, Ikonografie en archeologie*, in *Cîteaux in de Nederlanden*, XII (1961) 278-279.
- BB. van L. Devliegheer, *De legende op P. Pourbus' schilderij van de Duinenabdij*, in *De Duinen*, nr. 5 (aug. 1962) 50-51.

N.H.

Op 22 november 1962 overleed, in de ouderdom van 85 jaar de h. Alfred Ronse, burgemeester van Gistel, en sedert jaren voorzitter van de Provincieraad van West-Vlaanderen. Levende op het land, heeft hij zich altijd aan het landleven geïnteresseerd. Hij

speelde een belangrijke rol als Adjunct-Hoge Commissaris voor de wederopbouw van het vernielde frontgebied uit de eerste wereldoorlog. Voor dit ambt had hij zich reeds onder de oorlog voorbereid. Immers, terstond na het einde van de vijandelijkheden in 1918, verscheen in samenwerking met architect Theo Raison, het prachtig geïllustreerd werk: „Fermes types et constructions rurales en West-Flandre”. Maar zijn grote voorliefde ging naar de windmolens. Hij liet er enkele opnieuw oprichten in de vernielde frontstreek, en was er altijd met raad en daad bij wanneer een molen moest gered of hersteld worden. Hij heeft alles in het werk gesteld om zoveel molens mogelijk te redden van de ondergang. Zijn grondige kennis van de molens heeft hij neergelegd in zijn standaardwerk „De Windmolens”, dat als tweektalig boek moest verschijnen in 1917, maar dat uiteindelijk enkel in het Nederlands in 1934 van de pers kwam.

J. De Smet

De ondervoorzitter van de Commission Historique du Nord te Rijsel, *Marcel Decroix*, bekend om zijn bijdragen over de geschiedenis en de oudheidkunde van Waals- en Frans-Vlaanderen, is te Rijsel op 16 augustus 1962 overleden.

ALGEMENE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

Nationaal Biografisch Woordenboek. — De „Biographie Nationale de Belgique” kende nooit een Nederlandstalige editie. Sedert meer dan 20 jaar wordt dan ook geijverd om een nieuw „Nationaal Biografisch Woordenboek” tot stand te brengen. Deze onderneming schijnt thans een eerste stadium van uitvoering te hebben bereikt. De leiding ervan berust bij een commissie waarin o.m. de historici Prof. Strubbe, Prof. Van Houtte en Prof. Duverger zeten. In het „Woordenboek” zullen de biografieën van al de overleden personaliteiten (zowel Vlamingen als Walen) die een meer dan lokale betekenis hebben gehad en een rol hebben gespeeld in de Nationale geschiedenis of in deze der vroegere Zuid-Nederlandse gewesten, worden opgenomen. Ook landgenoten, die zich buiten onze grenzen en vreemdelingen die zich in ons land verdienstelijk hebben gemaakt, kunnen opgenomen worden.

De notities worden alfabetisch gerangschikt per deel. Van het tweede deel af wordt een cumulatieve index toegevoegd.

J.A.M.

De Nederlanden te Simancas. — In de „Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis”, dl. CXXIX 1963, blz. CXIX-CCLXXXVII verscheen het tweede deel van het rapport van de heer Van Durme over zijn zending te Simancas (Spanje).

Zoals bekend, bestaat deze zending in het opzoeken van de bescheiden van belang voor de geschiedenis van de Nederlanden en van het hertogdom Bourgondië in dit reusachtig depot. De documenten die zouden dienen gemicrofilméerd te worden, worden gesignaleerd. Het geleverde werk is reusachtig en de rijkdom van het depot overtreft ver de verwachtingen; het graafschap Vlaanderen neemt er een belangrijke plaats in.

Prijs voor geschiedenis. — Sedert enige tijd wordt meer aandacht besteed aan monografieën over plaatselijke geschiedenis. Hiervan getuige een initiatief als de stichting van een „Pro Civitate”-prijs voor geschiedenis door het „Gemeentekrediet van België”. Dezelfde instelling heeft in haar driemaandlijks tijdschrift een aantal studies laten verschijnen waarin op het belang van de plaatselijke geschiedschrijving wordt gewezen. Zo verschenen in bovengenoemd tijdschrift tijdens het jaar 1962 bijdragen van Prof. M. Arnould, Prof. J. Dhondt en Dr. J. De Smet. Bovendien werden taak en mogelijkheden van de plaatselijke geschiedschrijving besproken in een brochure „De Plaatselijke Geschiedschrijving. Wenken voor de Vorsers.”, uitgegeven in 1962 als nr. 1 in de reeks Pro Civitate. Verzameling Geschiedenis.

Voor de toekenning van de Pro Civitate-prijs voor geschiedenis, 1963, voorbehouden aan werken van personen die geen academische historische opleiding genoten, werden 33 verhandelingen (21 Franstalige en 12 Nederlandstalige) ingediend. Het bekroonde Franstalige werk was dit van Commandant Michaux: *La crise économique de 1840 à 1860 et le développement et l'amélioration du réseau routier dans les quatre communes du Sud du Hainaut: Froidchapelle, Montbliart, Rance et Sivry*. Het Nederlandstalig werk dat werk bekroond is dat van de heer R. Haelewijn: *Torhout onder 't Frans bestuur*.

J.A.M.

Bibliografie J. Romein — Na het overlijden van Prof. Dr. Jan Romein verscheen bij Wolters, Groningen een bibliografie van zijn oeuvre. Ze werd samengesteld door A. Tjhuis, P.A.L. Oppenheimer en M.C. Brands; ze bevat een biografische inleiding van J. Presser en omvat 356 nummers van boeken en tijdschriftartikelen.

Boerenkrijg. — De provinciale bibliotheek van Limburg publiceerde in 1963 een catalogus van het fonds van het Centrum voor de Studie van de Boerenkrijg. Iedereen die voor de Brabantse en Luikse Omwenteling en voor de Franse Tijd belangstelling heeft, zal hierin een zeer degelijk hulpinstrument vinden.

Kogge opgegraven te Bremen. — In oktober 1962 werd, bij baggerwerken tot verbreden van de Wezer in de haven van Bremen, een vrij goed bewaarde kogge blootgelegd. De gedeeltelijke opgravingswerken werden toevertrouwd aan dr S. Fliedner, conservator van het Focke Museum aldaar. In de „Mededelingen van de Nederlandse Vereniging voor Zeegechiedenis”, n° 7 van december 1963, liet hij een voorbereidende studie verschijnen, gewijd aan „Der Fund einer Kogge bei Bremen in Oktober 1962” (blz. 4-16 van genoemd gestencyld tijdschrift). Eerst worden doordringen van kogge en hulk, beiden schepen met roer, in de loop der 13e eeuw geschetst en dan hun verdwijnen in de 15e-16e eeuw, verdrongen als zij werden door de kraken en de karvelen. Uit de gekende afbeeldingen, vooral op stadszegels, wist men dat de koggen en hulken klinkboten waren, d.i. dat de romp gebouwd werd met planken die over mekaar getimmerd werden, in tegenstelling tot de „karveelbouw”, waar de planken naast elkaar komen te liggen. Door vergelijking met de nochtans gestyliseerde afbeeldingen op zegels en miniaturen, komt Dr. Fliedner tot het besluit dat het door hem opgegraven schip inderdaad een kogge is. Dit is van des te groter belang, daar het de eerste maal is dat het zo typische Hanseschip in werkelijkheid aangetroffen wordt. Negen buitentekstplaten maken het mogelijk het gevonden wrak te confronteren met de weergave van het scheepstype op de stadszegels van Damme, Dantzig, Elbing en Hardewijk. Terloops mag hier wel opgemerkt dat, zo het zegel van Elbing in 1242 de eerste voorstelling van een kogge brengt, het schip al meer dan een halve eeuw in de vaart was, vermits er in de stadskeure van Nieuwpoort uit 1183, reeds sprake is van „clincaboiat” enerzijds en van „cogga” anderzijds.

L. Da.

Dienst Opgravingen. — Bij K.B. van 5 juli 1963 werd de „Dienst voor opgravingen” afgescheiden van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium en als een afzonderlijke dienst ingericht. Aan het hoofd staat dr. H. Roosens.

Brood bakken. — Het „Verbond voor Heemkunde” schonk zijn voorzitter dr. J. Weyns, voor zijn vijftigste verjaardag een uit Diepenbeek afkomstig bakhuis (gedateerd 1746). Als tegengift liet de gehuldigde een mooi geïllustreerd boek over „Bakhuis en broodbakken in Vlaanderen” verschijnen. Zoals te verwachten van de konservator van het Openluchtmuseum te Bokrijk is deze vlot geschreven en wetenschappelijk verantwoorde studie in hoofdzaak aan de volkskunde gewijd; toch geeft het boek over de oude gewoonten en gebruiken in het bakkersbedrijf tal van inlichtingen

die ook voor een historicus van belang kunnen zijn.

E.I.S.

Kunst in België. — In de „Gids voor de kunst in België” (Prisma nr. 850) door de uitgeverij „Het Spectrum” als tegenhanger van nr. 500 (*Gids voor de Nederlandse kunst*) uitgegeven, neemt het artikel van prof. dr. R.M. Lemaire over de geschiedenis van de bouwkunst een voorname plaats in. Bijzonderlijk voor de romaanse en gotische periode zal men er veel nieuwe gegevens en zienswijzen in vinden. Eens te meer valt het echter op dat zelfs in de laatste decennia voor de burgerlijke bouwkunst (woonhuizen, kastelen) weinig belangstelling betoond wordt. Zonder het belang van de kerkelijke architectuur te miskennen, mag men toch betreuren dat de studie van de burgerlijke bouwwerken, in tegenstelling met o.m. Nederland en Duitsland, te zeer verwaarloosd wordt.

Kunst en stad. — Van 19 juni tot 25 augustus 1963 richtte het centrum „Pro Civitate” van het „Gemeentekrediet van België” te Brussel een internationale tentoonstelling *Kunst en Stad* in. De catalogus telde 1154 nrs en 99 afb. In principe zouden steden uit dertien Europese landen representatieve kunstwerken uit een bepaalde periode van hun geschiedenis tonen. Dat dit niet altijd mogelijk geweest is, doet niets af aan het feit dat deze tentoonstelling leerrijk geweest is op het gebied van de stijlvergelijking, in het bijzonder voor wat de kunstnijverheid aangaat. Maar ook voor de cultuur historicus was er veel merkwaardigs te zien. Zo in de Nederlandse afdeling waar voor de 17de eeuw de gedekte tafel en voor de 18de eeuw het huiselijk musiceren als thema genomen werd. De Franse inzending was gewijd aan „L'art nouveau” uit het einde van de 19de — begin 20ste eeuw. Elf Zwitserse steden illustreerden de 16de eeuw. Zweden toonde zeventien zilveren stukken huisraad uit de zg. Loheschat, daterend van 1643 tot 1739, verstoep tijdens de Zweeds-Russische oorlog (1741-1743) en in 1937 in een merkwaardig gawe toestand teruggevonden.

L.D.

L'art européen des années 1400. — Celui qui observe sérieusement l'évolution artistique au cours des siècles n'est pas sans remarquer que certaines périodes émergent d'autant mieux du passé que la plupart des recherches se concentrent sur elles tandis que d'autres périodes sont laissées dans l'ombre parce que négligées ou peu étudiées par les historiens d'art. Pourtant ces périodes sont souvent importantes parce qu'elles peuvent constituer des époques de transition et de charnière marquant tout à la fois un aboutissement et un début. Ce double aspect peut conférer à l'art de ces

époques une certaine ambiguïté et une complexité telle qu'il est difficile d'en saisir les courants puisque ceux-ci se confondent tantôt avec le passé, tantôt avec l'avenir. Parmi ces périodes, qui sont aussi des „moments” de l'histoire de l'art au sens où l'entend Henri Focillon (1), celle des années 1400 est assurément l'une des moins bien connues et qui pourtant fut parmi les plus importantes car, de ses contradictions analysées avec grande profondeur par J. Huizinga (2), elle réalise, à la fin du moyen âge, une synthèse de plusieurs courants qui, tour à tour, marquent l'évolution artistique à travers les styles qui n'en sont que les expressions. C'est tout le mérite de l'exposition „*Europäische Kunst um 1400*”, qui eut lieu à Vienne l'an passé, que d'avoir attiré fastueusement l'attention sur cette période. Il est même permis d'affirmer que cette exposition constitue un véritable événement pour l'histoire de l'art et que, désormais, il ne sera plus possible de passer sous silence l'art de cette époque.

L'exposition de Vienne est incontestablement parmi les grandes manifestations organisées sous les auspices du Conseil de l'Europe (3) l'une des plus importantes non seulement par la compétence avec laquelle elle fut organisée mais aussi par l'envergure de sa conception, le nombre et la qualité des oeuvres exposées (plus de six cents !). En fait, c'est tout le panorama des arts plastiques européens de 1400 qui fut évoqué en ses tendances diverses et contradictoires tandis qu'en même temps étaient posés les rapports entre les arts (4) et les problèmes confinant à la sociologie de l'art (5). A une exposition d'une telle ampleur devait correspondre un catalogue qui en soit le digne reflet et une oeuvre durable (6).

(1) H. Focillon, *La Vie des formes*, 3ème éd., Paris, 1947, p. 93.

(2) J. Huizinga, *Le Déclin du moyen âge*, (Bibliothèque historique), Paris 1932.

(3) Les autres expositions ont eu pour thèmes : l'Humanisme (Bruxelles, 1955), le Maniérisme (Amsterdam, 1955), le XVIIème siècle (Rome, 1956), le Rococo (Munich, 1958), le Romantisme (Londres, 1959), les Sources du XXème siècle (Paris, 1960-1961) l'Art roman (Barcelone et Saint-Jacques de Compostelle, 1961).

(4) O. Paecht, *L'Art gothique vers 1400 : langage artistique européen*, dans *L'Art européen vers 1400*, Vienne, 1962, p. 63, 68.

(5) H. Schulte-Nordholt, *Les Problèmes spirituels et sociologiques vers 1400*, *ibid.*, p. 29-56.

(6) *Europäische Kunst um 1400. Achte Ausstellung unter den Auspizien des Europarates*, Vienne, Kunsthistorisches Museum, (1962), in 8°, 536 p. 160 pl. On ne peut que souligner la qualité de ce catalogue dont les notices sont du plus grand intérêt. Il existe aussi une édition française du catalogue sous le titre „*L'Art européen vers 1400*”. Malheureusement, pour des raisons d'ordre technique, la bibliographie de chaque oeuvre n'a pu y être reprise.

Les organisateurs n'ont point failli à la tâche en faisant appel à une brillante équipe de spécialistes qui, chacun dans leur domaine, tentèrent d'analyser et de définir un aspect ou une technique de l'art européen de 1400 (7).

„ Il est passionnant de rechercher comment les traits véritablement „européens” de l'art de 1400 sont bâtis sur des contacts, comment leur „internationalité” retire des différents pays la force qui détermine leur style, comment leur caractère propre se dessine et se différencie ensuite en plusieurs idiomes” (8). A travers les tendances régionales, ne correspondant pas nécessairement aux frontières politiques, c'est assurément l'„internationalité” (9) qui paraît être la caractéristique la plus manifeste de l'art de cette époque. Toutefois, une étude plus approfondie permet de déceler, à travers cette „internationalité”, différents pôles d'attraction qui, tout en s'influençant réciproquement et en étant les fruits d'un même arbre, reflètent des courants divers voire même opposés : l'un étant l'aboutissement, l'épanouissement de l'art „courtois” soucieux de traduire cette élégance raffinée codifiée par toute une littérature correspondant aux songeries chevaleresques et amoureuses d'une classe sociale dépassée par les événements (10), l'autre courant collant davantage à la réalité, marquées par les préoccupations religieuses, philosophiques et sociales de l'époque, tourné vers l'avenir parce que correspondant mieux au comportement psychologique d'une classe sociale qui, peu à peu, va s'emparer des véritables leviers de commande, c'est à dire ceux de l'économie, d'une classe sociale dominée par de grands „entre-

(7) Mentionnons les importantes introductions de A. Lhotsky, *Le Tournant de l'histoire vers l'an 1400*, H. Schulte-Nordholt, *op. cit.*, O. Paecht, *op. cit.* Les différentes techniques sont traitées par Ch. Sterling (peinture), J. Porcher (l'enluminure), L. Grodecki (le vitrail), O. Benesch (le dessin), E. Mitsch (les images xylographiques), C.Th. Müller (la sculpture), P. Verlet (l'orfèvrerie), D. King (les tissus), B. Thomas et O. Gamber (les armes et armures), E. Holzmaier (médailles), B. Koch (monnaie et sceaux).

(8) V. Oberhammer, *Avant-propos*, dans *L'Art européen...*, p. 3.

(9) Le sens à donner à l'expression „style international” est défini par H. Schulte-Nordholt, *op. cit.*, p. 30 et suiv. Cet aspect international de l'art de 1400 fait que s'il est assez facile de dater les oeuvres, il est souvent difficile de les situer géographiquement avec précision ainsi que l'observe justement O. Paecht, *op. cit.*, p. 59.

(10) H. Schulte-Nordholt, *op. cit.*, p. 32, 49-50 établit le lien entre noblesse et art courtois.

preneurs" (11), comme le seront plus tard un Jacques Coeur et les Fugger, pour lesquels le „réalisme" a la valeur d'un impératif catégorique (12). Le premier de ces courants, partant sans doute de Paris où, après le règne de Charles V, il trouve encore un milieu favorable dans la cour de Charles VI, va s'implanter à Prague et en Bohême pour rayonner dans toute l'Europe centrale non sans pousser des pointes en Italie, en Suisse, en Alsace, en Rhénanie parfois et peut-être même aussi, mais dans une plus faible mesure, dans les Pays-Bas. Le second courant se développe surtout à l'ouest du Rhin, dans les villes hanséatiques et, dans un certain sens, en Italie. De ce clivage, établi grosso modo, l'on pourrait déduire que le premier courant fleurit dans les régions socialement moins avancées où les cours et la noblesse dominent sans partage et vivent encore dans une sorte de féodalité chevaleresque dont l'âpreté a cédé la place à l'amour courtois tandis que le second courant s'exprime dans les régions où règne une intense activité économique. Et s'il fallait, pour ce second courant, déterminer une aire géographique qui serait, en quelque sorte, le creuset du style nouveau, on serait tenté de la situer dans les anciens Pays-Bas et dans les régions avoisinantes (13).

Illustrer ces deux grands courants, tout en respectant l'importance relative et les diverses nuances qu'ils peuvent comporter, est chose délicate et difficile non seulement parce qu'ils ne sont pas encore suffisamment connus, que les rapports qu'il y a entre eux n'ont jamais fait l'objet de vastes études mais aussi parce qu'il y a matière à interprétations et à thèses. A ce propos, l'on peut se demander si les organisateurs de l'exposition viennoise n'ont pas été trop séduits par les ensorcellements de l'art „courtois" et le sourire troublant de ces Vierges — les „Schöne Madonnen" — qui sont autant de dames accortes dont l'élégance

(11) Le comportement psychologique de ce groupe social a été notamment étudié par M. Halbwachs, *Esquisse d'une psychologie des classes sociales*, Paris, 1955, p. 89-105.

(12) A. Lhotsky, *op. cit.*, p. 22 et H. Schulte-Nordholt, *op. cit.*, p. 33, 49-50. Les auteurs ne tirent cependant pas toutes les conclusions des données qu'ils exposent, c'est, par exemple, le cas pour le facteur „nombre".

(13) Aucune étude d'ensemble n'a encore véritablement traité de ce problème si ce n'est pour la sculpture, et encore assez partiellement, par G. Troescher, *Die Burgundische Plastik des ausgehenden Mittelalters und ihre Wirkungen auf die Europäische Kunst*, Francfort/Main, 1940, 2 vol.

raffinée a tout pour enchanter (14). En effet, la part faite à l'art dont la Bohême est l'épicentre est d'une importance telle que l'art „bourgeois”, moins gracieux et plus austère, fait plutôt figure de parent pauvre. Et pourtant, c'est à cet art que participent un Beauneveu dont la personnalité multiple n'est pas facile à discerner, un Claus Sluter dont la place dans l'histoire de la sculpture n'est pas encore nettement définie. C'est cet art qui domine dans les anciens Pays-Bas, en France, dans la péninsule ibérique, dans une partie de l'Allemagne et de l'Italie et dans les cours de Charles V, des ducs de Bourgogne et de Berry. C'est cet art qui, dans la confrontation des deux grands courants artistiques du moment — confrontation qui se retrouve également dans le monde social où le résultat sera indéniable, — l'emportera sur la courtoisie et les civilités de Bohême. C'est de cet art enfin que sortira celui du XVe siècle au nord des Alpes, art qui sera imprégné, dans son essence, par le style élaboré et mis au point dans les Flandres. Certes, à Vienne, les oeuvres d'un Beauneveu et d'un Sluter n'étaient pas absentes (15), ni non plus celles d'un Van Eyck (16). Mais elles apparaissaient comme isolées, comme ne faisant pas partie d'un ensemble dont l'influence ne tardera pas à être prépondérante (17).

Si l'exposition de Vienne a donc l'incontestable mérite de tenter de présenter le panorama, si difficile à cerner et à saisir, de l'art de 1400, sa vision souffre d'être partielle par la mise en évidence du seul art „courtois”, d'autant plus que pour l'illustration de cette tendance c'est surtout à l'art de Bohême que l'on a eu recours, art dont cependant il ne faut pas se dissimuler l'importance tant au point de vue de la qualité que du rayonnement. Mais si l'art „bourgeois” n'a pas eu la place qui lui revient,

(14) Même la Vierge de douleur devient soucieuse d'élégance au point qu'aux „belles Madones” correspond la „belle Pieta” pour reprendre l'expression de O. Paecht, *op. cit.*, p. 67.

(15) Sluter était représenté par le buste du Christ du „Puits de Moïse” (n° 419) et deux pleurants du tombeau de Philippe-le-Hardi (n° 420), Beauneveu par des manuscrits enluminés (n° 102-104, 106-108) et par des sculptures de son atelier : deux prophètes de Bourges (n° 337) et un fragment de retable (n° 338).

(16) *Portrait du cardinal Albergati* (n° 13) conservé d'ailleurs au Kunsthistorisches Museum où se tenait l'exposition.

(17) La présentation de ces oeuvres un peu en hors d'oeuvres dans des salles isolées accentuait encore leur isolement. Notons cependant que les auteurs du catalogue, dans leurs introductions, n'ont pas manqué parfois de souligner le rôle important joué par les anciens Pays-Bas.

il n'en reste pas moins que l'exposition de Vienne est l'une des plus intéressantes et des plus passionnantes que les historiens d'art aient pu voir depuis bien des années. Si, après une pareille confrontation d'oeuvres, la connaissance de l'art des années 1400 pourra progresser, cette connaissance sera complète si une nouvelle confrontation est organisée sur le thème „André Beauneveu — Claus Sluter et l'art de leur temps” et si, dans le cadre de cette confrontation, les rapports entre cet art et l'art „courtois” ne sont pas négligés.

Cette chronique serait incomplète s'il n'était dit un mot de la participation belge. Celle-ci fut aussi peu représentative que lamentable. Sur les six cents un numéros que compte le catalogue, une dizaine seulement concerne des oeuvres prêtées par la Belgique (18). Et pourtant bien des oeuvres auraient pu figurer à l'exposition de Vienne. On songe aux sculptures des hôtels de ville de Bruges et de Bruxelles, du retable d'Haekendover, des églises de Hal et de Courtrai, des Musées royaux d'art et d'histoire de Bruxelles, aux bas-reliefs funéraires tournaisiens, à des orfèvreries de Tongres, etc. La participation belge témoigne d'une rare incompétence dans le chef des responsables... spécialistes de l'art contemporain. L'honneur de figurer au „générique” d'un catalogue ne compense pas nécessairement le ridicule qu'il y a à s'attribuer certaines responsabilités si l'on se révèle aussi peu capable de les assumer.

R. Didier

Manuscrit à enluminures d'origine flamande. — Sous le titre russe „Art inconnu d'après un manuscrit”, le laboratoire de l'Académie des Sciences de l'URSS pour la Conservation et la Restauration des documents a publié dans le courant de l'année 1963 les rapports d'un groupe de collaborateurs sur la restauration d'un manuscrit du 14e siècle, victime d'un traitement malheureux, de sorte qu'il devint une „brique difforme”. Le résumé français de

(18) Citons le *retable des tanneurs* de la cathédrale St-Sauveur à Bruges (n° 10), le diptyque attribué à Broederlam du Musée Mayer Van den Bergh à Anvers (n° 12), un tableau du Maître de sainte Véronique (n° 69) et le portrait de Jean sans Peur (n° 99) des Musées royaux des beaux-arts d'Anvers, des manuscrits de la Bibliothèque royale (n° 108, 121, 122) de la bibliothèque de l'Université de Liège (n° 210), les tapisseries de l'histoire de saint Piat et de saint Eleuthère de la cathédrale de Tournai (n° 515) une autre tapisserie des Musées royaux d'art et d'histoire à Bruxelles (n° 521). A titre de comparaison, signalons que le Musée du Louvre a prêté 29 oeuvres, le Rijksmuseum d'Amsterdam 6, la ville de Bourges 9 et Dijon 5.

cette publication d'une centaine de pages, permet, malgré sa concision, de juger de la valeur particulière de ce manuscrit, qui reproduit une série de „vitae" et de légendes de saints du 13e siècle, d'après une tradition inconnue. Le dialecte semblerait être picard, ce que confirment les fragments des textes publiés, et l'oeuvre entière se situerait dans „l'entourage des barons flamands de la dernière décade du 13e siècle". Les enluminures, dont beaucoup sont reproduites, — l'ouvrage compte 32 ill. dans le texte et 7 planches hors-texte — ne sont pas sans rappeler le Vieil Rentier d'Audenarde : scènes de la vie quotidienne; elles peuvent enrichir nos connaissances archéologiques à plus d'un titre. L. Da.

Eigen kunstbezit van de Provincie West-Vlaanderen. — Onder die titel werd in 1963 de provinciale verzameling van moderne kunst, daarin begrepen de onlangs aangekochte 41 schilderijen uit de voormalige verzameling G. Van Geluwe ten toon gesteld. De tentoonstelling was in het Provinciaal Hof ondergebracht. Ter dier gelegenheid werd een katalogus uitgegeven, opgesteld door G. Gyselen, L. Devliegher en E. Sepulcre (93 nrs., 60 afb.).

Abstrakte kunst in België. — Ook in de West-Vlaamse musea werden in de laatste jaren abstrakte schilderijen aangekocht; in verband daarmee moge hier het luxueuze boek vermeld worden dat door de „Bank van Parijs en de Nederlanden" bij de uitgeverij „De Arcade" te Brussel onder de titel „De abstracte schilderkunst in Vlaanderen" uitgegeven werd (319 blz. en 166 platen, meestal in vierkleurendruk). In het eerste gedeelte behandelt E. Seuphor (E. Berckelaers), die zelf een vooraanstaande rol heeft gespeeld in het propageren van de abstracte kunst, de opkomst en de ontwikkeling van deze kunststrekking in België. Eigenlijk zijn het meer getuigenissen dan eigenlijke geschiedenis, maar, zoals de schrijver het zelf zegt, wordt geschiedenis toch opgebouwd met documenten (de werken) en getuigenissen. In levendige stijl verhaalt hij de pogingen van de eerste abstracte kunstenaars, beschrijft de invloed van de Nederlandse Stijlgroep, spreekt over het tijdschrift *Het Overzicht* (1921-1925), de eerste tentoonstellingen, enz. De abstracte kunst kon zich echter na een goede beginperiode niet handhaven — het Vlaams Expressionisme beheerste immers de markt — en pas na de tweede wereldoorlog zou een nieuwe heropleving meer bijval oogsten. Een kronologische tabel van de abstracte kunst in de wereld (1910-1962) sluit bij dit exposé aan. Het tweede deel van het boek bevat biografische nota's en commentaren betreffende 130 Belgische kunstenaars, opgesteld door M. Billeke, L.-L. Sosset en J. Walravens. L.D.

PLAATSELIJKE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

Parochieblad Pervijze. — Op 25 augustus 1963 liet ons bestuurslid J. De Cuyper in het parochieblad van Pervijze zijn 500ste bijdrage over de geschiedenis van deze gemeente verschijnen. De eerste bijdrage van de toenmalige pastoor van de parochie verscheen in januari 1952. Het opzet was enkele bijdragen te wijden aan de grote hoeven van Pervijze, maar gaandeweg kwamen ook de overige merkwaardigheden aan de beurt, en bleven het, ook nadat de pastoor zijn parochie had verlaten. Een merkwaardig voorbeeld van pastorale aanhankelijkheid dat een hartelijke gelukwens verdient !

Brugs gebedenboek. — De Kon. Bibliotheek van België ontving een Brugs gebedenboek uit het midden van de 16e eeuw. Het bevat 202 perkamenten folio's en een groot aantal Nederlandse gebeden (*Bull. Kon. Bibl.* 5-12-1962).

De Brugse drukker Quirinus van Belle. — In deel 83 (1940-1946) van onze Handelingen werd als eerste in de reeks *Documenten betreffende de Brugsche drukkers uit de 16e eeuw* Quirinus of Coryn van Belle behandeld. Het laatste document, dat over deze drukker was gevonden, werd uitgegeven onder de datum van 7 juli 1586, waaruit dan werd afgeleid dat van Belle in dit jaar nog in leven was en te Brugge woonde. Maar deze datum werd verkeerd ontcijferd : in plaats van 1586 diende 1580 gelezen te worden, met het gevolg dat 1586 als uiterste datum voor het verblijf van van Belle te Brugge geen steek houdt.

Na zijn vlucht uit Brugge in 1566, blijkbaar wegens schulden, ontmoeten wij Quirinus van Belle reeds in 1570 in de stad terug. Nu echter niet meer als drukker, maar als schoolmeester. Dit laatste beroep heeft hij dan verder tot zijn afsterven uitgeoefend. Het tijdstip van zijn overlijden was ons echter niet bekend : op grond van de voormelde verkeerde lezing plaatsten wij zijn afsterven na 1586, terwijl het in werkelijkheid in de tweede helft van het jaar 1585 is voorgevallen. Dit blijkt uit de rekening van de kerkfabriek van Sint-Salvator te Brugge over het dienstjaar 1584 juni 26 — 1585 december 31, fol. 18 v., waar de ontvangsten naar aanleiding van de uitvaart en de begraafing van Quirinus van Belle als volgt worden aangegeven :

Ontfanc uut de loo portie dewelcke bedient heeft heer Jan Baptiste Bate ende meester Henderync Pont, die verus was, van de begravynghen ende uutvaerden :

... Ontfaen over 't begraven van meestre Coryn, schoolmees-

ter, met een gheluit van twee s.gr., compt met graf : XX s. gr.

Ontfaen over 't begraven van meester Coryn van Belle : VIII gr.

A.S.

De Adorno's en het Humanisme. — Op het 25e Vlaams Filologencongres, van 17 tot 19 april 1963 te Antwerpen gehouden, hield lic. A. Derolez, bibliothecaris-bibliograaf aan de Gentse Universiteitsbibliotheek een referaat over : „De Adorno's, de bibliotheek van de Jeruzalemkapel te Brugge en het vroeg Humanisme”.

Romeins Oudenburg. — Dit jaar werd op „'t Hoge”, ten westen van het castrum, door prof. dr. J. Mertens een aanvang gemaakt met het onderzoek van het romeinse grafveld. Uit de zes graven die onderzocht werden, bleek dat de begraafplaats uit de 4de eeuw dateerde. De vondsten zijn merkwaardig genoeg om de voortzetting van het onderzoek te rechtvaardigen.

Voorromaanse kerk te Wakken ? — Op blz. 13 van de *Gids voor de kunst in België* (Utrecht-Antwerpen 1963) lezen we : „In de Sint-Momelinuskerk te Wakken waren de muren opgetrokken in breuksteen waartussen lagen van Romeinse baksteen; de middenbeuk werd door zuilen gedragen.” In werkelijkheid wordt hier niet Wakken bedoeld, maar het Frans-Vlaamse plaatsje Sint-Momelin, op enkele km. van Watten gelegen. Zie L. Devliegheer, *De kerkelijke romaanse bouwkunst in Frans-Vlaanderen*, in *Bul. Kon. Com. Mon. en Lands.*, 9 (1958) 87-88.

Het Sint-Donaaskompleks te Brugge. — In september werden de uitgravingswerken voor het nieuw gebouw van het Provinciaal Bestuur op de Burg voorlopig afgesloten. De grondvesten van het kloostergebouw dat op de westzijde van het kloosterpand stond, zijn nog volledig bewaard; binnenwerks bedraagt de lengte 45 m. en de breedte 7-7,50 m. Deze fundering is regelmatig verbonden met de toren op de noord-westhoek (die binnenwerks 8,80 x 7,50 m. meet. Bij deze hoektoren sloot op regelmatige wijze de binnenmuur van de noordvleugel aan. Datering : 12de eeuw; bouwmate-riaal : veldsteen.

Op de zuidkant sloten de twee langsmuren van het kloostergebouw met twee halve bogen aan bij twee oudere vrijstaande funderingsblokken; één dezer pijlers, evenals een derde die meer oostwaarts gelegen was, behoorde bij de noordmuur van de romaanse kerk. De romaanse westmuur van de kerk was in de 14de eeuw volledig overbouwd geworden.

In het kloosterpand — binnenwerks 3,25 m. breed — werd de langsmuur van een bakstenen graf gevonden waarop een engel ge-

Oostzijde van een beschilderd bakstenen graf in 1963
in het koor van de O.L. Vrouwkerk te Kortrijk opgegraven.

schilderd was (14de eeuw).

L.D.

Het beschilderde graf in de O.L.Vrouwekerk te Kortrijk. — Bij het onderzoek van de oorspronkelijke koorpartij (omstreeks 1200), bestaande uit een hoofdkoor en twee zijkooren, alle met halfronde sluiting, werden in situ twee bakstenen graven aangetroffen waarvan de binnenwanden beschilderd waren. Het ene graf was uiterst eenvoudig met kruisen versierd, het andere daarentegen, vertoonde op de oostkant de Kruisiging (afb.), op de westkant een Kristushoofd en op de beide langswanden de veel voorkomende engel met wierookvat. Het is niet bekend van wie dat laatste graf is, maar naar de stijl te oordelen kan het van omstreeks 1400 dateren. In *De Leiegouw*, 5 (1963), blz. 219 heeft pastoor J. De Cuyper gemeend dat graf op grond van een tekst aan deken Frans van Gent (†1461) te mogen toeschrijven. Afgezien van het feit dat de schildering stijlkritisch bezwaarlijk zo laat te dateren is, kan de bedoelde tekst evenmin ter staving ingeroepen worden. Er is immers in die tekst geen sprake van een graf: „Payé tant pour la livraison du bois du tabernacle et tableau ou le bible ystoriée est pendant et pour le sallaire du carpentier, peintre et machon de le avoir assis ou ceur de Nostre Dame...” (G. Caullet, *Testaments d'une centaine de membres du Chapitre de Notre-Dame à Courtrai, 1328-1650; Kortrijk, 1922*). Het gaat dus blijkbaar om een „tabernacle” in hout die in het koor geplaatst wordt, wat met een beschilderd graf niets te zien heeft.

L.D.

Kerk der Redemptoristinnen te Brugge. — De geplande klassering van de kloosterkerk der Zusters Redemptoristinnen (Roo Nonnen) in Sint-Katelijnestraat te Brugge is niet doorgegaan (zie jg. 99, 1962, blz. 155). De gevel van de kerk, die een belangrijk voorbeeld van de neogotieke stijlrichting is, werd in een soort neobarokstijl herbouwd !

Bokrijk. — In het West-Vlaamse gehucht van het openlucht-museum te Bokrijk werd een 17de eeuwse schuur in vakwerk, afkomstig uit Proven, weer opgebouwd. Intussen wacht de rosmolen (rossekot) uit Oostkerke-bij-Brugge nog immer op een heropbouw.

Museum te Nieuwpoort. — In het kader van de herdenking „800 jaar Nieuwpoort” werd op 26 mei te Nieuwpoort het vernieuwde „Museum voor geschiedenis en folklore” plechtig geopend. Het heeft konservator Berquin in het begin wel hartpijn

bezorgd zijn vertrouwd museum in een ander lokaal en volgens een gans andere opvatting heringericht te zien worden, maar de lof zijn museum op de dag van de opening toegezwaaid, zal hem ongetwijfeld definitief met de vernieuwing verzoend hebben. Hem en inspekteur lic. E. Roobaert past alle lof.

Ter gelegenheid van de opening had 's morgens in de halle een plechtige zitting plaats waarop het woord gevoerd werd door archivaris P. Bourgeois, lic. R. Dansercoer en de rijksarchivaris-generaal E. Sabbe. De tweede spreker behandelde de vroegste geschiedenis van Nieuwpoort. Hij weidde uit over de grafelijke oorkonde die in 1163 verleend werd aan de „novum oppidum” tzt. aan de kleine plaatselijke bevolking en aan de toekomstige bewoners van deze stad, gedacht als voorhaven van Ieper. In deze keure van F. van den Elzas is er een juridisch-administratief en een economisch gedeelte. Het eerste deel heeft als voorbeeld het stadsrecht van Atrecht, maar het tweede deel is oorspronkelijk. Men ziet hoe men vooral mensen wil aantrekken, o.m. door het instellen van lichte toltarieven. In 1165 wordt een kapel opgericht, te bedienen door de Sint-Niklaasabdij van Veurne.

In het nieuw museum was bij die gelegenheid, met behulp van het Algemeen Rijksarchief te Brussel, het Rijksarchief te Brugge en het lokale stadsarchief een tentoonstelling van historische dokumenten „Nieuwpoort door de eeuwen heen” ingericht.

Molententoonstelling Nieuwpoort. — In het raam van de viering „800 jaar Nieuwpoort” heeft de heemkundige kring „Bachten de Kupe”, met steun van stad en provincie, van 3 tot 18 augustus een belangwekkende molententoonstelling gehouden. Afbeeldingen foto's, schilderijen, prenten), maketten, molenonderdelen archiefstukken en boeken gaven een rijk geschakeerd beeld van het molenleven in West-Vlaanderen. De katalogus (20 blz., 10 foto's) bevat o.m. een bijdrage van C. Devyt (over de belangstelling voor de molens en over de molentypes) en van A. Goussey (over molenbouwer H. Lejeune).

Kunst in Sint-Maartens te Kortrijk. — Van 6 tot 22 juli werd in de Sint-Maartenskerk een kleine maar verzorgde tentoonstelling gehouden van het eigen kunstbezit. De „katalogus” vermeldt 66 nrs., waarvan ruim de helft edelsmeedwerk.

Boekenschouw

Bibliografie voor de Geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen en de provincie West-Vlaanderen

(januari — december 1963)

Voor de regels, die bij de samenstelling van deze Bibliografie werden gevolgd, zie *Hand. Emul.*, LXXXVIII (1951), p. 172.

Aan de Bibliografie hebben medegewerkt : D. Cracco, Z.E.H. J. De Cuyper, A. de Schietere de Lophem, dr. J. De Smet, dr. L. Devlieghe, dom N. Huygebaert, dom A. Pil, A. Schouteet, en drs. L. Danhieux, aan wie de leiding werd toevertrouwd.

I. HULPWETENSCHAPPEN

1. BIBLIOGRAFIE

1. J. Dhondt, A. Scufflaire, J. Bovesse, e.a., *Bibliografie van de geschiedenis van België 1961*. — BTFG., XL (1962) 1238-1336.
2. J. Dhondt e.a., *Bulletin d'Histoire de Belgique 1961-1962*. — RN., XLV (1963) 55-105.
3. L. Danhieux e.a., *Bibliografie voor de geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen en de Provincie West-Vlaanderen*. — Hand. Em., XCIX (1962) 310-330.
4. L. Moreels, *Literatuuroverzicht 1962*. — OGE., XXXVII (1963) 63-107.
Bibliografie voor kerkgeschiedenis voornamelijk in de Nederlanden. 497 nummers.
5. F. D(e)brabandere, *Bibliografie 1961-1962*. — LG., IV (1962) 297-304.
Voor de geschiedenis, taal en folklore in het Kortrijkse.
6. K. de Busschere, *Biekorf-bijdragen over Guido Gezelle 1949-1960*. — Gezelle Kroniek, I (1963) 177-178.
35 bijdragen, 15 uit de pen van A. Viaene.
7. K. de Busschere, *Gezelle-Bibliografie van Prof. Em. Dr. Frank Baur*. — Gezelle Kroniek, I (1963) 179-182.

8. H. Lippens, *Annexe de l'inventaire nanlytique des archives de l'abbaye des Colettines à Gand*. — Franciscana, XVII (1962) 139-154.
9. A. De Vos, *Stad Eeklo. Inventaris van het Oud Archief*. — AM., XIII (1962) 5-148 (met index en tafel).
Omvat 2291 stukken van 1403 tot 1883.
10. A. Schouteet, *Nieuwsbladen te Brugge in de 17e eeuw*. — Hand. Em., XCIX (1962) 83-90.
11. B. Janssens de Bisthoven, *De abdij van de Duinen te Brugge*. — Brugge, Gidsenbond, 1963, klein in -8°, 72 blz., 32 ill.
„... de lezer bondig maar zo volledig en zo juist mogelijk te oriënteren en in te lichten over alles wat in de oude Duinenabdij nog te vinden en te bezichtigen is”.
12. M. Bauwens-Lesenne, *Bibliografisch repertorium der oudheidkundige vondsten in Oostvlaanderen (vanaf de vroegste tijden tot aan de Noormannen)*. (= Oudheidkundige repertoria II, Brussel, 1962) 282 blz.
13. E. Brouette, *Documents inédits des comtes et comtesses de Flandre relatifs à des monastères de l'Artois*. — ABMB. XXXIII (1862) 212-220.
Volgens de „papiers R. Rodière” te Arras.
14. E. Brouette, *Le cartulaire du prieuré d'Aubigny-en-Artois*. — Augustiniana, XII (1962) 495-528.
149 stukken van 1136 tot 1311.
15. H. Pauwels, *Catalogus. Groeningemuseum*. Brugge, 1963, 253 blz. geïll.
Er bestaat eveneens een Franse uitgave.
16. *Catalogus van de Tentoonstelling Nieuwpoort door de eeuwen heen*. Brussel, 1963. Offset druk, III + 23 blz. + ill.
Door de Diensten van het Algemeen Rijksarchief te Brussel uitgegeven ter gelegenheid van „Nieuwpoort 800”.
17. *Tentoonstelling van molens*. (Nieuwpoort, Stadshalle, 3-18 augustus 1963).

2. PALEOGRAFIE — SIGILLOGRAFIE — EPIGRAFIE

18. E. Brouette, *Une influence byzantine dans des sceaux épiscopaux lotharingiens du XIIe siècle*. — RBNS, CVIII (1962) 225-234, ill.

De houding van de handen die voorkomen op de zegels van enkele kerkvorsten waaronder de bisschoppen van Doornik Gerardus (1149-1166) en Everardus van Avesnes (1173-1190) wijkt af van het gewone zegenend gebaar. Dit zou te wijten zijn aan de invloed van de Lotharingische edelsmeedkunst, die zelf geïnspireerd werd door de Byzantijnse mozaïeken. Is dit geen haarklieverij?

L.Da.

3. AARDRIJKSKUNDE — ONOMASTIEK
VOORGESCHIEDENIS — TAALKUNDE

19. R. Boterberge, *Historische geografie van het overstromingsgebied van de Yzer in de middeleeuwen*. — GOG. Hand., XVI (1962) 77-142 + ill.
20. M. Coornaert, *Hel land achter de Evendijk (van Couterlant tot Veldegoede)*. — Rond de Poldertorens, V (1963) 117-180 + ill.
21. E. de Reu, *Historisch-geographisch onderzoek betreffende de moergronden in de Vier Ambachten tijdens de 12e, 13e en 14e eeuw*. — Oudheidkundige Kring „De Vier Ambachten” te Hulst. Jaarboek 1960-1961 blz. 31-67.
22. D. Dalle, *Het ontstaan van het waterwegennet Plassendale, Nieuwpoort, Veurne, Duinkerke (1633-1641)*. — Bachten de Kupe, V (1963) 113-129, geil.
23. A. Ledent, *Région et esthétique urbaine. Trois siècles d'évolution de la place du marché*. — Bulletin Koninklijke Commissie Monumenten en Landschappen, XII (1961) 5-145.
Behandelt o.a. Menen, Nieuwpoort en Oudenaarde.
24. P.A. Piémont, *L'établissement de la frontière linguistique franco-germanique*. Strasbourg, chez l'auteur, 10, rue Gottfried (1963), in-8° de 406 p.
Présentation enthousiaste de la nouvelle thèse par P.M.G. Levy, *Géographie cordiale de la frontière linguistique*, dans La Revue nouvelle, XXXVIII (1963) 577-584; critiques pertinentes, pour le Pas-de-Calais, de R. Berger dans le Bull. SAM., XX (1963) 127-128.
25. M. Gysseling, *De Germanen-kolonisatie in Noord-Gallië volgens de teksten*. — Hand. Kon. Com. voor Toponymie en Dialectologie, XXXVI (1962) 39-48.
26. P. Leman, *Ascq: un site gallo-romain du département du Nord*. — RN., XLIV (1962) 375-389.
27. P. Favorel, *La région de La Panne à l'époque préromaine, romaine et franque*. — GOK. Hand., XXXII (1961-1962) 5-223, ill.
Ook onder boekvorm verschenen. Een conclusie ontbreekt aan deze anders merkwaardige monografie.
28. H. Bernard, *La reprise des fouilles de Théroutanne*. R.N., XLIV (1962) 339-356.
Betreft voor het ogenblik enkel de Romeinse tijd.
29. R. Crois, *De oudste sporen van menselijk leven te Sint-Michiels*. — BO., III (1963) 98-103.
30. D.A. White, *Litus Saxonicum*. — The State Historical Society of Wisconsin, Madison, 1961, 122 blz.
31. H. David, *De hôtellerie urbaine parmi les fiefs de Philippe le Bon*. — RN., XLV (1963) 283-293.

- Relevé des auberges en Flandre et en Belgique d'après les enseignes mentionnées dans les archives de la Chambre des Comptes. Le commentaire est de la pure fantaisie. „La Tête d'or”, par ex., évoque une monnaie d'or et non pas „le puissant mangeur qui s'attaque à un puissant repas”. N.H.
32. R.V., *Mijn sikkel in het riet. Een oude kruidnaam in een Ize-gems lied.* — B., LXIII (1962) 118-119.
Wie kent nog het woord *confilie* ?
33. A. Franchoo, *Varsenare, een oasis midden Friese nederzettingen.* — BO., III (1963) 65-70.
Van Varsenare naar Wassenaer, van Fries tot... de Vriese of de Vreese. Of dit artikel „een gehele ommekeer in de wereld van de Toponymie zal betekenen” zullen wij aan de toponymisten overlaten.
34. P.B. de Meyer, *Namen van de lekebroeders van de Provincie der PP. Recollecten in het graafschap Vlaanderen vanaf 1655 tot 1796.* — Franciscana, XVII (1962) 49-85.
Mel naamregister volgens de kloosternaam en volgens de familienaam.
35. A. Franchoo, *De burgerlijke stand te Varsenare onder het Frans bewind.* — BO., III (1963) 104-108.
Gaat vooral over het gebruik van doopnamen.
36. J. Soete, *Westvlaamse persoonsnamen.* — LG., IV (1962) 247-267.
Met een inleiding : De radiolezingen van Dr. J. Soete en voetnoten van F. Debrabandere.
37. L. Vauterin, *De Kortrijkse en Westvlaamse klinkerverkorting.* — LG., IV (1962) 269-273.
38. J. Soete — F. Debrabandere, *Door het Kortrijks Taal-museum.* — LG., V (1963) 61-75 en 161-176.
39. H. Vangassen, *Aan de grens van Vlaanderen en Brabant : „zullen”* — Hand. Kon. Com. voor Toponymie en Dialectologie, XXXVI (1962) 49-82 (met 2 kaarten).
- 39b. A. Viaene, *Oude huisnamen te Brugge : De Veronike.* — B., LXIV (1963) 33-35.
40. P. De Keyser, *Bedenkingen bij een volkslied uit de 18e eeuw in de Gentse Volkstaal, Een „Nye Vloams liedeken” van de Dry Waizen uit Orienten.* — KVA.V.M., 1962, p. 215-226.
41. A. Viaene, *Zeekantig Vlaanderen. Een verlichte herdoping van Veurne-Ambacht, 1750.* — B., LXIV (1963) 257-260.
Zeekantig of Zee-kustig Vlaanderen was, in 1750, de bestuurterm voor Veurne-Ambacht.

4. NUMISMATIEK — HERALDIEK

42. N. De Meyer, *Une charte de 1502 (1503 n.st.) concernant les privilèges des monnayeurs de Flandre.* — RBNS, CVIII (1962) 209-223.

43. J. De Mey, *Catalogue des monnaies émises par les provinces du Sud en révolte contre leurs souverains légitimes.* — MTEGMP, 1963, 76-77, 98-100, 111-112, 131-132, 142-144, 159-160, 176-178, geïl.
De munt geslagen te Gent en te Brugge onder de hertog van Alençon.
44. J. Taelman, *Het numismatisch bezit van het Gruuthusemuseum te Brugge.* — MTEGMP, 1962, 153-156 geïl.
45. P. Denys, *Een Brugse penning van 1667.* — MTEGMP, 1963, 133-135 geïl.
De penning in 1667 geslagen door Lod. XIV naar aanleiding van de nederlaag der Spanjaarden te Brugge wordt reeds beschreven door van Loon.
46. P. Denys, *Een figuur: Simon Stevin.* — MTEGMP, 1963, 43-45.
Over de medaille bij inhuldiging van het standbeeld, 1846.

5. GENEALOGIE — LEVENSBERICHTEN

47. L. Milis, *Les seigneurs de Pamele-Audenarde. Vers une meilleure chronologie.* — Cahiers de Civilisation médiévale, VI (1963), 49-53.
48. F. Vercauteren, *Une parentèle dans la France du Nord aux XIe et XIIe siècles.* — Le Moyen Age, LXIX (1963) 223-246.
Volgens de *Annales Cameracenses* van Lambert van Watreloos.
49. V. de Ghellinck Vaernewyck, *Jean (II) Ghellinck (†1333) conseiller du comte de Flandre et la fondation de la chartreuse de Lierde (1329).* — Recueil de l'Office Généalogique et Héraldique de Belgique, XII (1963) 47-58 + ill. ...
50. J. De Smet, *Inventaris van de echtgenoten Boonem-Grutere, 1514.* — B., LXIV (1963) 262-267.
Josine de Grutere, vrouw van Wouter van Boonem, was uit Gent waar zij in 1513 overleed. Uitgave van de inventaris van „de cateyllen goedinghe dese sterfhuus toebehoerende, bevonden int huus te Ghendt”.
51. J.H. Bekouw, *De Emigratie uit Belle, Poperingen en Hond-schooten tijdens de Spaanse Overheersing.* — Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie, XIII (1959) 147-179.
Vervolg van XI (1957) 169 e.v.; zie Boekenschouw 1959, nr. 107.
52. E. Stas-Reyniers, *Les Belpaire.* — MDN., XVIII (1963) 154-156.
Te Waasten 18e eeuw, Oostende 19e eeuw.
53. H. Minot Pitman, *Esther du Bois, second wife of Claude le Maître.* — The New York genealogical and biographical Record, XCIV (1963) afl. 3.

- Du Bois afkomstig uit Herseaux.
54. H. de Brauwere, *de Brauwere-van Steenland de Brauwer*. — Le Parchemin, X (1963) 249-251.
Te Oudenaarde en Nieuwpoort 16e-18e eeuw.
55. R. Goffin, *La famille du Broeucq ou du Breucq*. — Annales du Cercle Archéologique de Soignies, XXI (1962) 12 p.
Te Brugge 16e-18e eeuw.
56. J. Gallant, *Bijdrage tot de geschiedenis van een oude Wer-vikse familie. De Gallant's, poorters van Ieper, Mesen en Brugge*. — B., LXIV (1963) 353-368.
57. L. Van Acker, *De familie Hennessy van Roeselare*. B., LXIV (1964) 305-307.
Ierse familie te Roeselare 18e eeuw. Priester Patrius-Joannes Hennessy overleed te Roeselare — niet in 1836 — maar wel op 10 februari 1826. In hoever is deze familie verwant met de „Cognac Hennessy” ?
D.C.
58. C.C. Slosse, *Le vieux cimetière de Luigne et le souvenir de la famille Hocedez* — GOK. Hand., XXXII (1961-1962) 313-320, ill.
De familie Hocedez gaf verschillende burgmeesters aan de gemeente Moeskroen in de loop van de XIXe eeuw.
59. F.W. Hondius, *De familie Hondius. Vier eeuwen geschiedenis*. — Wakken herdenkt (1963) 79-84.
60. A. Deschrevel, *Het klokkengietersgeslacht de Leenknecht (alias van Harelbeke)*. — B., LXIII (1962) 297-301.
Aanvullingen bij de studie van zelfde schrijver in B. 1959, 321-340 en de nota van L. Van Acker, B. 1960, 308 met nog een aanvullende nota van G. Pottie in B. 1963, 376.
61. W. Steeghers, *De familie Steeghers*. — AM. (1963) 159-196.
Te Eeklo 17e-20e eeuw, mogelijk afkomstig uit W.-VI.
62. J. Delbaere, *De familie Steverlynck. Op de Peenemolen te Oekene en de Veldmolen te Moorstede*. LG., V (1963) 155-160.
Ter gelegenheid van de ontmoeting van de familie Steverlynck te Brugge in mei 1963, waarop zo maar vijfhonderd afstammelingen van Anthon Steverlynck (†Oekene 1749) aanwezig of vertegenwoordigd waren.
63. A. de Schieter de Lophem, *Généalogie de la famille Talbout*. — Le Parchemin, X (1963) 168-175.
Te Brugge 16e-18e eeuw.
64. P. de Zuttere, *Les de Vallejo dans les Pays-Bas espagnols et autrichiens. II. Les de Vallejo, officiers, militaires et religieux*. — MDN. (1962) 292-303.
65. B. Bonaert, *Notes généalogiques sur la famille Vercruyse de Courtrai*. — Recueil de l'Office Généalogique et Héraldique de Belgique, XII (1963) 167-189.

66. M.J. Vuylsteke, *Het geslacht Vuylsteke van Geluwe*. — MDN., XIX (1963) 317-318.
18e-19e eeuw.
67. J. de Mûelenaere, *A propos van enkele families : van de Walle, van Zuylen van Nyevelt, Johannes Brans, Vital Carlier*. — Haec olim, XIV (1960-61) 148-168.
68. R. Goffin, *Les du Welz de Soignies à Gand*. — Annales du Cercle Archéologique de Soignies; XXII, 8 p.
Te Gent 16e en 17e eeuw.
69. R. Seys, *De apostel van het Heilig Hart (P.J. Aernoudt S.J.)*. Woord vooraf van Em. Janssens S.J. — De Rumberg, Koeke-lare, 1962, in-16, 112 blz.
Pieter Aernoudt, geboren te Moere 17 mei 1811, Westvlaams Jezuiet en missionaris in de Verenigde Staten, gestorven te Cincinnati 29 juli 1865, auteur van *De navolging van het Heilig Hart van Jesus*, in 1846 voltooid en in 1863 in 't Latijn uitgegeven.
70. G. van den Abeelen, *Léon Bekaert, un créateur*. — Revue générale belge, XCVIII (1962) 99-102.
71. K.M. De Lille, *Alfons Van Hee*. — Ieper, 1963 (Bibliotheek Bachten de Kupe, nr. 1).
72. K. Maddens, *Emiel Huys : 12 juni 1863 - 19 april 1941*. — LG., V (1963) 211-216, Met portret.
Emiel Huys, geboren te Geluwe was een van de bekwaamste geschiedkundigen die de Leiestreek ooit gekend heeft. Zijn historische bedrijvigheid wordt in die studie geschetst.
73. J.J. Delbaere-Dumoulin, *Schepen Louis Leyn van Rumbeke, 1829-1870*. — Geschied- en Oudheidkundig Genootschap van Roeselare en Ommeland, Jaarboek 1961.
74. M.-H. Laurent, *L'abbé Paul Libaert, scriptor honoraire ad-joint de la Vaticane. Sa vie et ses oeuvres, 1883-1915*. — Collectanea vaticana in honorem Anselmi M. card. Albareda (Studi e testi, 219-220) II, blz. 3-134.
Levensschets van de op 32 jaar overleden Kor-trijkse paleograaf volgens een briefwisseling.
75. K.R. Berquin, *In Memoriam Karel Loppens*. — Bachten de Kupe, IV (1962) 63-67.
Met uitvoerige bibliografie van de overledene.
76. Br. Tillo, *Professor J. Moeller*. — Concordia, tijdschrift der Broeders Xaverianen, XXVII (1962) 57-60.
Prof. J. Moeller van de katholieke hogeschool van Leuven hielp de stichter van de Broeders Xave-rianen te Brugge.
77. J. D(e) C(uyper), *In Memoriam Z.E.H. Leopold De Poor-tere*. — LG., V (1963) 239-241.
De bekende kunstliefhebber en geschiedkundige, die vooral zijn aandacht op historisch gebied

- wijdde aan de geschiedenis van de St.-Rochuskerk te Kortrijk, overleed op 8 mei 1963.
78. K. Berquin, *De kluis van ons hart. Biografie van Anna Puttemans*. — Eigen erf, XV (1962-63) 28-57.
79. L. De Poortere, *Alexis-Joseph Royaert, „Meester Klei”*. — GOK. Hand., XXXII (1961-62), 438-455.
Schoolmeester op 't Hooghe, overleden in 't Oud Manhuis te Kortrijk op 31 december 1887. Befaamd voor de eigenaardigheid van zijn levenswandel. Nuttiger zullen de nota's zijn over kunstschilder H. Depondt (1842-1897), die ons een mooi portret van Meester Klei heeft nagelaten. N.H.
80. A. Franchoo, *Pastoor Bernardus De Smedt te Varsenare, 1833-1859. Zijn leven, zijn werk, zijn testament*. — BO., III (1963) 75-80.
Bijlage: Graftschrift van de familie Bernardus Verhulst (1762-1839).
81. N. Huyghebaert, *La carrière militaire de l'exégète brugeois Jean-Aloys van Steenkiste*. — Hand. Em., XCIX (1962) 109-116.
J.-A. van St. (1830-1913), professor aan het Groot Seminarie, later deken van O.L.V. te Brugge.
82. J. D(e) C(uyper), *In Memoriam Henry Vercruyse*. — I.G., V (1963) 123-124.
Bekend Kortrijks geschiedkundige, geb. 1883 en overl. 1962.

6. FOLKLORE

83. J. Weyns, *Bakhuis en broodbakken in Vlaanderen*. — Sint-Maartens-Latem, Verbond voor Heemkunde, 1963. in-8°, 112 blz.
Zie A.V. in B., LXIV (1963) 285.
84. A. Viaene, *Bedevoarten bij testament*. — B., LXIII (1962) 289-296.
85. H. Stalpaert, *Het volkslied in West-Vlaanderen gedurende de 18de eeuw*. — WV., XII (1963) 262-268.
86. G. Speecke, *Volkssagen in de Westvlaamse Leiestreek*. — I.G., IV (1962) 283-289 en V (1963) 77-85.
Vervolg van I.G. III (1961) 249-255.
87. H. Stalpaert, *Het moordlied van Assebroek, 1877*. — BO., III (1963) 82-85.
88. E. Wispelaere, *Assebroek. Het oude Zevokote en zijn kleine kermis*. — BO., III (1963) 89-97.
De brouwerij-herberg Zevokote op de verkavelde gronden van het kasteel Zevokote ontstaan en zijn waard Tine Meulenaere.

89. A. Bruggeman, *Een Marialied uit Bissegem*. — LG., V (1963) 120-122.
Dateert uit het einde van de 18de eeuw en werd gedrukt te Gent, bij L. Van Paemel.
90. A. Viaene, *Rozen van Jericho in het St.-Janshospitaal te Brugge, 1388*. — B., LXIV (1963) 243-247.
De roos van Overzee, Mariaroos (*Rosa Hierochuntis*) als gynecologisch middel.
91. M. Cafmeyer, *Te Diksmuide voor de oorlog van veertien*. — B., LXIV (1963) 15-19, 106-112, 138-141.
92. A. Viaene, *In den diefbouc staan. Een proces te Eeklo in 1436*. — B., LXIV (1963) 22-23.
93. E. Luyckx-Foncke, *Het hospies der kinderen Alijn of Alynsgodshuis te Gent. Sage en historie*. — Oostvlaamsche Zanten, XXXVII (1962) nr. 5.
94. M. Dewulf, *Oeroude vruchtbaarheidstekens*. — WT., XXIII (1963) 19-26.
Op een stenen schildje bij de opgravingen te Koksijde (Duinenabdij) gevonden.
95. G. Pottie, *Een Kortrijkse Driekoningenmaaltijd in 1456*. — LG., IV (1962) 275-281.
Feestmaal gegeven door de Kortrijkse stadsoverheid op Driekoningendag bij gelegenheid van het bezoek van de twee hertogelijke kommissarissen, gelast met het onderzoek van de stadsrekeningen. Kommentaar bij tekstuitgave.
96. E. Verbeke, *Het kinderspel in Menen*. — LG., V (1963) 87-107.
Bijdrage tot de folklore in Menen.
97. C. Denorme, *De gilden van Nieuwpoort*. — Bachten de Kupe, V (1963) 134-141.
98. M. Messiaen, *De Nieuwpoortse reuzen*. — Bachten de Kupe, V (1963) 149-163 geïll.
99. J. Delbaere, *Het Kalvariekruis op het kerkhof te Rumbeke*. — B., LXIII (1962) 377-378.
100. J. Gesquiere, *De Boetprocessie (te Veurne)*. — De Toerist, XLII (1963), 412-415.
101. J. Hindryckx, *Folklore te Veurne*. — De Toerist, XLII (1963), 418-419.
Openbare kruisweg, Sinksenbruid.

II ALGEMENE GESCHIEDENIS

1. GESCHIEDENIS VAN VLAANDEREN

102. P. Rogghé, *Judith, stammoeder van de oudste graven van Vlaanderen*. — AM., XIII (1962) 242-249.
103. J. Favier, *Un conseiller de Philippe le Bel, Enguerran de Marigny*. — Mémoires et documents publiés par la Société de

- l'École des Chartes, XVI, Paris, P.U.F., 1963, in-8°, xxiv—256 p.
- Ce „légiste” ne reçut aucune formation juridique. C'était un chevalier de petite noblesse normande, très intime avec le souverain. Celui-ci lui confia surtout les affaires flamandes : guerre de 1302, traité d'Athis et ses séquelles, Transport de Flandre. La mort du roi, en 1314, amena sa chute. Inculpé de sorcellerie il fut pendu le 26 avril 1315.
N.H.
104. E. Verstraete, *Margareta van Brabant (overl. 1311) en drie Dampierres op krijgstoct in Italië.* — WT., XXIII (1963) 405-408.
105. J.F. Verbruggen, *Het gemeentelager van Brugge van 1338 tot 1340 en de namen van de weerbare Mannen*, Brussel, 1962, in-8°, 244 blz.
Bespreking van J. De Smet in *Hand. Emul.*, XCIX (1962) 286 en van J. Godard in RN., XLV (1963) 253-254.
106. R. Van Uytven, *Plutokratie in de „oude democratieën der Nederlanden”.* — Kon. Zuidned. Mij. voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis Hand., XVI (1962) 373-409.
In het onderzoek worden Kortrijk, Brugge (vooral) en Gent betrokken.
107. G. Wymans, *Documents relatifs à la réduction d'une munierie militaire sous les archiducs (1601).* — KCG. Hand., CXXVIII (1962) 69-119.
Meer dan twee honderd vijftig Waalse en Spaanse soldaten behorende tot de troepen die Oostende belegerden plegen in december 1601 vaandelvlucht. Hun opstand werd door Filips de Croy, graaf van Solre, te Ecaussines, bij Nijvel, gebroken.
108. V. Arickx, *Viva de carabijn. Een partijlied uit de tijd van Malbroek, 1712.* — B., LXIII (1962) 302-204.
109. C. Bronne, *La vie impétueuse de Malou-Riga (1753-1827).* — Brussel, éd. Brépols, 1962, 155 p., 8 platen.
Hoe de Vlaamse revolutionair jezuïet werd en te New York als pastoor van St. Pieters aldaar op 13 oktober 1827 ging sterven. De A., die het archief van de Belgische jezuïeten in het St. Michielscollege heeft mogen raadplegen, blijkt de Westvlaamse bibliografie over Malou — wij denken hier aan de artikels van A. Viaene in Biekorf — niet te kennen.
N.H.
110. G. Dupas, *La châtellenie de Bourbourg au XVIIIe siècle. Annezion, francisation.* — SAM. Mém., XXXVIII (1962) 78 blz.
101. J. Delbaere, *Pioniers murmureren, Rumbeke, 1793.* — B., LXIII (1962) 390-392.
112. J. De Smet, *Franse jagers te paard in het Brugse, 1810.* — BO., III (1963) 86-88.

113. E. Verheust, *Bijdrage tot de geschiedenis van Kortrijk tijdens het Frans Keizerrijk*. — GOK. Hand., XXXII (1961-62) 382-414.
Kortrijkzananen in het keizerlijke leger ingelijfd, tussen 1803 en 1814 gesneuveld.
114. M. Cordemans, *Dr. A. van de Perre's Oorlogsjaren 1914-1918*. — Wetteren, Uitg. Universa, 1963, 662 blz., ill.
115. L. Delaforterie, *Joris van Severen en de Nederlanden, Een levensbeeld*. Zulte, Oranje Uitgaven, 1963, in-8°, 272 p.
Een studie over de ontwikkeling van de politieke opvattingen van de stichter van Verdinaso (1931).
116. H.-J. Demoen, *Jeroom Leuridan. Recht en Trouw*. (Zulte, Oranjeuitgaven, 1963) 469 blz., ill., 350 fr.

2. PLAATSELIJKE GESCHIEDENIS

117. R. Moulart, *De kapelamij Onze Lieve Vrouw ter Pieten te Aalter*. — AM., XIII (1962) 199-224.
118. A. Verhoustraete, *De Pietendries op Knesselare en Aalter*. — AM., XIII (1962) 225-229.
119. G.A.C. van Vooren, *Aardenburg na de afscheiding van Vlaanderen (1604-1648)*. AM., XIII (1962) 256-289.
120. D. Verstraete, *De kerk van Eede vervangt de Mariakerke van Aardenburg*. — B., LXIV (1963) 10-14.
De kerk van Eede werd in 1656 door de hervormden gebouwd; in 1818 door deze laatsten aan de steeds talrijker wordende katholieken verkocht.
121. Th. Vergriete, *La joyeuse entrée de S.M. Louis XIV à Berghes-Saint-Winoc et les ouvrages et fortifications de Vauban en la dite ville*. — CFF. Bull., XVII (1962) 163-170.
122. A.C.F. Koch, *Brugge's topografische ontwikkeling tot in de 12e eeuw*. — Hand. Em., XCIX (1962) 5-67.
123. A. Lowyck, *Schepenlijsten van de stad Brugge*. — Ons Heem, XVI (1961-1962) 213-216, XVII (1962-1963) 26-28, XVIII (1963-1964) 43-48.
124. A. Viaene, *De gilde van de schermers te Brugge, 1444-1905*. — B., LXIV (1963), 97-105.
125. J. Marechal, *La Casa Negra. Het Zwarthuis in de Spanjaardstraat te Brugge*. — B., LXIII (1962) 359-365.
126. J. Geldhof, *Nachtwacht van mendicanten te Brugge, 1678-1789*. — B., LXIV (1963) 9-10.
127. F. Vermeulen, *Tous les chemins mènent à Bruges, Brugge, Raaklijn, 1963, 100 p., ill.*
128. J. Penninck, *Historisch kader van de schilderkapel in de Zilverstraat te Brugge*. — Vreugde groet, Tijdschrift van de Zusters van S. Joseph, 1962-1963, nr. 3, p. 29-31; nr. 4, p. 23-29.

129. R. Vandenberghe en A. Viaene, *Het Verrijzenisspel te Damme, 1411-1554*. — B., LXIV (1963) 84-86.
130. W. van Hille, *De Poorters van Diksmuide*. — Hand. Em., XCIX (1962) 225-265.
Uitgave van het verdwenen *Registre van poorterye der stad Diksmuden (1625-1794)* volgens een copie door wijlen baron Holvoet in het archief van Diksmuide vóór 1914 genomen. Gevolgd door een index op de persoonsnamen.
131. A. Schouteet, *De Sint-Sebastiaansgilde van Dudzele. Schietspel in 1556*. — B., LXIV (1963) 47-51.
132. T. van Biervliet, *Soldaat van Napoleon te Gits in 1813*. — B., LXIV (1963) 398-399.
Een brief van Frans Erkelbout, waarschijnlijk in de Russische veldtocht gesneuveld.
133. T. v(an) B(iervliet), *Brandreglement te Gits, 1822*. — B., LXIV (1963) 268-270.
134. Ch. Serweytens de Mercx, *Bijdrage tot de geschiedenis van Heist, Knokke, Duinbergen en Albert-Plage*. — Gemeentekrediet van België, XVII (1963) 79-90.
135. J. Larbouillat, *De verdwenen St.-Antoniuskerk van Heist*. — Rond de Poldertorens, V (1963) 50-60, 78-90.
136. N. Huyghebaert en J. Six, *La forêt d'Houthulst, possession de Corbie, et les comtes de Flandre*. — Corbie, Abbaye royale. Volume du XIIIe centenaire, Rijsel, 1963, p. 231-247.
Met de uitgave van een *notitia* van 1096, 30 juli. Spijtig genoeg, konden de laatste bladzijden van deze bijdrage niet verbeterd worden. N.H.
137. B. Gaëtan, *De heerlijkheid van Knokke op het einde van het Ancien Regime*. — Rond de Poldertorens, V (1963) 46-49.
138. B. Gaëtan, *Een bestek voor het aanleggen van het Izabellafort en de linie van Cantelmo*. — Rond de Poldertorens, V (1963) 11-16.
139. M. Geerebaert, *Geschiedenis van Koksijde*. — De Duinen, III (1963) 2-30 (Nederlandse en Franse tekst).
140. J. De Smet, *Koolkerke van 1820 tot 1850*. — B., III (1963) 2-20; 41-60; ill.
141. G. Dewilde, *Korte geschiedenis van het Kortrijkse stadhuus*. — LG., IV (1962) 169-187. 10 ill.
142. L. De Poortere, *Het Dossier „Walle” in het bisschoppelijk Archief (te Brugge)*. — GOK. Hand., XXXII (1961-62) 415-437.
Het dossier bevat ongeveer 110 stukken van 1834 tot 1845 en betreft „bijna uitsluitend... het ontstaan der nieuwe succursale Walle, de latere St.-Rochusparochie” te Kortrijk.
143. G.P. Baert, *Jan-Baptist Dhont van Kruishoutem. Een soldaat van Napoleon gevallen in Spanje 1810*. — B., LXIV (1963) 117-120.
Sneuvelde vermoedelijk rond Vitoria.

144. A. Viaene, *Oude kapellen te Langemark*. — B., LXIV (1963) 52-53.
145. G. Vandepitte, *De pest te Lissewege anno 1668*. — Rond de Poldertorens, V (1963) 17-23.
146. G. Vandepitte, *Lissewegse parochierekeningen uit de 2e helft van de XVIIe eeuw*. — Rond de Poldertorens, V (1963) 61-71, 91-96.
147. Ch. Slosse, *Les chapelles de Mouscron*. — GOK. Hand., XXXII (1961-62) 225-309, ill.
148. A. Viaene, *Het zevende eeuwfeest van Nieuwpoort, 1863*. — B., LXIV, (1963) 385-394.
149. R. Dansercoer, *Over de geboorte van Nieuwpoort*. — De Toerist, XLII (1963) 346-348.
150. K. Berquin, *Over de torens van de O.-L.-Vrouwkerk te Nieuwpoort*. — Bachten de Kupe, V (1963) 164-172.
151. J. De Smet, *Nieuwpoort in de moderne tijd*. — Bachten de Kupe, V (1963) 95-112.
152. R. Debevere, *De oude bakkersgilde te Poperinge*. — B., LXIV (1963) 395-398.
Volgens een handboekje van 1524 berustend in het archief van de St.-Janskerk aldaar.
153. D. C(racco), *Roeselaars weekblad „De Fabrikant” 1847*. — B., LXIV (1963) 309-310.
154. J. Delbaere, *De herberg „De Vyfwege” te Rumbeke*. — GOK. Hand., XXXII (1961-62) 464-481.
„De hofstede ende herberghe De Vyfweghe” wordt voor het eerst op 10 september 1558 vermeld.
155. J. Penninck, *Sint-Andries in de eerste helft van de 19e eeuw*. — BO., III (1963) 109-118.
Volgens het register voor gemeentelijke briefwisseling 1807-1846.
156. J. De Smet, *Sint-Anna-ten-Vrijen, een verdwenen parochie uit onze streek*. — Rond de Poldertorens, V (1963) 1-10.
157. *Parochiegids Sint-Baafs*. (Sint-Andries, 1962) 24 blz., ill.
158. P. Blomme, *De „de Man's rotse” te Varsenare*. — BO., III (1963) 61-64, ill.
Werd op 24 september 1885 ingezegend.
159. G. Mechels, *De munitie-opslagplaats te Varsenare, 1915-1924*. — BO., III (1963) 35-37.
160. A. Viaene, *Beschrijving van Vinkem door Pauwel Heinderycx omstreeks 1680*. — B., LXIV (1963), 225-229.
161. J. De Smet, *Vinkem van 1820 tot 1850*. — Bachten de Kupe, IV (1962) 81-84 en 107-108; V (1963) 2-8, 26-37 en 49-57.
162. E. Opsomer, *Wakken... historische bijzonderheden*. — Wakken herdenkt (1963) 19-34.
163. R. Defrancq, *Wervik*. — Wervik, 1963, 30 blz.
164. J. Roelandt, *De heerlijkheid Wervik, hoofdzakelijk in de eerste helft van de XVde eeuw*. — LG., V (1963) 177-209.
165. L. Danhieux, *Beganckenisse van Westcapelle*. — Rond de Poldertorens, V (1963) 111-114.
166. J. V(an) d(er) E(1st), *De hofsteden Schoeringe en Tronte te*

Zuikerkerke in 1300. — B., LXIV (1963) 142-143.

167. A. Deschrevel, *Zwevegem viert negende eeuwfeest.* — LG., V (1963) 221-225.

Bondige schets van de geschiedenis van Zwevegem, ter gelegenheid van het eeuwfeest.

III. BIJZONDERE GESCHIEDENIS

1. RECHT EN INSTELLINGEN

168. E. Strubbe, *La paix de Dieu dans le Nord de la France.* — Recueils de la Société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions, XV : *La Paix*, Brussel, 1962, p. 489-501.
169. M. Gysseling, *Banale bakovens in het oude Vlaanderen.* — Ons Heem, XVII (1962-1963) 197-198.
170. E. Warlop, *De dispensator van de graaf van Vlaanderen (1093 — einde 13de eeuw). Het Geslacht "van Belleghem".* — LG., V (1963) 31-45.
171. F.L. Ganshof, *Un cas précoce de distinction entre l'action possessoire et l'action pétitoire en Flandre.* — Le Moyen Age, LXIX (1963) 259-267.

De abt van Ename in proces, tussen 1116 en 1132.

172. A. Verhulst en M. Gysseling, *Le compte général de 1187 connu sous le nom de „Gros Brief" et les institutions financières du comté de Flandre au XIIe siècle.* — Brussel KCG, 1962, in—8°, 238 blz.

Nieuwe uitgave dank de onlangs door Dr M. Gysseling teruggevonden fragmenten van de oorspronkelijke *rotulus*.

173. E. Coornaert, *A propos des „ghildes" et „hanses".* — Cahiers de Civilisation Médiévale, IV (1961) 171-173.
174. G. van Herreweghen, *Oude rechtsgeplengheden in het Boelarse.* — LA., XIV (1962) 221-240.
175. J. De Smet, *Het leen „Brisechelie" van het prinselijk leenhof van de Burg te Brugge.* — B., LXIV (1963) 73-77.
176. J. De Smet, *De heerlijkheid van het Maandagse.* — BO., II (1962) 84-88.

Een heerlijkheid in 1275 door de stad Brugge aangeworven. Beschrijving van het gebied; ontleding van de keure (1553). Over het ontstaan van het Maandagse en de betekenis van de naam hadden wij graag iets vernomen.

N.H.

177. E. Warlop, *De keurbrief van het Brugse Vrije.* — Hand. Em., XCIX, (1962) 161-186.
178. G. Pottie, *Een opdracht van Kortrijkse Erfscheiders in 1445.* — LG., V (1963) 109-110.
- Verslag van de erfscheiders en vonnis van de schepenen.
179. M. Baelde, *De reglementering van de drankverkoop voor de omgeving van Lo in de 16e eeuw.* — B., LXIV (1963), 20-22.

180. A. V (iaene), *De palen bezoeken*. — B., LXIV (1963) 343-344.
Het paalbezoek mag niet met de oude „gaderinghe of cerkemanagie” verward worden. Dit rechtsgebruik werd voor Middelburg genoteerd.
181. M. Debruyne, *De bestuurlijke inrichting van de stad Roeselare tot aan de Franse omwenteling*. — Roeselare 1962, in-8°, 127 blz.
182. G. De Cuyper, *De kwijschelding van de doodstraf te Veurne*. — Bachten de Kupe, IV (1962) 57-61.
Toepassing van het „jonkvrouwenrecht” in een uitspraak van de magistraat van Veurne in 1503.
183. G.P. Baert, *Heksenproces in de Leiestreek (1651-1661)*. — Bijdragen tot de Gesch. der stad Deinze, XXIX (1962) 179-220.

2. ECONOMISCHE EN SOCIALE GESCHIEDENIS

184. H. Platelle, *Esquisse d'une histoire économique de l'abbaye de Saint-Amand, des origines (VIIe siècle) à 1340*. — Revue Mabillon, (1963) 22-30.
185. H. Coryn, *Het financieel verval van de middeleeuwse adel in 't bijzonder van de familie van Gistel en Gavere*. — Bijdrage tot de gesch. der stad Deinze, XXIX (1962) 143-178.
186. A. Viaene, *Informatie voor Jeruzalemvaarders in Dietsse versie, 1491*. — B., LXIII (1962) 1-8.
187. L. Van Acker, *De opkomst van de aardappelteelt in West-Vlaanderen en West-Europa*. — B., LXIII (1962) 321-334.
188. A. V (iaene), *Molens en molenaars in het Westland, 1790*. — B., LXIV (1963) 24-25.
189. F. Claeys Bouuaert, *L'oeuvre des Flamands à Paris. Un siècle d'existence, 1862-1962*. — Gent, 1962, in-8°, 20 blz.
190. R.L. Cloquet, *Bijdrage tot de kennis van het verband tussen de sociale status en een aantal antropobiologische kenmerken. Een sociaal-biologisch onderzoek op Vlaamse mannen van 19- en 20-jarige leeftijd*. — KVAB. Verh. Lett. 72, Brussel, 1963, 281 blz. (met Engelse résumé).
191. A. Roeykens, *Jules Malou et l'oeuvre congolaise de Léopold II (1876-1886)*. — Acad. royale des Sc. d'Outre-Mer; Cl. des Sc. Mor. et Polit. Mém. in-8°. N.S.T. XXVIII, fasc. 1 (Histoire). Bruxelles, 1962, 94 pp.
Son attitude a été inspirée uniquement par des considérations d'ordre politique et économique.
192. G. Vanlaere, *De demografische evolutie in Assenede, Bassevelde, Boekhoute, Ertvelde, Oosteeklo en Waterloet gedurende de 17e en 18e eeuwen*. — GOK. Hand., XV (1961) 49-103.
193. J. Craeybeckx, *Les industries d'exportation dans les villes flamandes au XVIIe siècle, particulièrement à Gand et à Bruges*. — Studi in onore di Amintore Fanfani, IV, Milano, 1962, p. 411-468.
Zie RN. XLV (1963) 87-88.

194. J. Penninck, *Het bier te Brugge. Geschiedenis en folklore.* — Sint-Andries, Heemkundige Kring M. Van Copenolle, 1963, 39 blz., ill. Prijs : 20 F.
195. J. De Smet, *Twee Brugse schepen aangeslagen in de Antillen 1827-1829.* — Hand. Em., XCIX (1962) 122-127.
196. M. Mestayer, *Prix du blé et de l'avoine de 1329 à 1793.* — RN., XLV (1963) 157-176, diagrammes.
Sur l'important marché de Douai, „au coeur d'une riche région agricole” productrice de céréales.
Brève étude des variations du prix du blé.
197. J. De Smet, *De bevolking van Dudzele in 1748.* — Rond de Poldertorens, V (1963) 97-101.
198. C. B(ertens), *Namaking van Wervikslaken door de drapiers van Eeklo.* — B., LXII (1962) 232.
Een geschil in 1485 voor de Raad van Vlaanderen beslecht.
199. M. Delmotte, *Het Calvinisme in de verschillende bevolkingslagen te Gent (1566-1567)* TG., 76 jg. (1963) 145-176.
200. M. Coornaert, *De boekhouding van een Heistse boer uit de XVIIIe-XIXe eeuw.* — Rond de Poldertorens, V (1963) 24-32.
201. A. Viaene, *De oudste luismarkt van Vlaanderen.* — B., LXVI (1963) 248-249.
Te Ieper, 1304-1308.
202. C. De Rammelaere, *Kanegem gedurende de 18e eeuw. Bijdrage tot de demografische en sociaal-ekonomische platelandschiedenis.* — LG., IV (1962) 189-203.
203. C. De Rammelaere, *Aantekeningen over de aardappelteelt in Kanegem omstreeks het midden van de 18de eeuw.* — LG., V (1963) 115-117.
204. J. De Brouwere et C. Tillier, *Etudes sur Kerkhove.* — Inst. royal des Sc. nat. de Belgique, Bull. T. XXXVIII (1962), no 36, 1-51.
Cette première étude traite de la dynamique de la population pour la période 1740-1900.
205. L. Schepens, *Over wagens, karren en wagenmakers.* — AM., XIII (1962) 230-241.
Een „Wagenmakersbond van Maldegem en omliggende” werd in 1919 gesticht en hield in 1951 op te bestaan.
206. J. De Smet, *De bevolking van Moerkerke in 1748.* — Rond de Poldertorens, V (1963) 38-45.
207. R. Degryse, *De sociale stand van de Nieuwpoortse strijders van 1328.* — Bachten de Kupe, V (1963) 83-88.
208. J. Walgrave, *De bevolking van Oostende en haar betrekkingen met de zee in de Franse tijd.* — MA. Med., XIV (1962) 15-34.
Met franse résumé.

- 208b. R. Dochaerd, *La genèse d'une entreprise maritime. Les pêcheurs de Wenduine au XVe siècle.* — Contributions à l'histoire économique et sociale, I (1962) 6-38.
D'après une enquête de la Chambre des Comptes, le 21 août 1467.
209. C. Wyffels, *Hanse, Grands Marchands et Patriciens de Saint-Omer.* — SAM. Mém. T. XXXVIII. Saint-Omer, (1963), 74 pp.
210. A. V(iaene), *De hofstede te Bogaerde bij Veurne. Verpachting 1555-1572.* — B., LXIV (1963) 211-212.
211. F. Melis, *La diffusione nel Mediterraneo Occidentale dei panni de Wervicq e delle altre città della Lys attorno al 1400.* Studie in onore di Amintore Fanfani. Milano, 1962, p. 219-243 ill.
212. A. V(iaene), *Paardenfokkerij te Zuienkerke in 1360.* — B., LXIV (1963) 210.
Op de hofsteden van het St.-Janshospitaal.

3. GESCHIEDENIS DER WETENSCHAPPEN EN LETTEREN

213. L. Elaut, *Jan Yperman, veertiende eeuwse chirurgisch fenomeen.* — WV., XII (1963) 201-204.
214. L. Anciaux, *Ter introductie van het Mercatorjaar (1512-1962).* — AM. Med., XIV (1962) 85-106.
Biografie van Mercator, wiens werk tevens historisch gesitueerd wordl. Avec résumé français.
215. J.A. Van Houtte, *Gerard Mercator, 1512-1594.* — KVAB. Med. Kl. Lett. XXV (1963) nr. 1.; 16 blz.
Herdenkingsrede voor de Academie.
216. A. De Smet, *Gérard Mercator, de Rupelmonde, réformateur de la cartographie.* — Industrie, XVI (1962) 301-310, ill.
217. A. De Smet, *Gerard Mercator. Zijn kaarten. Zijn belangstelling voor het aardmagnetisme en de zeevaartkunde.* — MA. Med., XIV (1962) 117-145.
Met bijlage (brief van 23 februari 1547) en Frans résumé.
218. L. Anciaux en A. Dermul, *Parallèle entre Nunez et Vernier.* — MA. Med., XIV (1962) 107-116.
Met Nederlands résumé.
219. J.E. Opsomer, *Willem Quackelbeen, humanist, geneesheer en botanicus (1527-1561).* — GOK. Hand., XXXII (1961-62) 321-374, ill.
220. O. de Borchgrave, *Judocus Hondius, kartograaf (1563-1612).* — Wakken herdenkt (1963) 35-78.
221. H. Dehmel, *De Hont in Flandern — Johannes Honter. Anregung eines Anssenseiters zur Aufhellung der Jugendjahre des siebenbürgischen Humanisten und Reformators Johannes Honterus.* — Siebenbürgisches Archiv, dritte Folge, neue Beiträge zur siebenbürgischen Geschichte und Landeskunde, I (1962) 113-162.

222. E(laut), *De panegyriek van het St.-Lukasfeest 1765 en 1767*. — SH., IV (1962) 200-203.
 Door B.B.B. de Scheppere med. urbis Gandavensis.
223. B. Boeynaems, *Het instrumentarium en de bibliotheek van de chirurgyngilde te Ieper in de 18de eeuw*. — SH., IV (1962) 129-199.
 Wordt vervolgd.
224. *Dat boec van den houte. Eine mittelniederländische Dichtung von der Herkunft des Kreuzes Christi*. Mit einer Einleitung neu herausgegeben von L. Hermodson. — Uppsala Universitets Aorsskrift, 1959, 1. In-8°, 164 blz.
 Westvlaams middelnederlands gedicht, ontstaan rond 1300; wordt somtijds aan Jakob van Maerlant toegeschreven.
225. H. Neumann, *Der westflämische „Spiegel der Sonden“ und seine Quellen*. — Unterscheidung und Bewahrung. Festschrift für Hermann Kunisch zum 60. Geburtstag 1961, Berlin, 1961 (1962), p. 277-293.
 Zie hierover OGE., XXXVII (1963) 66 nr 140.
226. A. Ampe, *Aantekeningen bij een zestiendeewuws handschrift uit Dendermonde (Hs. 4407-08 der KB, te Brussel)*. — Kon. Zuidned. Mij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis, Hand., XVI (1962) 9-54 + ill.
227. M. Cloet, *Een antifeministische cantilene uit de XVIIde eeuw*. — LG., V (1963) 53-60. Twee bijlagen.
 Bewaard in het dagboek van Jan de Mol, deken van Tielt (1613/16-1657), is die cantilene van de hand van de Gentse Augustijnerpater Michaël Paludanus of Van de Broeck (1593-1652).
228. A. Van Geertson, *Bruno de auteur van de Ysengrimus*. — KVA. V.M., 1962, blz. 5-73.
 „Bruno, de schrijver van de ysengrimus is... te vereenzelvigen met Simon gewezen abt van Sithiu, d.i. de St. Bertinusabdij te St. Omaars". Het epos werd tussen 1145 en 1149 voleind. De zinspelning op bisschop Geroldus van Doornik (1149-1166) werd waarschijnlijk later „als een bemerking in de rand geschreven... en later in de tekst zelf opgenomen".
 N.H.
229. J. Coppin, *Amour et mariage dans la littérature française du Nord au moyen âge*. Paris, Librairie d'Argences, 1961, in-8°, 147 pp.
 Zie bespreking van R. Guiette in BTFG., XLI (1963) 965.
230. V. Arickx, *Blazoenen en deviezen van de Westvlaamse rederijkerskamers*. — WV., XII (1963) 246-261.
231. V. Arickx, *Verdwenen blazoenen van Westvlaamse rederijkerskamers*. — B., LXIV (1963) 233-239.
232. M. Luwel, *De Rederijkers te Brugge in de 17de en 18de eeuwen*. — WV., XII (1963) 225-239.

233. P.J. Brand, *De geschiedenis van de Hulsterse rederijkers*. — Oudheidkundige Kring „De Vier Ambachten” te Hulst. Jaarboek 1960-1961, blz. 70-133.
234. G.C. de Waard, *Het spel van Meesene uit de Gentse bundel van 1539*. — Nieuwe Taalgids, LV (1962) 90-96.
235. G. Van Haesebrouck, *De Koninklijke Aloude rederijkerskamer „De Lelie”*. — Wakken herdenkt (1963) 85-111.
236. D. Van den Eynde, *Essai sur la succession et la date des écrits de Hugues de St.-Victor*. Rome, 1960, 250 pp.
237. R. Baron, *Note sur la succession et la date des écrits de Hugues de Saint-Victor*. — RHE., LVII (1962) 88-118.
238. L. Dendooven, *Jacob van Maerlant*. — WV., XII (1963) 197-200.
239. J. Janssens, *De Mariale persoonlijkheid van Jacob van Maerlant. Jacob van Maerlants werken beschouwd in het licht van zijn Mariacultus en als resultaat van het toenemende Maria-verering in de Middeleeuwen*. — Antwerpen, De Nederlandse Boekhandel, 1963, in—8° 450 blz.
Zie BB. van A. A(mpe) in OGE., XXXVII (1963) 347-348.
240. J. Noterdaeme, *Jakob van Maerlant en de Kasselberg*. — Ons Heem, XVII (1962-1963) 132.
241. A. Viaene, *Maerlant in grafschrift en kroniek*. — B., LXIII (1962) 342-352.
242. Eamon R. Carroll, *The Marian Theology of Arnold Bostius, O. Carm. (1455-1499). A study of his Work „De patronatu et patrocinio Beatissimae Virginis Mariae in dicatum sibi Carmeli Ordinem”*. — Roma, Pontificia Universitas Gregoriana, 1962, IV, 53 p.
Bostius, Gents Karmeliet.
243. A. Viaene, *Anthonis de Roovere, stadsdichter van Brugge*. — WV., XII (1963) 205-211.
244. J. Andriessen, *Leven en werk van Joannes David, S.J. (1546-1613)* — WV., XII (1963) 229-224.
245. A. Schouteet, *De Brugse rederijker Eduard de Dene*. — WV., XII (1963) 213-219.
246. G. Degroote, *In Erasmus' Lichtkring*. — Kon. Zuidned. Mij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis, Hand., XVI (1962) 83-184 + ill.
Gaat de invloed na van de Erasmiaanse geest bij de Rederijkers, ook te Brugge.
247. P. Claeys Bouuaert, *Une lettre inédite d'Erasmus (1525) et une de Juste Lipse (1603)*. — RHE., LVIII, (1963) 809-815.
Brief van Erasmus aan Jan van Gouda, kanunnik van Kortrijk, gevonden in het Archief van het bisschoppelijke Seminarie van Gent.
248. J. De Smet, *Het Blauwhuis te Sint-Kruis*. — BO., III (1963) 38-39, ill.
Behoorde eens aan Marcus Laurin. Het domein werd in 1963 verkaveld.

249. F. Dewitte, *Een bericht uit Italië naar Brugge na de dood van Paus Adrianus (1523)*. — BO., III (1963) 71-74.
Brief van de Portugees Loupes de la Garde aan Mark Laurin, deken van St.-Donaas.
250. A. Schouteet, *De woonplaats van J.L. Vives en zijn echtgenote te Brugge*. — Hand. Em., XCIC, (1962) 274-277.
251. J.E. Opsomer, *Petrus à Rotis. Kortrijks jurist en dichter van de 16e eeuw*. — GOK., Hand., XXXII (1961-62) 375-381.
252. L. Van Acker, *Arnout van Geluwe*. — WV., XII (1963) 240-242.
253. R. Seys, *De Vondel van Duinkerke, (Michiel De Swaen)*. — WV., XII (1963) 243-245.
254. T. van Biervliet, *Borgers van Brugge in empire-spiegel. Het zedenkundig tijdverdrif van J.H. van de Walle, rustend kanunnik van St. Donaas, 1712-1814*. — B., LXIV (1963) 161-168.
Ontleding van „Emblemata, proverbialia, sententiae, carmina ornata. Bemerkingen op zeedige gedachten, Rymightigh Zeedeeler”, het moraliserend werk van kan. J.H. van de Walle (1734-1820), in de abdij van Steenbrugge bewaard.
255. O. de Borchgrave, *Petrus Judocus de Borchgrave. Vlaams rederijker (Wakken, 1758-1819)*. — Wakken herdenkt (1963) 113-142.
256. K. De Clerck, *Letterkundig leven te Brugge in de Hollandse tijd*. — Spiegel der Letteren, VI (1963) 270-298.
Zie B. van A. V(iaene) in B., LXIV (1963) 213.
257. D. Cracco, *Priester-dichter Domien Cracco, 1790-1860*. — Geschied- en Oudheidkundige Genootschap van Roeselare en Ommeland. Jaarboek 1961.
258. R. Lagrain, *Monica Devriese en Gezelles Wingense afkomst*. — Gezelle Kroniek, I (1863) 73-88.
259. K. de Busschere, *Gezelles sociale visie en zijn dichtkunst*. — Gezelle Kroniek, I (1963) 41-72.
„Gezelle was in het leven, t.o.v. de sociale veranderingen een conservatief conformist, gericht op de oude tijd. De maatschappelijke toestanden en moeilijkheden evenwel is hij niet uit vrees of eigendunk voorbijgegaan. Hij heeft ze in zijn poësie en in zijn totale visie op mens en leven betrokken en er een poëtische oplossing voor gevonden. ... Aan de sociale strijd nam hij niet deel.” Van een zeer oude dienstmeid, die de preken van onderpastoor-dichter in de O.L.V. kerk te Kortrijk had bijgewoond heb ik meer dan eens horen zeggen dat G. Gezelle als een overtuigende demokraat kon spreken. N.H.
260. J. Geldhof, *Guido Gezelle te Kortrijk. Zijn ontslag als onderpastoor in 1889*. — B., LXIII (1962), 398.
261. M. van Dun, *Gezelle en Vondel*. — KAV. V.M., 1961, p. 359-421.

262. C. de Baere, *Guido Gezelle als lid van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*. — KAV. V.M., 1960, p. 89-136.

Werd op 8 juli 1886 benoemd.

263. St. G. Axters, *Mystieke invloeden bij de dichter Guido Gezelle*. — KVA. V.M., 1960, p. 61-87; 353-354.
 264. K.-M. De Lille, *Alfons Van Hee en Guido Gezelle*. — B., LXIV (1963), 129-137.
 265. R. Seys, *De laatste woorden van Dr. Karel de Gheldere*. — Gezelle Kroniek, I (1963), 105-115.

Niet de laatste woorden die hij op zijn sterfbed uitsprak, maar de XVIIe eeuwse woorden, die hij kort voor zijn dood aan het verklaren was.

IV. GESCHIEDENIS VAN HET ONDERWIJS

266. Fr. Courtney, *English Jesuit Colleges in the Low Countries, 1593-1794*. — The Heytrop journal, IV (1963) 245-263.
 267. A. Dewitte, *Scolastici en rectores scholarum aan de O.L. Vrouwkapittelschool te Brugge (ca. 1480-1553)*. — Hand. Em., XCIC (1962) 265-274.

268. J.F. Vanderheyden en A. Schouteet, *Adriaan vander Gucht en zijn „Vlaemsche orthographie”*. — KVA. V.M., 1963, p. 5-21.

A. v.d.G., Brugse schoolmeester, gaf in 1569 een *Cijfer-Bouck* uit. Of hij nog een *Vlaemsche orthographie* zou gepubliceerd hebben blijft onzeker.

269. Broeder Aubert, *March on! God will provide. The life of Theodore J. Ryken*. Boston, Mass., E.L. Grimes Co, 1961, 196 blz., ill.

Levensverhaal van de stichter van de kongregatie der Broeders Xaverianen te Brugge.

270. Br. Tillo, *De eerste reportage*. — Concordia, oktober 1963, p. 18-21.

Over het pas te Brugge gestichte missie-instituut der Broeders-Xaverianen. Verscheen in 1849.

271. M.H. Voordeckers-Declercq, *De S. Veerlescholen en de schoolstrijd te Gent tot het einde der XIIIe eeuw*. — Collationes Brugenses et Gandavenses, IX (1963) 382-393.

„Hieruit blijkt wel duidelijk dat de graven ook na de XIIIe eeuw vasthouden aan de traditie, en niet bereid zijn van hun benoemingsrecht in de Gentse scholen af te zien”.

272. J. de Mûelenaere, *G. Gezelle en zijn Hollandse schoolmeester*. — Gezelle Kroniek, I (1963) 89-103.

Van 1837 tot 1839 liep de jonge Gezelle school bij meester Joannes P. Brans (1796-1830) op de Kraanplaats te Brugge.

273. A. Jacques, *De geschiedenis van het Sint-Leocollege*. — Contact, XV (1961) nr. 1, p. 4-21.

274. J. Geldhof, *Een verijdeld debuut van het St.-Lodewijkscollege in 1814*. — Haec olim, XV (1961-1962) 32-36.
275. J. Geldhof, *In memoriam Z.E.H. August Lenaers (1882-1963)*. — Haec olim, XIV (1962-63) 13-14.
Oud professor van retorica in de St. Lodewijkscollege te Brugge.
276. P.J. *Farces de Saint-Louis. Herinneringen uit 1904*. — Haec olim, XIV (1960-61) 46-49.
277. J. Geldhof, *Michiel English en het St.-Lodewijkscollege*. — Haec olim, XV (1961-62) 14-20.
278. J. de Mûelenaere, *Wat oude palmaressen leren*. — Haec olim, XIV (1960-61) 169-188.
Bijdrage tot de geschiedenis van het St.-Lodewijkscollege.
279. M. English, *Hoe de Mariaschool „Lamotte” te Ieper ontstond*. — De Boekeboom, V (1961) 77-83.
280. L. Devloo, *De Lamotteschool te Ieper en Zeereerw. Heer van Roo, 1752-1797*. — De Boekeboom, V (1961) 175-183.
281. L. Devloo, *De Lamotteschool te Ieper na de Fricadellenoorlog: vijftig jaren van groeiende oogst (1874-1914)*. — De Boekeboom, V (1962) 277-280; VI (1962-63) 77-80, 154-158, 235-236, 237-241.
282. Zr. M. Elmyra, *Donkere dagen over ons land en over de Mariaschool te Ieper (1914-1918)*. — De Boekeboom, VII (1963) 85-89.
283. M. Barbara, *Geschiedenis van de Pottelberg* — Kortrijk. — De Boekeboom, III (1959) 70-74, 140-142.
284. V. Arickx, *Het volksonderwijs te Pittem, 1800-1823*. — B., LXIII (1962) 369-376, LXIV (1963) 36-42, 78-83, 205-209.
Verscheen ook afzonderlijk.
285. J. Geldhof, *Roeselaarse Blauwvoeten-maartelaars. Het beleid van superior Delbar 1869-1884*. — B., LXIV (1963) 369-380.
286. H. Chadwick, *St. Omers to Stonyhurst. A History of two Centuries: St. Omers, 1593, Bruges, 1762, Liège, 1773, Stonyhurst, 1794*. — Londen, 1962, in—8°, x-413 blz.
Geschiedenis van een beroemd jezuïetencollege.

5. KUNSTGESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

287. J. Folie, *Les oeuvres authentiques des primitifs flamands*. — Bull. de l'Institut royal des Patrimoine artistique. — VI (1963) 183-256, güll.
288. F. Cali et J.P. Sudre, *Bruges. Au berceau de la peinture flamande*. — Paris, Arthaud, 1963, in-4°, 244 p., 97 phot. et 4 pl. en couleurs.
289. V. Denis, *L'Adoration de l'Agneau mystique de Jean van Eyck*, Milano, Arti grafiche Ricordi, 150 blz.
290. J. de Baets, *De gewijde teksten van „Het Lam Gods”*. — KVA. V.M., 1961, p. 531-614. Met bijlage (1458).
291. K.M. Birchmeyer, *The Arch Motif in Netherlandish Painting of the fifteenth Century*. — *The Art Bulletin*, XLIII (1961) 1-20 en 99-112, ill.

292. A. Schoutect, *Documenten in verband met de Brugse schilders uit de XVe eeuw.* — BTOK., XXX (1961) 177-198.
IX. Robrecht Fabiaen; X. Jan Firmin, de oude;
XI. Jan Firmin, de jonge; XII. Hugo Firmin.
293. E. Bermejo, *Juan de Flandes*, Madrid, C.S.I.C., Instit. Diego Velasquez, 1962, in-8°, 45 p., 48 ill.
294. Hugh Paget, *Gerard and Lucas Hornebolt in England.* — The Burlington Magazine, CI (1959) 396-402.
Gerard Horenbout heeft, rond 1520, Vlaanderen verlaten om in Engeland te gaan werken; men vindt hem van 1528 tot 1531 in de rekeningen van het koninklijke Hof terug. Hij zou ook voor de kardinaal Wolsey gewerkt hebben. Zijn zoon Lucas was ook in de dienst van de koning en de kardinaal vanaf 1526 tot aan zijn dood in 1544.
N.H.
295. M. Vincent, *Une copie de la descente de croix d'Hugo van der Goes.* — Bull. des Musées de Lyon, 1960, n° 4, blz. 305-309.
Het origineel prijkte vroeger in de St.-Jakobskerk te Brugge. Een kopie uit de XVIIe eeuw bevindt zich heden te Lyon.
296. A. Deschrevel, *Het portret van Mevrouw Katerine Doens, 22e abdis (1618-1646) van de Groeningeabdij te Kortrijk.* — LG., V (1963) 113-115. Een ill.
Komt voor op een schilderij, getekend 1621, dat de Bewening Christi voorstelt, herkomstig is uit het Iepers St.-Jansgodshuis en vermoedelijk het werk is van de pseudo-Karel van Ieper, Frans Denys.
297. P. Debrabandere, *Schilderijen van D. Mergaert in Kortrijks bezit.* — LG., IV (1962) 291-293.
Désiré Mergaert geb. Kortemark 1829, overl. Brugge, 1890. Verscheidene portretten door hem geschilderd, worden te Kortrijk bewaard.
298. O. De Sloovere, *Schilderijen uit de voormalige Heilige-Sacramentskapel te Brugge.* — Hand. Em., XCIX (1962) 277-283.
299. M. De Duytsche, *Het verleden verrijkt onze tijd. Kunstwerken in het bezit van de Brugse Commissie (van Openbare Onderstand).* — WV., XII (1963) 132-141.
300. C. Denorme, *Een greep uit de schat van het St.-Janshospitaal te Brugge.* — WV., XII (1963) 142-145.
301. R. Vandenberghhe, *Kunstschaten in de Zwin-stad.* — WV., XII (1963) 146-160.
Betreft het Sint-Janshospitaal te Damme. ...
302. C. Denorme, *De schat van het St.-Janshospitaal te Damme.* — WV., XII (1963) 161-162.
303. A. Deschrevel, *Onvermoede kunstwerken in het bezit van de Commissie van Openbare Onderstand te Ieper.* — WV., XII (1963) 163-168.

304. P. Debrabandere, *Geschiedenis van de Schilderkunst te Kortrijk. 1400-1900*. Kortrijk, 1963, in 8°, 160 blz., 55 clichés. Ter gelegenheid van het eerste lustrum van de Leiegouw (Kortrijk) werd gestart met een nieuwe reeks publicaties: Verhandelingen. Deze studie over de schilderkunst te Kortrijk is nr. I. Ze werd bekroond in de Wedstrijd van het Westvlaams Verbond van Kringen voor Heemkunde. Dit werd de aanleiding tot het organiseren van een tentoonstelling, onder het motto: „Vijf eeuwen schilderkunst te Kortrijk”. Verslag over de opening en die tentoonstelling zelf in LG. V (1963), 245-246.
305. A. Deschrevel, *Kunstwerken in besloten hoven van sociale liefdadigheid te Kortrijk*. — WV., XII (1963) 169-174.
306. J. van der Straeten, *Les Vies métriques de S. Omer*. — Analecta Bollandiana, LXXXI (1963) 59-88.
De Vita „Unice Christe...”, een dichtwerk uit de XIe ofwel de XIIe eeuw, uitgegeven volgens het hs. Saint-Omer 479.
307. L. Mac Farlane, *The Book of Hours of James IV and Margaret Tudor*. — The Innes Review, XI (1960) 8-21.
Betreft het werk van een Vlaams miniaturist Johannes de Bomalia, of Hanskin de Bomalia, rond 1503 werkzaam. N.H.
308. Fr. Winkler, *Das Gebetsbuch des Kardinals Albrecht von Brandenburg aus der Sammlung Ludwig, Aachen*. — Aachener Kunstblätter, XXIV-XXV (1962) 3-107, ill.
Werk van Simon Bening, rond 1530.
309. A. de Aguiar, *A Genealogia iluminada do Infante Dom Fernando por António de Holanda e Simão Bening. Estudo histórico e crítico*. Lissabon, 1962, in-4°, 218 blz., ill.
Hoe de Bruggeling Simon Bening met Antonio de Holanda werkte aan de stamboom van D. António, derde zoon van koning Emmanuel van Portugal (†1534), het British Museum Add. hs. 12531.
310. A. Deschrevel, *Beeldhouwwerk van Otmaer van Ommen in West-Vlaanderen*. — Hand. Em., XCIX (1962) 91-108.
311. H. Janse, L. Devliegheer, *Middeleeuwse dakbekappingen in het vroegere Graafschap Vlaanderen*. — Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, XIII (1962) 299-380. (Als overdruk uitgegeven door het Genootschap voor Geschiedenis, Société d'Emulation te Brugge).
312. A. Deschrevel, *Westvlaamse torens*. — De Toerist, XLII (1963) 25-31.
313. M. Dewulf, *De kerkelijke architectuur van de Dominicanen te Brugge*. — Gentse Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis, XVIII (1959-1960) 107-157.
314. J. Rotsaert, *De kapel van Colaert d'Ault in de Sint-Jacobskerk te Brugge*. — BO., III (1963) 21-33, ill.
315. J. De Cuyper, *De neogotiek tegen het classicisme — Incidenten te Kortrijk in 1841*. — LG., IV (1962) 231-243. 4 ill.

- Betwistingen nopens het voortzetten van de klassieke ombouw van het interieur van de O.-L.-Vrouwekerk te Kortrijk.
316. P. Roelants, *De Slag der gulden sporen en de kist van Oxford*. — Gemeentekrediet van België, XV (1961) 179-183.
317. A. Viaene, *De goudsmid Antoine le Manth te Brugge, 1375*. — B., LXIV (1963) 250-251.
318. L. Devliegheer, *Een vijftiende eeuwse brugse edelsmid in Joegoslavië*. Hand. Em., XCIC (1962), 117-121.
Robert de Wachter, geboren te Parijs, poorter van Brugge in 1427.
319. J. Versyp, *Het parement van Maria van Boergondië in de O. L. Vrouwekerk te Brugge*. — Artes Textiles, V (1959-60) 134-148.
320. J. Versyp, *Engels borduurwerk in de Nederlanden (vervolg)*. IX. Nog ander „Engels” borduurwerk te Kortrijk en te Brugge. — Artes Textiles, V (1959-60) 124-126.
321. Cl. van Nerom, *Essai de reconstitution de quelques fenêtres du grand cloître de l'abbaye des Dunes*, — De Duinen, III (1963) 133-149.
322. G. van den Abeelen, *Courtrai et Rome. Réflexions après de grandes découvertes*. — Les études classiques, XXXI (1963), 3-33.
Nieuw bewerkte uitgave van de spreekbeurt van de A. te Kortrijk, op 4 juni 1962.
323. J. D(e) C(yper), *De opgravingen in de O.-L.-Vrouwekerk te Kortrijk*. — LG., V (1963) 217-219.
Deze opgravingen leidden tot de ontdekking van de fundaties van het voormalige koor en zij-koren, alsook tot die van verscheidene oude grafzerken, alsook van een 15e eeuwse grafkelder met beschilderde wanden.
324. F. de Smidt, *De kathedraal te Gent. Archeologische studie*. — KVAB. Sch. kunsten Verhand. 17, Brussel, 1962, in-8°, 237 blz. (avec résumé français), 154 ill. en plannen.

6. KERKGESCHIEDENIS

325. J. Toussaert, *Le sentiment religieux en Flandre à la fin du moyen âge*. Préface de M. MOLLAT. Paris, Librairie Plon, 1963 (Civilisations d'hier et d'aujourd'hui) 886 p., 3 cartes. (Met een Nederlandse samenvatting.)
326. M. Dierickx, *Christelijk Vlaanderen in de late Middeleeuwen*. — Streven, XVII (1963) 48-56
Kritiek op J. Toussaert, *Le sentiment religieux en Flandre*.
327. S.G. Axters, M. *l'Abbé Jacques Toussaert et l'Histoire du Sentiment religieux en Flandre à la fin du moyen âge*. — La vie spirituelle. Supplément, n° 67, novembre 1963, blz. 574-584.
„M. l'Abbé J. Toussaert... a-t-il voulu écrire une *Chronique scandaleuse de la piété?*...”

328. T. Van Biervliet, *Heiligen en begenadigden uit de Nederlanden in Frankrijk*. — Ons Heem, XVII (1962-1963) 137-143.
329. N. Huyghebaert, *L'origine ecclésiastique des léproseries en Flandre et dans le Nord de la France*, — RHE., LVIII (1963) 848-857.
Bespreekt A. Viaene, *Leprozen en Leprozerijen in het oude graafschap Vlaanderen*, Brugge, 1962.
330. A. Viaene, *Nazareth in Vlaanderen met een lijst van oude bijbelse kloosternamen*. — B., LXIV (1963) 193-197.
331. W.A.S. Dierick, *Van een kapittel dat opgericht werd en nooit bestond*. — Hand. Em., XCIX (1962) 127-128.
Het Aardenburgs kapittel was geen „doodgeboren kind” alhoewel het maar 23 jaren bleef bestaan.
332. A. Viaene, *Zweren ten Heleghen bloede. Oudste getuigenis van verering der reliek in de St.-Baseliskerk te Brugge, 1256*. — B., LXIV (1963) 176-180.
333. J. Marechal, *De devotie te Brugge tot Sint-Niniaan, bisschop van Withorn in Schotland, 1366-1548*. — Hand. Em., XCIV (1962) 187-202.
Er bestond een St.-Niniaanskapel in de karmelietenkerk, en een St.-Niniaansaltaar te St.-Gillis. Zeven bewijsstukken.
334. M. Van de Velde en A. V(iaene), *Joden te Brugge*. — B., LXIV (1963) 214-216.
Hoe komt het dat er te Brugge geen Joodse gemeente werd gesignaleerd?
335. A. Viaene, *Figuratieve vroomheid in de oude Brugse huiskamer, 1475-1518*. — B., LXIV (1963) 271-274.
336. L. Indestege, *Kantekeningen bij het testament van Lodewijk Witkin, kapelaan van O.L.Vrouw te Brugge †1519*. — KVA. V.M., 1961, p. 53-84.
337. A. Viaene, *De Grote Kristoffel van Brugge*. — B., LXIV (1963) 252.
338. N. Huyghebaert, „*Hugo Tornacensis ecclesiae cancellarius*”. *Examen critique de la charte de fondation de l'abbaye de Phalempin (1039)*. — KCG. Hand., CXXVIII (1963) 183-273.
339. W. Verleyen, *L'abbaye des chanoines réguliers de Saint Augustin de Bornhem (1100-1120)*. — Augustiana, XII (1962) 529-532.
Stichting van Wenemar, burggraaf van Gent; later priorij van Affligem.
340. J. D(e) C(uyper), *De Abdij van Zonnebeke en Kortrijk*. — LG., V (1963) 117-120.
Naar aanleiding van het verschijnen van V. Pil, *Zonnebeke, heerlijk verleden en zonnig heden*. Menig inwoner van Kortrijk en het omliggende trad als monnik de bekende Augustijnerabdij binnen.
341. L. Ceyskens, *Antoine Triest et la communion quotidienne*. — Augustiniana, XII (1962) 473-494.
De opstandige begijnen van ter Hoye (1623-1648). Laten we hierbij opmerken dat Adriaan Adriaanssens, de tweede pastoor van ter Hoye, een vriend

- van Michiel Zachmoorter, de welbekende predikant van Akkergem, schijnt geweest te zijn. N.H.
342. A. Verhulst, *La fondation des dépendances de l'abbaye poitevine de Charroux dans le diocèse de Thérouanne; Andres, Ham et La Bewrière*. — Le Moyen Age, LXIX (1963) 169-189.
343. N.-N. Huyghebaert, *L'abbé Lionnel de Saint-Bertin à la seconde croisade. Etude sur quelques sources du chroniqueur Iperius*. — SAM. Bull., XX, nr. 376, blz. 97-113.
Gaaf feitelijk over de overbrenging van het H. Bloed naar Brugge.
344. J. De Wilde, *De priorij van Elmare*. — AM., XIII (1962) 149-180.
Afhankelijkheid van de St.-Pietersabdij te Gent, 1144-1376. Met zeven bewijsstukken (1144-1281).
345. Cl. Verloove, *Dom Théodore Nève, abt van Sint-Andries-bij-Brugge (†1963)*. — Allegro Barbaro. Orgaan van het jeugdkorps Sint-Barbaracollege-Gent, IX (1963) nr. 2, p. 13-16.
346. N. Huyghebaert, *Zum Gedachtenis vom Dom Theodor Nève, Abt von Saint-André-lez-Bruges*. — Erbe und Auftrage, Benediktinische Monatschrift, XXXIX (1963) 331-335.
347. R. De Ganck, *Jan Troch, monnik der Duinen, 1551-1662*. — Met gansen trou, XII, nrs 9-11.
348. G. Coolen, *Fragment d'obituaire et Réforme des Cordeliers de Saint-Omer*. — SAM. Bull., XX, nr. 375, p. 65-94.
Fragment uit een necrologium van de XIVe eeuw (1 september tot 16 oktober) met aanvullingen tot 1774. De hervorming van de Minderbroeders door broeder Jan Makerel ingevoerd werd beschreven volgens P. Gratien, *Le grand Schisme et la réforme des cordeliers de Saint-Omer*, in Franciscana, 1922. N.H.
349. A. Ampe, *Was Frans Vervoort ooit provinciaal?* — Franciscana, XVI (1961) 104-112.
Hij is nooit provinciaal van de Vlaamse provincie (*Germania inferior*) geweest.
350. P. Janssens, *De voorgeschiedenis van het Wilhelmiatenklooster te Brugge*. — Hand. Em., XCIX (1962) 68-82.
351. Pr. Janssens, *De rumoerige prior Jan Bayaert*. — Het Land van Beveren, VI, (1962) 25-30.
Kon de financiën van het Wilhelmiatenklooster niet herstellen (XVIIIe eeuw).
352. P. Janssens, *L'influence des rédemptoristes sur la fondation des Frères Xavériens*. — Spicilegium historicum Congregationis SSmi Redemptoris, X (1962) 395-423.
353. Br. Tillo, *Louvain professor helped Xaverian Founder*. — The Xaverian.
Professor J. Moeller.
354. Br. Randal, *Br. Vincent, second Superior general of the Xaverian Brothers*. — The Xaverian, March, 1962, p. 12-14; June, 1962, p. 11-14; Sept., 1962, p. 12-14.
Br. Vincent was Generaal van 1860 tot 1899. Zijn residentie was te Brugge.

355. Brother Tillo, *Brother Francis Xavier's devotion to Our Lady of La Salette*. — *The Xaverian*, March 1961, p. 10-11.
Enkele details over de devotie tot O.L.V. van La Salette bij de Brugse Colettinen.
356. Brother Tillo, *Brother Francis Ryken's devotion to Mary*. — *The Xaverian*, June 1961, p. 18-19, 26.
Heel wat gegevens nopens Xaverianen en Colettinen te Brugge.
357. L. De Poortere, *Een Kortrijkse abdis van de Benediktinessen van Brugge: Angelina van Daele (1737-1741)* — LG., IV (1962) 294-295.
358. N. Huyghebaert, *Flandrina, eerste abdis van Marke, en het tiend van Bredene (1239)*. — LG., V (1963) 47-52. Drie bijlagen.
359. M. Baelde, *Een ingrijpen van de centrale regering in het Groeningeklooster te Kortrijk (1541)*. — LG., IV (1962) 161-167.
Maatregelen werden getroffen ten tijde van abdis Christofelyne Barbanson (1535-1546).
360. R. Wellens, *Les règles et statuts du couvent des soeurs de la Madeleine à Lille, d'après un ms. de l'ancien fonds de l'évêché de Tournai*. — *Annales du Cercle archéol. canton Soignies*, XXI (1962) 90-116.
361. J. Delbaere, *Joannes de Neufvillette, Deken van het kapittel van Kortrijk en pastoor van Rumbeke (†1482 ?)* — LG., V (1963) 110-112.
362. J. Geldhof, *Westvlaamse Stevinisten*. — B., LXIV (1963) 333-336.
Over Constantin De Vilder, van Gits, en zijn reis naar Rome in 1833.
363. J. Delbaere, *Stevinisten te Rumbeke*. — GOK., Hand., XXXII (1961-62) 456-464.
364. C. de Clercq, *Le franciscain Verstraete et le Stévinisme à Courtrai en 1812*. — *Franciscana*, XVI (1961) 58-70.
365. L. Preneel, *Priesters in het concordataire bisdom Gent — 1802-1803. Toestand in de Kortrijkse dekanaten*. — LG., IV (1962) 205-230; V (1963) 5-29.
Vervolgen van bijdrage verschenen in LG., IV (1962) 73-101.
366. J. De Cuyper, *De kapittelkerk van Kortrijk in de „Beloken Tijd” 1797-1802*. — LG., V (1963) 133-154. Bijlage.
367. J. Geldhof, *Grootvicaris Faict en de Westvlaamse zouaven in 1861*. — B., LXIV (1963) 300-301.
Brief van Faict aan Bruno Vanhove over Hendrik Vandendriessche.
368. L. Picard, *De vrijzinnigheid in Vlaanderen en de Vlaamse beweging*. — *Publicaties Humanistisch Verbond van België*, Antwerpen, Uitg. Diogenes, 1962, in-8° 43 p.
369. K.P., *De oudste Vlaamse katholieke jeugdbeweging. Het VVKKS vijftig jaar oud*. — *Hernieuwen*, XXXI (1963) 206-212.

INDEX OP DE AFKORTINGEN

- ABMB. = *Archives, Bibliothèques et Musées de Belgique*, Brussel.
 AM. = *Appeltjes van het Meetjesland*, Eeklo.
 B. = *Biekorf*, Brugge.
 BO. = *Brugsch Ommeland*, Sint-Andries.
 BTFG. = *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, Brussel.
 BTOK. = *Belgisch Tijdschrift voor Oudheidkunde en Kunstgeschiedenis*, Antwerpen.
 CCF. Bull. = *Bulletin du Comité Flamand de France*, Rijsel.
 GOG Hand. = *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*.
 GOK. Hand. = *Handelingen van de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk*.
 Hand. Em. = *Handelingen van de Société d'Emulation te Brugge*.
 KCG Hand. = *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, Brussel.
 KVAB. Verh. = *Koninklijke Vlaamse Academie van België. Verhandelingen*, Brussel.
 KVAVM. = *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, Gent.
 LA. = *Het Land van Aalst*, Aalst.
 LG. = *De Leiegouw. Vereniging voor de studie van de lokale geschiedenis, taal en folklore in het Kortrijkse*, Kortrijk.
 MA Med. = *Mededelingen van de Koninklijke Marine Academie van België*, Antwerpen.
 MDN. = *De Middelaar tussen de genealogische Navorsers*, Brussel.
 MTEGMP. = *Maandelijks Tijdschrift van het Europees Genootschap voor Munt- en Penningkunde*, Watermaal.
 OGE. = *Ons Geestelijk Erf*, Tielt.
 RBNS. = *Revue belge de Numismatique et de Sigillographie*, Brussel.
 RHE. = *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, Leuven.
 RN. = *Revue du Nord*, Lille.
 SAM Bull. = *Bulletin trimestriel de la Société académique des Antiquaires de la Morinie*, Saint-Omer.
 SAM Mém. = *Mémoires de la Société Académique des Antiquaires de la Morinie*, Saint-Omer.
 TG. = *Tijdschrift voor Geschiedenis*, Groningen.
 WT. = *Wetenschappelijke Tijdingen*, Gent.
 WV. = *West-Vlaanderen. Uitgave van het Christelijk Vlaams Kunstenaarsverbond*, Tielt.

ALFABETISCHE INDEX OP DE
SCHRIJVERSNUMEREN (1)

Ampe A., 226, 349.
 Anciaux L., 214, 218.

Andriessen J., 244.
 Arickx A., 108, 230, 231, 284.

(1) De cijfers verwijzen naar de volgnummers. De voorzetsels : de, du, des, van, von, enz., worden bij de rangschikking in acht genomen.

- Aubert Br., 269.
 Axters S.G., 263, 327.
 Baelde M., 179, 359.
 Baert G.P., 143, 183.
 Barbara M., 283.
 Baron R., 237.
 Bauwens-Lesenne M., 12.
 Bekouw J.H., 51.
 Bermejo E., 293.
 Bernard H., 28.
 Berquin K.-R., 75, 78, 150.
 Bertens C., 198.
 Birchmeyer K.-M., 291.
 Blomme P., 158.
 Boeynams B., 223.
 Bonaert B., 65.
 Boterberge R., 19.
 Bovesse J., 1.
 Brand P.J., 233.
 Bronne C., 109.
 Brouette E., 13, 14, 18.
 Bruggeman A., 89.
 Cafmeyer M., 91.
 Cali F., 288.
 Carroll, E.R., 242.
 Ceyssens L., 341.
 Chadwick R., 286.
 Caeyns-Bouuaert, F., 189.
 Claeys Bouuaert, P., 247.
 Cloet M., 227.
 Cloquet R.L., 190.
 Coolen G., 348.
 Coornaert E., 173.
 Coornaert M., 20, 200.
 Coppin, J., 229.
 Coryn, H., 185.
 Courtney, F., 266.
 Cracco D., 153, 257.
 Craeybeckx J., 193.
 Crois R., 29.
 Dalle D., 22.
 Danhieux L., 3, 165.
 Dansercoer R., 149.
 David H., 31.
 De Aguiar A., 309.
 De Baere C., 262.
 De Baets J., 290. ...
 Debevere R., 152.
 De Borchgrave O., 220, 255. ...
 Debrabandere F., 5, 36, 38.
 Debrabandere P., 297, 304.
 De Brauwere H., 54.
 De Brouwere J., 204.
 Debruyne M., 181.
 De Busschere K., 6, 7, 259.
 Declerck K., 256.
 De Clercq C., 364.
 De Cuyper J., 77, 82, 182, 315,
 323, 340, 366.
 De Duytsche M., 299.
 Defrancq R., 163.
 De Ganck R., 347.
 De Ghellinck Vaernewyck V.,
 49.
 Degroote G., 246.
 Degryse R., 207.
 Dehmel H., 221.
 De Keyser P., 40.
 Delaforterie L., 115.
 Delbaere J., 62, 73, 99, 154,
 361, 363.
 De Lille K.M., 71, 264.
 Delmotte M., 199.
 De Mey J., 43.
 De Meyer N.J., 42.
 De Meyer P.B., 34.
 Demoen J.-H., 116.
 De Mûelenaere J., 67, 272, 278.
 Dendooven L., 238.
 Denis V., 289.
 Denorme C., 97, 300, 302.
 Denys P., 45, 46.
 De Poortere L., 79, 142, 357.
 De Rammelaere C., 202, 203.
 De Reu E., 21.
 Dermul A., 218.
 De Schietere de Lophem A., 63.
 Deschrevel A., 60, 167, 296, 303,
 305, 310, 312.
 De Sloovere O., 298.
 De Smet A., 216, 217.
 De Smet J., 50, 112, 140, 151,
 156, 161, 175, 176, 195, 197,
 206, 248.
 De Smidt F., 324.
 Devliegher L., 311, 318.
 Devloo L., 280, 281.
 De Vos A., 9.
 De Waard G.C., 234.
 Dewilde G., 141.
 De Wilde J., 344.
 Dewitte A., 249, 267.
 Dewulf M., 94, 313.
 De Zuttere P., 64.

- Dhondt J., 1, 2.
 Dierick W.A.S., 331.
 Dierickx M., 326.
 Doehaerd R., 208 b.
 Dupas G., 110.
 Elaut L., 213, 222.
 Elmyra Zr. M., 282.
 English M., 279.
 Favier J., 103.
 Favorel P., 27.
 Franchoo A., 33, 35, 80.
 Gaëtan Br., 137, 138.
 Gallant J., 56.
 Ganshof F.L., 171.
 Geerebaert M., 139.
 Geldhof, 126, 260, 274, 275, 277,
 285, 362, 367.
 Gesquiere J., 100.
 Goffin R., 55, 68.
 Gyselen G., 25.
 Gysseling M., 169, 172.
 Hermodson L., 224.
 Hindryckx J., 101.
 Hondius F.W., 59.
 Huyghebaert N.N., 81, 136, 329,
 338, 343, 346, 358.
 Indestege L., 336.
 Jacques A., 273.
 Janse H., 311.
 Janssens J., 329.
 Janssens P., 350, 351, 352.
 Janssens de Bisthoven B., 11.
 Folie J., 287.
 Koch A.C.F., 122.
 Lagrain R., 258.
 Larbouillat J., 135.
 Laurent M.-H., 74.
 Ledent A., 23.
 Leman P., 26.
 Lippens H., 8.
 Lowyck A., 123.
 Luwel M., 232.
 Luyckx-Foncke E., 93.
 Maddens K., 72.
 Mac Farlane L., 307.
 Marechal J., 125, 333.
 Mechels G., 159.
 Melis F., 211.
 Messiaen M., 98.
 Mestayer M., 196.
 Milis L., 47.
 Minot Pitman H., 53.
 Mollat M., 325.
 Moreels L., 4.
 Moulaert R., 117.
 Neumann H., 225.
 Noterdaeme J., 240.
 Opsomer E., 162.
 Opsomer J.E., 219, 251.
 Paget H., 294.
 Pauwels H., 15.
 Penninck J., 128, 155.
 Picard L., 368.
 Piemont P.A., 24.
 Platelle H., 184.
 Pottie G., 95, 178.
 Preneel L., 365.
 Randal Br., 354.
 Roelandt J., 164.
 Roelandts P., 316.
 Roeykens A., 191.
 Rogghé P., 102.
 Rotsaert J., 314.
 Schepens L., 205.
 Schouteet A., 10, 131, 245, 250,
 268, 292.
 Scufflaire A., 1.
 Serweytens de Mercx, Ch., 134.
 Seys R., 69, 253, 265.
 Six J., 136.
 Slosse C.C., 58, 147.
 Soete J., 36, 38.
 Speecke G., 86.
 Stalpaert H., 85, 87.
 Stas-Reyniers E., 52.
 Steeghers W., 61.
 Strubbe E.I., 168.
 Sudre J.P., 288.
 Taelman J., 44.
 Tillier C., 204.
 Tillo Br., 76, 270, 353, 355, 356.
 Toussaert J., 325.
 Van Acker L., 57, 187, 252.
 Van Biervliet T., 132, 133, 254,
 328.
 Van den Abeelen G., 70, 322.
 Vandenberghe R., 129, 301.
 Van den Eynde D., 236.
 Vandepitte G., 145, 146.
 Van der Elst J., 166.
 Vanderheyden J.F., 268.
 Van der Straeten J., 306.
 Van de Velde M., 334.
 Van Dun M., 261.

- Vangassen H., 39.
 Van Geertsom A., 228.
 Van Haesebrouck G., 235.
 Van Herreweghen G., 174.
 Van Hille W., 130.
 Van Houtte J.-A., 215.
 Vanlaere G., 192.
 Van Nerom C., 321.
 Van Uytven R., 106.
 Van Vooren G.A.C., 119.
 Vauterin L., 37.
 Verbeke E., 96.
 Vercauteren F., 48.
 Vergriete T., 121.
 Verheust E., 113.
 Verhoustraete A., 118.
 Verhulst A., 172, 342.
 Verleyen W., 339.
 Verloove C., 345.
 Vermeulen F., 127.
 Verstraete D., 120.
 Verstrate E., 104.
 Versyp A., 319, 320.
 Viaene A., 41, 84, 90, 92, 124,
 129, 144, 148, 160, 180, 186,
 188, 201, 210, 212, 241, 243,
 317, 330, 332, 334, 335, 337.
 Vincent M., 295.
 Voordeckers-Declercq M.H.,
 271.
 Vuylsteke M.J., 66.
 Walgraeve J., 208.
 Warlop E., 170, 177.
 Wellens R., 360.
 Weyns J., 83.
 White D.A., 30.
 Winkler F., 308.
 Wispelaere E., 88.
 Wyffels C., 209.
 Wymans G., 107.

ENKELE UITGAVEN NOG IN VOORRAAD :

- Annales de la Soc. d'Emulation*, vanaf 1839 (ten grote dele uitgeput) per deel 150 fr.
- L. Gilliodts-van Severen, *Essais d'archéologie brugeoise. II. Les ménestrels de Bruges*. Brugge, 1912, in 8°, 163 blz. 60 fr.
- L. Gilliodts-van Severen, *Essais d'archéologie brugeoise. III. Mémoires de Bruges*. Brugge, 1913-1920, 2 dln. in 8°, 457 + 327 blz. 250 fr.
- St. van Outryve d'Ydewalle, *Geschiedenis van het „Veld” of Zuid-Westelijk gedeelte van de gemeente Sint-Andries*. Brugge, 1921, in 8°, 233 blz. 70 fr.
- L. Gilliodts-van Severen, *Inventaire diplomatique des archives de l'ancienne école Bogarde à Bruges*. Brugge, 1899, 3 dln. in 8°, 463 + 1290 blz. 400 fr.
- H. Dussart, S.J., *Fragments inédits de Rombout de Dopere. Chronique brugeoise de 1491 à 1498*. Brugge, 1892, in 4°, XVI + 137 blz. 60 fr.
- J. Bethune, *Mémoires des familles brugeoises*. Brugge, 1890, 2 dln. in 4° XXXV + 512 blz. 400 fr.
- A. Heysse, O.F.M., *Tabulae capitulares almae provinciae Sancti Joseph in comitatu Flandriae Ordinis Fratrum Minorum Recollectorum (1629-1796)*. Brugge, 1910, in 4° XXV + 169 blz. 100 fr.
- A. C. De Schrevel, *Etablissement et débuts des Carmes Déchaussés à Bruges*. Brugge, 1910, in 8°, 136 blz. 40 fr.
- A. Schouteet & E. I. Strubbe, *Honderd Jaar Geschiedschrijving in West-Vlaanderen (1839-1939). Analytische inhoud en registers van de Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis „Société d'Emulation” te Brugge*. Brugge, 1950, in 8°, 335 blz. ... 200 fr.
- A. Schouteet, *Gedenkwaardige aenteeekeningen van Jan Karel Verbrugge. Brugse kroniek over 1765-1825*. Brugge, 1958, in 8°, 147 blz. 60 fr.

Te bestellen :

Secretariaat van het Genootschap voor Geschiedenis,
Koningin Elisabethlaan 63, Brugge